

Казан Утларь

5

МАЙ - 1973

Э. ХӘКИМОВ
фотолары

Ирек мәйданында һәр вакыт чәчәкләр.

«... Життек Казанга, алдыбызда бит Казан!»

Муса Җәлил исемендәге опера
һәм балет театрында яңа спек-
такль.

Килә-китә
походлар...

Казан утлары

АЙЛЫК ӘДБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ
1922 елның май аеннан башлап чыга

5

МАЙ
1973

КПССның
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ
КАЗАН

Бу санда

Г. ӘПСӘЛӘМОВ. Күк күкрер. Роман	3
Н. АРСЛАНОВ. Латвия язмалары. Шигырьләр	73
Д. СИРАЙ. Кеше турында жыр	81
Г. ПАУШКИН. Фонарь. Шигырьләр	84

ӘДБИ МИРАС

З. МӘҖИТОВ. Шагыйрь җаны	85
З. МАНСУР. Киңәш. Шигырьләр. Поэзиянең олы жанлылыгы очен! Әдби тәнкыйть. Хатлар	89

ОЧЕРКЛАР

Ш. ГАРИФУЛЛИН. Хәмит батыр	108
М. НАСЫЙБУЛЛИН. Тормыш өйрәтә	115

ӘДБИЯТ БЕЛЕМЕ

М. ХӘСӘНОВ. Интернационализмның данлы тра- дицияләре	125
Н. ГЫЙЗӘТУЛЛИН. Яңа герой эзләгәндә	137

ӘДБИ ТӘНКЫЙТ

Г. ХАЛИТ. Әдбиятның төп үзәнен һәм үзенчәле- ген күрәп	145
Ф. УРМАНЧИЕВ. Бүгенге тәнкыйть мәсьәләләре	158
Г. АХУНОВ. Ныклык	164
Р. МОСТАФИН. Тормыш дәрәҗәгә хакына	170

КИТАП КУЗӘТҮ

М. БАКИРОВ. Шигырь гармониясе	173
---	-----

ИСТӘЛЕКЛӘР, ОЧРАШУЛАР

Г. ИДЕЛЛЕ. Беренче зур сәяхәт	179
---	-----

БЕЗНЕҢ КАЛЕНДАРЬ

Т. ПЕТЕРККИ. И. Я. Яковлев	189
Әдбият һәм сәнгать яңалыклары	190

Хатлар өчен: Казань, почтамт, почтовый ящик 63. Редакция «Казан утлары».
Редакцияның адресы: Казань, ул. Баумана, 19. Дом печати, 2 этаж.
Телефоннар. Баш редактор — 2-68-21, җаваплы секретарь — 2-39-52,
бүлекләр — 2-39-52.

Баш редактор: Гәриф Ахунов.

Редколлегия: Хәй Вахит, Шәүкәт Галиев, Әмирхан Еники, Ләбибә Ихсанова
(җаваплы секретарь), Шәйхи Мәниур, Рафаэль Мостафин, Рәфыйк Нәфиков,
Атилла Расих, Гали Халит, Сибгат Хәким, Нил Юзиев, Мирсәй Әмир.

Техник редакторы Р. Нәбиуллина.
Корректорлары Р. Сөләйманова, К. Корбангалиева.

Производствога бирелде 6/II-1973 ел. Басарга кул куелды 5/IV-1973 ел. ПФ 04043.
Кәгазь форматы 70×108/16. Учети-изд. табак 14.2. Басма табак 12(16.8). Тираж 85246 экз.
Заказ Я-60. Бөясе 50 тиен.

ТАССР Министрлар Советының нәшрият, полиграфия һәм китап сәүдәсе эшләре
идарәсенен К. Якуб исемеңдәге матбугат комбинаты. Казан, Бауман урамы, 19. 1973 ел.

КУК КУКРӘР

РОМАН

10

пасы Сәмбел кияүгә чыкканнан соң, Жәңнәт үзен буй кыз итеп санады. Хәзер инде «чират» аныкы. Ул яхшы белә: кызлар язмышы бик тиз үзгәрүе мөмкин. Шуңа күрә һәр минут хәзер булырга кирәк. Аның әүвәлге юләрлекләре очты, анасыннан килә торган астыртынлыгы бермә-бер артты. Абыйсы Әһһарның әтисе каршында дәрәжәсе булмаганга, Жәңнәт тә аның белән исәпләшмәде. Ахырда, сене-лесенә азынулары бернинди киртәгә сыймый баш-лагач, Әһһар йөзен кыйшайтып:

— Син, тутый кош, үзенңең монда кунак кына икәннәңне онытма!— диде.— Шулай итәнәсәң, әтерсен, син монда төп хужа, синең генә сүзен сүз.

— Әй, кем сүли!— дип тузынды Жәңнәт.— Минемә, синемә кәкрәйт-кәңнәр? Кара, бер якка ничек сәлам биреп йөрисең! Үзең егет башың белән шулардан үч алырга куркасың, боламык камыры.

— Житте дим, аздәкы! ¹ Югыйсә... — Әһһар кулларын йодрыклады һәм сеңелесенә таба бер адым атлады.

— Мә, курыктым ди син мәхлук сырхантайдан! — Жәңнәт ике кулын биленә куйды.— Синең исемәң генә Азган. Үзең... идән чүпрәге.

Теге вакытта башына капчык ябып кыйналганнан соң, Әһһар бүгенгә хәтле рәтләп терелгәнә юк иде. Ул кемнәр кыйнавын анык белми, берка-дәр чамалый гына. Әмма ни өчендер бу турыда эндәшмәүне артыграк күрә, үч тә алмый. Әллә курка, әллә вакытын көтә. Жәңнәтнең ачуын кабарта, чөнки Әһһарның Мәрхабәгә кул ягуларын күргәнә, ишеткәнә бар. Ул үзенчә бигрәк шуңа ярсый: йолкыш Қарышкан кызларынан абыйсы шөр жибәргән. Шулардан курка башласаң, алар түбәнә менәр-ләр.

— Шул кирәк синең кебек мәмиләргә! Мин кыз булсам да...

¹ Дәвам. Башы 4 санда.

² Аздәкы — аждаһа. Усал жан.

— Шаука¹ оясында көчле, урамга чыкса, корегын бот арасына кыстыра,— диде Өзһар, чыраен сытып.

Бу сүз Жәннәтне кимсетте, күрәсен.

— Әллә мине шаука дисенме, кызыл пагыш!² Сөйләмәгән идем, алай сүлим әтигә ниләр эшләгәннене Сухаревка базарында, аннары Цветной бульвар, Грачевка притоннарында...

— Молчок!— Өзһарның күзләре яшелләнеп китте, иреннәре калтырый, күзләре түгәрәкләнә башлады. Бер секунд эчендә ул сенелесе алдына сикереп килеп, аны буарга тотынды. Жәннәт, котырылган абыйсының кулыннан көч-хәл белән ычкынып, үз бүлмәсенә кереп бикләнде. Бу вакытта өйдә беркем булмаганга— әтисе белән әнисе Сөмбелләргә кунакка киткәннәр, Һарун— тиннәрендә, Хәерниса әниләренә төшкән иде— Өзһарны тыючы юк иде. Ул сенелесенен ишеген йодрыклары белән шашып дөбердәтте. Өзһарга яшътән үк кызыл пагыш— ягъни усал әтәг дип юкка гына әйтмиләр иде. Ләкин Өзһар кыза да кире кайта, пәси була. Жәннәт, абыйсының киресе буларак, бер зәһәрләнсә, кире кайтмый, янауларын онытмый, үч алмый калмый иде.

Хәерниса кайтып керде, ахрысы, кухняда савыт-саба шылтыравы ишетелде. Өзһар тынды. Жәннәт инде Хәернисаны әрләргә жыена башлады. Соңгы вакытларда Хәернисаның тагын башын күтәрә төшөп йөрүе бай кызын сагаерга мәжбүр итте. Күнелендә көйдергеч көнчелек уты кабынды. Баштарак бу тойгы томанлы иде, кемне, кемнән көнлешә? Хәернисаның үзеннән бәхетле булмавын теләме? Шунуң өчен аңардан үч аламы? Закиржанның кайтуын ишеткәч, бигрәк тә иң элек Исмәт байларга түгел, Айтүгәләргә хәл белә керүен белгәч, кара көеп чыкты. Анда нинди сүз булуы караңгы, тик Хәернисага бәйлә булуын гына сизенә иде. Юхаланып, Хәернисаның үзеннән сораган булды. Хәерниса берни әйтмәде. Шуннан Жәннәтнең ачуы кабарды. Билгеле, Закиржанны Жәннәт асла яратмый, аны үзенә тиң күрми. Шулай да аны Карышкан кызына бирергә жыенмый иде. Әнисе һаман әйтеп килә иде: бу ит кисәген үзем ашамасам, эткә бирәм, ичмасам, келәнчегә нишләп тоттырыйм, ул дудырыңны³ ашар. Шунуң шикелле, Жәннәт сыныгын да үзеннән түбәннәр белән уртаклашмады. Көтелмәгән хәлләр килеп чыкмаса, ул әле Хәернисаның жанына бик күп тоз салган булып иде.

Урсатна⁴ көн Жәннәтнең әтисе киbettән соң гына кайтып, әнисе белән пышылдап сөйләшөп утырды. Эчке бер сизенү Жәннәткә сүз үзе турында барганлыгын әйтте. Ул стенага колагын куеп тыңлап карады, берни ишетелмәде. Жәннәт юләр түгел, ул үзенә оя корырга вакыт житкәнен аңлады. Иренә байлыгы нихәтле булып, алдан белгән юк, үз кубышкана аяк терәү яхшырак. Кубышкаларның кыйммәте Жәннәткә шулай ук азмы-күпме таныш, ул әтисе өендә моңа житәрлек күз салды, ә мәхәббәт турында әллә ни баш ватмады. Ул үзенә тирән итеп сөяргә гомумән сәләтле түгеллеген белә иде, бу инде Кара бай нәселеннән килә торгандыр. Әнисе яратып кияүгә чыкканмы әллә? Гомумән, берәр кеше Жәннәтнең хыялын биләмәде, ул һәр вакыт иң элек үзе турында кайгыртты.

Жәннәт аш өенә чыкканда, абыйсы Өзһарның ишеге ачык иде. Кыз шунда таба борылды. Өзһар чишенми-нитми караватка чалкан яткан, аяклары идәндә. Кулларын баш астына тыккан, төймәләре ычкындырылган, ачык тар күкрәгә күренә, чырае сытылган, әйтерсен ачы миләш капкан иде. Жәннәт аның чамасыз ябыкканлыгын беренче тапкыр күрде.

¹ Шаука — кечкенә эт. Шавка.

² Пагыш — кикрик.

³ Дудыр — карын-эчагеләр.

⁴ Урсатна — урыс атнасы, якшәмбе.

— Шатлан, сенелкэш, син дэ абзанны уздырасын!— диде ул, урыннан тормыйча гына. Анын тавышы карлыккан, йөзөн сакал-мыек баскан иде.

— Ни сүлисен, төшенмим, абзый,— диде Жәннэт хэйлэлэп.

— Төшенерсен... Саталар үзенне!

— Эй, юкны сүлэмэ, Азган абзый. Син һаман чәнчергэ яратасын. Эйтерсең без бер ата-ана балалары түгел.

Эһар күгэргән иреннәрен кыйшатты.

— Исенэ төштемэ? Төшэр әле!— Эһар башы белән әтиләре бүлмәсенә изәде.— Кызу тоталар, куыра, ахрысы. Бая кибеттә дэ сүз шул турыда барды. Эти мине кешегә санамый, бер сүз әтми, арага кертми, кассасын гына миннән саклай, якин жибәрми, сату иттерми. Бар, Сухаревакага яки кытай стенасына сыпырт, анда бер грошка пятак ясыйлар, ди... Эх, кая барырга, ни эшлэргә?!— диде Эһар әрнеп.— Әллә Петербургка Хикмэй абзый янына сугылып караргамы, Қазанга Фәйзулла жизни янына барып чыгаргамы? Анын белән сүләшкәнем бар. Ул каршы да килми, чакырмый да. Бер әтеп ташлады, Қазанның үз жуиклары, үз шулерлары житәрлек. Белденме, мин жулик, шулер, кайниш түгел!

— Үзең әепле, акыллы булсаң...— Жәннэт абыйсының үтә салкын күзләрен күреп, ярты сүздә туктап калды.

— Акыллы булсам...— Эһар түшәмгә карап сүзен дәвам иттерде.— Акыл дигәнең, гомумән, бармы! Минемчә, юк. Дөньяда кубышка гына бар. Кубышкасы булса ачык авызың да акылы йөкләп, кубышкасы юкның — жымытыр гына. Кубышкага дөньяны сатып алып була.

— Акылны сатмыйлар инде, абзый...

— Әле ничек саталар! Хәзер бар нәрсә сатыла, акыл да, намус та, хатын да...

— Котырдынмы әллә, тузга язмаганнарны сүлисең!— дип кычкырды Жәннэт.

— Котырырсың бу тормышта! Беркемең булмагач... Ник син миңа болай багасың? Мин бүген исерек яки шаталак түгел, миңа үз әти-әнием тилебәрән орлыгы ашатты. Ә син курыкма, синең бәхетенә, әгәр була торган булса, аркылы төшмим. Мин барыбер бәхетсез. Үләсем килә минем!— диде Эһар, күзләрен чөтөрдәтеп йомып.

Жәннэт өчен ашыгыч, ыгы-зыгылы туй алды көннәре башланды. Инчәлек әтисе белән әнисе үзләренә катгый һәм изгә карарларын әйттеләр.

— Атакаең белән анакаең, кызым, сине бәхетле итү турында кайгырталар,— диде Раббани.— Бала — багырь жимеше, ләкин, сәгәте суккач, китә дэ бара.— Раббани аркасына салындырып бәйләгән яулык чите белән күз төпләрен сөртеп алды.— Пешли авылыннан Усманхужа сине үзенең бердәнбер малае Рамазанга хәлэл жефетлеккә сорый. Аларның Мәскәүдә, аннары Себер калаларында аләмәт зур кибетләре бар, ди. Кызыл мал кибетләреме, атасы? Усманхужа картайган, хәзер күбрәк авылда тора. Байлыгым ятларга калмасын дип фик кайгыра, шуна күрә улын тизрәк үләндерергә ашыга. Доверенныйларга ышаныч юк, ди. Мәскәүдә дэ, Себердә дэ эшен... атасы, кем йөртә — малаеми, приказчикларымы?

— Барысына эш житә. Сәүдә эшенә жаныңны салырга кирәк,— диде Исмәт, мәгънәле итеп.

— Шулай, шулай.— Иренә күз йомуын күреп, Раббани сүзен алмаштырды.— Без, сөекле атакаең белән, аллага тапшырырга булдык. Торударыгыз Мәскәүдә булып. Қода малаена особняк алып биргән. Мәскәүнең зур-зур байлары коданы белә ди...

Жәңнәтне, әлбәттә, кияү кызыксындыра иде. Әнисе исә булачак кодасын мактый, байлыгын саный. Әтисе алдында Жәңнәт әнисен бүлдереп сорау бирергә батырчылык итмәде. Әтисе чыккач:

— Әни, син һаман Усманхужа турында сүләден... Минә аңа бирмисездер бит? — дип сорады.

— Кит,— диде Раббани, кулын селкеп,— авызыңнан җил алсын аңдый сүзне, кызым.

— Алай булгач, кияү турында нигә бер сүз әтмисең? Әллә әтерлеге юкмы?

— И, кызым, нигә алай дисең,— диде Раббани тиз генә.— Карчыганы оясына карап беләләр. Қода әтә: мин хажы белән Қара байны беләдер идем. Шуңа күрә кызыгыңның кем икәнен кешеләрдән сораштырып йөрмим, ди...

Жәңнәт читкә борылып күз төпләрен сөртте.

— Қыз кешегә берәз елау кирәк, күп еласа яхшы булмый,— диде Раббани, кызын үгетләп,— каршына килгән бәхетенә качырма, кызым. Вақыты житкәч, кияүне күрерсең. Без, Қарышкан кызлары кебек, сөеп йөрешеп иргә чыкмаган. Атакай-анакай биргән, без риза булып барганбыз. Үкенмибез. Башкалардан ким умер сөрмәдек.

Әһһар кайтып керде.

— Я, туйга шаулатып хәзерләнәбезме?— диде ул сенелесенә.— Атайлар мине сүзгә катнаштырмаса да, Рамазан читкә типми. Жае туры килсә, бергәләп...

— Син аны беләсеңме? — диде Жәңнәт.— Нинди кеше, абзый? Әни кияүнең атасы Усманхужаны гына...

— Чөнки кияүне белми, алар Усманхужа белән эш итә. Усманхужа Мәскәүгә вақытлы гына килгән. Кубышкалары житәрлек булса кирәк, йорт сатып алганнар, Рамазан мактанды, атакай да каяндыр исәннгән. Кияү турында ни әйтергә сина? Синең кебек ут борчасы түгел, йомшаграк. Минемчә, син аны бик тиз кулга алырсың. Ул я миллионер булыр, я... Хитровкада умерен очлар... Усманхужа үзенең тиздән кәкрәясен сизгән булса кирәк, ашыга... Әх, кешеләрнең әтиләре вақытында тончычыга белә!— дип, Әһһар тирән итеп көрсенеп алды.

— Я инде, абзый, әллә ниләр сүләмә. Кияү ничә яшты?

— Пачпортын карамадым. Миннән зур булмас. Тагын нәрсә? Син — Жәңнәт, ул — Рамазан, үтереп пар килгәнсез.

Хәерниса аш өеннән чыкмый, куллары бер нәрсәгә эшли, ә уйлары... Закиржан Петербурган атна-ун көндә кайтты. Шуңа ук көнне бугай Гыйльметдиннен ит кибетендә Айтүтәне очратып, сәфәре уңганлыгын әйткән: эш тә бар, кечерәк кенә бүлмә дә тапкан. Хәзер Қазанга барып кайта, аннары туй итәргә ниятли. Мона күп булса, ике атна вақыт житәрдер. Берничә көннән Гыйльметдин башкода булып барыр. Боларны барысын Хәернисага тапшырырга үтенгән.

— Анысын, Закиржан, алла боекса, тапшырырмын,— дигән Айтүтә, берәз исәпкә калып.— Байларның бик мәшәкәтьле чагы, Жәңнәтләрен кияүгә бирәләр, мондый чакта безгә юл куймалар. Әллә ни уйларлар.

— Анысын сөйләшербез, арага кысылмабыз. Туйлары шушы арада буламы? Бик яхшы, туйласыннар.

Айтүтә боларны иң элек иренә сөйләде. Үзара кинәшкәннән сон, кызына житкерде. Хәерниса тынып калды, кара күзләре мөлдерәмә яшы белән тулды.

— Үзең каршы килмәсән, башкодага без, әтиң белән, фатиха бирергә дип торабыз,— диде Айтүтә, кызының дымлы күзләренә карап.

Хәерниса гомерендә иң мәһим, иң жаваплы сүзне әйтергә тиеш иде. Ул калтыранып китте.

— Әни, маем, мин сезнен ихтыярга каршы түгел.

Аннары ана белән кыз бергәләп еладылар. Айтүтә кызына бары тик бәхет теләде. Соңыннан, беркадәр тынычлангач, кызын кисәтеп куйды:

— Берүк, кызым, хәзергә байларыңа берни әтмә, үзең генә бел. Алар бит безгә әтергә кирәк тапмыйлар, безнен эшкә дә тыгылмасыннар. Көне якылашкан, әтербез, билгеле. Яшермәбез. Орынтын¹ эш эшләмиз.

Шул көннән башлап Хәернисаның күнел дөньясы бөтенләй үзгәрдә. Элек ул фәкать киләчәккә өмет белән яши иде, хәзер бәхет кичерә башлады. Билгеле, борчылулары, мәшәкате булды, ләкин кем аны авыр йөккә саный.

Бер көнне кич белән — Хәерниса тәрәзәдән күрәп калды — әтиләренә юан Гыйльметдин килде. Хәерниса шып булды, гүя анда, түбәндә, аның аяк тавышларын ишетерләр кебек тоелды. Аның тизрәк әнисе янына йөгереп төшәсе килде. Әмма бу эш Гыйльметдин китмичә торып мөмкин түгел иде.

Инде сәгать унберләр тулганда, ниндидер бер сылтау табып, Хәерниса әнисе янына төште. Айтүтә сагышланган иде кебек.

— Әни, маем, ни булды? — дип куркып сорады Хәерниса.

— Берни булмады, кызым. Күнелем тулганга гына. Алла хәерле итсен, вәгъдәләштек, кызым.

Хәерниса әнисен муеннан кочты. Икенче яктан әнисе янына Мәрхабә килеп басты. Карышкан кызлары каядыр еракка карыйлар һәм алда нәрсәдер күрәләр иде кебек.

11

Әйтүе ансат, бер туй артыннан икенчесе дә үтеп китте. Жәниәтнең туге бөтен Татар урамына шаулады. «Әйттер, типтер, дөнья үзәбезнеке», дип жырладылар ачы бал, буза эчкән сәүдәгәрләр. Қайберәүләр муллага ымладылар, әкрәнегез, янәсе. Исмәт монда үзенең хужа икәннен искәртәргә теләп:

— Хөҗжәт — якташ, ул безгә сүз әтми! — дип кенә жибәрде.

Жәниәт туеннан соң, Хәернисаның туге бөтенләй күләгәдә калды. Мәскәүдә авылдагыча түгел, кыз елату, кодаларны хурлау, таң кучатлары² булмады. Тик кунаклар таралып беткәч, тастар сарган Айтүтәнең балалары:

— Әнкәй, шул Хәернисамның туен күрсәм. Карышкан кызларының жыры «Ак буак»ны жырлармын, ди иден. Теләгәннен булды, жырла әле! — диделәр.

— Кит, бәрәкәтсезләр, — диде Айтүтә, жинелчә каршы килеп.

— Жырла әле, әнкәй, мин дә ишетим, — дип үтенде Закиржан.

— И, инде, кияү. Бездә кызлар киндер, элән³ сугалар, аннары юып чалуда⁴ киптерәләр. Шунда «Ак буак»ны жырлыйлар — су буенда, буакта. Буак иртәнге ак томан була инде.

Карышкан кызлары утаманнар,
Ник йөрләр танин буакта?
Талир тәңкә чыны — көлүләре,
Мисле кошлар тавышы куакта.
Әй-ә, ак буак — сагыныр чак
Яшьлек танында.

¹ Орынтын — яшерен.

² Таң кучатлары — мишәрләрдәге туй йолалары.

³ Элән — жиген. Лен сүзеннән алынган.

⁴ Чалу — болып.

Карышкан кызлары, ни күренә
Кин чалуда, инеш буенда?
Эләннәре түгел, хөрлекләре
Жәйләп ята үмер юлында.
Әй-й, ак буак — сагыныр чак
Уйлы чагында.

Энже-мәржәннәре нигә кирәк,
Бизәмәгәч туйга чын тәхет.
Карышкан кызлары, карагызчы,
Пөгереп килә сезгә ак бәхет.
Карышкан кызлары, кинәнегез,
Халаякта¹ бардыр ак бәхет!
Әй-й, ак буак — сагыныр чак
Яшьлек танында!

Айтүтәнәң тавышы монлы иде әле. Анда шатлык, ирек тою, кызлар көлүе, кошлар сайравы — барысы йомшак ак томан эченнән кебек ишетелә. Закиржан әсәрләнәп утырды. Ул халык әдәбияты белән аз-маз шәгыльләнә иде. Бу жырда ул халыкның ирек яратуын, бәхетле булуга ышануын тирән тойды.

Берничә көннән Закиржан белән Хәерниса Петербургка киттеләр. Пайтәхет Закиржанны фән үзәге буларак тартса, Хәерниса өчен, гомумән, яңа бер дөнья иде. Ул үзенә асраулыктан котылуына шатлана, кайчак ышанып та бетми, гүя ниндидер татлы төш күрә, хәзер Раббани жикеренә башлар да, бу матур дөнья булмагандай юкка чыгар кебек иде. Ләкин поезд һаман алга бара, Мәскәү артта кала, аның белән бергә әти-әниләре, сеңелесе һәм энеләре калалар. Аерылганда, әлбәттә, елаштылар. Хәзер Хәерниса карлы кырларга карап сагышланган. Сагыш, сагыш! Әгәр син булмасаң, кешеләр никадәр рухи ярлы булыр иде!

Хәернисаның кияүгә чыгуын, аннары Петербургка китеп баруын байлар башларына сыйдыра алмадылар. Баштарак Раббани, Хәернисага жикеренгән кебек, Мәрхабәгә идәннәренә ю дип әйтеп карады. Аның бу боерыклары жавапсыз калгач, Раббани шартларга житеште, иренә күз яше белән зарланды, ялчыларың өстөбезгә эт кебек сикерәләр, диде. Исмәт кулын селтәп:

— Сина асрау кирәкме? Тап, сызгыр! Бер сызгырсам, унлап стряпуха килә дигән идең бит, Әбелхариска тимә, шул! — диде.

Әле туй алдыннан ук Әзһар өйгә кайтмый башлаган иде. Әнисе борчылгаласа да, Исмәтнең исе китмәде, сораган кешеләргә икенче бер шәһәрдә дип әйттеләр. Туйдан соң әпчи² карчык Өммишәрүк кайдандыр ишеткән: Әзһарны Хитровкада тәмам шешенгән хәлдә, босяклар арасында күргәннәр, имеш. Берәздән яңа коточкыч хәбәр таралды: кайдадыр күпер астында Әзһарның үле гәүдәсен тапканнар, имеш. Әллә никадәр сүз булды — имеш, алар ниндидер зур бер кибетне басканнар, аннары урланган малны бүләшә алмыйча, эшнәләре белән сугыша башлаганнар. Жәнжал канлы пычак белән тәмамланган. Икенче берәүләр: кибет басу булмаган, Әзһар аракыдан янып үлгән, дип сөйләделәр. Чынын тәгаен генә белүче булмадымы яки белеп тә әйтмәделәрме, Әзһарны тизрәк күргә тыгарга ашыктылар. Жирләп кайткач, Әбелмәних кына:

— Үзенә үзе баз казыды, парин, ару үлем белән үлмәде,— диде...

Нәкъ шул көннәрдә Мәрхабә эшли торган шифаханәгә дүрт эшче егетне китереп салдылар. Өчесен пычак белән кадаганнар, берсенен кул-башын пуля белән жәрәхәтләгәннәр.

— Әллә болар да күпер астында сугышканнармы?— дип сорады Мәрхабә Алексей Петровичтан.

¹ Халаякта — халыкта.

² Әпчи — такылдык.

— Күпер астында? Нишләп күпер астында?— дип гажәпләнде доктор.
— Әле күптән түгел генә безнең бай малаен күпер астында үтергән-
нәр иде, ишеткәнсездер,— диде Мәрхабә.

— Әнә ничек... Болар андыйлар түгел шикелле,— диде Алексей Петрович.

Операцияне бу кешеләргә Алексей Петрович ясады. Соныннан Мәрхабә читтән генә белде: завод эшчеләре белән полиция арасында бәрелеш булган, имеш. Ул завод Мәрхабәләр шифаханәсеннән ерак, әмма яралыларны нишләптер монда китергәннәр. Мәрхабә шул турыда аныграк белер өчен авыз гына ачкан иде, Алексей Петрович кашларын жьерып:

— Шәфкать туташлары гайбәтче хатыннар сүзен сөйләми,— диде.— Безгә авырулар килә, алар ярдәмгә мохтаж! Без ярдәм итәбез. Тикшерү хокукы безгә бирелмәгән.

Мәрхабә кызарды. Тынычлангач, бу кешеләргә башка күз белән карый башлады. Алар сукбайларга да, юлбасарларга да охшамаган шул. Әдәпле генә сөйләшәләр, нигәдер бик сак кыланалар. Берсе, кара егет, рус түгел бугай. Русча ару сөйләшсә дә, кайбер сүзләргә дәрәс әйтми, басымиарны буташтыра. Мәрхабәнең үзен татар кызы дип тә белмиләр, шифаханәдә аны барысы Мәри дип йөриләр.

Мәрхабә докторны яхшы белә, әлеге дүрт эшчегә аның мөнәсәбәте башкарак икәннән күрү аңа кыен булмады. Яраларын һәр вакыт игътибар белән карый, кайчак мык астыннан көлемсерәп:

— Рәтләнәсез, егеткәем, тик кара, моннан соң пычак белән белән шаярасы булма, минем чын авыруларым житәрлек,— ди торган иде. Мәрхабәгә докторның бу кисәтүе хәйлә генә икәне ачык.

Бер көнне Наташа янына кергәч — өйдә Алексей Петрович ялгызы иде — доктор үзе әлеге егетләр турында сүз башлады:

— Сыйнфый жәмгыять, Мәри, кешеләргә рухи яктан гына түгел, физик яктан да имгәтә. Әлеге дүрт егет шуның бер мисалы.

— Минемчә, алар яхшы егетләр кебек,— диде Мәрхабә.

— Сыйнфый жәмгыятьтә «яхшының» мәгънәсе төрлечә. Кемнәрнен булса аларны яманлавы да мөмкин. Ләкин чын кешеләр алардан курык-маска тиеш. Сүз укаеннан әйтим, берсе сезнең милләттәшегез бугай. Сөйләшкәнегез юкмы?

— Сөйләшкәнем юк, исәнләшәм генә.

— Сөйләшеп карарга ярый торгандыр.

Алексей Петровичның сүзләре Мәрхабәнең кызыксынуын арттырып жиберде. Икенче көнне ул кичке дежурда иде. Көндөзгә ыгы-зыгы инде басылган, йөри алган авырулар палаталарына кереп, тормыш хәлләре турында сөйләшеп утыралар. Таш коридорда салкынчарак. Анда кара егет кенә йөрәнә. Мәрхабә көлемсерәп, татарча:

— Хәлләрег ничек, Вәли? — дип сорайды.

Иптәшләре аны Виктор дип йөртәләр. Егет үзенең чын исемең ишеткәч, кырыс сестрага — ул Мәрхабәне эченнән шулай дип йөри башлаган иде — сагаеп карады. Аннары экрен генә елмайды. Елмаюы якты һәм үзенчәлекле: борын очы һәм иреннәре хәрәкәткә килә, кашлары өскә сикереп китә. Буйга ул уртачадан озынрак, жылкәләре киң, табигате тыныч булса кирәк. Көтелмәгән хәлдән югалып калмый.

— Минем хәлләр хәер, ярлылар баер,— диде егет шулай ук татарча.— Менә кайда татар кызын очратырмын димәгән идем.

— Ник? Хөжжәт мулла кушмыймы?

— Син аны беләсеңмени?

— Ишетеп. Ә ул синнең кардәшеңме?

— Әгәр ул минем дөньяда барлыгымны белсә, муенымны сындырып ташлар иде, зинһар, минем исемне аңа житкермә.

— Шүрлисен?— дип көлемсерәде Мәрхабә.
— Шүрләмичә. Дию төшкә керсә дә котны ала ич.— Әллә ничек килеп чыкты, алар «син» дип сөйләшә башлаганнар иде.— Бер нәрсә сорасам, ачуланмассыңмы?

— Башта сорап кара.

— Сине Мәри диләр. Чын исемен алай түгелдер бит?

— Сине дә Виктор дип йөртәләр ич. Үз исемен русча әйтергә жайсыз булгангадыр инде.

— Шулай шул.

— Минем исемем Мәрхабә, әнкәй Мәхүп ди.

— Яхшы исем. Шатлыгы, сөөнече бар, каядыр чакыра да шикелле.

— Харап. Син әллә шәкерт морзамы?

Вәли эче катып келде. Шулай алар таныштылар. Хәер, бу гадәттәге танышу түгел иде, чөнки монарчы да алар бер-берсен күреп беләләр иде. Вәли, нияять, үз палатасына кереп киткәч, Мәрхабәдә яңадан ишекне ачып карау теләге туды. Ләкин ул ишекне ачмады, озын таш коридор буйлап китте.

Икенче көнне Мәрхабә бөтенләй эшләмәде. Эшкә чыккач, Вәлиләр палатасына иң актыктан гына керде. Гадәттәгечә барысы белән берьюлы исәнләште, дарулар өләште. Авырулар белән бер-ике авыз сүз алышты. Вәлинен йөзе гадәттәгедән артык агара-төшкән иде кебек.

— Әллә начар йокладыңмы?— дип сорады Мәрхабә русча.

— Яман төш күрдем,— дип елмайды Вәли.— Жиде башлы дию...

Бүген обход көне булуга кармастан, палаталарда Алексей Петрович күрәнмәде. Авырдымы әллә?— дип уйлады Мәрхабә, ә иртәгесен эшкә килгәндә аның үз йөзе дә ап-ак иде.

Вәли кызны коридорда ук очратып:

— Мәри, бүген син дә начар йоклагансың, ахрысы,— диде.— Әллә яман төш күрдеңме?

— Күп сөйлисек, ә авыруларга күп сөйләшү ярамый,— диде Мәрхабә кырыс кына.

Алексей Петрович тагын палаталарда күрәнмәде. Озын, салкын коридорда Вәли Мәрхабәне көтеп тора иде. Аннары ул Мәрхабәгә каршы китте, тирә-ягына каранып алды һәм татарча:

— Алексей Петрович авырмый торгандыр бит?— дип сорады.

— Бу турыда сестрага хәбәр итмиләр.

Вәли аның салкын тавышына игътибар итмичә:

— Безгә икенче хирург киләме?— дип сорады.

— Белмим. Хәзергә күрше бүлектән Юрий Иванович карар.

Сиздерергә тырышмасаң да, Вәли һәм аның дуслары борчылалар иде. Мәрхабә, авыруларга игътибарлы булганга, моны бик тиз күреп алды. Шуннан аның эчендә көрәш башланды: чын булган хәлне әйтергәме, юкмы? Алексей Петровичны ни өчендер полиция алып киткән. Мәрхабә бер генә нәрсәне белә: Алексей Петрович начар кеше түгел. Киресенчә, бәла-казага эләккәннәргә үзе ярдәм итәргә тырыша.

Мәрхабәнең полициягә эше төшкәне юк, ул аның нәрсә белән шөгыльләнүен дә яхшы гына белми. Дөрөс, Наташа белән алар байтак китаплар укыдылар, анда полиция турында бик үк яхшы язмыйлар. Балки, аларга шундый китаплар эләккәндер, балки, аерым кешеләрнең начарлыгы гына булгандыр. Бәрәкәтсезләр төрле халык арасында бар бит.

Кич эштән кайтканда Мәрхабәгә гади генә киемле бер кыз очрады. Башта Мәрхабә аны танымады.

— Наташа!— дип кычкырып жибәрде аннары.

— Мәри, әкренрәк сөйләш,— диде Наташа һәм, дустан култыклап, аkyндагы буш бакчага алып китте. Бакча эче ап-ак, эре-эре кар бөртектә.

ләрә ява иде. Бераздан буран шактый көчәйде, зур таш йортлар чак-чак күренә башлады. Бу ниндидер серлелек бирә иде, Мәрхабәнең моны нич татыганы юк иде.

— Мәри, әтине алып китүләрен беләсен инде... — диде Наташа шыпырт кына. — Әни әйтә, Мәри хәзергә безгә кереп йөрмәсен. Безнен өйне күзәтүләре мөмкин, ди. Анда, сездә, ниндидер Артем ята икән. Әни әйтә, Мәри шул Артемга әтинең хәлен читләтеп кенә әйтсен. Башка беркемгә дә әйтмәсен, ди. — Наташа тавышын әкрәңәйтеп, ана серлелек өстәп: — Төшендеңме, башка беркемгә дә, — дип кабатлады. — Ә хәзер аерылабыз, мин — унга, син — сулга. Ул-бу булса, тагын хәбәр бирермен. Төшендеңме мин әйткәннәрне? Хуш.

Әгәр чын конспиратор бу беркатлы һәм бөтенләй тәжрибәсез сөйләшүне ишетсә, эче катып келәр иде. Бәхеткә каршы, аларның сүзләрен беркем ишетмәде. Мәрхабә яна дөньяга — көрәш дөньясына аяк басуын белмәде. Ул бары тик Наташа кушканнарны төгәл үтәде. Иртән дарулар өләшкәндә Артемга — Вәлинен иптәшләреннән иң өлкәнөнә — күз кысып, коридорга чыгарга кушты. Үзе Вәлидән курыкты. Әгәр ул ниясә нишләргә?

Байтак вакыттан соң Артем коридорга чыгып утырды. Озын коридор буш, анда нянялар гына ара-тирә күренә иде. Менә күрше палатадан Мәрхабә чыкты. Артем, артка кала төшөп, аның артынан атлады. Дежурка ишеге төбөндә Мәрхабә туктады.

— Артем абый, — диде шыпырт кына, — Алексей Петрович авырған... Аны... алып киткәннәр.

Артем жигелчә баш иде һәм коридорның аргы башына узды. Мәрхабә дежуркага керде. Аның йөрәге дөп-дөп тибә иде. Анладымы? Яхшылап төшендерергә кирәк булмаганмы?

Икенче көнне үк дүрт дус «терелеп» чыгып китте. Арада Вәли дә бар иде.

Атна-ун көннән соң эштән кайтканда Мәрхабә тагын Наташаны күрде. Бу юлы ул үзенең әүвәлге киёмнәреннән иде. Янында бер егет дә бар иде. Теге сөйләшүне истә тотып, Мәрхабә дустан күрмәмешкә салынып үтә башлады.

— Мәри безне танымый да!

Мәрхабә шып туктады. Бу — Вәлинен тавышы иде. Ул аны шифаханәдә генә күргәнгә, урамда бөтенләй танымады.

Мәрхабә Наташа белән исәнләшеп:

— Виктор, бу синме? — диде.

— Тере адәмнәрнең юллары бер кисешә икән, — дип көлдә Вәли, Мәрхабәнең кулын кыскач.

— Мин бурычымны үтәдем, хәзер хушыгыз, — диде Наташа бик житди итеп һәм китеп барды.

Мәрхабә белән Вәли икәү калдылар.

— Әзрәк урам буйлап үтик, — диде Вәли русча һәм көлә төшөп өстәде. — Үзебезчә сөйләшсәк, узган-барган игътибар итәр. Үзәндә хәлләр ничек, авырмый торганыңдыр?

— Нишләп мин авырырга тиеш? — диде Мәрхабә, иңбашларын жырып. Беренче дулкынландыргыч минутлар үткән иде инде.

— Яратам шуңдый ийк рухлы былбылларны! — дип көлдә Вәли. — Ара-тирә сине күргәләргә мөмкин булырмы?

— Башка кызлар артынан чабарга да вакытның житми торгандыр әле. Мәшәкатьләнмә.

— Бу нәрсә, тәртәләренме бор, дигән сүзмә? — Вәлинең тавышында пошын у янгырады.

— Шулайрак. Бик дәрәс аңлагансың. Хуш.

Мәрхабә үз юлына борылып китте. Вәли башын кашып калды.

Мәрхәбәнең яшь күнелендә Вәли торган саен тирәнрәк урын ала барды. Баштарак Мәрхәбә моны күрмәмешкә салынды, Вәли белән салкын һәм кырыс сөйләште, шикләнде, ышанып бетмәде, аның үтенечләрен бары тик Алексей Петровичка хөрмәт йөзеннән генә үтәде. Аннары... Кышкы салкыннарда шулай була: алар мәңгә йомшамас, гөрләвекләр акмас, кар астыннан умырзаялар баш калкытмас шикелле. Эмма бер томанлы irtә килә, кар астында челтер-челтер аккан гөрләвек тавышы ишетелә. Башта аның тавышы бик әкрән, тонык була, гүяки ерактан килгән бер өн генә, бездән инде аның челтерәве аермачык ишетелә башлый, кар астыннан умырзая чәчәкләре күренә...

Вәли уяткан хисләр хәзер инде челтерәвек кенә түгел, язгы ташкын суына охшый башлады, гүя барысы актырыла, бөтерелә, каядыр еракка ашыктыра, тыңгы бирми, чақыра, белмәгән, күрмәгән нәрсәләр вәгъдә итә, әз генә... куркыта да. Мәхәббәт шулай давилланып, шашкынланып киләдер дип уйламаган иде Мәрхәбә. Шундый чакта Хәерниса хәленә калсаң... Күкрәгендәге давилны, сөөнечне яшерүе чамасыз кыен икән. Нәр кеше сиңа бармак төртеп: «Әнә, гашыйк булган тиле кыз килә!» — дип әйтә төсле. Ләкин син аның белән санашмыйсың, дөресрәге, санаша алмыйсың, бу сиңең ихтыяр көчәннән өстен.

Аларның вакытлары бик тар, икесе дә эшли, берсе — заводта, берсе — шифаханәдә. Очрашырга барыбер вакыт табалар, кайчагында очрашулары бик кыска була, туйганчы сөйләшсәргә өлгермиләр, эмма шул азгына ара да аларга эллә нәрсәләр бирә кебек. Мәрхәбә хәзер белә: Вәли кайдадыр еракта, эшче районда тора, «ары конка да бармый». Мәрхәбә шәһәр читләренен исемнәрен санады. «Чама белән шул төш», — диде Вәли көлемсерәп. Язгы пычракта аннан жәяү килү никадәр вакытны ала торгандыр. Мәхәббәт, күрәсен, шулай ерактан килә, юкса, бу кадәр сагындырмас иде.

Кулга алынган Алексей Петровичның шифаханәгә кайтканына байтак булды инде. Ул әкрәнләп кеше төсенә керә башлады. Югыйсә, бик ябыккан, суырылган, чәче тагы да агара төшкән, йөреше авырайган, күз карашы талган иде кебек. Мәрхәбә мәхәббәтенең шундый чакка туры килүенә бик борчылды. Сабыр итеп карады, кая, сабыр савытларың тулгач, берни эшли алмыйсың икән.

Бер көнне кич белән эштән кайтканда Алексей Петрович көлемсери төшеп Мәрхәбәгә әйтә куйды:

— Кар-бураиннар уйнаганда яз килүен сизсән, күнелгә рәхәт була. Шулай түгелме? — Мәрхәбә аның тел төбен аңлап кызарды. — Өмет янара, ышаныч арта. Киләчәкне ерактанрак күрәсен. Киләчәкне, Мәри, күрә белергә бик кирәк... — Алексей Петрович беркадәр вакыт эндәшми барды, аннары сүзен дәвам иттерде: — Мин сиңа, Мәри, рәхмәт әйтергә тиешмен. Кирәк чакта син сизгер була белден, үзенче егетләрчә тоттын. Артем миңа барысын сөйләде. Дөресен әйткәндә, мин боларны көтмәгән идем. Апытырарсың, каушарсың дип уйлаган идем. Шундый булуың өчен мактыйм, Мәри.

— Мин нәрсә, Алексей Петрович, — дип оялды Мәрхәбә, — мин кушканны гына...

— Зур эшләр шуннан башлана, Мәри, Виктор белән очрашасызмы? Доктор да сизгән бит! Мәрхәбә ут булды. Ярый әле, Алексей Петрович аңа карамый. Әллә үзенек күп нәрсә белүен яшерергә генә телиме?

— Ара-тирә, — диде Мәрхәбә әкрән генә.

— Минемчә, Виктор начар егет түгел. Дөрес, ул сиңа тыныч һәм бай тормыш вәгъдә итә алмас. Кыенлыктардан курыкмасаң, давил кошы кебек давилны яратсаң, аның белән бәхетле булырсың. Син мине аңлыйсыңмы?

— Белмим, Алексей Петрович.

— Ныграк уйла.

Алексей Петровичның Вәлине мактап телгә алуы Мәрхабәгә ошады. Менә бит руслар ничек турысын әйтә беләләр. Давылны яратсаң... Давыл кошы... Бу кадәресең Мәрхабә дөрөстән дә аңлап бетерми иде. Анын диңгезне дә, давил кошын да күргәне юк, нинди булалар икән алар? Авылда чакта аның янгыр теләнчесе дигән бәләкәй кошны гына күргәне бар.

Ташулар үтеп, майның беренче көннәре башланган чак иде. Мәрхабә белән Вәли бер бакчада очраштылар. Татар урамыннан шактый еракта булганга, алар чит күзләрдән артык курыкмадылар, аннары алар русча сөйләштеләр, танымаган кеше булса, аларның татар икәнлекләрен сизмәс тә. Ямь-яшел яфраклар, кояш, кошлар чыр-чуы аларның күнелләрен нечкәрткән иде. Мәрхабә, көлә төшеп, үзләренә ни өчен Карышкан кызлары дип әйтүләрен, күптән түгел апасының туенда әнисе Карышкан кызлары жыры «Ак буак»ны жырлавын сөйләде.

— Әнкәйнең әнисе Бүләк әпкәй Карышкан кызларының иң утаманы булган, яшь чагында әни дә яшынган. Без шул исемне нәсел буенча гына йөртәбез, — диде Мәрхабә. — Авылда чакта бу кушамат ничектер мәгънәләрәк, янгырашы горуррак иде, ә монда, Мәскәүдә, ул онытылып бара...

— Карышкан кызлары... Минемчә, бу яхшы! — диде Вәли күтәренке бер рух белән. — Онытырга һич ярамый. Мин синең белән танышканда синең турында күп уйладым, сине кырыс кыз дип, салкын кыз дип атадым.

— Харап инде! — дип чәчрәп көлдә Мәрхабә. — Казан егетләре тәрәнә бора белә. Ләкин әнкәйнең миңа ничек әйткәннән белмисендер.

— Белмим.

— Койгорышым! — ди.

— Койгорышым? Ул ни дигән сүз?

— Ишеткәнең юкмы? Койгорыш — бәхет кошы.

— Гомердә күргәнем юк.

— Ул теләсә кемгә күренми дә. Карышкан кызларының берсе күргән. Ә мине табар алдынан әниң төшенә ингән. Әмәи яңа туган игезек бозаулар уртасында алтын канатлы яшь кучат булып басып тора ди. Үзе кучат та түгел, охшаган гына. Безнең авылда халык ана ышана. Койгорыш бәхет китерә, диләр. Койгорышны күргән кешеләрнең нәселенә дә тимиләр. Безнекеләргә дә юл куеп килгәннәр.

— Алай икән...

Якшәмбе көн алар шул ук бакчада тагын очраштылар, бу юлы Вәли нигәдер борчулы иде:

— Мәри, син Алексей Петровичны күрәсенме?

— Ә, исемә төште, — диде Мәрхабә. — Син Алексей Петровичка нинди булса йомыш куштыңмы?

— Мин? — дип гажәпләнде Вәли.

— Гажәпләнмә, ул син кушканны бик яхшы үтәде!

— Мин ана бернинди йомыш кушмадым.

— Ә ниңә кызардың соң?.. Я, ярый, мин Алексей Петровичны көн саен күрәм.

— Аңа бер кечтеки генә мәктүп бирәсе иде.

— Бүген үкме?

— Яхшы булыр иде.

Мәрхабә хатны алып сумкасына салды. Үзе берни сораштырмады. Ниңә? Әллә ни зур йомыш түгел ич.

Бераздан алар урыннарыннан торып кайту юлына атладылар. Хәзер Вәлинең кечкенә генә йомышын үтәү дә Мәрхабәгә эчке бер рәхәтлек бирә иде.

Өйгә кайтып, ашаган-эчкәннән сон, берәз булышкалагач, Мәрхабә әнисенә:

— Наташадан китаплар алган идем, шуларны кертөп бирим,— диде. Бу вакытта караңгы төшкән иде инде.

— Озак торма, кызым. Абызыңа яза башлаган хатыңны бетерер иден. Мескенем сәлам-хат көтә торгандыр,— диде Айтүтә.— Әтиң нигәдер озаклады, яламачым¹ көөп беткәндөр.

— Мин хәзер, әни.

Барысы өйдә булып чыкты, бик жылы күрештеләр, аннары бер ара табып, Мәрхабә Алексей Петровичка Вәли тапшырган хатны бирде, үзе шунда ук Наташа янына чыкты. Соңгы вакытта Наташа буйга берәз тар-тыла төшкәнме, ничектер аеруча матурланган кебек. Күе алтын сары чәч, янып торган алсу-ак йөз, зәңгәр күзләр. Өстендәге күлмәге бик килешле. Мәрхабә шул турыда әйтергә уйлаган иде, олы якка Алексей Петрович чыкты. Аның өстендә жилет, күзлеген салган иде.

— Мәри, бер генә минутка минем яныма кереп чыксаңчы.

Китаплар белән тулы эш бүлмәсенә кергәч, Мәрхабә ишек төбөндә туктап, Алексей Петрович ана урындык тәкьдим итмәде, үзе каршысына килеп:

— Мәри, иртәгә эшенне ничәдә бетерәсен? — дип сорады.

Мәрхабә әйтеп бирде.

— Яхшы, — диде Алексей Петрович, кечкенә сакалын учлап, — эштән соң минем белән бер жиргә бара алмассыңмы? Озакка түгел, бер-ике сәгатькә генә.

— Ярый, Алексей Петрович. Әниләргә эштә тоткарланырмын дип әйтермен.

— Яхшы, әниңә әйтеп дәрәс эшлисәң, юкка борчылмасын.

Кая барырга, ник барырга — Мәрхабә анысын сорашмады. Алексей Петрович белән булгач, кая булса да курыкмыйсың. Иртәдән яхшырак эшләпәсен киде, әнисенә бүген берәз тоткарланырмын диде. Айтүтә кызында үзгәрешләр барын сизә иде. Кыз кешегә иртәме-соңмы мәхәббәт жиле кагылмый калмый. Тик хәерлегә генә булсын. Ана жае туры килгәндә үгетләрен әйтергә онытмады, тик чамадан артык шөбһәләнүе белән рәнжетмәде.

Төш вакытына кадәр Мәрхабә үзенә гадәттәге эше белән булашты. Операция көне булмаганга, артык мәшәкать юк иде. Дәрәс, төнлә бер карт үлгән. Аның бөтенләй өметә юк иде шул, үзе дә үлем теләде. Алексей Петрович операциягә кадәр үк әйткән иде: коточкыч безнең жәмгыять, кешеләриң бар өметен сүндерә, дигән иде. Төрмәдән чыкканнан бирле больница житәкчеләренәң ана карашы бик нык үзгәрде. Бары тик алтын куллы булганга гына эштән алмадылар.

Эш бетәр алдыннан Алексей Петрович Мәрхабәне үз кабинетына чакыртты һәм, егерме минуттан китәбез, диде. Операция өчен кирәк-яракларны алырга кушты.

Мәрхабәнең Алексей Петрович белән авырулар янына баргалаганы бар иде. Гадәттә, алар зур түрәләр була, ниндидер сәбәпләр аркасында авыру икәлекләрен читләргә белдерергә теләмиләр. Бүген дә шундыйларның берседер, ахрысы.

Урамда аларны извозчик көтөп тора иде. Файтун түренә Алексей Петрович белән Мәрхабә янәшә утырдылар. Шактый озак бардылар. Күбесенчә, бер-ике катлы өйләр, казармалар — шәһәр чите икәнән күрсәтөп тора иде. Урамда киём-салымнары белән эшчеләргә охшаган кешеләр дә байтак. Вәли шундый жирдә торам дип сөйләгән иде шул. Әнә Казанка, исерекләр.

¹ Яламач — бәрәңге ашы.

Акшарлары кубып төшкөн бер йорт каршында туктадылар. Кепкасын күзлөрөнө хэтле төшөрөп, тәмәке тартып утырган бер егет, аларны күргөч, урыныннан торып жимерек капкадан кереп китте. Алексей Петрович белән Мәрхабә аның артынан иярделәр. Икенче урамга чыккач, егет бер капка төбөндө туктады. Алдан бер бөкрәя төшкөн кеше бара иде. Егет күзлөрө белән аңа күрсөттө. Аннан соң алар бер апага ияреп бардылар. Кызыл таш йорт алдында әлегә апа туктады. Ишегалдында бер яшь кенә ханым басып тора иде.

— Рәхим итәсез, бирегә,— диде ул.

Кечерәк кенә бер бүлмәдә Алексей Петрович белән Мәрхабә өс ки-
емиңерен салдылар һәм иркенрәк икенче бүлмәгә уздылар. Анда тагын бер ишек бар иде.

— Ул анда,— диде хатын әкрән генә. Мәрхабә аны кайдадыр күргән кебек, хәтерли алмады.

— Яхшы. Безгә кул юарга кирәк,— диде Алексей Петрович.

— Хәзер. — Хатын чаршау артынан ләгән һәм сабын, сөлге алып чыкты. Кулларны югач, хатын аларны тагын бер бүлмәгә алып керде. Монда ярыйсы якты иде. Өстәл янында кулын яулык белән бәйләп ас-
кан кара сакаллы бер кеше утыра иде.

— Я, туганкай, карыйк, ни бар?— диде Алексей Петрович, исәнлә-
шеп тә тормыйча.— Шулай...

Мәрхабә канлы чүпрәкләрне идәндәгә ләгәнгә алып ташлый барды. Чүпрәкләр канланып каткан иде. Аларны алган чагында сакаллы йөзен чытты.

Алексей Петрович яраны карады да:

— Туганкай, сезне берәз борчырга туры килер,— диде.

— Эшлөгез.

Бер сәгатәтәң операция ясалган авыруны Мәрхабә белән яшь ханым караватка яткырып, икенче бүлмәгә чыктылар. Алексей Петрович өс ки-
емен кигән иде инде. Мәрхабә киенгән арада доктор яшь ханымга кинәшләр бирде, аннары, сабууллашып, урамга чыктылар. Дворникка охшаган сары сакаллы бер аксак карт:

— Әйдәгез, берәз озатып куйыйм үзегезне, әфәндедәр,— диде.

13

Исмәтулла Салабаевның абзасы Хикмәтулла Салабаев көтмәгәндә Мәскәүгә килеп чыкты. Ике туган, әтиләрә хажы биргән малы бүләшә алмыйча, бик каты талашканнар иде. Исмәй хатыны Раббани ирен кыз-
дырып кына торды: синен абзаң тегенди, мондый, син мал табасың, ул бетереп тора, аның хатыны кубаш, ул бүгенгә көн белән яши, киләчәккә өметә юк, ә синең балаларың бар, дип әллә нәрсәләр сөйләде. Исмәй, авызыннан күбек чәчеп, абзасына шуларны кабатлады. Ул хатыны Раб-
баниның ни өчен Хикмәйне күралмавын белә, ләкин мал дигәндә Исмәй теләсә кемнең бугазына ябышырга әзер.

Хикмәй Петербургка китеп баргач, байтак еллар аның турында анык хәбәр ишетелмәде. Берәүләр: ул череп баеган, икенче берәүләр: Хикмәйнең эшләрә хөрти, ул әтисә Аблай юлына баскан, дип сөйләделәр. Исмәт абзасын яхшырак белә иде, иншалла, абзый югалмас, ул андый түгел, дия иде, үзе абзыйсыннан ишекларен ныграк бикләде. Соңрак, төрлө хәйләләр корып, Әбелмәниһны бөтен семьясы белән үзенә түләү-
сез ялчысы иткәч, Исмәт үзен барысыннан акыллырак һәм хәйләкаррак итеп санады. Абзасына ерактан кукиш күрсөттө, гүя әйтә иде: тагын хур буласың килмәсә, минем белән ярышма, белеп тор: синең егетлегенне

мыскыл иткән Айтүтәләр минем асрауларым булды, син янап-янап та булдыра алмаганнарны мин сул кулымның сыңарак бармагы белән башкарып чыктым!

Бу мактану-шапырынуларны Хикмәй ишеткәндерме, юктырмы, әмма ул озак еллар Мәскәүдә күренмәде, ә Исмәтнең эшләре ныгыганныңныгый барды, ул бай кияүләр белән кардәшләште.

Хикмәйнең Мәскәүгә килеп чыгуы Исмәйне хәзер артык куркытмый иде, вакыт инде күп үткән, бер-берсенә булган дөгъвалар онытылган, ни тапканын һәр ике туган мөскәкыйль рәвештә башкарган. Ин мөһиме — Раббаниның пышылдаулары һәм мәкерләре хәзер Исмәйнең башын әйләндерә алмый инде. Карга карганың күзен чукуымый, — бу хикмәтне Исмәт яхшы белә. Бер килеп кунак була икән, анысы ни, бер самавар чәйне бөтенләй ят кешегә дә куясың. Раббани, билгеле, аягы-кулы белән каршы килер, күрәсем дә, ишетәсем дә килми дияр. Иске яралар хәтәр борчучан була. Әмма аның белән санашсаң... Кара бай кавеме, гомумән, вакчыл һәм мыжым...

Исмәт белешеп өлгерде: Хикмәй иң атаклы кунак йортларының берсенә — Метропольгә туктаган икән. Ул инде абзасы янына барып күрешү турында да уйлый башлаган иде, — көндөз Хикмәй үзе кибеткә килеп чыкты. Өстендә югары байлар кия торган кыйммәтле казаки, башында сай каракул бүрек, аягында ялтырап торган кара шиблет, чалбары, русларныкы кебек, һәйбәтләп үтүкләнгән, чем-кара сакалына чал керә башлаган, кашлары әүвәлгечә куге. Ул, билгеле, олыгайган, ләкин Исмәт кебек юанаймаган, апара корсак булмаган, изрәмәгән, нык, бирешергә уйламый әле. Белмәгән кеше ике туганның олысы — Исмәт дияр иде. Хикмәйнең күзләре һаман үткен, яшь, берәз мыскылчан карый. Мондый масайган караш байлыклары чиксез зур кешеләрдә генә була. Исмәтнең сусыл күзләрендә мондый эрелек юк, аларда явызлык, көнчелек булса булыр. «Пайтәхет кешене нишләтә, йоны да безнекеләрчә түгел!» — дип кызыгып уйлады Исмәт.

Приказчиклар Хикмәтулланы танымады булса кирәк, Исмәт аның тавышын ишетү белән үк эчке бүлмәдән чыкты һәм абзасы белән, араларында берни булмаган кебек, ике куллап күреште, саулык-сәләмәтлек сораша-сораша, аны шактый иркен һәм бай жиһазлы — монысын Фәйзулла кияү тырышкан иде — эчке бүлмәгә кертте, шунда ук Әбелхарисны чакырып алып, лимонлы чәй, шикәр, конфет һәм печенье керттергә кушты.

— Бәрәкалла, — диде Хикмәтулла, тирә-ягына карап алып. — Кибетенә матур урында, жиһазлары ару гына. Каракулчеләрдә тагын мондый кибетләр бармы икән? Сатулар ничек бара, брат?

Исмәт, капчыкны берьюлы чишәргәме, әллә сабыр итәргәме? дип аптырап калды. Энесенен мактанырга яратканын белгәнгә, Хикмәй шулай әйткәндер инде. Юк, ашыкма әле!

— Кибет, абый, кияү белән икебезнеке, монда инде аның тырышлыгы зуррак. Сатулар... пайтәхеттәгечә гөрләмәсә дә...

— Пайтәхет пайтәхет инде ул, брат. Ә кияү кайда соң?

— Ул Казан кешесе, анда аның үз кибетләре. Хәзер Казанга китте.

— Марканы югары тотасыз, брат. Безнең вывескалар русча гына, сез үзезбәзчә дә жибәргәнсез. Кирәк бу, сәүдә рекламаны ярата... Соң ничек, агай-эне кергәлиме? Казан ягынан ябырыла торгандыр инде? Алар сәүдәне белә.

Хикмәй элек үк сүзгә остарак иде, хәзер тагын да алдыра төшә. Исмәттә мондый өлгерлек юк, ул әкренрәк уйлый. Дөрес, әкрен барсаң, тиз житәрсен диләр дә...

— Казан ягынан сәлам биреп киткәлиләр. Шунсыз булмый, абый.

— Бик яхшы, бик яхшы. Сәүдә эшендә бөтенесеннен файдаланырга кирәк. Шуна күрә ул — сәүдә.

Ул арада Әбелхарис кайнаган бәләкәй самавар, ашамлыктар, чына-яктар, лимон китереп куйды, аннары үзе, баш иеп, чыгып китте. Исмәт чәй койды, чынаяктарның берсен абзасына этәрде.

— Әйдә, абзий, кайнар чәй эчеп жибәр, лимонлы чәй сусауны баса.

— Рәхмәт,— диде байтак эндәшми утырган Хикмәй.— Бу егет при-казчыгың буламы?

— Шулай, абзий.

— Пәендә таныш чалымнар бар. Үз ягыбызны әллә?

Исмәт көлемсерәде.

— Үз ягыбыз гына түгел, үз фамилиябездән — Салабаев!— диде. Ул абзасының чырае үзгәрүен күрдә, әллә гажәпләнде, әллә яшьлеге исенә төште. Әбелхарисны танымаска мөмкин түгел, ул әнисенә бик охшаган. «Әһә, пайтахет кошы, пакышын шиндеме! — диде Исмәт, эченнән шатланып.— Менә хәзер белдеңме братынның кемлеген?» Шунун артыннан ук абзасын өйгә кунакка чакырды. Ул аны Айтүтә белән дә очраштырачак...

— Насыйп булса бер кереп чыгармын,— диде Хикмәй уйчан гына.— Тик бүген башка йомышым бар. Мин бит Мәскәүгә кунакка йөрергә килмәдем. Африкан Африкановичның оптовай кибетенә барырга дип вәгъдәләшкән идек. Кайбер кешеләрне алданрак күрергә кирәк. Коры кашык авыз ерта, беләсен.

Исмәт елмаерга да, шаярта төшөп сүз кушарга да белмәде, зинһенә таралып китте. Наман мөләвән икән абзасы, Хикмәйнең хикмәтләре бетмәгән. Сәүдә дөнъясында Африкан Африкановичның исеме билгеле. Ул Исмәт кебек вак чабакларга сәлам дә бирми, зур балыктар белән эш итә иде. Хикмәй шулар рәтендәме, әллә энесе каршында төтен жибәрәме? Юк, чыннан әйтә торгандыр, сәүдә эшендә, бигрәк тә оптовый эшне булдыра ул, кирәк чакта вакчылланып тормый. Исмәйне күбрәк сай су тарта, анда батуын батмыйсың, әмма чукмар башлар белән быкырдаудан ары китә алмыйсың. Қояш катырак кыздырса, сай сулар кибә, корый. Ә зур балыктар дәръяларда, дингезләрдә йөзә бирә.

— Сәүдә эшендә, брат,— диде Хикмәй, үзенең дәрәжәсен белеп,— кайчак пайтахеттә дә тарлык сизелә. Сәүдә колач сорый. Без эшне фин байлары белән йөрәтәбез. Сәүдә эшендә аларның тәҗрибәсе зур. Мин Гельсингфорста еш булам. Анда безнең агай-эне дә бар. Исне тоялар. Алла боерса, Мәскәүдән соң туры анда сугылырга исәп.

Аяк өстән генә боларны Хикмәтулла ник сөйлә тагын? Мактаныр өченме, Исмәтне миңгерәтер өченме? Исмәт болай да миңгерәүләнгән инде.

— Шомалар килеп чыкканы юкмы? — дип, кинәт сорады Хикмәт.

— Шомалар?! — дип гажәпләнде Исмәт.— Ул чагырларгамы Мәскәүгә кадәр килеп житәргә? Искил тирәсендәге мукшы базарларын белсәләр, шул житә аларга!

Хикмәтулла көлемсерәде. Исмәт тә көлемсерәде.

— Әллә абзий аларны Питерга извозчик итеп алып идеме?

— Пайтахеттә извозчик якташлар бар барын, Шомалар... минемчә, югарырак үрли торганнардан, брат.

— Борыннарына чиертергә, бетте-китте,— диде Исмәт, бик сай яшерелгән ачу белән.

— Уйламыйчарак әтәсен, брат,— диде Хисмәтулла.— Хәтерлисәңме мәрхүм атакайның сүзләрен? Ни әтә торган иде ул? Кубышкага кан да, грез дә, нәжес тә ябышмый. Ул яктыда да, карангыда да ялтырый, аңа, әни-маем, дип, ике кулыны сузасын. Ярый, хәлсизне белдем, күнелем тынычланды. Хәзергә хуш иттек.

— Абзый, сон качан безгә рәхим итәсен?— диде Исмәт, ялына башлап.— Дөнъяныкы дөнъяда бетсен иде...

— Алла боерса, үз җаеи белән бер кагылырмын,— диде Хикмәй, артык вәгъдә итмичә.

Исмәт абзасын урамга кадәр озата чыкты. Кибет каршында юан резин көпчәклә фәйтун җиккән лихач көтеп тора иде. Хикмәтулла энесе белән ике куллап сабуллашып, фәйтунга менеп утырды. Бер урында торып ялыккан аргамак сабырсызланып биеп китте. Исмәт аның артынан озак кына карап торды.

Урамда халык кайный, кояш кыздыра иде. Исмәт күләгәле якка күчтә һәм башын ия төшеп атлады.

Рамазан кияү бу вакытта кибетендәдер, ә Җәннәт өйдә булырга тиеш. Аның белән ипләп сөйләшергә кирәк. Ул аңлар. Раббани Хикмәй турында иштергә дә теләмәс, әйтсәң, котырыр, кунакка чакырырга кирәк дисәң, кул-аягы белән каршы торыр. Ләкин дә Исмәтулла моны юлда ачык аңлады, Хикмәтулла аларга барыбер кагылачак. Юләр, Ай-түтәгә бер карыйсы, аның алдында борын чөясә киләме? Әллә үзен Ай-түтәгә күрсәтеп, менә кемнән баш тарттың бит, акыллы булсаң, хәзер Питерда гына утырыр идең, дип әйтәсе киләме?

Җәннәтләр икенче катта шактый бай квартирада торалар иде. Дөрес, башта мактанып сөйләнгәнчә, особияк булып чыкмады, ләкин начар квартир түгел, тәрәзәләре зур, иң мөһиме — аерым парадные бар. Башкасын ни әйтсәң, әмма баскычын Усманхужа улы белән килененә сайлый белгән.

Җәннәт өйдә иде. Өстендә һәйбәт асыл күлмәк белән җинсез камзул, башында энҗеле калфак, аягында чиккән башмак. Әллә шуңа күрә буйга бик сылу күренә. Гомумән, өйдәге бар зиннәтләр Җәннәткә бәйле кебек, зур көзгеләрдә ул гына чагыла, өстәлдәге чәчәкләр аңа гына хуш ис бөрки диярсен. Сөмбел өендә дә зиннәтләр байтак, тик алар аерым яшиләр кебек, Сөмбелгә һичбер бәйләнешләре юк шикелле. Исмәт булып Исмәт моңа игътибар иткән иде.

— Атакай, йөзендә нидер бар дип әтимме?— диде Җәннәт, әтисе алдына йомшак кәпәфигә утырып. Ул инде асравына чәй хәзерләргә кушкан иде.

— Ә, шулаймыни, күренәмени?

— Күренә!— диде Җәннәт, үткен күзләрен уйнатып.

Исмәт көрсенеп алды, аягы абзасы Хикмәтулланың Питердан килгәнлеген әйтте. Шунда ук, эчке калтырануың баса алмыйча, аның галәмәт баюың, эшне Африкан Африканычлар, фин байлары белән генә йөртүең сөйләде.

— Ни-и, әвене янган агай кебек мескенләнемә, синең үзеңнең дә ата казың күкәй сала, атакай, Рамазан исе-акылы китеп сүләде әле,— диде Җәннәт, салпы якка салам кыстырып. Ул әтисенә тел төбен берьюлы аңлады. Хикмәтулланың байлыгы һәм оптовый байлар белән эш йөртүе аның жан тынычлыгын алган иде.

— Абыз морза сезгә туктадымыни?

Җәннәт тә, әнисе кебек, Хикмәйгә абыз морза диде.

— Кая, туктыймы бездә! Метропольдә! Безнең кибеткә резин көпчәклә лихачта килгән иде.

— Кибетегезне мактадымы?

— Күңел күрер өчен берничә сүз әтте...

— Өйгә чакырган булыр иден.

— Чакырдым да... килермен дип өзеп әтмәде. Насыйп булса диде.

— Алай булса, килә.

— Үзем дә шул фикердә дә... Тик анакаенның кемлеген беләсен бит. Хикмәй дисән...

— Кайгырма, атакай, барысын үзем рәтләрмен.

— Шулай итә күр инде, кызым. Үзегез дә Рамазан кияү белән килегез. Синең күзләр үткәнрәк.

...Хикмәтулла килде. Бүген ул бик сәер иде. Аны беренче күргән кешеләр бу аерманы, бәлки, сизмәгәннәрдер, ә Исмәт бик ачык тойды. Хикмәй нәрсәсендер югалткан, исәпкә калган кебек, хәтта матур һәм тәкәббер йөзөнә сагыш яткан шикелле. Тыштан ул ягымлы, мөгамәләсә әйбәт. Хәтта Раббанига ала күз белән карамады, әйтерсен барысын-барысын оныткан, гафу иткән. Раббаниның агу кушып әйткән төчә «абыз морзаларын» гүя ишетмәде дә. Сәүдә эшләре турында күп сөйләмәде, ә Исмәт аннан сөйләр дип көткән иде. Чөнки чыттан ишетеп белде: Хикмәй Африкан Африканычлардан бик зур сумага товар алган, Африкан Африканыч өенә чакырып махсус кунак иткән. Мондый нәрсәләр вак чабакларга тәтеми бит.

Исмәтне бер нәрсә шатландырды: Хикмәй Жәңнәткә һәм аның иренә игътибар итте, алар белән аерым һәм бик жылы сөйләште. Әмма абзасының сәерлегә Исмәтне уйландыра калды: нәрсәдән бу? Килгән чакта ишегалдында Әбелмәних белән хатыны Айтүтәне күрде. Әбелмәних исәнләште, хатыны бер генә күтәрелеп карады, дәшмәде. Әллә шул нәрсә абзыйны чыбыркаладымы?

Исмәт абзасы бик эре кыланыр дип көттә, ачуы килгән кеше ни эшләмәс! Аннары картаеп беткән Карышкан кызыннан ни тапты? Дөрөс, горур күз карашында кыз чагынан нәрсәдер сакланган саклануын... Анысы гына...

Хикмәтулланы ни белән генә сыйламадылар. Жәңнәт тырышкан, әнисен эшкә жиккән. Әнисен ул тәмам кулга алган. Исмәт әле бу нәгъләт жәңжал куптара күрмәгәе дип өчтән борчылган иде, Раббани авыз да ачмады. Тик Хикмәтулла белән кияүләре кайтып киткәч кенә Раббани бөтен ачуын тышка чыгарып:

— Аталы-кызы Питер абыз морзасы каршында авызларын ачып таң калганнар. Этер идем үзегезгә... Кубышкалар исенә жиргә кадәр иеләсез,— диде.

Исмәт ачуланмады.

— Мәгърур патшалар да алтынга бил бөгә. Алтын, әгәр беләсен килсә, кичәге сукбайны да бүген мәшһүр түрә иткән. Ул синең аягыңа басып китсә, син елмаясың гына.

— Елмайдым ди! Исем киткән ат тәңкәләренә.

Исмәт ике кулы белән корсагын тотып көлдә.

— Кара бай кызларына бар да ат тәңкәләре!

Раббани үксеп елый башлады. Бу аның гажизлеген, көчсезлеген, аптыравын күрсәтә иде.

14

Хикмәтулла беринчә көннән үк Мәскәүдән китеп барды. Исмәтләр белән кабат сабууллашып тормады, кибетләренә кагылмады. Хәтерә калдымы, энесеннән алай-болай шикләндемә, әллә сәүдәгәрлек ихтияжлары бар идемә — ул кадәресең Исмәт белә алмады. Ул үзенчә бик каты рәнжеде. «Шулай инде,— дип уйлады мескенләнеп,— рәтең булмаса, бертуган абзаң да ят итә».

Раббанига эпчи карчык Өммишәрүк сөйләгән: бер көнне аларның өс каршында бер кеше йөрәнгән. Бераз китә дә тагын әйләнеп кайта, бераз

китә дә тагын әйләнеп кайта, ди. Төсө-башы, киеме-салымына караган-
да Хикмәй булырга тиеш. Аннары туп-туры Хөжжәт муллаларга киткән,
ди. Соңыннан Хөжжәтне аның номерында да күргәннәр, ди. Раббани
шуларны иренә бәйнә-бәйнә сөйләп биргәч, Исмәт бай тагын исәпкә
калды. «Хөжжәт муллага, ди, ә? Бу бушка булмас... Булмас! Атакай
мәрхүм, исән чакта, Мәскәүгә килсә, Хөжжәт муллага чаба иде. Имеш,
сәдака бирәсе, фатиха аласы бар. Пычагым биргәндер сәдака, алган-
дыр фатиха, атакай андый эшләргә ашкынып тормады. Мулла белән
берәр төрлө әвеш-тәвешләре булгандыр әле.»

Гельсингфорстан әйләнеп кайткач, Хикмәт хатыны белән авылга кит-
те. Ул Искил белән бәйләнешне бөтенләй өзмәгән иде. Төп йортны —
әтисе хажи йортын Исмәйгә биргәнә, ул кайнатасы йортына төште.
Хатынының әтисе Хөсәен бай моннан унбиш еллар элек Искилгә күчеп
утырған һәм шунда дөнья куйган иде. Карчыгы бер бөкре кыз кардәше
белән генә тора. Ул бик картайган инде, йорт-жирне Хөсәен байның
төпчек энесе караштыра иде.

Татар авылларында хатын-кыз, гадәт буларак, зиратка йөрми. Хик-
мәйнең хатыны исә, берничә карчык табып, алар белән изгеләр каберенә
баргалый. Иске зиратта, кемнәрнеңдер әйтүе буенча, әүлиялар кабере
бар, имеш. Аннан аты белән бергә күмелгән мөсафир каберенә барып
хәтем укыйлар. Хикмәтулла үзе андый «кабер эшләре» белән шөгыль-
ләнми, мәчеткә бәйрәм-фәлән туры килсә генә бара. Әмма зәкятен һәр
вакыт биреп китә, шуның өчен мулла мәчеттә аңа атап аерым дога
кылдыра.

Ара-тирә Хикмәй читән буена — авыл агайлары янына чыгып утыр-
галый иде. Агайларның үзара ниләр сөйләшкәннен тыңлый. Хөжжәт
мулланың кушканын үти, ул, якташларның сүзләренә колак салгала,
дигән иде. Питер мулласы да шулай әйтте.

Хикмәй чыгып утыруга агайлар, әңгәмәләрен бүлөп, кунакның сөйлә-
вен үтенделәр.

— Юк, агайлар, мин үзем сездән акыл жыеп китәсем килә, — диде
Хикмәй, төче елмаеп. — Мин бит мулла түгел, сүләргә өрәнмәгән. Ан-
нары миңа я русча, я финча сүләшергә туры килә, үз телебез онытылып
бара.

Агайлар кунакка әллә хөрмәт күрсәттеләр, әллә әзрәк хәйләләделәр.

— Безнең сүзләр, Хикмәй агай, алабута оны алырга гына ярый. Вәт
син Питерның үзәндә, патша янында торасың. Ничек соң, безнең ише
ярлы-ябагайга теш арасына кыстырырлык әпәй ташларга уйламыймы?
Патша әпәе бик туклыклы була, бер ашасан, атна бие жырлап кына
йөрисең, имеш.

— Әпәйне, Атаулла энекәш, игенче үстерә, — диде Хикмәй, мык ас-
тыннан көлемсерәп. — Калада, таш өстендә, әпәй үсми.

— Патша ашый торган калач та үсмиме? Вәт, халаяк!

Әлләзи генә агай, ә ниләр сүли! Бүреген алды белән артка кигән, ку-
лына буш янчык тоткан.

— Тәмәкенне тартып жибәр, Атаулла, — диде ертык наватлы бер
агай, — тәмәке төтене иснәгәч, баш шәбрәк эшли, ди.

— Анысы рас, Жәрү. Менә холай ялчылары янчыкка тәмәке салырга
онытканнар әле.

— Выны Абабау абзый килә, ул әтер фәрештәләргә.

— Булмый, ул гаеткә барганда да тәрәт алмый. Фәрештәләр аның
исемнән кача.

— Әссәләмәләйкем, — диде Абабау абзый, халык янында туктап. —
Сүз ни турында, жәмәят? — Ул гадәттөгечә киндер күлмәк-ыштаннан,

аягында юкэ башмак, башында каешланып беткөн кәпәч.— Патша калачы турында? Аны Атаулла башлагандыр инде. Ул калач ярата... Юк, ыланиар, нафесне аздырып әллә ниләр сүлэргә ярамый, безгә шарук¹ белән бер телем кара әпәй булсын. Выт Хикмәтулла патшага якын тора, ул Искил халкы турында аңа бер-ике сүз әйтсә. Югыйсә, безнең хал абабау!

Монысы да бер балык башын кимерә, дип уйлады Хикмәй. Абабау Кара байда гомерлек ялчы булган, Кара бай — әллә кайчан гүр нясе инде, ә Абабау әле һаман селкенә.

— Абабау азыйга ни сүләсә дә ярый, чөнки ул абабау, — диде Хикмәй житди генә, — менә Атаулла энекәш... Выт каршында тал. Ничә япрагы бар аның? Миллионмы? Урманга барсаң, япракларны санап та бетерерлек түгел. Шулаймы? Патша хәзрәтләренең мужиклары шул япрак хәтле. Каян ул аларга задарма әпәй төттерсен? Мужик ул бөтен Рәсәйне теш арасына кыстырырга да күп алмас. Патша хәзрәтләрә юләр түгел. Ул этә: үз башың белән дөнья көт. Мин, агайлар, менә шулай итәм дә. Зарланмыйм, алла мәдәтән бирә. Бот күтәрәп, сәндәрәдә ятсаң, ничү көтәргә, ди...

— Вәт бит сіндә нинди хикмәтләр сүзләр бар, Хикмәй агай, ату без сүлибез, — диде Атаулла, аска карап. — Хет үтер, мин бер нәрсәне аңлай алмыйм: сін этәсәң, патша задарма бирми. И дәрәс эшли. Тулькы нигә соң үзе задарма ала? Баш на баш булсын иде.

Хикмәй авыл агайларының сүзләренә төшәнергә, мәгънәләрен аңларга тырышмады. Ул моны бер нәрсәгә кайтарып калдырды: ялкаулар, эшлэргә, уйларга иренэләр, очып барган кошның алтын күкәй салганын, буш яңчыгын ходай ялчылары тәмәке белән тутырганын көтәләр. Әнә Шомалар ходай биргәнне көтми, үзләре таба, шуңа күрә албут² кебек торалар. Мәскәвенә, Питерена житәләр. Бер карасаң, Искилдән Питерга илтәрлек нәрсә бар? Акыллылар таба!

Читән буендагы агайларның кайсысыдыр әйтеп куйды:

— Үзәбез ахмак булдық... Шомадан шомарттырдық... Яңгыниар качан булмый. Ә Әбелмәних агай манелы³ сүз әтеп-әтеп куя иде. Ул киткәч, сапсим карангыга төшкәндәй булдық.

— Әх, чыксын иде хәзер каршыбызга Бүләк әби камчысын тотып! Вакландык без, жәмәят, вакландык. Безне камчы белән яру аз. Бүләк әби берүзе Шоманы шомарткан, ә без, бөтен халаяк, шул Шомадан калтырап торабыз. Вәт, парин, нинди хурлыкка калдық. — Атаулла ачудан бүреген жиргә бәрде. — Шул кирәк безгә, мәхлукларга!

Айтүтә турындагы сүзләр, «Ак буак» жырлары, — аларны Искил кызлары әле дә жырлай, — Хикмәйдә элекке юләр хисләрне уятмый иде. Шулай да аңа элекке хыялынан бөтенләй аерылу читең. Еллар үтеп, картая барган саен ул моны аеруча ачык сизде. Яшьлеген искә төшәрәп тагын бер яшынәп аласы килә башлады. Моңың өчен Айтүтә картайган инде, юл да куймас, ул искә төшөрү өчен генә ярый. Аннары малайлары... Хикмәй әле булса энесе Исмәт кибетендә Әбелхарисның күз карашын хәтерли. Юк, ул аның белән берәр аулак жирдә очрашырга теләмәс иде. Ә менә... Һем, кем, ничек әле энесенең кызының исеме? Жәңнәт! Жәңнәт! Хикмәй Жәңнәтнең анасы Раббаниның яшьлек котыруларын, аннары ачуыннан коточкыч яла ягуларын, энесе белән араны өзәргә мәжбүр итүләрен онытмаган. Менә сдчасын алсын! Хикмәй энесенең кызы дип карап тормас... Аннары Хикмәй белән Исмәй бер ана карынында ятмаганнар. Ә Жәңнәт майлы күз, мондыйлар күп уйламый, ку-

¹ Шарук — кабыгын чистартып, бөтен килеш майсыз кыздырылган бәрәңге.

² Албут — алпауыт.

³ Манелы — мәгънәле.

бышка өчен жаннарын да, тәннәрен дә саталар. Питерда, Финляндияда Хикмәй аларны аз күрмәде.

Менә Хикмәй тагын Мәскәүдә инде. Жәннәт аның килеп чыгуына гажәпләнмәде, исе китмишә каршы алды.

— И, абыз морза, теге вакытта яхшылап сабууллашмадың. Ә мин көткән идем...

«О, нәкәс, күзгә ничек карый! Шундый яшь башы белән», дип уйлады Хикмәй һәм Жәннәткә биргән бәясендә ялгышмавын аңлады. Шунан соң бик кыю эшкә кереште. Сәүдә булгач сәүдә!

Ул Жәннәтне кочып алды, үпте. О, бу Жәннәт фәрештә түгел икән, чын-чынлап жен кызы! Кара ничек бармак яный, чытлыклана. Хикмәйгә нәкъ шундый кирәк тә! Салкыная башлаган канын шау-шу кайнарлатты.

— Кара, абыз морза маем, онытма!— диде Жәннәт, аерылганда серле итеп.

Онытамы соң Хикмәй! Петербург урамнарында, Гельсингфорс бакачаларында йөргәндә Жәннәтнең кайнар назларын бер генә сагынмады. Вәждан газабы кичермәде. Әүлиялар да бездән ак булмаганнар, дип уйлады ул, тик жаен тапканнар. Әлбәттә, ачыктан-ачык ярамый, белсәләр таш белән бәрәп үтерерләр, чөнки үзләренең гөнаһлары фаш булудан куркалар, ә яшерен рәвештә теләсәң ни хәтле... Элек Хикмәйнең мәчет, намаз белән артык эше юк иде, хәзер жомга саен мәчетне калдырмый, сәдакаларын мул бирә. Ул болай уйлады: гөнаһсыз кешеләр сәдака биреп маташмый, аларга моның кирәге юк. Сәдаканы мул биргәннәренң гөнаһлары да мул, ләкин муллар да, ходай үзе дә азгын бәйдәләрен бик теләп кичерә, әүлиялар санына күтәрә. Бүтәнчә ярамый.

Мәскәүгә барып чыккан саен — хәзер Хикмәй еш йөри иде — Жәннәт янына керми калмады. Мәскәү — дингез, анда инәгә югалырга күп кирәкмени. Энесенә Хикмәй борылып та карамады. Кайчак Хикмәйнең килүен ул читтән ишетеп белде, күп вакыт белмәде дә. Шулай да бер тапкыр Исмәт аны каравыллады, Африкан Африканычның оптовай базасыннан чыгып килгәндә тотып алды. Аяк өстән сөйләшәп булмаганга, гәпләшәргә өйгә чакырды. Хикмәй «насып булса» дип котылды, үзе энесенә таба аяк атламады, каракынн бүреге яна бит!

Ләкин Исмәтнең уенда бөтенләй башка нәрсә иде. «Күрәсәң, Раббаниның каһәрләрен ишеткәндер, дип уйлады ул, яман сүзгә ярык бетмәгән». Бу араларда аның сәүдәләренен рәте юк иде. Дөрес, Фәйзулла кияве Казан сәүдәгәрләренә тагын шактый зур сумага югары бәя белән товар сатты. Исмәт үзе авылдан Питерга баручы Шомаларны эләктереп, шактый арзанга каракулләрен сатып алды. Кызык, Искилгә каян каракул килгән!

Озакламый Шомаларнын янадан Питерга узып китүләрен белгәч, Исмәт уйга калды. Димәк, анда файдасы күбрәк, ә сәүдәнен этәргече — файда, табыш. Авылдашлыгын берни тормый.

Кече кияве Рамазанның Петербург белән эш итә башлавын белгәч, бер көнне Исмәт кызы Жәннәт янына барды, чәй эчкәндә берәз үпкәли төшәп:

— Атакаегызны, кызым, читләтеп үтәсез,— диде.— Питер ягынан жылы жыллар исә, ахрысы.

Жәннәтнең йөзенә кызыллык йөгәрдә, аннары күзләре урман мәчесенекә төсле рәхимсезләнде.

— Рамазан, атакай, сакаллы сабый түгел. Аның үз башы бар.

— Шулай, шулай, кызым, атакайларның кирәге бетеп бара хәзер. Жәннәт жинел сулап куйды. Этисе бер нәрсә белми, ул сәүдә турында гына кайгырта икән.

— И-и, алай әтмәче, атакай.

— Питерда эшләр унышлымы?

— Әллә ни мактарлыгы юк, ди Рамазан.

— Сез, кызым, абзыйны белмисез. Ул атакай мәрхүмне дә төпсез чуманга¹ утыртып куя торган иде. Мине дә.

— Булыр, булыр, — диде Жәният тиз генә. Ул куркыныч сөйләшүне йомарга тырыша иде. — Рамазан аны мактамый.

Эммә Жәният иренеч кичә генә тагын Питерга китүен әйтмәде. Ку-бышкаларның хагы ата хагынан өстен икәннән ул сизә иде инде. Хатын-кыз буларак, бигрәк тә татар хатыны баларак, Жәният, үз ихтыярын яшереп, бөтенесен ире исеминән йөртөргә мәжбүр. Ире йонлы колак булмаса, ана шактый кыенга килер иде. Хәзергә Жәният аны бик ансат бармагына урый. Билгеле, моны ул үз акылына, үз булдыкчылыгына гына кайтарып калдыра.

15

«Әни, кәбәм, безнең тормышны бер күрөп кит инде», дип Хәерниса хат саен әнисен Питерга чакырып язды. Петербургның жанлы тарихын, мәгърифәт, мәдәният, әдәбият һәм сәнгать өлкәләрендә тоткан зур урынын Айтүтә белми, ә патшаларны күрергә бик ашкынмый иде. Кәртинкәләрдә караганы бар: сиңен белән минем төсле кешеләр, киёмнәре генә үзгә.

Айтүтә кызы белән киявен күрергә бик теләсә дә, юлга тиз генә чыга алмады. Өй эше — тавык чүпләп бетергесез, әле анысы, әле монысы. Аннары, бәхетсезгә жил каршы дигәндәй, бала булды. Байның көндәлек йомышын үтәгәндә бер исерек лихач Әбелфәритне ат белән таптатып киткән.

Шулай итеп, Айтүтәнең Петербургка бару турында уйларга вакыты да калмады. Кыш урталарында Хәернисаның яна хаты килеп төште: аның кызы бар! Әнисе белән әтисен бала боткасына, ягъни бәби түенә Закиржан белән икесе исеминән бик инәлеп чакырган. Айтүтә ире һәм балалары белән кинәшкә утырды.

— Ни эшлибез соң, ни мәслихәт күрәсез? — дип сорады.

— Бала боткасына бару — ата-бабадан калган йола. Ул — зур шатлык. Тик икебез юлга чыга алмабыз, анасы. Син, аллага тапшырып, үзгә генә бар инде, — диде Әбелмәних һәм Айтүтәнең карашын тотып алып өстәде: — Мин үпкәләмим, рәнжемим, илтифат итеп чакыруларына Хәерниса белән Закиржан кияүгә бик зур рәхмәт өтерсен.

Әбелхарис белән Мәрхәбә бу мәслихәтне яхшы күрделәр. Алар юлык акча бирделәр, вак-төяк бүләкләр сатып алдылар. Буш кул белән барып булмый бит. Гадәти ботка бәләшләрен Айтүтә үзе пешерде.

...Менә Айтүтә, оренбур шәһәр иннәренә салып, Петербургта, киязе белән кызының жыйнак кына бүлмәсендә утыра инде. Кечерәгрәк икәнчә караватта — монда бишек юк инде — бала йоклай. Айтүтә минут саен аңа борылып карый. Тансык бит, күпме еллар инде өйдә бәби тавышын ишеткәнә юк.

Закиржан мәктәбенә чыгып киткәч — Айтүтә университет дип әйтә алмый иде — Гөләндәм уяңды.

— Ни-и, зур үскәнем, былбылым, күзен ачты, — диде Айтүтә, оныгын кулына алып. — Бу, мин, өпкәң булам. — Ул баланың алсуланган аңа-ларыннан үпте.

Баланы имезделәр, аннары кайнар мич янында коендырдылар.

¹ Чуман — тирес ташмай торган корына.

— Әни, кызым әтисенә охшыймы, үземәме? — дип сорады Хәерниса. — Бер багам — әмән әтисе, икенче багам — әмән үзем.

— Кайсыгызга охшаса да, кызым, бәхете, тәуфыйгы белән үссен, — диде Айтүтә. Ул балага, кызы белән киявенә бик шат иде. Яшерен-батырын түгел бит, иренә, балаларына сиздермичә генә Айтүтә өлкән кызы өчен бик борчылды. Күрмәгән-белмәгән жиргә, ят кулына ышанып, газиз бәгырь алмасын биреп жибәрде. Якын ара булса, күнелен сызлаган саен барып, хәлләрен белер иден. Петербургка гомергә бер бара аласыңмы? Аннары Закиржан... Ул болай әдәплә генә кебек, калганын кем белә тагы. Кияү укымышлы. Хәернисаның нинди укымышы бар, әлхам төлхам. Бергә тора башлагач, ире шуны битәрләп әйтмәсеме?

Жавапсыз уйлар Айтүтәнең төн йокыларын бер генә качырмады. Хәернисаның хатлары аны беркадәр тынычландыра, ләкин ана аларга бик үк ышанып бетми иде. Ул Хәернисаны яхшы белә, Карышкан кызлары үзләренен сыкрауларын кешегә күрсәтмиләр, аннары үзе егылган бала еламый да. Хәерниса Закиржанны үзе тапты, әти-әнисе кызларының теләгенә каршы гына килмәде. Инде, аллага шөкер, күрде, тынычланды. Хәерниса иреннән бик канәгать, бер зарланмый, алган акчасын Закиржан бер тиененә хәтлә хатынына китереп бирә, һәммәсен үзара кинәшәп эшлиләр икән. Хәерниса әнисе белән иң зур сөенечен дә бүлеште:

— Әни, маем, Закиржан үземне укута. Мәнә кара нинди китаплар укыйм, — дип өстәлдән әллә ни хәтлә татарча, төрекчә китаплар алып күрсәтте. — Мәнә болары русча, Пушкин, Лермонтов китаплары, аларын караштырып барам. Закиржан әтә: үз халкыңның жәүһәрләрен аңлар өчен башка халыкларның кыйммәтләрәсәрләрен кулына тотып карарга кирәк, ди. Чагыштырсаң, һәрнәрсә ачык күренә. Яхшы белән яманны аеруы ансатлаша.

— Бик яхшы, бик күркәм, — диде Айтүтә. Кызының бу сүзләренә ул гаятьтә куанды. Кияү үз белемен хатыны белән уртаклаша икән, димәк, ул аны ярата, тиң күрә, син миннән түбән, дип кимсетми.

Бер буш көнне Закиржан кайнанасын кала күрсәтергә алып чыкты. Нава йомшак, кар бөтен жирдә көрәлгән, тик томан бар кебек. Урамнарда кеше күп, кибетләргә кереп-кереп чыгалар.

Алар Нева дәрәясын карадылар, таш ярлардан ага икән, аннары хәзер, кыш көне, ул бөтенләй диярлек туңа язган, шуңа күрә мәһабәт-легә әллә ни сизелми. Аның каравы, Петр патша һәйкәле Айтүтәне таң калдырды. Аты бик матур икән. Тоягы астында елан ята, чага гына күрмәсен.

Кышкы сарайны ерактан гына карадылар.

— Рәхмәт, кияү, күп нәрсә күрсәттең, инде үгә кайтыеык, Гөләндә мем уянгандыр, — диде Айтүтә. Юл бугә эндәшмәде, тик өйгә кайтып утыргач кына әйтә куйды: — Патша сарайлары янында да фәкыйрь-фокра бар икән. Яннарыннан бик һәйбәт киенгән кешеләр узып китә, берсе-бер тиен хәер бирми мескеннәргә.

Закиржан шаккатып кайнанасына карады: ул аны патша сарайларының матурлыгынан төлсез калган дип уйлаган иде, баксаң, энә нәрсә турында уйлый! Әйе, һәркемнен үз уе, һәркемгә дөнья үзенчә күренә.

Бәби туге бик матур үтте. Мәжлесләргә Айтүтәнең берәз күргәләгәнә бар. Кунак-төшем бер чамадарак икән. Кунаклар күп түгел. Закиржанның хезмәттәгә иптәшләре генә, үзләре бик әдәплеләр, тик сөйләшүләре әллә ничек, кайберләрен Айтүтә төшенә дә алмады. Хатыннары калфаклы, бизәнүләре алтын да энже, күлмәкләре асыл да йон. Әллә ни хәтлә бүләк китерделәр, тик, авылдагыча, бәләшләре генә юк иде. Аның каравы, Айтүтәнең бәләшләрен бик мактап ашадылар.

Закиржан белән Хәерниса арада югалып калмыйлар. Затлы киём, эңжеле калфак Хәернисаны бигрәк тә үзгәрткән. Агач күрке — яфрак, адәм күрке — чүпрәк, дип, тикмәгә генә әйтмәгәннәр шул. Карышкан кызларына хас табигый нәфислегә һәм үз-үзен тотышының иркенлегә — кай арада һәм кемнән күрөп өйрәнгәндер — Хәернисаны йөзөк кашы иткән.

Бер көнне Закиржан белән Хәернисаның һәм Айтүтәнең үзләрен кунакка чакырдылар. Закиржан извозчик яллады. Каядыр шәһәр читенә таба киттеләр. Көн кояшлы, жылы иде, яз башы диярсен. Бер читтәрәк кара төтеннәре айкалып торган заводлар күренеп калды. Монда кешеләр башка, киёмнәре гадирәк — эшчеләр.

Кызыл кирпичле бер таш йорт каршында извозчик атын туктатты. Ишек төбөндә кыска пальтоларын инбашларына салган дүрт-биш ир сөйләшеп тора иде.

— Килделәр, егетләр, кунакларны каршы алыгыз, — диде өлкәнрәк агай янындагы кешеләргә. — Саулармысыз, кунаклар. Мәжит, — диде агай йөзөндә камчы эзе кызарып торган кешегә, — апаны кулыннан тот, егыла күрмәсен, безнең, юллар, Невскидагы шикелле, такры түгел.

Алар икенче каттагы буявы каралып беткән бер бүлмәгә керделәр. Бу эллә тулай торак бүлмәсе, караватлар шактый күп, кайберләренең өстендә чыбылдыклар бар. Берме, икеме өстәл, арткы стенада тагын бер ишек күренә. Аннан өч-дүрт хатын-кыз килеп чыкты. Ин алдан эре сөякле, кызгылт йөзле бер хатын чыкты.

— Саулармысыз, кадерле кунаклар. Саумы, тутакай, — дип ике кулын Айтүтөгә сузды. Ул бик каты сөйләшә. «Кара, монда бездән каты сүлешүчеләр дә бар икән» — дип уйлады Айтүтә. — Башкалары бик йомшак, бик нәфис сөйләшә, алары инде Казан кешеләредер.

Хәернисаның баласын карават өстенә салдылар. Хатын-кызлар төрле иркә сүзләр белән баланы сөя башладылар, а каты сөйләшә торган хатын — Фәрдәнә яки Фәрдүк — кул сырты белән күзләрен сөртеп:

— Бак, маем, кеше баласын күрсәм дә, кубаш хатынныкы кебек, бәгырем өзгәләнә, — диде, яшь аралаш елмайган булып.

— Бик бызылдама әле, Фәрдәнә, үзенекке булгач сөярсең. Кеше баласы кулны авыртырмый, — диде олырак бер хатын.

— Үлдә вет минем күз нурым, әмән белмисен дә енкай¹.

Кунакларны олы якка чакырдылар.

— Безнең инде ирләргә аерым, хатын-кызларга аерым бүлмәләребез юк, тутакай, гаепләмә. Күнел киң булгач, сыярбыз.

Беренчесеннән кечкенәрәк, караваты-фәләнә булмаган бүлмәдә ирләр-хатыннары барысы егермеләп кеше бер өстәл артына утырыштылар. Хатын-кызлар чәй ясап китерде, ашлар куйды.

— Я, жәмәгать, ни бардан рәхим итегез, — диде баягы иң өлкән ир — Гыйрфан агай. — Фәрдәнә әйтә, күнел киң булгач, ди... Безнең күнел бик киң. Фәрдәнә, ничек әйтәсен әле, чалу хәтлеме?

— Бак, бак, атай, ни сүли... кеше көлдереп. Әсма, — диде Фәрдәнә өстәлнен икенче башыннан, — бак выты Мәжитенне, тутакай белән ничек ихлас сүләшә. Син күзенне йомсан, тутакай Мәжитенне яулыкка төрөп Мәскәвенә алып китәр.

Кунак хәтерен калдырмыйча гына барысы да көлештеләр.

— Ярый, жәмәгать, башлыйк, югысә, Әсмабикә белән Фәрдүк тезгенне эләктереп алсалар, безгә чират та тимәс. Бүген бит бәйрәм. Хатын, нинди бәйрәм әле? — диде Гыйрфан.

— Вәт, халаяк, мәүлет барәмен оныткан!

¹ Енкай — жинги.

— Без укыган кешеләр түгел, онытсак та ходай гафу итәр. Безгә дусларча утырып, күнелләрне ачып бер сөйләшү кыйммәт. Тормыш, үзегез беләсез, ал да гөл түгел. Фәрдүк әйткәнчә... Ничек әле хатын?

— Житте инде, карт, гыйкылдама, синнән акыллырак кешеләр бар монда. Закиржан барәм хақына сүләсен.

— Тора торгач акыллы сүз әйтеп куйдын, Фәрдүк, Рәхим ит, Закиржан дус.

Закиржанның сүзен бик игътибар белән тыңладылар. Бу, билгеле, яшерен түгәрәк түгел, монда народниклар фәлсәфәсә дә, марксистлар фәлсәфәсә дә янгырамый. Закиржан бары тик мәгърифәтчелек бурычларын алга сөрә. Әмма жыелган халык эшчеләр булганлыктан, сүз үзен-үзе беркадәр кичрәк төс ала.

Закиржан чынаягындагы чәен берничә тапкыр уртлап, тамак кырды.

— Халыктан акыллы кеше булганы юк әле,— диде салмак кына тавыш белән ул.— Үзеңне бик зур галимгә санап, муеныңны ата каз кебек төрле якка боргаларга мөмкин, тик аннан ни мәгънә? Мин менә гади эшчеләр арасында утырам. Аларның куллары алтын, чөнки барлык кыйммәтләр нәрсәләрне алар ясый. Эшлэгән эшләренәң жимешләрен хужалар ала, үзләре бер нәрсә тудырмасаң да, товарларга аларның фамилияләре куела, табышы да аларга. Рабочийга ни кала?

— Жымытыр! — дип кычкырды Фәрдәнә.

— Әйе, жымытыр. Тик бу мишәр сүзен барыгыз да анлайсызмы икән? Кайбер шивәләрдә бу сүз — кибәк яки бер нәрсәдә калмый дигән мәгънәне аңлата. Русча жмых дигән сүздән алынган булса кирәк. Шулай итеп, алтын куллы эшчегә ачтан үлмәслек тамак ялы гына биреләр. Моны сезгә бәйнә-бәйнә аңлатырга кирәкми. Гаделсезлектән сезнең йөрәкләр күбрәк сыкрий. Бер сорау туа: моның тамырлары кайда? Аерым хужаларның саранлыгындамы яки комсызлыгындамы? Юк, дуслар. Аерым-аерым алсак, алар бик яхшы, кешелекле булулары да ихтимал. Ә хужаларны бер сыйныф итеп карасак, алар чын мәгънәсендә кан ечкечләр, изүчеләр. Әгәр эшчеләр моңа каршы чыгалар икән, түреләр аларны нәрсә эшләткәннәрен энә Мәжиттән сорагыз, ул әйтеп бирер...

— Минне канга батырганчы камчы белән кыйнадылар,— диде Мәжит. — Хәлсезләнеп егылгач, яныма бер татар бае килде. Белмәмешкә салынып сорый: «Мәселман кардәш, кем сине болай кыйнады?» — ди. Алдыма бакыр тиеннәр сипте. Мин аңа: эт сина кардәш, дидем, тиеннәрән йөзәнә бәрдем.

— Дәрәс эшләгәнсен, Мәжит егет. Безгә үзебез кебек рабочийлар кардәш,— диде Гыйрфан, мыегын сыпырып.— Милләтен тикшереп тормыйбыз.

— Шулай шул, — дип дәвам иттерде Закиржан. — Татарның да, башка халыкларның да рабочийлары бар, байлары бар... Энә, теләсегез, мисал өчен, әни сезгә сөйләр. Мәскәүдә алар тора торган йортның өске катында Гыйсмәтулла бай Салабаев тора, аста, бер караңгы бүлмәдә, хезмәтчәсе Әбелмәних Салабаев — Хәернисаның этисе гаиләсә белән яши. Болай карасаң, алар кардәшләр, фамилияләре бер, ә чынында аерма жир белән күк: бай һәм хезмәтче. Әниләрне Қарышкан кызлары дип йөрткәннәр авылда. Төрле гаделсезлеккә каршы карышканнар. Сөйлә әле, әни. Югыйсә, Қарышкан кызлары турында монда ишеткәннәре дә юктырдыр әле. «Ак буак»ны жырласаң, бигрәк тә яхшы булыр иде.

— Кит, кит, кияү, кеше көлдәрәп,— диде Айтүтә кызарып.

Мәжлестәгеләр барысы бертавыштан сөйлә, сөйлә, дип үтенә башлагач, Айтүтә бер-ике авыз сүз әйтеп котылырмын дигән иде. Сөйләргә тотынгач, жәелеп китүен үзе дә сизмәде. Аеруча тәфсилләп әнисе Бүләк турында әйтеп узды. «Ак буак» жырын да жырлады.

— И-и, — диде Фәрдәнә, — жырын матур, әниң аннан да матур булган. Хәзер нигә юк шундый утаман Қарышкан хатыннары? Мин беренче булып кушылып идем аларга.

Питердан кайткач, Айтүтәнен беренче төп эше Фәрдәнә белән Әсма-ның аманатлап¹ биргән мәктүбен Гыйльметдинга илтеп тапшыру булды. Гыйльметдин аны бик жылы каршы алды, аннары кибет артындагы кечкенә бүлмәгә чакырды. Айтүтә Әсма белән Фәрдәнә турында бәйнә-бәйнә сөйләп бирде, сенелен бик күркәм холыклы, бик уңган хатын булырга тиеш, дип кыстырды. Гыйльметдиннен Питерда сенелесе һәм, гомуман, кардәше юк иде. Шулай да Айтүтә алдында серне ачмады, бик ихлас белән тынлады, хәтта аз ғына шаярткан булды:

— Ул Фәрдүк дигәнә, кызыл битле, таза гәүдәле, каты сөйләшә торганы миңа кәләшлеккә ярамасмы, сенелкәш аркылы кармак салып карамаскамы, Айтүтә апа? — диде.

— И, буйдак мәләвен, сиңа кеше итеп сенеленнен мәктүбен тапшыралар, син тешенңә агартасың, яхшы түгел вет. Фәрдәнәнәң ире бар...

Өйгә кайткач, Айтүтә тегесен, моңысын эшләргә өлгермәде, капка ачылган тавыш ишетелде. Кем булыр икән? — дип, Айтүтә ян тәрәздән карады. Күршесе Өммишәрүк әби. Бер чеметем чәй, бер кабымлык шикәр өмет итә инде ул. Урам малайлары аны «әпчи карчык» дип үчеклиләр. Өммишәрүк моңа артык ачуланмый, чөнки ул дәрәслеккә бик якын. Өммишәрүк әби бөтен Татар урамынын имеш-мимешен, гайбәтен белә. Аның иң яраткан эше — кеше тикшерү, бер нәрсә сөйли башласа, ник кәргәнән оныта. Кешеләр: «Ә, бу әпчи карчык сүзе икән», — дип кул селтилә. Әмма аның мен сүзе арасында гайбәт булмаганны да бар.

Аның чын исеме Өммишәрифә, мишәрләр аны үзләренчә Өммишәрүк дип йөртәләр. Шуннан бөтен Татар урамына таралган.

— И-и, Өммишәрүк тәтәй, исән-сау ғынамы? — дип ачык чырай белән каршы алды аны Айтүтә.

— Аллага шөкер, Айтүтә таем. Үзән Питер калаларынан исән-сау кайтып життәнме? Аллаһы әкбәр, — дип, Өммишәрүк түргә утырып жырчыклы битен сыпырды.

— Менә Хәернисам үзәнә күчтәнәч жибәрде, — диде Айтүтә, комодтан төенчек алып. — Бер әчмүха чәй белән бер кадак шикәр. Питерның шикәре бик тәмле, Өммишәрүк тәтәй. Менә моңысын оныгым Гөләндәмнән куйдылар, аз булса да, күп күрәп алсын, диделәр.

— Мин ятимне кинәндәргән өчен ходай үзләренә уң өлеш артык кайтарып бирсен. Оныгынын исеме Гөләндәм дидәнме? Бик яхшы, бик матур исем, — Өммишәрүк авыз эчениән дога укып тагын битен сыпырды. — Бәхете белән, ата-ана кулында үссен, таем.

— Кызымның кызына, Өммишәрүк тәтәй, шундый сөендем — һич кулымнан төшермәдем. Менә бу кагазьле кәңфит шул сөенүемнән бүләге булсын, кабул күрәп ал, — дип, Айтүтә Өммишәрүккә янә бер төенчек сузды. Әбинен тагын күнелә булды, менә рәхмәтләр укыды. Ул арада Айтүтәнен самавары кайнап чыкты. Ике карчык ашыкмый ғына чәй эчә башладылар. Өммишәрүк әби имеш-мимеш капчыгын чишеп жибәрде.

— Син, Айтүтә, таем, Питер калаларында йөрн-йөрн бездәге тамашаларны ишетмәгәндерсен әле, — диде башын селкеп. — Хәйран тамаша инде, кешегә сүләсән ышанмаслар. Сиңа Хөжжәт мулланың патшадан «потомственный почетный» указ алуы турында әйттеләрме әле? Мәчеттә

¹ Аманатлап — эманет итеп.

укуганнар, аннары патша хәзрәтләре рухына аерым, якыннары рухына аерым дога кылганнар. Хөжжәт мулланы әйтәм әле, таем, үзе рус мәктәпләренә кереп укырга теләүче татар балаларын бәддога белән куркыта-мөгаллим-мөгаллимәләренә бер көн тотмый Мәскәүдән кудыра, үзенең сенеелесенең улы, чит шәһәрдә урысча укып, маржа кызына өйләнгән икән. Син Питерда чакта ул маржа киленнән Мәскәү мәчетендә иман китерткәннәр. Бер хәйран тамаша булган мәчеттә. Картлар әйтә, Хөжжәт мулла изге мәчетебезне балаган итте, кәмит уйнады, мәчеткә барырылыгыбыз калмады, дип зар елыйлар. Аннан соң, озак та үтми, мәчет каршында тагын да зуррак галәмәт була. Халык жомгадан таралышкан чагында мәчет каршына Хөжжәт мулланың асравы килә, кулында имчәк бала. Хөжжәт мулладан, дип әйтә. Мәчет картлары шакката, тавыш куба. «Күрегең сезнең хәзрәтегең кем!» дигән шикелле була инде. Моны күрәп, Хөжжәт мулла аяктан егыла язган, ди. Ант итеп әйткән, имеш, жәмәгать, дигән, бу хатын-кыз затын, валлаһи, гомер күргәнем юк, жөн-ләри затыннандыр ул, минем ак сакалыма күрәләтә яла яга...

Өммишәрүк әпчи карчык булса да, Айтүтә бу юлы аңа ышанды, мондый хәбәрләр тулысынча ялган була алмый, чөнки ил мулласы турында тузга язмаганнарны кешеләр уйлап чыгара алмый.

Аннары әпчи карчык Мәрхабәнең шифаханәдә эшләвен татар гавамы яратып бетермәвен сөйләде. Имеш, әллә кемнәр, әллә кемнәр аңа әйтеп әйткәннәр, мөселман башы белән шифаханәдә карт урысларга хезмәт күрсәтеп йөрмәсен, берәр мөселманга асрау булып керсә, ходай каршында да, ил каршында да саваплы булып, таем.

Айтүтә, йомшак кына итеп, шул ук көнне боларны кызы Мәрхабәгә житкерде.

— Хөжжәт муллага түгелме тагы?— диде Мәрхабә, бик әче итеп.— Ата мөселман өендә шундый хәлләр булгач, башкаларына ни әйтәсен. Ә авырулар, әни, минем ярдәмгә мохтаж. Анда русы гына түгел, башка халык кешеләре дә була. Рәхмәт әйткәндә, чын күңелдән әйтәләр.

— Ул ягын үзәң кара инде, кызым. Әниенә үпкәләмә, әни әтергә тиеш.

— Сине гаепләмим, әнием, сиңа үпкәләмим. Ул байгураларга лыгырдавы әйбәт. Аларга кешене алдау берни тормый, ә без аңа өйрәнмәгән, бөтен ниһәмәтебез маңгай тирен сыгып табыла.

Кызының бу сүзләре Айтүтәгә аеруча ошады. Болар Карышкан кызларының аңа шартларда әйтелгән асыл сүзләре иде. Әмма аңа йөргә бик сизгер, күңеле бик нечкә. Ул кызының төн уртасында пышык-пышык елауларын берничә ишетте. Кыз бала тикмәгә еламый инде.

Бер көнне сүз жаен туры китереп, Айтүтә улы Әбелхариска:

— Улым, сине күзле-башлы итәсе иде, вакыт житкән,— диде.— Мәрхабә төннәрен жылаштыргалый. Әтергә кыймый, миңа юл ачыгыз, димиме? Яхшы семьяда балалар бер-бересеннән уздырмыйлар. Синен сүзәң булса, улым, без әтиң белән кинәшер идек.

— Уйлыйм әле, әни,— диде Әбелхарис кызарып. Мөгаен, бу турыда ул күптән уйлап киләдер, тик берьюлы әйтмәс өчен хәйләләгәндер.

Берничә көннән соң әнисенең соравына каршы Әбелхарис, чак кына елмаеп:

— Авылда көлдергән дә хатын, бөлдергән дә хатын, дип әтәләр иде. Бөлдерер дип куркам, әни,— диде.

— Берәү шулай курыккан-курыккан да үмере дә үтеп киткән. Соңыннан үләнәргә жыенган, ул арада азраил жанын алырга килгән. Һәр нәрсә вакытында яхшы, улым.

Шуннан соң Айтүтә улы Әбелхарисның сенеелесе Мәрхабә белән еш-еш пышылдауларын ишетә башлады һәм үзалдына көлемсерәп куйды. Аннары үзе Хәернисаның тормышын мактап телгә алгалады.

— Эй, эни, аналарың тормышларың ни өчен мактавыңны сизмилер дисеиме, — диде бер көннө Мәрхабә, үзө ишектән атылып чыгып китте. Менә бит ул кызлар хәле, тулган икән. Хәерниса ничек түздө икән? Болай карап торырга йомшак кына кыз кебек иде, нинди укымышлы ирне асир иткән. Әгәр күнелендә Қарышкан кызы рухы яшәсә, алла боерса, Мәрхабә дә хур булмас. Әбелхарис өчен ана артык борчылмады: ир кеше, ул үзө сайлый, ихтыярын үзө билгели, ә кыз кеше көтөргә тиеш... Тикмәгә генә әйтмәгәннәр: ул анасы — губернатор, кыз анасы — утыр да тор.

Күпмедер вакыт үткәч, инде апрельдә бөтөн табигать кышкы йокыдан уянганда, Мәрхабә тере конгырт күзлө мөлаем гына бер кызны кунакка алып килде.

— Әнием, — диде Мәрхабә, — минем дустым Габидә туташ.

Габидә бер генә секундка кечкенә түгәрәк күзләре белән Айтүтәгә карап алды. Күзләре туры карый, тизрәк яшеренергә тырышмый. Бар бит шундый күзләр, хәтердә һич калмый, суга төшкән кара тамчысы кебек язылалар да бетәләр. Габидәнең күзләре бер күргәндә үк хәтердә уелып кала, кашлары гажәпләнгән сыман күтәрелеп тора. Бүе уртачадан калкурак булып.

Әбелхарис белән Мәрхабә алдан бер нәрсә әйтмәделәр, ләкин ана йөрәге сизеп алды, кунакны игътибар белән күздән кичерде. Габидәдә күнел кайтара торган нәрсә тапмады, кызаруы жаны саф икәннен генә күрсәтә иде.

Бер-ике минуттан ике арадагы табигый тартыну бетте. Мәрхабә кунагының жинел пальтосын, өрфия шәлен салдырды, аннары үз ягына алып керде. Анда нәрсәдер пышылдап сөйләшеп алдылар. Мәрхабә нәрсәләрдер күрсәтте. Ул арада өлгер Айтүтә кызларны табынга чакырды.

— Тартынма, тартынма, Абидә кызым, бездә ят кеше юк, — диде Айтүтә, чәй коя-коя. — Абау, карагыз, кунагыбыз нинди бәхетле, бүлгә чынаягында туп-туры басып тора.

Чәй бөртөгә чынаякта туп-туры басып торса, Айтүтәләр авылында бүләк килә, чынаяк иясе бик бәхетле, дип юрыйлар иде. Габидә моны беләме икән? Ул кайсы як кызы? Сөйләшүе Айтүтәләр ягына тартым.

— Абидә кызым, кайсы якныкы буласың? Әниң, әтиң исәнме? Ничек торалар?

— Без Қасим ягыныкы, Айтүтә абыз. Әтием, әнием исән-сау. Әтием — Икрам байда контурщик, әнием — өйдә генә.

— Тагын кемнәрегез булса бармы?

— Ике энем бар. Тагын бер сеңелем булган, яшьли үлгән. Мин аны хәтерләмим.

— Бәләшемне капкала, кызым. Бүтән сыем юк. Әтеп килгән кунак булсаң, әзерләп төшкән булып идем...

Айтүтәгә бу кечкенә түгәрәк күзлө кыз минут саен күбрәк ошый барды. Ул аны бала вакыттан бирле белә иде кебек.

— Мин кунакка дип килмәдем, Айтүтә абыз. Безнең бабай, әниңен әтисе, больницада ятып чыкты. Ул Мәрхабәне бик мактый иде, аның рухына дога кыла иде. Авылга кайтып киткәндә безгә әйтеп калдырды, әгәр күрсәгез, Мәрхабәгә, аның әнисенә миннән сәлам тапшырыгыз, тагын бер мәртәбә рәхмәтемне әйтәгез, диде. Мәрхабә белән танышкан, әнием мине сезгә махсус жибәрде, бар, бабаның сәламен тапшыр, диде.

— Рәхмәт, кызым, яхшы сүзенә. Бабаң авырган идемени?

— Әйе, ана операция ясаганнар.

— Алексей Петрович ясагандыр инде, Мәрхабә? — дип сорады Айтүтә кызыннан.

— Ул, эни.

— Бик кешелекле урыс. Минен картым авыргач, Әбелфәритемне лихач бәреп еккач, көн саен диярлек өйгә килеп йөрдө. Алтын куллы диләр үзен. Сон, бабаң бик яхшы терелдеме?

— Үз аягы белән кайтып китте, Айтүтә абыз.

Киленлеккә кыз күзлөгәндә аналар гажәп таләпчән була икән. Күмәчче ничек сындырып кабуы, чәен ничек уртлавы, чынаягын ничек тотуы — берсе дә игътибардан читтә калмый, киём-салымының пөхтәлегенә аеруча игътибар, әгәр кызның берәр сәдәбе өзәлгән булса, ана шунда ук «булдыксыз» дип исем тагалар. Ничек утыруы, ничек сөйләшүе, өлкәннәрне ничек тыңлавы, ничек көлүләре хөкем чыгарганда шулай ук игътибарга алына икән. Моны анасы бернәрсәгә өйрәтмәгән, бу сый балаларын нинди яхшы эшкә өйрәтер, дип шикләнеп әйтерлек булмасын.

Айтүтәнең Габидәне беренче күрүе иде. Шул бер күрүдә барысын белеп калырга, ялгышмаска кирәк. Хатын — гомернең яртысы, диләр.

Айтүтә Габидәдән әллә ни кимчелек тапмады. Дөрес, хан кызы түгел. Татар өендә кызларның күп сөйләгәннәрен, чәрелдәүләрен яратмыйлар. Шулай ук авызыннан өнә чыкмауны да өнәмиләр. Үзенң холкы булсын, әйткән сүзендә тора белсен. Билгеле, бу кадәресең бер күрүдә белеп бетерергә мөмкин түгел, ләкин күпмесендер барыбер беләсең.

Мәрхабә Габидәне озатып кайткач, Айтүтә кызын янына утыртты да: — Һәйбәт кенә озатып куйдыңмы кунакны? — дип сорады. — Безне яманламадымы?

Мәрхабә әнисенең хәйләсен бик тиз аңлады:

— Габидә үзе әйтә: Айтүтә абыз мине яратмады, ахрысы, көмеш тәңкә кебек әләндереп-әләндереп карады үземне, ди.

— Менә сиңа мә! — диде Айтүтә, кулларын тез башларына чабып. — Тын күлдә корт уйный диләрме? Ул миңа килеп буласы кеше ләбаса! Мин карамасам, кем карар аны?

— Тукта әле, әни, килеп буласы кеше дип каян алып әйтәсең? — диде Мәрхабә. — Әбелхарис абзый Габидәне күргәнә бармы?

— Әй, кызым, койгырышым! Әниңне акылдан язган әпчи карчык дип уйлыйсыңмы? Әбелхарис белән алдан күпме пышылдаштыгыз? Андый нәрсәләргә минем колагым үрә тора бит.

17

Бөтен мөселманнарның зур бәйрәме — гаут. Аларның карты-яше мәчеткә агыла, һәммәсе бер-берсенә сәлам биреп, мөбарәк бәйрәм белән котлыйлар. Ерактарак торучы байлар яхшы атларда килә, якынар торганның, киң урамны тутырып, зикер әйтә-әйтә, саф-саф булып атлыйлар. Күчел күтәрәнкелеге аеруча сизелеп тора, гүя дөньяның барлык мәшәкәтләре онытылган, ярлы-бай бердәм сулый.

Мәчет капкасы янында итче Гыйльметдин каршына Әбелхарис килеп чыкты, кычкырып сәлам бирде, ике куллап бик жылы күреште. Шунда Гыйльметдин Әбелхариска бер кәгазь кисәгә биреп өлгерде. Билгеле, моңа игътибар итүче кеше юк иде, бәйрәм көнендә һәркем кул кысып бер-берсен тәбрикли бит.

Мәчет ишегалдында төркемнәр соңгы тапкыр зикер әйтәләр һәм мәчеткә кереп китәләр. Чалмалы, чапанлы дин әһелләре күренә, ихтирам белән аларга юл бирәләр. Бераздан мәчет ишегалдында юлның ике ягына тезелгән, кайсы кар өстенә утырып, кайсы аягүрә басып хәер эстәүче гарип-гараба, карт-корылар гына калды. Алар калтыраналар, туңалар, шулай да халык мәчеттән таралмыйча урыннарыннан кузгалмыйлар, чөнки хәер өлешү, гадәттә, намаздан чыкканда башлана.

Гаеп намазы шактый озак дөвөмтө, Хөжжөт мулла алыктырып бертергәнче вәгазь сөйлә, шуннан соң изгеләр рухына, патша хәзрәтләрен, аның жәмәгатен, якыннарын олылап тагъзим белән дога кылалар. Мәчет эчендә эссе, бөркү, ә тышта хәерчеләр шыншый, мескен бүрекләрә эченә тунган колакларын яшерәләр, муеннарына ураган тастымалларын рәтләгән булалар. Ниһаять, барысы жанланып китә, мәчеттән халык чыга башлый. Хәерчеләр хор белән диярлек:

— Абый жаным, без факыйрьләргә бирсәңезче бер тиен!— дип кычкыралар, гүя тәкбир әйтәләр.

Иң элек мәчеттән Әбелфәрит белән Әбелхарис кайтты, аннары картларча ашыкмыйча гына атлап Әбелмәних күренде. Ул өй халкын мәбарәк бәйрәм белән котлап чыкты, өс киemen салып, инде күптән хәзерләнгән бәйрәм табынына утырды. Яна күлмәк кигән, яна яулык ябынган Айтүтә шау-шау кайнап торган самавардан чәй койды, бик күнелле бәйрәм чәе башланды.

Бүген мөселманнарның киbetләре эшләми иде, приказчиклар өйдә. Әбелхарис өйләнергә нияте барлыгы турында эти-әнисенә бәйрәмгә хәтле үк әйткән, аларның фатихасын алган иде. Бүген өйләдән соң булчак кодаларны бәйрәм чәенә дәштеләр, алар янына Әбелхарисның дусларыннан бер-ике пар кунак чакырдылар. Исмәт белән Раббанины да өндәгәңнәр иде, алар, башта Сөмбелләргә, аннары Жәңнәтләргә барабыз, дип баш тарттылар. Әбелмәних аларны Сөмбелләргә ат белән илттеп куйды.

Юлда Раббани пинәләп:

— Алдан этә белмәгәнсез, юри килмәсеннәр дип уйлагансыздыр әле,— диде.

— Гаеп бездә,— диде Әбелмәних.— Зинһар, кичерә күрегең. Килмәсеннәр дип уйламадык, анысын юкка этәсен, Раббани. Ничәләрдә килеп алыем икән?

Раббани нидер әйтә башлаган иде, Исмәт юл куймый торган тавыш белән хатынын бүлдерде:

— Бүген бар кешедә барәм. Күнелле генә үткәрегең. Портка күз-колак булырсын. Кылдавойны кара. Ә безне кияүләрең берәрсе озатыр әле.

— Рәхмәт, бай,— диде Әбелмәних баш иеп.

Әле Әбелмәних өйдән чыгып киткән чагында ук Айтүтә, балалары Әбелхарис белән Мәрхабәнең сүзләренә игътибар итеп:

— Нәрсә ул хәтле ат муенындагы жиз чынгыллар кебек чынгылдыйсыз,— диде һәм Мәрхабәне өс киemenнән кигән килеш күрә:— Абау, син кая тагын?— дип сорады.— Монда кунаклар килергә тора, ә син, ай күрдә, кояш алды дигәндәй, китәсен дә барасың. Ә мин кырыкмаса кырык эшкә ничек бер ялгызым өлгерим?

Мәрхабә елмаеп:

— Әни, бәйрәм көнендә ачуланма, фәрештәләр барыбер гамәл дәфтәренә язып бармыйлар,— диде.— Мин хәзер кайтам, бер аягым анда, берсе монда. Менә абзыйның бер ашыгыч йомышын гына үтим.

— Тапкансын вакыт. Иртәгә ярамыймы?

— Ярамый, әни. Хөжжөт мулла әле генә; бүгенге эшче иртәгә калдырмагыз, дип вәгазь сөйләде,— диде Әбелхарис көлеп.

— Нәрсә ул Хөжжөт мулла мен еллык халык сүзен бүген исенә төшергән?

— Анысын инде үзеннән сора, әни, безгә әйтмәде.

— Юкны бушка бушатырга бар минем вакытым.

— Булмаса, әни, бик яхшы. Габидә туганым апаларына кунакка килгән. Ана бәйрәм бүләге тапшырырга кирәк.

Габидә турында ишеткәч, Айүтә көлемсерәп куйды. Ул балаларының хәйләләрен бик яхшы сизде. Әмма белмәмешкә салынып:

— Еракмы соң туганым апалары?— дип сорады.

— Юк, Чуен күпер янында гына,— диде Мәрхабә.

— Я, ярый, озак торма, кызым.

— Очам, әнием.

Мәрхабәнен күзләре ялтыравы, шаяртып жавап бирүе Айүтәне шиккә төшерде. Кызы артынан ишек ябылуын көттә дә улы Әбелхариска мөрәжғәгать итеп:

— Улым, сиңа әтмәдеме, бу кош баласы чынлап Абидә янына киттеме? Минә калса, тагын кемнеләр күрергә тиеш,— диде.

— Мин Габидә янына гына жиһәрдем.— Әбелхарис өстәлгә карап башын кашыды.— Кайсы баштан тотынырга икән монда? Өй эше кара урман шикелле.

— Әй, минем хәсрәтләрем!— диде Айүтә, яулыгын колак артынан бәйләп.— Әнә шкафтан тәлинкәләрне алып сөрт. Тик кара, ватма, Бүләк өлкәннең сагынмалыгы.

Айүтә булачак кодагыйны күрәп белмәсә дә, аның турында ишеткән иде инде. Бик уңган, бик булдыклы хатын, диләр. Аның алдында йөзгә кызыллык китермисе иде. Өйдә әнисенә карап кызы турында гына түгел, малая турында да хөкөм йөртәләр. Алма агачыннан ерак төшми бит. Айүтә, бай хатыннары кебек, кодагыйның борынына чиертү турында уйламады, шулай да үзен түбән төшерәсе килмәде. Әх, Хәерниса юк, дип өлкән кызын сагынып алды Айүтә, ул булса арага керер иде, ә Мәрхабә яшь шул әле, үскәндә абызы күлгәсәндә үстә, берәр гаеп булса, тәтәсен кистәләр иде, ә Мәрхабәгә иркәләнергә генә кала иде. Аннары рус арасына кереп китте, шуның аркасында булса кирәк, өй эшләренә күнелә бик үк ятмады. Ул — татар кызлары белмәгән, күрмәгән эшләргә ашыкына иде. Ярый ла, үзенә тинсе табылса. Аның ише кешеләр безнең халыкта күп түгел бит. Чынбарлык хыялларына каршы кил башласа, бозылып китүе бар. Ходай үзе сакласын инде. Авылда кызлар гел ана янында. Ана аның һәр адымын, йөрөгәнен һәр тибешен сизеп тора. Шәһәрдә алай түгел. Әпәй кайгысы аны эш эзләргә мәжбүр итә, ә татар кызларына Мәскәүдә эш күпме? Хәерниса кебек асрау итә алмыйсың, чөнки Мәрхабә аңа риза түгеллеген башта ук кистереп әйтте. Ярый әле, әтисе иске фикерлә бер мәчет карты түгел, югыйсә, фажигага бер адым бит. Дөрәс, Айүтә кызын хөр итеп үстерде, аны асраулыкка хәзерләмәде, чөнки Хәернисаның ниләр кичергәнен ул бик яхшы белә иде. Ә хәзер кызлар бер генә сүз әйтәләр: «Хөҗжәт мулла асравы булганчы, Мәскәү елгасына ташлануың мен артык!» — диләр.

Төенчек күтәрәп Мәрхабә, аның артынан әнәсе Әбелфәрит кайтып керделәр. Мәрхабә туры үз ягына узды, төенчеге әнисенә тотырды.

— Моңысы, әнием, безнең өчөбездән бәйрәм күчтәнәче.

Айүтә төенчекне чишеп карады. Күр, кәгазьлә конфет, каплы печенье. Айүтәнең йөзә кояш кебек балкып китте. Бая балаларына әйткән булса, хәзер үз тавышы жиз кыңгырау кебек чыңлый башлады.

— Атасы, кара, балаларың нинди матур күчтәнәчләр алып кайтканнар,— диде чын күңелдән сөенеп.

Әбелхарис сөңелесе янына чыкты һәм алар үзара пышылдашып алдылар. Мәрхабә аның кушканнарын төгәл үтәгән иде.

Кунаклар әйтелгән сәгатькә килеп житте. Билгеле, арада иң кадерлеләре — булачак кодагый белән кода иде. Коданың өстендә ак яка белән тройка костюм, башында өр-яңа түбәтәй. Чөчәндә берәм-сәрәм көмеш бөртекләр ялтырый, мыек чылгыйларының очларын бөтереп куйган, икенче няге күрәнә. Бу аңа ниндидер затлылык бирә төсле. Буйга урта-

чадан калкурак, корсагы юк, көлөп, чак кына шаярта төшөп сөйлөшө, тавышы ягымлы. Исеме Ариф. (Гадэттө, мишэрләр «г» авазын йоталар, Гариф димиләр.)

Хатыны иреннән буйга бераз кечкенә булыр, калфак кигәнә генә ире белән бер тигез күренә. Карап торырга сөйкемле генә, Габидә тулысынча әнисенә охшаган. Күзләре түгәрәк, тере, кешене читкә этеп, этынып карамыйлар, башта ук үз итәләр кебек. Исеме — Садия икән.

Айтүтә шуна бик шатланды: ул горур хатын-кызларны яратса да, кукраеп утыручыларны жене сөйми иде.

Калган ике пар кунакны «инә күзеннән» үткөрүче булмады. Алар — Әбелхарисның гади дуслары. Яшьләре белән Әбелхариска тиң, яшь приказчикларга хас көзләр. Хатыннары күп гади, оялчаннар, мөгаен, авыл кызларыдыр. Көяз һәм жор ирләре янында бөтенләй диярлек югалып калалар.

Булачак кодаларны иң кадерле урынга — түргә утырттылар. Анна-ры гадәттәгечә сыйлау, кыстау китте. Бер-берсенә матур сүзләр әйтеш-теләр, гүя һәрберсе үзенең тәмле телле икәннен күрсәтергә тырыша иде. Бу беркадәр ясалмалык тудырды. Айтүтә моны сизеп алып шаян сүзләр сипте. Берздан кунаклар да үзләрен иркен тотта, тартынмый башлады-лар.

— Менә шулай, үз итеп, якын дусларча утырырга кирәк, — диде Айтүтә елмаеп. — Кондырлы кодачалар түгел.

— Иллә мәгәр дөрөс әйттең. Айтүтә абыз! — диде Ариф, мык чыл-гыйларын як-якка сыпырып. — Мәжлестә үзегне чылбырланган шайтан итеп тотсаң, ул мәжлес буламыни?

— Син күп сүлисең, карт, — диде Садия, иренең берьюлы ачылып китүенә тыйнак кына көлемсерәп.

— Һай, хатын, күпме торабыз, һаман приказчикның чын йөзен белеп бетермисең. — Ариф шул сүзләре белән бөтен мәжлесне үзгә каратты. — Әйтик, сатып алучы киbetкә көн саен килеп йөриме? Ул ничә бәйрәмдә бер генә керә. Ягымлы сүләшмәсәң, кирәкле әйбәрен дә алмыйча чыгып китә. Авызында кош сайратсаң, алмас жирдә ала, аннары дусларына әйтә: шул киbetкә барыгыз, шунда приказчыгы бик сөйкемле, ни тели-сен, шуны күрсәтә, ди.

— Анысы шулай, тик без сатып алучылар түгел бит, — диде Садия.

— Дөрөс әйтәсең, кайчак мин гадәт буенча сиптерәм, гадәтне көн саен алмаштырып булмый, ул канга сеңгән.

Садия астан гына Әбелхариска карады: приказчик гадәтә эллә аның гадәтенә сеңеп бетмәгән, эллә әтисе-әнисе һәм кунаклар алдында тыелып торамы, күп сөйләшми. Хәер, кеше гадәтен бөтенләй яшерә алмый, бер сиздермәсә, бер сиздереп куя. Күрер күзгә әнисенә охшаса, холкы белән әтисенә тарта, ахрысы. Эңә әтисе бөтенләй аз сөйләшә, приказчиклар кебек жинел халык түгел икәнә эллә каян күренеп тора. Карты әйтә: Әбелхарисның бае бик вакчыл кеше, андый кара байда еллар бие приказчик булып торыр өчен әүлияга тиң булырга кирәк, ди. Алла биреп, туйлар яхшы гына үтсә, карты әйтә, Әбелхарисны яхшырак жиргә ур-наштырырга булыр, сәүдә эшен белә, кеше белән мөгамәләсә матур, сүзгә аптырамый, тәмәке тартмый, арагы эчми, киbet тотучы байлар моңа бик игътибар итәләр, ди. Сатып алучы алдына куйган әйберне генә сатып алмый, аңа мактап бирергә кирәк. Гомумән, сатып алучы хә-зәр печкәрде, ул ат базарындагы барышниклар кебек, авызыннан тере сәескан очыручы приказчикны да яратмый, аңа, ничек әйтә әле аты кор-гыры, мәдәни сатучылар кирәк, диме? Элек менә ул дәү янчыклы сатып алучыны көткәннәр. Хәзәр һәркемдә азмы-күпме акча бар. Менә шул

акчаны сатып алучының кесәсеннән чыгарта бел. Син аның кесәсенә кермә, ләкин шулай ит: ул үз кесәсенә үзе керсен. Менә нинди хезмәттә приказчик халкы. Яхшы бай андый приказчының кадерен белә, андыйны читкә жиберми!

Садия ире Арифның приказчик фәлсәфәсен кабатлый иде.

— Ашагыз, эчегез, кунаклар, әмән үпкәләгән кебек утырмагыз,— диде Айтүтә, тагын сүзгә керешеп.— Белмим сезнең якларда ничектер, безнең Искилдә табын яны ярминкә кебек гөрләп тора. Бу бит муллар мәжлесе түгел, бик инсафлы, бик тәүфыйклы булып, ашамый-эчми утырмагыз. Өйгә кайткач, хатын, тизрәк ашарга бир, югыйсә, үләм, мәжлестә бөтенләй ашатмадылар, хужалар каты карун икән, дип әтерлегә булмасын.

— Юк, юк, борчылмагыз, Айтүтә абыз, без ашыйбыз, ашларыгыз бик килешкән,— диде берничә тавыш берьюлы.

— Ашны ашарбыз, читкә куймабыз, бу нигъмәтләр үзләре авызга кереп тора. Хатыннар әле Айтүтә абыздан бу бөлешләрнең серләрен өйрәнеп китәrlәр,— диде Ариф көлеп.— Шунысына шөкер, Хөжжәт мулла монда утырмый. Кичә мәчет юлында Хөлли бабайның ниләр сүләнгәннен ишетмәдегезме? Садиягә әйткән идем, ышанмый. Һай! — дип кинәт кычкырып жиберде Ариф.— Әбелмәних абзый, өстәл астында казларыгыз бармы әллә?

Барысы Садиянең йөзә ут кебек кызарып китүен күрделәр һәм нинди «казлар» турында сүз баруын аңладылар. Күңелле мәжлес уртасында ир белән хатын арасында гауга чыгар дип курыктылар. Ләкин Ариф белән Садия өчен бу гади бер нәрсә иде бугай. Садиянең кызаруы Арифның артык каты кычкыруына гына бәйләнгән иде булса кирәк.

— Ну, хатын, ботны борып аласың инде,— диде Ариф, читкәрәк елышып.— Шундый изге гает көнендә Хөжжәт мулланың телгә чыгуына мин гаеплемени, Хөлли бабай бөтен урамга кычкыра бит..

Айтүтә түзмәде, Садиянең жавабыннан алда әйтеп куйды:

— Ә сез, ирләр, шундый муллага оеп, изге гает намазын укыйсыз,— диде һәм, үзенә катырак әйтеп ташлавын сизеп, йомшаграк итеп өстәде: — Догаларыгыз кабул булдырмы икән?

— Ай-яй, тукмакның авыр башы, Әбелмәних абзый, безгә, ирләргә төште бугай,— диде Ариф көлеп.— Нишлисең, күтәрергә туры килә.

— Шулай шул. Тик, Ариф, хатынга ачуланма, хатын кулы тигән жир тәмугта янмый, ди.

— Шуңа тырыша да инде хатын, Әбелмәних абзый.

Садия көлеп жиберде.

— Акыл кермәсә керми икән бу ирләргә. Үдә ун әттем Арифка: сүлисе сүзенне хәзер сүләп бетер, мәжлестә сүләп, кеше көлдөрмә, дидем. Юк бит, һаман үз чыбыгын бөгә...

— Соң, анасы, авыз йомып утырасыз дип Айтүтә абыз ачулана, мәжлесең күрке — тәмле сүз, дигәннәр борынгылар.

— Дөрес, дөрес, Арифжан,— диде Әбелмәних көлемсерәп.

— Син мактасаң, Әбелмәних абзый, Арифның түбәсе түшәмгә генә түгел, күккә тия.

— Тимичә! Акыллы кешенең акыллы сүзен ишетү үзе ни тора.

Хәзер инде эчке тартынуның әсәре калмаган иде, мәжлес әйтерсең киң агымга чыкты. Һәммәсә сөйли, көлешә башладылар, хәтта монарчы мыштым гына утырган ике яшь хатын да сүзгә күшылдылар, ирләр алардан уздырдылар.

Чәйләр эчкәч, татар өендәгечә, кунакларга эзрәк ял бирделәр, аннары кайнар ашка чакырдылар. Мәжлес дәвам итте.

Әбелхарисның өйләнергә жыенуын ишеткәч, Исмәт бай үзе килеп: — Әбелхарис энем, егет кешегә иртәме-сонмы күзле-башлы булырга кирәк, бу безнең тәкъдиребездә язылган. Вақыты узса, камылдагы арыш та коела. Адәм баласы подавно аза. Тик яшь киленне кая төшерәсен? Бер башын кайда да сыя, ә семья булгач... Монда бит әти-әниен, сене-лең белән эиенә бик таман гына,— диде.

Әбелхарис байның тел төбен аңламады, шуна күрә сакланып кына:

— Кыен хәл, Исмәт абзый, нишлисен,— диде.— Көн биргәнгә юнь бирер, дигәннәр борынгылар. Берәз акча юнәткәч, үзебезгә оя корырбыз.

Исмәт моны алдан уйлаган иде. Әбелхарисны читкә жибәрсән, аның бөтенләй кулдан ычкынуы бар, болай да бүтөн байлар аңа күз салгалыйлар.

— Кеше өмет белән яши, диләр дә...— Исмәт әле генә төзәттергән сакалын кашып алды,— яшьлек рәхәте бер генә килә. Озын сүзнең кыскасы шул: әнә теге яктагы бүлмә бушады. Син яшь бикәчәң белән шунда сайрашып торырсын. Әти-әниләрең янында, хәзер кадакланган урта ишекне ачып жибәрергә мөмкин. Дөрөс, бүлмә зур түгел, карангырак та. Аның каравы, үзегезгә генә. Шулай бит?

— Алай булса, бик рәхмәт инде, Исмәт абзый. Яхшылыгыгызны онытмас идем,— диде Әбелхарис.

— Әйдә, игелеген күр,— диде Исмәт һәм чыгып китте.

Ул бүлмәдә элек ирле-хатынлы бүрекчеләр тора иде. Алар ни өчендер хужа белән тыныша алмадылар. Теккән бүрекчеләрен Исмәткә илтәләр иде, Исмәт кибетеннән бүрек өчен кирәкле мех әйберләр биреп тора иде. Күрәсен, бүрекчене ул шактый кыскаң, ахыр килеп, бүрекче түзмәгән...

Айтүтәләр күршеләре белән болай тату тордылар, әмма аралашмадылар. Исмәт ике арадагы ишекне кадаклатып куйдырган, ишегалдын да койма белән бүлдергән иде.

Әбелхарис белән Мәрхәбә бүрекче бүлмәсен бер атна чистарттылар, аларга әти-әниләре булышкалады. Болай бүрекчеләр ару гына торалар иде кебек, бу кадәр шакшыны каян жыйганнардыр. Шулай инде, чүмәлә астында жир тараканы булмас димә.

Идәнне кубарып янадан жаяргә, тишек-тошыкны капларга туры килде. Түшәмне акшарлап, стеналарны обойлап жибәргәч кенә бүлмә кеше рәтенә керде, яктырып китте. Ике арадагы кадакланган ишек ачылды, иске-москы әйберләр сарайга чыгарылды, ишегалдындагы койма да сүтелде.

Шуның артынан ук туйга хәзерләнгә башладылар. Тышта май ае, ишегалдындагы кечкенә бакчада быел чияләр мул булып чәчәк атты, һичкайчан булмаганча, таң алдында каяндыр килеп сандугачлар өзде-реп сайрый башлады. Аларның моңлы тавышларына Айтүтә булып Айтүтә йоклый алмый интекте. Мәрхәбә исә тәрәзәне ачып таңга кадәр тыңлап утырды. Иртән эшкә барырга булмаса, озаграк йоклый, әнисе аны уятмый, эшкә барырга булса, черем генә итә. Менә тагын шаулап яз килде, аның белән бергә Мәрхәбәнең кыш көне берәз йомылып торган мэхәббәте дә яна көч белән уяңды. Вәли белән алар, еш булмаса да, очрашалар иде. Мәскәү елгасына боз акканын карарга бардылар. Мәрхәбәнең күнелә сыза, Вәли аны көннән-көн ныграк ярата, тик нәрсәдер аның жанын бәйләгән кебек. Соңгы вақытта Мәрхәбәгә «эш тә» кушмый башладылар. Бу — Вәлинең яшерен тырышлыгы түгелме? Ул Мәрхәбәне ниндидер куркынычтан саклай кебек. Әллә ышанмыймы? Юк, ышана! Ышанмаган кеше болай игътибарлы була алмый, ә гамьсез-лекне сөйгән күнел бик тиз сизә.

Бүгөн эштән соң Мәрхабә белән Вәли тагын очраштылар. Беркадәр вакыт бакчада йөрделәр, аннары бер буш урындыкка утырдылар. Қояшлы кич, жылы, рәхәт, тирә-якта шифаханәдән соң аеруча ачык сезелә торган тәмле чәчәк исе. Агачлар, үләннәр ямь-яшел.

— Миннән инде, борынны ярып, дару исләре килә торгандыр, үзем сизмим дә,— диде Мәрхабә, шаян көлеп.— Тәмам күнегеп беткәнмен.

— Ә мин,— диде Вәли көлемсерәп,— миннән генә тимер исе килә дип тартынам.

— Тимернең исе булмый ла.

— Тимер янында мае, керосины бар. Менә кара,— Вәли зур эшчә кулларын күрсәтте. Алар сөяллә, кызгылт, тырнак араларына кара тулган.

— Яче,— Мәрхабә аның бармакларын иснәде,— бернинди ис юк. Қиресенчә, ныклык, көч бәрә. Ә шифаханә исе башка ул.

— Шифаханә дигәннән, Алексей Петрович исәнме? Наман да яра, тегәме?

— Хирург эше шул инде. Кичә бер заводтан имгәнгән ике рабочийны китерделәр. Мескеннәрнең кеше дип әйтерлекләре калмаган. Алексей Петрович бик нәфрәтләнде. Хужалар табыш турында гына уйлыйлар, саклык чараларын бөтенләй күрмиләр, аларга яңа эшчеләр алу арзанрак, ди.

— Дөрөс әйтә доктор. Рабочий башы хужаларга жәл түгел,— диде Вәли.

— Рабочийлар да кеше бит, Вәли. Якыннары, балалары бар. Ничек инде жәл булмасын. Нинди йөрәк белән... — Мәрхабә, Вәлинең кулына тотынып, күзләренә карады.

— Байлар йөрәк дигән нәрсәне белми, Мәрхабә,— диде Вәли.— Рабочийларның якыннары, балалары турында кайгыртмыйлар, алар файда китерми. Рабочий эш кулларын сата, фабрикант шуны сатып ала. Хужаның бөтен хәстәре — шул куллардан табыш күрү. Башкасы ник жәһәннәмгә очмый, аңа барыбер.

— Бу коточкыч.

— Капиталист моны башкача атый.

Вәлинең йөзе кырысланды, ул каядыр читкә карап тора башлады, кашлары жьерылды. Мәрхабә Вәлине ваемсызрак, тормышка жинелрәк карый торган егет итеп күрергә күнегеп килә иде, баксаң — энә нинди уйлар башында. Тукта, Мәрхабә, гомумән, аңлаймы Вәлине? Балки, ул бакчага да «эше» булганга гына килә торгандыр, ә Мәрхабә...

Қызлар үпкәләүчән булалар. Мәрхабә андый түгел дә — Вәли моны каян белсен. Гомумән, алар бер-берләрен житәрлек белмиләр шул. Мәрхабәнең бүгенгә хәтле аны әнисенә күрсәтә алганы юк, ә аналар кешене тирәнрәк аңлайлар бит. Дөрөс, Мәрхабә берничә тапкыр әйтеп карады, син абый янына килгән бул, диде, абыйны беләсең ич. Вәли, менә арурак көчтүм алып жибәрим, дип акланды. Имеш-мимешләр йөри башлаган иде инде. Бер көнне әпчи карчык Мәрхабәнең әнисенә сөйләгән, имеш, кызыңны шәһәр бакчасында көпә-көндез бер рабочий белән утырып торганын күргәннәр. Шуны гаепкә санылар!

— Нәрсә уйга калдың, Мәрхабә? — дип сорады Вәли.

— Үзең уйланмыйсыңмы?

— Миңа ачулана торганыңдыр, шулаймы?

— Нишләп ачуланыйм? Теләсәң — киләсең, теләмәсәң — юк. Без бит вәгъдәләр бирешкән кешеләр түгел.

— Менә-менә, бер өлешен әйтеп бирден.

— Әллә ниләр сүләмә әле, Вәли. Югыйсә, китәм.

— Юк, китмә... китмисең дә...

— Нишлэп? Син миңа шулай ышанасыңмы, әллә... үз-үзеңне шулай зурдан куясыңмы?

— Үземне зурдан куярга...— Вәли иреннәре белән генә көлемсерәде.— Нәрсәм бар минем үземне зурдан куярга? Бүгөн эшлим, иртәгә, бәлки... Ни хокукым, ни...

Мәрхабә кашларын жьерды.

— Мин мескенләнүчеләрне яратмыйм.

Вәли Мәрхабәгә туры карады.

— Бу — Карышкан кызының горурлыгымы? Ләкин син мине аңлап бетермәдең, Мәрхабә. Мин дә горур... Бер соравым бар, әйтсәм ачуланмыйсыңмы?

— Нинди сорау бит?

Вәли тирә-ягына каранды, якин-тирәдә беркем күренми иде:

— Безгә ахыргача бер аңлашырга кирәк, Мәрхабә. Мәсьәлә артык житди, артык зур... Нидер әйтми калдыру сине ниндидер күләмдә алдау булыр иде. Мин моны теләмим... Син минем яныма, минем өчен генә киләсеңме?

— Соравың ачуланырлык икән...— диде Мәрхабә шаян гына. Шул ук вакытта аның тавышында жинеллек, ваемсызлык юк иде — Мин сина ачуланмыйм. Бу турыда син башлап сөйләргә тиеш иден.

— Мин сөйлим.

— Бик томанлы итеп, Мин сина туп-туры әйтәм. Карышкан кызлары боргалана белми. Мин синең янына... синең өчен дә... тагын кайбер нәрсәләр өчен дә киләм.

Вәлинең йөзе яктырып китте.

— Мин синнән башка жавап көтмәгән идем. Рәхмәт. Без кемдер кушканга түгел, үзезбез аңлаганга... Киләчәктә дә шулаймы? — Мәрхабәнең күз кысуын күреп, шатланып өстәде: — Ә хәзер бу турыда бетте... Менә шуны анык кына белмәгәнгә... йөрәгемне ачмый килдем. Мин сине, Мәрхабә, бик яратам!

Мәрхабә, уттай кызарып, башын аска иде, ак кулъяулыгын бөтерде. Йөрәге дулкынланып кага башлады. Бермәлгә шул йөрәк кагуынан башка берни ишетмәде, күзләре берни күрмәде, жинелчә калтыранды. Кайчан Вәли аның кулынан тоткандыр, кайчан иркә сүзләр әйтә башлагандыр — белмәде. Дөресрәге, ул аларны ишетте дә, ишетмәде дә. Яшенә буылып, кулъяулыгына капланды...

Бу кичне алар озак йөрделәр, бер-берен белән аңлашканнан соң гына мәгънәсе булган сүзләр сөйләделәр. Чит күзләрдән артык сакланмадылар, гүя ниндидер киртәне атлап үттеләр.

19

Туй күнелле генә үтеп китте. Инде барлык шау-шулар тыягач, килгән кунаклар кайтып, янадан көндәлек тормыш башлангач, бер көнне Айтүтә артсыз урындыкка утырды да, үзалдына елмаеп, башын селекте. Туй кебек шатлыклары булмаса, гади кешеләр өчен бу тормышның ни яме кала? Билгеле, туй туй инде, туйдан тукмак та калмый, олысына, кечесенә эш таба, мәшәкате муеннан аша, үпкәсе дә була. Тик кем аны авыр ди, кем аңардан зарлана? Шунысы бик та сөөнечле булды: Айтүтәләр ике балаларын, ике бәгырь жимешләрен, күзле-башлы иттеләр. Инде тәүфыйклары булсын, көчләре жигмәстәй зурга үрелмәсеннәр, кеше малына кул сузмасыннар. Үзен тапкан мал гына жанга рәхәтлек бирә. Әнә патша сарайлары нинди бай, нинди зиннәтле, үзенеке булмагач, боз кебек салкын, күнеленә кереп утырмый. Авылда чакта тикмәгә генә әйтмиләр иде шул: үзенеке булгач, сукуыр песи балалары да сөөндерә.

Халык арасында Айтүтә белән Әбелмәнихның йөзе ак булды: шатлык өстенә шатлык дигәндәй, Петербургтан кияве Закиржан белән кызы

Хәерниса туйга килеп житте. Әле Айтүтә пайтәхеттә булып кайткач, юри мактанмыймы, болай ук түгелдер, күзгә төтен жибәрә торгандыр, кая ул асрау кызга укымышлы кияү, дип сөйләнгәннәр иде. Инде Закиржан белән Хәернисаның үзләрен күргәч, телләрен тешләделәр. Закиржан Хөҗжәт мулладан битәр вәкаръ сөйләшә башлаган, Хәернисасы тагын ничек ачылып киткән. Элек авызыннан сүзә ишетелми иде, хәзер бөтен мәжлесне авызына карата, әйтерсәң әкияттәге жиде кызың берсе, мәдрәсәдә качып укыганы.

Яшь кияү Әбелхарис белән яшь килән Габидә туйда йөзек кашы кебек ялтырадылар. «Тапкан бит Әбелхарис кызың асылың»,— дип сөйләделәр яшырак кунаклар. Бу Айтүтәнең күнелен тагы да күтәрде.

Ахыр килеп, Айтүтә кызы Мәрхабә өчен чиксез шатланды. Дөрес, монысы хәзергә яшерен шатлык иде. «Әни, маем, бак инде шул егетне!»— дип пышылдады Мәрхабә мәжлес барганда һәм күзләре белән кара тут йөзле, биек ак якалы, кара костюмлы, түбәтәйле егеткә күрсәтте. Бу — Вәли иде. Монда ул беренче тапкыр, беркемне белми, әмма халык белән тиз аралаша икән, үзе гади, картына-яшенә сүз таба, үзен мин әллә кем дип эре тотмый, борынын чөйми. Тавышы матур гына икән, ялын-дырмыйча берничә жыр жырлады. Жырны инде барысы булдыра, әмма Казанның үз матур жырлары бар икән. Сөйләгәндә Вәли Мәскәү татарларына тарта. Соныннан Мәрхабә әйтте: Казан ягында, Чулман суы буенда Чистай дигән бер кечерәк кала бар икән, Вәли шунда туган. Әтисе Чулманда, ягъни Камада пароходта матрос булып эшләгән, әнисе Чистай кызы булган. Вәли үзе башта Чулманда баржада эшләгән. Чулман бик матур агым су, Мәскәү елгасыннан зуррак, анда бик күп пароходлар, баржалар йөри. Соныннан Вәли Казанда эшләгән. Гөлжиган сабыннары чыгара торган заводта. Аннары тагын кайлардадыр, ахырдан Мәсәүгә килгән.

Билгеле, монда ачык булмаган бик күп нәрсә бар иде, аларны Вәлинең үзе белән сөйләшкәндә генә ачыклап булыр. Беренче карашта, Айтүтә канәгать иде. Әбелхарис та Вәлине ошатуын әйтте. Алар күптәнге танышлар икән.

Әбелхарис белән Габидә кодаларга куна киткәннәр иде. Иртәгә генә кайтырлар. Айтүтә, урыннан торып, өй эчен жыештырды, аннары ашамлык кибетенә чыгып керде. Күмәч һәм клиндерлар алып кайтты. Мәрхабә клиндер бик ярата иде, Айтүтә үзе яшътән өйрәтте шул. Бераз акчасы булса, һәр вакыт клиндер, кызыл билле прәннек сатып алып кайта иде. Соныннан прәннеге онытылды, ә клиндерен хәзергә хәтле ара-тирә сатып алалар, акчасын Мәрхабә үзе бирә. Монысын инде кул очына¹ калдырган тиеннәрәннән, югыйсә, эшләп алганын тулысы белән әнисенә китереп тапшыра. Ул ягы яхшы, югыйсә, акча — шайтан, кешене аздыра, кесәңнән башын сузып, мин бар дип, бөтен урамга кычкыра кебек. Кыз кешегә аны кесәңдә йөртү бигрәк хәтәр.

Әнисе тарафыннан кат-кат кисәтелгәнгә күрә, Мәрхабә Вәли белән бакчада очрашуларын сирәгәйтте.

— Син миңа ачуланма, Вәли. Татар тормышын, кызлар хәлен беләсен. Шифаханәдә эшләвем өчен, бакчада синең белән йөрүем өчен күп сүз ишеттем. Миңа ярый, әнигә житкереп, мескеннең котын алалар. Бер көнне Хөҗжәт мулла, әтине урамда күрү, яхшы түгел дип битәрләгән.

— Хөҗжәт мулла?

— Әйе. Син аның этлеге турында ишеткәнсендер?

— Ишеттем, беләм. Аның асравы безнең бер эшченең сенелесе иде. Мескен, авылга кайтып, үз-үзенә кул салырга мәжбүр булган. Хөҗжәт-тән бөтен явызлыкны көтәргә була. Теге бай малаегыз тындымы?

¹ Кул очына — вак-төяк раскодына.

— Гаруимы? Бу араларда тавышы ишетелгөнө юк, энисе бик эһһәр, Вәли. Нигә алар кеше тикшерәләр, без бит бер бозык эш эшләмибез. Бакчада сүлэшәбез икән, аннан кемгә ни зыян? Әнә, Эһһарлары ару үлем белән үлмәде, Хитровкаларда йөрөп, күпер астында тончыкты, аны гүя онытканнар.

— Монда, Мәрхабә, мәсьәлә ачык: байлар безне никадәр куркытсалар, изсәләр, кешелегебезне таптасалар, без шул кадәр аларга жинелрәк буйсынырбыз дип уйлыйлар. Ялгышалар! Без көрәшсез жинү юк икәнән андый башладык. Көрәш юлы — хәтәр юл, авыр юл икәнән дә беләбез. Шулай да читкә борылмабыз.

Мәрхабә Вәлигә сокланып карады. Мондый сүзләргә аның ишеткәне юк иде әле. Дөрөс, мәгънәләренәң тирәнлеген аңлап бетермәде, тик йөрәге белән аларның хакийкаты икәнлеген сизде. Шунысы тагын яхшы: Вәли боларны күбрәк андый, вакыты белән Мәрхабәгә дә төшендерер әле. Хәзер аңа Вәли янында элеккедән рәхәтрәк. Юк, рәхәт түгелдер, рәхәт ул башка, ул жан тынычлыгы, хәвефсезлек була бугай, Вәли аңа андый нәрсә вәгъдә итми, киресенчә, бөтерелеп торган дазылга чакыра. Аңа ышкыланып, юк, аның белән янәшә басып, еракка-еракка барасы, зәңгәр томаннарга кереп китәсе килә...

— Без икәү, Вәли, — дип пышылдый Мәрхабә.

— Юк, Мәрхабә, икәү генә түгел, икәү без берни эшли алмыйбыз, якты максатка ирешү өчен без менә бер белән бергә.

Шулай хыяллана-хәвефләнә алар тагын жиргә кайталар. Вәли үзенәң бүлмә караңгылыгын әйтте. Бер жирдә ару гына бүлмә бар, хагы белән килешә алсалар, ярап төсле.

— Икәү эшләрбез, икебезнеке житеп торыр, безгә бит әллә нәрсә кирәкми, — диде Мәрхабә.

Вәли әкрән генә көлеп жибәрде.

— Хәзердән үк синең полчкаңа исәп тотсам, минем егетлегемнән ни кала? Кашларыңны, зинһар, жыерма, мин сине дүрт стена эченә бикләп, тере курчак итәргә уйламыйм. Менә көл, миңа шулай күбрәк ошый. Борчылма гына. Көзгә гөрләтеп туй итәрбез дип торам. Әниен мине бик яратып бетермәгәндер. Ни әйтсән дә, мин рабочий, Закиржан абый кебек укымышлы түгел. Аннары мин... Казанныкы. Мишәрләр үз якларын өстенрәк күрәләр, алар практичныерак халык.

— Беттеңме? Тик бер нәрсәне онытма: жизни дә Казан ягы кешесе. Борыңның бик күтәрмәсән, әйтәм: әни сине яраткан, тәүфыйкы егеткә охшый, ди. Белмим, тәүфыйгың кайдадыр синен.

Вәли Мәрхабәнең елмаеп торган кара күзләренә, берәз үчәкли төшеп көлемсерәвенә шатланып карап торды.

— Әбелхарис абый сине хөрмәт итә. Этинең фикерен, дөресен әйткәндә, анык белмим. Мондый эшләргә бездә әни аркылы йөртәләр. Әни белән минем дуслык зур.

— Алайса, бүлмә мәсьәләсен хәл итү белән мин сезгә мендәрле кунак жибәрәм.

— Мендәрле кунак?

— Әллә белмисеңме? Бездә бер мишәр агай эшли, шул миңа һәр вакыт әйтеп тора: үзем мендәрле кунак булып барам, ди. Аларча мендәрле кунак — башкода була.

Мәрхабәнең күптән инде бер нәрсә сорыйсы килә иде, энисе бу турыда ничә әйтте. Вәлинең Мәскәүдә кардәш тиешле кешеләре бармы, әтисе-әнисе исәнме, туганнары кайда? Элек бу турыда сорарга ничектер уңайсыз иде. Хәзер ярый шикелле, коры кызыксыну түгел бит.

— Соравың бик урынлы булды әле, — диде Вәли. — Югыйсә, ничек башларга белми аптырап торадыр идем. Чистайда туып үсүемне сөйләгән

идем бугай. Чистай халкы — күбрәк вак сәүдәгәрләр, эреләре дә бар. Ашлык белән сәүдә итәләр. Каманың, Агыйделнең, Вятканың ашлыгы аларга агыла. Минем әти ашлык ташый торган баржада матрос булган. Байның баржасын коткарганда суга батып үлгән. Бер елдан соң, әти кайгысыннан әни дөнья куйган. Без апа белән әни ягыннан бабайлар тәрбиясендә калдык. Бабай үлгәч, бабайның энесе апаны авылга алып киткән. Шунда аны князүгә биргәннәр. Мин әби янында торып калдым. Әбинен өе елга буенда иде. Мин бик яшыли матрослар арасына кереп көн күрә башладым. Бер бик яхшы матрос бар иде — әтннен дуcты, таза, муены кыска, э чәче кып-кызыл. Аны Кызыл Шәрәфи дип йөртәләр иде. Ул кышын да Чистайдан китмәде, затонда эшләде. Тик ни өчендер полиция аны һаман саен тикшереп торды. Бер тапкыр безнен баржада да нидер эзләделәр. Кызыл Шәрәфине сак астына алып тоттылар. Бер нәрсә тапмадылар, ахры, Кызыл Шәрәфине жиберделәр.

«Ә син, Вәли энем, егет», — диде ул миңа. Мин күлмәгем астына Шәрәфи абыйның ниндидер кечкенә төргәген яшергән идем. Болай юаш иде Кызыл Шәрәфи, эчсә аңардан бөтен кеше курка. Баржа хужасын Камага ташлаган ул. Ә миңа исерек чакта да тимәде, «дуcтым малае» дип кенә йөри иде. Югыйсә, Кызыл Шәрәфинен канаты астына сыенырга яратуымны ошатып бетермәүчеләр дә баржада бар иде. Бигрәк тә Кылый Галәү. Бер көнне Кама буйлап йөзгәндә матрослар арасында жәнжал чыгып, бик каты сугыш башланды. «Жаныңны өзәм! — дип кычкырды Шәрәфи Кылый Галәүгә. Шул жәнжал вакытында Кызыл Шәрәфине үтерделәр. Әллә юри үтерделәр, әллә жәнжал бәласе булды — белмәдем. Шуннан баржада миңа күнелсез булып китте, Кылый Галәү теңкәгә тия башлады. Бер матрос белән сөйләшеп, Бакуга киттек. Анда дигез пароходына урнашырбыз, дигән иде иптәш, булмады. Йөрөп-йөрөп парходка урнаша алмагач, нефть эшенә яландык. Бер еллап вакыт үткәч, эш эзли-эзли, Казанга барып чыктык, сабын кайнаттык. Аннан тагы бәхет эзли башладык, төмам ала канат булдык. Менә биш елдан артык инде Мәскәүдә. Монда хәлебез бик начар булып иде, Чистайлы бер абыйга юлыктык. Ул безне заводка урнаштырды. Минем белән килгән матрос — ул рус кешесе иде — бер кыш эшләде дә авылына кайтып китте. Мин уйлыйм зимагор жене аңа ныграк кагылган булгандыр, янадан Мәскәүгә кайтмады. Мин Мәскәүдә төпләнеп калдым. Апага хатлар яздым. Бер жавап хаты килде, тормышыбыз бик авыр, дигән иде. Шуннан күпме яздым, ләм-мим жавап булмады. Үлеп калдымы, әллә мин кайтып, артык тамак булмыйм дип курыктылармы, жизни бик саран кеше дип ишеткән идем, белмим. Менә минем кыскача тормыш тарихым шул. Күнелле ягы юк. Сине дә уйландырыр әле бу. Вак-төякләрен сөйләп тормыйм, мин күп йөрдем, күп күрдәм. Безгә беркайда да бәхет әзерләп куймаганныр, юксыларның хәле һәр жирдә бер. Бөтен байлыгыбыз — ике кулыбыз...

Мәрхабә моңсу, күзләрендә яшь кибең бетмәгән иде. Вәли аңа кызганып карап торгач:

— Гафу ит, Мәрхабә, күнелле нәрсә сөйли белмәдем, — диде. — Әллә ялганнарга кирәк идеме, безаз бизи төшәргә? Булмаган парходларның берсен әтннеке итәргә? Я, миңа туры кара, башыңны күтәр! Мин әле сиңа барысын әйтмәдем, мине эштән куулары, төрмәгә утыртулары да мөмкин. Тормышыңны шундый юньсез белән бәйләп өлгермәгәнгә...

Вәли урыныннан тора башлагач, Мәрхабә аның кулыннан тотты.

— Вәли... китмә, — диде ул инәлеп. — Син миңа шундый булганга... ошыйсың. Мин шулай күз алдыма китерә идем... Ә елавым... сине куркытмасын. Мин күп нәрсә белән, ихтимал, гамьсез яшьлегем белән дә сау-буллашканмындыр... Хәзер сабуллашуым яхшырак. Гафу ит, артык еламам. Тик син мине... үзеңнән этмә!

Цех шактый зур, токарьный, фрезерный, строгальный һәм башка күп төрлө эрелә-вакы станоклар тәртипсез урнаштырылган, әйтерсәң өймәкләп тутырылган. Үрмәкүч пәрәвезләре белән капланып беткән түшәмгә сыенып, трансмиссияләр әйләнә, алардан станокларга қаешлар сузылган.

Станоклар арасында, кулларын артка куеп, озын буйлы, сөякчел гәүдәлә мастер йөрәнә. Күрәсен, ул йөзәнә мәһабәтлек биреп торган мыек чылгыйларын бик кадерли, бер кулы белән әледән-әле тәмәке төтененнән саргайган мыегын бөтерә. Мәченеке төсле яшькелт күзләре бөтен цехны берьюлы күрә кебек.

Цехның иң ерак почмагында — Вәли станогы. Ул башка эшчеләрдән иңчә аерылмый, эш киеме аларныкы кебек иске, майга буялган, башындагы кепкасы шундый ук, карга оясы. Тик ул гәүдәгә таза, сакал-мыегы чиста итеп кырылган. Аннары күз карашында эшчеләрнен күбесенә хас булган сүрәңлек, яшерен ачу юк. Моңысы инде аның изелеп өлгермәвеннән, яшьлеге һәм гашыйклығыннан килә торгандыр. Мәхәббәт кешенә тышкы кыяфәтен дә үзгәртә бит. Вәли кискеч өстенә жай гына агып торган сабынлы суга, бөтерелеп барган кызу стружкага карый, иреннәрәндә беленер-беленмәс елмаю — мөгаен, ул ниндидер күңелле минутларны хәтерли. Ул тәҗрибәле эшчеләргә хас сол¹ белән эшли, кабаланмый. Мастер яшь эшчеләргә кычкыргаларга яратса да, Вәлигә бәйләнми, чөнки эшенең рәтен белгәнән күрә. Янына туктамыйча гына:

— Виктор, валикларны сәгать дүрткә! — дип куя.

Кәфе яхшы булса, мастер Вәли янына бер-ике минутка туктый.

— Виктор, син чыннан гололобий татаринмы? — дип, мең дә беренче тапкыр усаллыксыз көлеп сорап куя. — Болай русча ару сөйләшәсен бит.

Әйтүләренә караганда, Сидор Савельевичның алты кызы бар, берсен-берсе куып житеп киләләр. Вәли басурман булмаса, берсен аңа бик теләп бирер иде. Эчми, тавышланмый, бик пөхтә эшли, бозык хатыннар белән чуалмый, кулында төпле һөнәре бар. Сидор Савельевич — диндар кеше, билгеле, татар белән кардәшләнүе күз алдына китерми. Кат-кат сорагында, ихтимал, нинди дә булса жай табу теләге бардыр. Вәли моны сизә һәм елмаеп:

— Мин, Сидор Савельевич, потомственный гололобий, — ди. — Күзләп йөргән кызым да үзем кебек бер нәрсә. Без ул якка бик кыбыржый халык.

Мастер башын иеп китеп бара, чырае инде карангыланган. Олырак эшчеләр Вәли янына килеп:

— Ну, Виктор, син тагын Сидор Савельевичның кәфең китәргәнсең. Болай ярамый бит, ачулануы бар, — диләр чәнчә төшеп. Алар мастерын яратып бетермәсәләр дә, бөтенләй ят та күрмиләр. Сидор Савельевич вакчыл кеше түгел, эшчеләр өстеннән хужаларга адым саен әләкләми, цехта кычкыргаласа да, шуннан ары китми, күп нәрсәне күрмәмешкә салыша. Кайберәүләр: «Сидор Савельевич гаделлекне ярата», — диләр. Ихтимал, ул чыннан шундый киң күңелле кешедер, ихтимал, үзеннән алда булган мастерын язмышын уйлый торгандыр. Аңа кадәр эшчеләрнең теңкәсен корытып бетергән, хужаларга ачыктан-ачык тәлинка тоткан мастер бар иде. Бер көнне аны юл буендагы канауда үле килеш таптылар. Хикмәт, кыйнамаганнар, зәһәр кушкан арагы яки башка нәрсә таптылар. Хикмәт, а тап-таза кеше үлгән. Кесәсендәге алтын сәгатен дә алмаганнар. Күпме тикшерделәр, очын таба алмадылар.

¹ Сол — ип, жай.

Эш көне ун-унике сэгатькә, кайчагында артыгракка сузыла. Көне буге станокка иелеп торгач, арка сөяге сызлый. Тик яшьләр моны хәзергә сизмиләр, аларга дөнья түгәрәк әле. Эштән кайткач, үзләренә күрә күнел ачалар, әрәмәлеккә чыгып утыралар, жырлашып алалар. Ә кайберләре...

Эш бетәр алдыннан Вәли янына салам кебек сары чәче картузы астыннан күпереп чыгып торган бер яшь эшче килеп (ул башка цехтан иде):

— Нихәл, туган? — диде. — Туйга хәзерләнәсен дип ишеттем. Кара, мине калдырма, тамак кычытып тора. Ә мин үзем камыт кияргә ашыкмыйм. — Шулай дигәч, тавышын әкрәнәйтә төшөп, жырлаган булып өстәде: «Кояш чыга да бата...»

Вәли, анлаганлыгын белдереп, күз кысты.

Сары чәчле егет тагын берничә эшче янына туктады, урта пролетта кем беләндер сөйләшөп алды, — аның монда белмәгән кешесе юк иде. Тик тагын бер генә жирдә, тавышын әкрәнәйтә төшөп, «кояш чыга да бата» дип сузды. Вәли, билгеле, жырны ишетмәде, әмма егетнең кемгә жырларга тиешлеген белә иде. Бу — аларның паролы. Димәк, алдан билгеләнгән урында аларның түгәрәге чираттагы укуга жыела. Бер түгәрәккә алар нибары унлап кеше йөри. Барысы бер цехтан түгел, конспирация шартлары моны кушмый, укулардан тыш аларның кайберләре оешманың аерым йомышларын башкаралар. Вәли элементчә буларак эшли. Үзара бу турыда алар сөйләшми, бу катгый тыелган. Эшчеләр арасында төрле кешеләр бар. Полиция шымчылары да монда исәнә.

Вәли, эш киёмнәрен алмаштырып, цехтан чыкты. Заводның кинишегалды бу вакытта меңнәрчә эшче белән тулы иде. Барысы бер жиргә — проходнойга таба атлыйлар, аннары табельләрен элөп, байдан ычкынган төсле, урамга атылалар. Биредә алар чагыштырмача ирекле, кем кая тели, шул якка юл тоталар. Олылар, семьялылар, өйгә кайта, яшьләр ашханәгә яки шинкаркага юнәләр.

Вәли ашханәгә кереп тамак ялгап алды, аннары чакырган жиргә китте. Турыдан бармады, эзне яшереп өчен анда кагылды, монда сугылды. Шулай бара торгач, заводтан шактый читтәгә бер таш йортка керде, капка артына яшеренеп, арттан берәр шикле бәндә иярмәгәнме дип күзәтөп торды. Шөбһәләнергә урын булмагач, икенче ишегалдына үтөп, арткы ишектән бер квартирга керде. Монда инде биш-алты кеше утыра иде. Вәли исәнләшөп буш урындыкка утырды. Икенче бүлмәдән биек прическалы, юбка-кофталы яшь кенә хатын чыкты. Бу — хужа хатын — кайчандыр шифаханәдә яткан Артемың бикчә Матрена иде. Ул, чәй көп, кунакларга бирә торды.

Бераздан киләсе кешеләр килеп бетте. Матрена икенче бүлмәгә кереп китте. Аннан гади костюмлы, гади күзлекле, сары сакал-мысклы бер кеше чыгып, утыручылар белән исәнләште.

— Башлыйбыз, иптәшләр, — диде ул, көмеш калагы белән чәйнө болгатып. Аның тавышы аз гына карлыга төшкән иде. Вәли аны күптән белә: бу — доктор Алексей Петрович. Дөрес, соңгы вакытларда аларның очрашканнары юк, ләкин Алексей Петрович бөтенләй дө үзгәрмәгән ди-ярлек, тик костюмы гына башка. Вәлинең инде аны тыңлаганы бар. Алексей Петрович бик анлаешлы итөп, нәкъ карт эшчеләрчә сөйлә. Ул синен йөрәгәңә керә, синен белән дустанә итөп серләшә кебек, син аның һәр сүзенә ышанасың.

Бүгенге утырышның көн тәртибе — хөзмәт һәм капитал. Барысын белергә теләгән, әмма төплө хәзерлегә булмаган эшчеләргә моны төшендерү жинел түгел. Дөрес, аларның чагыштыргысыз бер өстенлегә бар: алар моны тормыш мәктәбендә үткәннәр, маңгай тирләрен агыза-агыза үзләштергәннәр. Хөзмәт жимешләрен хужалар алып килә. Бу гади нәр-сәне эшчеләр, билгеле, бик яхшы төшенә, төшенми хәлләре юк. Алексей

Петровичның пропагандист буларак бөтен осталыгы шунда: ул тыңлаучыларны уйланырга мәжбүр итә, алар алдына эзер нәтижеләр куймый, бәлки шул нәтижеләрне үзләреннән ясата. Ул гади итеп, ләкин гадиләштермичә сөйли, турап салмый, йотканчы үзен теш арасына кысып чамала, тешен үтәрдәй булса гына йот, дия иде кебек. Тавышын күтәрми, кулларын бутамый, кабанланмый, шуны да аңламыйсыз, дигән шикелле иңнәрен жьермый. Әйтерсең гомер буге вагранка янында эшләгән чуен коючы, ашыксаң да ярамый, сонга калсаң да эшене бозасын. Чын эшче кебек, үз һөнәрен бөтен серләрен бәйнә-бәйнә сөйләми ул, иң кирәккелсен, мөгезеннән тотып алган шикелле, берничә сүз белән аңлата яки, менә болай була ул, дип жанлы мисалга күчә.

Ул эшчеләрдән сорауларны күп бирүләрен таләп итә, җавапларында яңа мисаллар китерә, әңгәмә жанлана, аңа тыңлаучылар барысы катнаша, тыңлап шыпырт кына утыручыларны Алексей Петрович яратмый.

Башкалар, Вәли һәм Артем кебек, аның кем икәннән беләләрме икән? Өстенә ак халат кидереп, кулына хирург пычагы тоттырсаң, гажәпләнмәсләр идеме? Доктор кеше безнең уй-тойгыларны бу кадәр тирән белә алмас, дип шөбһәләнмәсләр идеме?

Вәли бер нәрсәгә дә гажәпләнмәде. Шундый кешеләрнең эшчеләр хәрәкәтенә якыннан торып катнашуы аңарда тирән ышаныч тудырды. Димәк, Россиянең иң яхшы акыллары эшчеләр белән бергә, алар белән хакыйкәткә юл эзли һәм, ахыр килеп, тапмый калмаслар. Алексей Петрович төп фикерен шуңа юнәлтә. Менә сиңа хезмәт һәм капитал.

Таралышканда берәм-берәм, кайсылары парлап-парлап чыга тордылар. Вәли иң актыктан урыныннан күтәрелде, чөнки Алексей Петровичның күз кысуын күрде. Ул Вәли белән кабат исәнләшмәде, хәлләрен дә сорамасы, ә туп-туры әйтте:

— Шушы араларда Мәри сиңа бер әйбер бирер, син аны тиешле жиренә тапшыр. Ул әйтер. Хәзергә хуш иттек,— диде.

Жәйге кичләрдә урам шау-шуы озак тынмый. Эшчеләрнең тулай тораклары тирәсендә ул үзенә бер төрле рәвештә кайный: монда исерек жыр, вак-төяк ызгыш, көлү, шаян сүз — барысы бергә кушыла.

Кайдадыр «мендәрле кунакның» берәз саңгыраурак — чатнаган тавышы, аннары грузчик Браматның исерек жыры ишетелә. «Мендәрле кунак» дин турында «фәлсәфә сатарга» ярата; янәсе, мөселман динә яхшырак, азгын муллалар гына аны харап итә. Браматның үзенә бу талчык фәлсәфәсе бар: «Какой-такой дин? Мулласы, побы минем кесәгә керә. Мать якасы... справедливость юк...»

Төрле цехларда кара эшчеләр булып татарлар байтак эшли. Аларның күбесе «ала канатлар», барысы хакыйкәт, дәрәслек таләп итә, ләкин аларның хакыйкәте дә, дәрәслеге дә үзләренчә, алар жылкансез люмпеннар, укый-яза белмиләр, авылдагыча тамга гына салалар. Шунның өстенә, алар, бер-берсен бик үк өнәп бетермәгән төрле шивәләрдән: кайсы мишәр, кайсы мижгар, кайсы нугай, арада Казан татарлары, Себер татарлары, типтәрләр очрый, керәшеннәрне гомумән читкә этәрәләр, «Керәшеннең керәдер дә чыгадыр...» — дип, үзләренчә хәтта көлгән булалар. Кайсы башына яльпәеп беткән кәпәч, кайсы сай бүрек, кайсы, жәй көне булуга карамастан, имансыз бүрек кигән, киез эшләпә белән йөрүчеләр дә бар. Барысының диярлек чәчләре такыр, «урыс башлар» очрамай. Татар хатын-кызлары ирләре янына килми, үзара жыелып иңдер сөйләшәләр. Бала-чагалар байтак, әмма буй житкән кызлар күренми, аларны ничек тә булса асраулыкка урнаштырырга тырышалар.

Вәли, рус иптәшләре белән берәз шаярып сөйләшкәч, татар эшчеләре янына килеп утырды. «Мендәрле кунак» белән Брамат күренмиләр иде.

— Вәли, кәбәм, син кайда йөрисең двадак каз кебек?— диде бер мыеклы агай.— Син ыт, Казан ягыныкы. Эт әле, нишләп монда килдең, ә? Мөселман байлары рәхимлерәктер бит?

— Әйе, рәхимле. Ике тирең булса, икесен дә тунап алалар.

— Арттырасың, малай. Мөселман алай итмәс. Ул зәкәт бирә.

— Синә биргәне бармы?— дип сорады Вәли.

— Нишләп миңа бирсен, муллага бирә.

— Мулла ана тырышып-тырышып хезмәт итә. Кул кулны, ике кул битне юа, аллаһы әкбәр.

— Син, малай, Вәли, безнең ишләренң сыразы авызына сукма. Ни-чек соң, синенчә, хакыйкәт жирдә бармы, юкмы? Барысы ялганлаймы?

— Рабочийлар хакыйкәтә бар барын, ләкин аны туфракка күмгәннәр, Морат агай.

— Ә... тирән күмгәннәрме, Вәли?

— Тирән! Қазып алырга кирәк.

— Ул справедливостьны казый-казый, байлар актык ыштанынны салдырып алырлар,— диде кечкенә башлы, киң жилкәле бер эшче.

— Синен, Мыртый, адәм рәтле ыштаның булганы бармы? Гәүрәтәң чак күренми бит,— диде махра төтәтүче бер агай.

— Дөрөс, әйтәсең, туган. Бая мастер кычкыра: штраф, ди. Пажалы-сты. Ләкин миң ул штрафны каян алып түлим? Ул штрафларга каршы закон табам дип, Мәскәүгә килеп життем. Бер рус агай аңлатты, Петербургка барып житсәң дә, фәйдәсы чыкмас, диде. Син галадранны анда гадел закон белән көтеп торалар дип уйлыйсыңмы? Пычагым!

Эшчеләр арасында бер элекке шәкерт эшли иде. Гадәттәгечә, агай-эне аңардан усаллыксыз гына көлә, егерме ел мәдрәсәдә укып бер нәрсәгә өйрәнмәгәнсең икән, сакал сыпырып кына эш чыкмый шул, брат, диләр.

Шәкерт мәчеткә баргалый, кичләрен кайдадыр югалып тора иде. Соңыннан шундый хәл аз-азлап ачыла башлады: шәкерттән көлгән эшчеләрнең иң усаллары мастерга чакырылып, штрафка элэгәләр, я бөтенләй заводтан куылалар. Билгеле, моның өчен төрле сәбәп табыла. Әмма эшчеләр боз астында максай балыкны күрергә өйрәнгән инде. Бүген дә шәкернең шыпырт кына басып, төркем янына якынлашуын абайлагач, эшчеләрнең берсе:

— Ашка таракан төште,— дип киерелә башлады.— Кереп ятсак бу-ла торгандыр.

— Шулай шул,— диде икенчесе,— адәм балаларына черем кирәк нәрсә. Киттек.

Шуннан соң эшчеләр тарала башладылар.

21

Вәлинең Алексей Петрович йомышын үтәгәнә юк иде әле. Әгәр үз теләге белән очрашырга кирәк булса, ул турыдан-туры шифаханә янын-дагы бакчага бара, бу юл ана биш бармагы кебек таныш. Әгәр мөһим очрашу күздә тотылса, ана кайда һәм кайчан очрашачагын, юлын ал-дан әйтәләр. Хәзергә боларның берсе дә булганы юк. Вәли инде гадәти юл белән барырга жыена башлаган иде. Дөрөс, хәзергә әле аның Мәр-хабәне шатландырырлык бер нәрсәсә дә юк. Квартир бирүче ни өчендер алты айга хакын алдан сорады. Бу шактый кыен мәсьәлә, Мәрхабә белән кинәшәргә кирәк.

Шуның өстенә, бу атнада Вәлинең эше бик тыгыз булды. Сидор Савельевич ана бик ашыгыч заказ бирде, тоташ икешәр смена станогы

яныннан китмәде. Элбәттә, мастерын сүзен санга сукмаска мөмкин иде, акчасы бик кирәк булса да, күпме генә тия сон. Вәлинен баш тартырга батырчылык итмәвенен сәбәбе башкада иде. Ул сүз тынлай, карышмый торган эшче исемен саклап калырга тели. Андый кешегә мастер артык бәйләни. Иң мөһиме — вакыт-вакыт эштән иртәрәк китәргә туры килгәли. Ул бик яхшы белә: әгәр теге вакытта, шифаханәдә ятканда, Сидор Савельевичка каршы бара торган кеше булса, аны бик тиз ботарлап ташлаган булырлар иде, болай күпләр белми дә калды. Шунуң өстенә, Вәли «гололобий», анын белән артык санашмыйлар. Анын куллары алтын икәннен бары тик Сидор Савельевич кына белә.

Жомга көн Вәли заказын тәмамлады. Сидор Савельевич үзе тикшереп кабул итте һәм канәгать булып калды.

— Ну, рәхмәт, Виктор, — диде.

Шимбә көн заводтан чыкканда ана чуен коючы Артем очрады. Исәнләштеләр, тегесен-монысын сөйләшеп алдылар, аннары кеше азрак урынны туры китереп, Артем ана: сине иртәгә фәлән вакытка, фәлән жирдә бер туташ күрер, диде һәм үз юлына китеп барды.

Вәли бик шатланды. Димәк, ул иртәгә Мәрхабәне күрәчәк, анын белән сөйләшкәч, квартир бирүче белән килешергә өлгерер. Икенче көнне, сәгатъ уңнарда, Мәрхабә янына юналде. Ул инде аны бер атна күрмәгән иде, бик сагынды. Кызык бу мәхәббәт. Элек Вәлигә дөнья бөтенләй башкача күренә, борчылуы болай булмый иде. Хәзер мөлдәрәмә тулы пыяла савыт сыман, яңгыр тамчылары тамса да ташып китәр төсле! Төһнәрен күзенә йокы керми, көндезләрен һаман Мәрхабәсен уйлый. Ул аны бик бәхетле итәргә тели, әкият кызы кебек жил-давыл тими торган гүзәл бакчага урнаштырасы килә, чөнки чынбарлыкта андый хәл булмавын аңлый, чынбарлыкта кеше тартышырга, сугышырга, маңгай тирен сыгып эшләргә тиеш, ә көче беткәч аны, башкаларны кара базга ташлай барган кебек, ыржаеп торган тирән чокрыга ыргыталар. Юк, яшәсен татлы хыялый дөнья! Ваемсыз, пошынусыз дөнья! Ләкин... андый дөнья юк. Син дөнъяның бар кояшына, бар жылысына шатлан, сиңа дигән бәхет шул дөнъяның үзендә, тик аны... сугышып, даулашып аласы бар.

Бу юлы алар Мәскәү елгасы буенда очраштылар. Мәрхабә башын салындырып килгәнгә Вәлине тиз генә күрмәде. Вәли исә аны ерактан ук таныды. Адымнарны тизләтте, атылып килеп чыккан төсле каршына килеп басты да кайнар дөрте белән Мәрхабәне сискәндереп жибәрде.

— Гафу ит, Мәрхабә, тилелегем белән куркыттым, — диде Вәли, кызның ике кулыннан тотып. — Бүтән алай итмәм, бу юлы бик сагындым.

Мәрхабә чак кына калтырый иде. Шундый чакта үзенен уйга батып баруына аның ачуы килә. Вәлинен шулай шашуына аптырабрак калган иде ул. Алар очраклы сыман гына очрашырга тиеш булсалар да, тормышта алай булмый икән, гашыйкларның хәле үзенә башка.

- Тиле, шулай ярыймы соң... — диде Мәрхабә әкрен генә.
- Ярамый да, сагынгач...
- Башка көнне ник килмәден?
- Эшләдем, кичләрен дә калдырдылар.
- Шулай булгалыймы?
- Туры килә.
- Менә... — Мәрхабә әйбер сумкасыннан ана шактый калын төргәк алып бирде. Вәли шунда ук аны юка жиләненен эчке кесәсенә яшерде. — Сергей Сергеевичка тапшыр... Юлда сиңа кулына камыш сумка тоткан ак шәллә бер хатын очраса, димәк, хәвеф-хәтәр юк, очрамаса кермә. Хәзер мине артык озатма. Эңә тегендәрәк сине бер извозчик көтә. Аңа күпер башына хәтле илт диярсен...

— Мин жәяү дә...

— Вәли, кушканны эшлә.

— Мин сине... Квартир...

— Мин дә сине бик сагындым. Ләкин башка вакытта... Хуш.— Мәрхабә кырт борылып икенче якка таба китте, аннары ниядидер бер тыкрыкта күздән югалды. Вәли, эше артык ашыгыч булмаган кеше кебек, елга буйлап китте, извозчик янына житкәч: «Күпер башына хәтлө илтмәссезме?» — диде. Көрәк сакаллы извозчик аңа кырыс кына карап: «Әйдә, утыр», — диде. Дилбегәсен теләр-теләмәс кенә кыймылдатып алды. Ат әкертен генә юурта башлады.

Елга буйлап барып, күпернең аргы башына чыккач, акшарлары куып беткән, үзе бер якка таба кыйшай башлаган ике катлы йорт каршында извозчик атын туктатты. Вәли аңа берничә тиен акча бирде дә капкадан ишегалдына кереп китте, аннан икенче тыкрыкка чыкты, биредә, кая юл тотарга? дигән сымак як-ягына каранды, — күзләренә андый-мондый шиклө кеше чалынмагач, тыкрык буйлап ялгау гына китте. Күпмедер баргач, Вәлигә кулына камыш сумка тоткан, башына жинел ак шәл ураган зифа буйлы бер хатын очрады. Алар туктамадылар, исәнләшмәделәр, әмма бер-берсен таныдылар. Вәлинең эченә жылы йөгәрде. «Өйгә керергә ярый», дия иде кебек бу зифа хатынның горур күз карашы. Әгәр Мәрхабә монда булса, бу ак шәллө зифа хатынны таныган булыр иде — болай, билгелә, аңа кем икәннән әйтмәделәр, ак шәлән һәм камыш сумкасын гына телгә алдылар. Бу теге вакытта эшчеләр бистәсенә Алексей Петрович белән операция ясарга барганда аларны каршы алган хатын иде.

Бераздан Вәли шактый иркен, ярыйсы матур бизәлгән бүлмәдә утыра иде инде. Монда аның беренче булуы түгел, шуңа күрә стенадагы алтын рамлы рәсемнәргә, тәрәзә төбәндәгә эре чәчәклә яран гөлләргә, ак чынаяк мичкә, асылма лампага, киштәдәгә китапларга күтәрелеп карамады. Ул каршында утырган кыска кара сакаллы инженер Сергей Сергеевичка кесәсендәгә төргәген бирде. Мәрхабә монда булса, бәкешенә дә таныр иде. Нәкъ шушы кешегә алар Алексей Петрович белән операция ясаганнар иде. Ә ниядидер «Сергей Сергеевичны» ул бөтенләй белми иде.

Вәли чыгып китәргә жыена башлады. Монда озак утырырга ярамасын ул белә иде.

— Ашыкма, Витя, — диде Сергей Сергеевич, үзе төргәкне күтәреп икенче бүлмәгә чыкты. Аның чын исеме, мөгаен, болай түгелдер. Чынын Вәли сорашмады, сорашса да, аңа әйтмәсләр иде. Эш юктан стенадагы рәсемгә озаграк карап торды. Дингез, дулкыннар шаулы. Вәли Бакуда дингезне күргән иде. Чулманда да жиллө көннәрдә дулкыннар була. Болары мәһабәтрәк. Кайный, бөтерелә, чоңгылы да бар кебек. Тормышта шулай, ә чоңгылы...

— Я, Витя, ни хәлләр бар? — диде Сергей Сергеевич, янадан бу як бүлмәгә чыгып, өстәл янына утыргач. Вәли мондый сөйләшүгә әзер түгел иде, ни әйтергә белмәде. — Мәрине бик сагынасыңмы?

Вәлинең күзләре шар булды. Бу бүлмәдә ул теләсә нәрсә ишетергә хәзер булса да, Мәрхабәнең исеме монда янгырар дип башына да китермәгән иде. Каян белә Сергей Сергеевич аны? Вәлинең Мәрхабә турында ләм-мим сөйләгәнә юк.

— Бик каты сорау бирдң әле, Сергей Сергеевич... Әллә безнең ишеләргә сөяргә дә ярамыймы икән?

Бу соравын Вәли көлемсери төшөп әйтте, ләкин аның шушы көлемсерәвендә аптырау ярылып ята иде.

— Нигә ярамасын? Кешедән табигый хисләренә тартып алып булмый, бу мөмкин түгел. Мәскәүдә меннәрчә, меннәрчә хатын-кыз бар, яхшылары, матурлары аз түгел, ә син аларны түгел, Мәрины яратасын. Ул синең бердәнберен, шулаймы?

— Сии эллэ күнелдәгеләрне укыйсың, Сергей Сергеевич?

— Мин үзем дә, Витя, яратам. Тик... сез сөйләштегезме?

Сергей Сергеевич аңа беркадәр кырысрак итеп карады. Аның яшь йөрәкләрне куркытасы килми, шулай ук дәреслекне яшерергә дә теләми иде. Вәли аның нәрсә турында сораганын төшенде. Моңа аның жавабы эер иде.

— Сөйләшмичә... Вәгъдәләшкәнче үк.

— Хуш, нәрсә диде?

— Нәрсә дип... Белә инде. Аилый.

Сергей Сергеевичның карашы үзгәрде, дәресрәге, йомшарды, табышы кырыслыгын жуйды.

— Алдан сөйләшеп яхшы иткәнсез. Сөйгәнәң каршында ялганчы булудан да начар нәрсә юк, кешенәң өметләрен алдау...— Сергей Сергеевич, торып, ишекле-түрле йөрәнде.— Безгә аялы көрәшчеләр кирәк, Виктор. Без такыр юлдан, эер сукмактан барасы кешеләр түгел. Ә кайда торырга булдыгыз? Сии бит хатынсызлар тулай торагында яшисен шикелле?

— Хәзергә анда... Берәр бүлмә булмасмы дип караштыргалыйм. ...Бер жирдә бар иде, хакын алты айга алдан сорый...

— Менә шундыйрак бер бүлмә ярар идеме?

— Мондый түгел, моның чиреге булса да бик ярар иде. Юрганына карап аягыңны сузасың, Сергей Сергеевич.

— Менә нәрсә, Витя. Шушы көннәрдә иптәшләр сиңа бер бүлмә күрсәтерләр, ошаса, үзен хәл итәрсен.

— Рәхмәт, мәшәкатьләнмәгез.

Сергей Сергеевич көлемсерәде.

— Бездә, Витя, төпләнгәндә булышу гадәте бар. Ә эш мәсьәләсен уйладыгызмы? Мәри моннан шактый еракта эшли бит?

Вәли унайсызлана төшеп елмайды.

— Ул кадәрсенә барып житмәдек әле. Барысын алдан хәстәрләр өчен... хикмәт иясе булырга кирәктер.

— Анысы шулай. Тик төп баганалар утыртылса, зарар итмәс иде. Кыскасы, әгәр Мәри каршы килмәсә, аңа заводтан бик ерак булмаган жирдә шундый ук эш табарга мөмкин булыр. Үзара уйлашыгыз. Ә хәзер сау булып тор...

Берничә минут эчендә Сергей Сергеевич өскә тау булып өелеп яткан йөкне актарып ташлады. Моның нәрсә икәнен Вәли хәзергә аңлап житкөрмәде. Төпләнгәндә булышу гадәте... Кызык бу Сергей Сергеевич, әйтерсен ниндидер Вәлигә бүлмә табып бирү бик әһәмиятле нәрсә...

Вәли үзләре тора торган бүлмәгә кереп өлгермәде, ишектә БраMAT күрәнде. Ул ялан баш иде, түбәтәен кайдадыр югалткан, ахры. Башы такыр, күрәсен, күптән түгел чәчен пакә белән алдырган, күгәрәп тора.

— БраMAT, сии туда-сюда, кая югалдың? Бездә, брат, ни ладно.

— Әйдә, башта утыр, БраMAT абый. Менә артсыз урындыкның иң шәбе, тәхет янында тормаганы,— Вәли, башкалар кебек, БраMAT белән житди итеп сөйләшми, мөгаен, эчәргә акчасы юктыр, шуна күрә: «Бездә, брат, ни ладно», ди. Башы авыртканда ул шулай Вәли янына кергәли. Ана күнегеп беткәннәр.

— Эх, БраMAT, БраMAT, сии дә шаяртасың. мине губчем тилегә саныйсың. Бездә, брат, ни ладно.

— Ни булды? — дип көлә төшеп сорады Вәли.— Баш авыртамы?

— Башка чуртым да булмый, аның баясе шомарган бер тиен, туда-сюда. Менә мендәрле кунак¹ кайтмый. Прямо аптыраган.

¹ Мендәрле кунак — баш кода.

— Кая киткән иде? Берәр жирдә салып утырмыймы?
 — Юк, ул безнең ише ала канат түгел салырга. Авылда аның үз өе бар. Монда акча юнәтергә генә килгән.
 — Кайтыр әле, БраMAT абый. Башынны юк белән авырттырма.
 — Башыма чуртым да булмый, менә мендәрле кунак кайтмый.
 Ниһаять, Вәли БраMATның кайгысы буш түгеллеген аңлады.
 — Әллә алып киткәннәрме?
 — Шул шул. Төйлә чырапчакчы¹ килгән дә алып киткән! Син әйт, кемгә мендәрле кунакның усаллыгы тигәне бар? Дин турында лыгыр-дарга ярата иде, рас. Анысын кем төшенгән? Губчем юк!
 — Берәр жирдә сугыш булганмы әллә?
 — Какой-такой сугыш. Йоклаган жиреннән алганнар. Тентегәннәр дә. Кутумкасын ачтырганнар. Нәрсә бар анда? Бер нәрсә дә юк!
 Вәлинең мангае тирләп чыкты, ул кул аркасы белән тирен сөртте дә:
 — Алай әллә ни куркыныч юк,— диде.— Бер-ике көннән жибәрер-ләр.

— Мин үзем праклытый шәкерттән шикләнәм. Чәкәшәләр иде. Ачудан чырапчакчыларга әләкләмәдеме икән? Ә тегеләр рад старатся!
 — Булмас, аларның житдирәк эшләре бардыр.
 — Ну, мин ул иман шартына тудә-судә бирәм! — диде БраMAT һәм чатанлый-чатанлый ишектән атылып чыгып китте.

«Мендәрле кунак»ның яшерен оешмага бер төрле дә катнашы юк. Ләкин «мендәрле кунак» Вәлине белә. Бу турыда иптәшләргә әйтеп куярга кирәк булыр, дип уйлады Вәли.

22

Икенче көнне дә, аннан соңгы көннәр дә заводта тыныч үтте. «Мендәр-ле кунак» вакыйгасын эшчеләр искә алмадылар, чөнки төп цехларда аны белмиләр, ул бары тик ишегалдында эшләүче бер төркем кара эшчеләргә генә билгеле. Алар күп очракта үзара ниләрдер сөйләшәләр, аларның кайгы, шатлыклары үз эчләрендә кала, гүя зур коллективтан читтә яшиләр.

Вәли, мәгълүм сәбәпләр аркасында, «мендәрле кунак» язмышы бе-лән кызыксынды. Ул полициянең мәкерлелеген белә, әллә нинди яла ягулары мөмкин. Ләкин аңа барып житмәделәр, «мендәрле кунак»ны судсыз-нисез егерме дүрт сәгать эчендә Мәскәүдән куганнар. Кая ку-ганнар — анысы билгеле түгел.

— Менә, браMATлар, безнең хәлләр нинди, хуже сабака, кая барып, кемгә жалу бирергә? Хуш үкереп ела, хуш, үпкәләрен күренгәнче кычкырып сүген — нипачем! Эх, браMATлар, жан кисәкләрем, карангы, дөм карангы, кояш тотылган,— дип, БраMAT ачынып йөрде-йөрде дә лаякыл исергәнче эчә башлады. Айный төшкәч, БраMAT, бүлмәдәшлә-ренә карап, башы чатнаудан йөзен чыта-чыта сөйләнде: — Әнә браMAT-ның кутумкасы... Сезгә әйтәм, тимәгез аңа. Газиз ул, беләсезме, святой. Кутумкасын кереп алырга вакыт бирмәгәннәр, ә? Явыз юлбасармы, кеше үтерүчеме әллә? Ул бит минем кебек түм-түгәрәк ала канат түгел. Ну дин турында лыгырдый иде. Может, ул аның нәрсә икәнән үзе дә белмәгәндер. Хөжжәт муллага ачуы килгәндер — шул гына. Мулланың асравы аның авылдашы булган бит. Жиләк кебек кызны... Мин бул-сам, валлаһи дип әйтәм, Хөжжәтне ботарлар идем. Нигә кешенең кеше-леген таптый...— БраMAT өстәлгә капланып байтак вакыт сүзсез торды,

¹ Чырапчак — чыра пычак, Кылычлары булганга полицейскийларны шулай дип атаганнар.

аннары башын күтәреп, каядыр карангы стенага карап тора башлады: — Э «мендәрле кунак» — кеше иде. Кеше! Менә түбәтәем, — ул башынан умырып алып, шап итеп өстәлгә бәрде: — артык эчмим! Эчмим дигәч эчмим. Киш буге бераз акча жыям да, кутумкасын асып, браматны эзләргә китәм. Китәм дигәч китәм, никаких гвоздей!

Э бүген завод корт иле төшкән кебек кайный. Урам буендагы коймаларда, ишегалдында, цехларда листовкалар. Аларны корал яшикларында, верстакларда, станоклар тирәсендә табалар. Билгеле, бу листовкалар «мендәрле кунак»ка багышланмаган, алар бөтенләй башка нәрсә турында. Аларның беренче сүзләре үк сине бөтереп ала. «Эшче иптәшләр!.. Кайчанга кадәр...» Әйе, кайчанга кадәр!

Эшчеләр арасында листовкалар яна нәрсә түгел. Патша хөкүмәте һәм аның ялчылары эшчеләр арасында коткы таратучы яшерен түгәрәкләрне тар-мар итүләре, зарарлы тамырларын йолкып алулары турында ничә тапкыр инде игълан иттеләр, күпме батырларны астылар, кистеләр, зинданнарга яптылар, ерак Себергә, каторгаларга озаттылар, ә алар һаман яши, канат жәя, дөбер-шатыр килеп яшынәгән яшен кебек, тынчу тормышны дер селкетә. Полицейскийлар, жандармнар, кара көп сүгенә-сүгенә ул листовкаларны кылыч очлары белән кыралар, көтүләре белән цехларда йөриләр, исәнәләр, аз гына шикле күрәнгән яки полицейскийлар артынан усал карап калган, телен тыя алмыйча берәр сүз әйткән эшчене шунда ук кулга алалар. Әмма хакыйкәт сүзе цехларда көчләрәк янгырый, алга, канлы көрәшкә чакыра. Кайсыдыр цехта полицейскийлар бер эшчене кулга ала башлагач, иптәшләре аны яклап бердәм күтәрелгән, сугыш киткән...

Вәли, иптәшләренә каты кисәтүләрен истә тотып, тавыш-гаугага ачыктан-ачык катнашмады. Аңа бары тик бу листовкаларны китерешүдә үзенә азмы-күпме катнашы барлыгын уйлау эчке канәгатьлек бирә иде. Аннары бу жирләргә аяк та басмаган Мәрхабәне катнашы нинди! Дөрес, алар озын чылбырның аерым-аерым буыннары гына, ләкин зур эш аерым буыннарның төгәл эшләвенә бәйләнгән бит. Иң мөһиме: Вәли үзенә гомуми көрәштән читтә тормавын сизә, бу нәрсә аның сыйныфы аның чарлыгы. Ул күрә: бердәм эшче эшчеләр әнә ничек яклыгы, аны үзләренә иң изге бурычлары итеп карыйлар. Бу листовкалар хәзергә стачкага, забастовкага яки башка актив көрәшкә чакырмый, алар бары тик бүгенгә хәлнең түзеп тора алмаслыгын төшендерә. Чаң сугарга әле иртәрәк, ләкин иртәме-соңмы чаң сугарга туры килер. Һәр нәрсәнең үз вакыты бар. Апрель житми, бозлар китми, дил жырылмыйлар бит жырга.

Берничә көн завод казан кебек кайнап торгач, ташудан соң ярларына кире кайткан елга кебек, басыла башлады. Полиция байтак эшчене кулга алды, әмма болар очраклы кешеләр иде, аларның кайберләрен озакламый кире кайтардылар. Яшерен оешманың эзенә төшә алмадылар.

Кич белән ашханәдә тамагын туйдыргач, Вәли тулай торакка кайтты. Ниһаять, тыныч һәм буш кич. Бер атна буге Вәлинең Мәрхабәне күргәне юк. Күпме борчылулар булды. Хәзер алар узды инде, тизрәк Мәрхабәне күрергә, аңа Сергей Сергеевич әйткән шатлыкны сөйләргә кирәк. Дөрес, квартираны аңа күрсәтмәделәр әле. Хәер, вакыты нинди иде бит. Мондый чакта аерым кеше турында кайгырталармыни. Мәрхабә барыбер шатланыр. Билгеле, «мендәрле кунак» турында да әйтергә кирәк булыр. Монысына Мәрхабә күнелсезләнердер. Хәер, яучылыкка башка кеше табылар.

Ишегалдында аңа Брадат очрады. Ул тагын берәз төшерергә өлгергән. Изүе кендегенә хәтле ачык, йөзен сакал-мыск баскан, күзләре чак күрә, бит алмалары шешенгән, алаң аягында иске резини калуш.

— Ә, брамат Вәли,— диде ул бик канәгать тавыш белән.— Син әйтерсең инде: Брамат эчмәскә сүз бирде, үзе салган, диярсең. Моңысы, Вәли малай, счетка керми. Моңысы особый, брат. Моңың өчен берне түгел, икене салырга ярый, савап кына! Менә, рус үзенчә шаулый, без үзөбезчә. Мин стенадагы язуны борыным белән китереп төртсәләр дә укый алмыйм. Ә жандарлар аны кылыч очы белән кыралар. Безнең, грузчикларның, үз гадәтебез бар. Теге шәкертнең ни кирәген бирдек бит. Ике култыгыңнан тотып, йомшак кына иттереп, «мендәрле кунак»ның мөндәре өстенә — рельс башына рас! «Абзыкайларым, зинһар...» дип бер генә кычкырды.

— Зрә каты кылангансыз, Брамат абый,— диде Вәли.

— Һы, каты. Ә алар һичбер гаепсез братушканы егерме дүрт сәгатьтә куып каты кыланмаганнырмы? Кутумкасын алырга да бирмәгәннәр. Кешенең анда мөжет ике-өч сум акчасы булгандыр. Башкаларга гыйбрәт булыр. Безнең бүтән чара юк, Вәли брамат. Әх, матъ якасы!

Брамат абына-сөртенә каядыр китеп барды.

Мәрхабә янына Вәли якшәмбе көн төштән соң гына бара алды. Кичә Мәрхабә янына барам дигәндә генә аны квартир карарга дип алып киттеләр. Икенче катта, бөтенләй аерым бүлмә, кухнясы бар. Хакы кулай. Түшәм-стеналары каралган каралуын, ниче ишелә язган, анысы Вәлине куркытмады.

— Кайчан күчсәм ярар икән? — дип сорады ул хужадан.

— Миңа дисә, бүген күч. Барыбер буш тора.

— Алаймы? Ул вакытта иртәгә мин ремонтка тотынам...

Вәли, әйткәнчә, икенче көнне иртүк ремонт башлады, ә төштән соң, битен-башын юып, Мәрхабә янына очты. Аның шат күнеленә туры килгән шикелле, күк йөзе чиста, юып алган тәрәзә пыяласы кебек зәп-зәңгәр, кояш көлә, жылы, яфрак селкәтерлек жил юк. Урам буйлап ломовой извозчиклар бара. Аларга каршы ала бер көчек ярысып-ярысып өрә иде.

Мәрхабәне Вәли ерактан ук күрде. Мәрхабә ялгыз түгел, янында яшъ кенә бер хатын бар иде. Якынрак килгәч таныды, бу Әбелхарисның тормыш иптәше Габидә иде. Туйда Вәли аны яхшылап күрә алмады, Габидә өстәл артына утырмады. Аннары тәбәнәк өйдә яшъ килең дә бүдәнә булып күренә икән. Кара, буйлары Мәрхабәнеке белән тиң, хәтта аз гына озынрак булыр. Моңысы инде калфак кигәнгәдер дип уйлап алды Вәли.

Егет икеләнәп калды, каршыларына барыргамы, юкмы? Яхшы түгел, татарда андый гадәт юк, татар кеше хатыннары янына килми. Ә Мәрхабә күрмәсә? Ул нигәдер башын игән, чырае агарынган. Нишләргә! Ара инде ерак калмады. Вәли читкәрәк борылды. Урамда, лотокта, нәрсәдер саталар иде, тирәсендә биш-алты кеше. Вәли алар арасына кысылган булды. Түзмәде, башын күтәрде. Аның күзләре ерактан үзенә текәлгән Мәрхабә күзләре белән очрашты. Ул Вәлигә күз кысты, аннары үз юллары белән узып киттеләр.

Вәли жинел сулап куйды, Мәрхабә аны күрде, димәк, озакламыйча каршы чыгар. Вәли, алардан күз күреме кадәр артка калып, һава суларга чыккан эшсез кешедәй, тирә-ягына ялкау гына карана-карана, ашыкмыйча, алар артынан барды.

Сәгать-сәгать ярымнан соң алар очраштылар, тиз генә күрешкәч, шунда ук бушрак тыкрыкка борылдылар. Вәли сизде: атна буге килми торганга Мәрхабә үпкәләгән, житәрлек борчылган булса кирәк. Йөзе авыру кешенекә кебек агарган, күзләре кызарган; күрәсен, төннәрен елаган, иңнәрендә авыр йөк бар кебек. Вәлинең тел очында башка сүзләр торса да, Мәрхабәне кызганып, иң элек саулыгын сорады:

— Авырмый торгансыядыр, Мәрхабә? Чыраен нигәдер үзгәргән?
 — Хәзер авырмыйм,— диде Мәрхабә әкрән генә.— Синдә барысы иминме?

— Безгә ни булсын! — диде Вәли гамьсез генә.

— Алай димә...

— Борчылырга кирәкми, Мәрхабә.

— Ничек борчылмыйсын...

Вәли Мәрхабәнең ниндидер кайгысы барын сизде. Шуны белмичә торып, бүлмә турында сүз башлау урынсыз булып иде.

— Нәрсәдән хәвефләнән соң, Мәрхабә? — диде.

— Нәрсәдән дип... Мин үземә янауларыңнан курыкмыйм... Сина янасалар...

— Мина бернинди куркыныч та юк әле,— диде Вәли тиз генә. Ул Мәрхабәнең нидән борчылуын аялады. Ул аның өчен өзгәләнгән икән. Әллә нәрсәләр уйлап алуы өчен кызарды. Белми икән ул Мәрхабәне, белми! Аның яшерен сулышын аңларга өйрәнмәгән!

— Мин беләм ич, Вәли... Үткән жомгада Хөжжәт мулла мәчеттә сөйләгән... Әнигә Өммишәрук әби житкәргән... Кафер үзара сугыша, дигән мулла, безгә, әһле исламга кафер эшенә тыгылырга кирәкми. Әмма йөзгә кара ягучылар бар... Мин аның сүзләрен, Вәли, яхшы гына әйтеп бирә алмыйм. Бер мөселманны тотып алып егерме дүрт сәгать эчендә Мәскәүдән сөргәннәр, имеш. Синдер дип котым очты...

Вәли тиз генә тирә-ягына карап алды, якын-тирәдә шаярып уйнаучы балалардан башка кеше-кара күренми иде.

— Шундый хәл булды,— диде тавышын әкрәнәйтеп.— Ләкин аның безгә бер тиенлек тә катнашы юк. Ул дин турында сөйли иде, Хөжжәт мулланы яратмый иде. Минемчә, мулла аңардан үч алган, аңнары мәчеттә сөйләгән. Ахыргача дәвам итимме? — һәм Мәрхабәнең баш июен күргәч, көлә төшөп: — Беләсеңме, ул кеше кем? Мендәрле кунак! — диде.

— Абый да шулай дигән иде, мин ана ышанмадым.

Вәли Браматның сүзләрен кабатларга теләгән иде, соңгы минутта бу фикереннән кайтты. Нигә Мәрхабәне юкка борчырга. Ул дәртләнеп Сергей Сергеевич турында, аның Мәрхабәне белүе, бүлмә табышуда ярдам итүе, кичә ул бүлмәне инде күрсәтүләре, бүген ремонт ясарга керешүе турында сөйләде.

— Икенче катта, тәрәзәсеннән күл, эрәмәлек, кырлар күренә. Син, Мәрхабә, борчылма. Мин икенче «мендәрле кунак» табармын. Ремонтны бетерәм дә...

— Тукта... ашыкма. Минем сина әйтәсе сүзем бар.

— Алайса, әйдә аңа теге бакчага кереп утырыйк. Син аргансыңдыр, мин күрәм ич.

— Юк, Вәли. Монда яман күзләр күп. Әйдә кайтыйк. Тик икенче урамнан.

Хәзер генә Вәли игътибар итте: Мәрхабә баягы киемнәрен бөтенләй алмаштырган. Читтән караганда ул төмәм рус кызы иде.

— Сина эшкә йөрергә берәз ераграк булып, анысын уйламаганмын,— диде Вәли.

— Иртәрәк торырман,— диде Мәрхабә әкрән генә.— Тора-бара, бәлки, якынаракка күчәрмен.

— Күчәрсенме? — дип шатланып кайтарып сорады Вәли.— Сергей Сергеевич та шулай диде.

— Вәли, син баядан бирле ниндидер Сергей Сергеевич турында әйтәсен. Мин аны белмим бит.

Вәли тиз генә Мәрхабәгә карап алды. Бу исемне Мәрхабә әйткән иде бит. Соңыннан барсы аңлашылды. Мәрхабә аны күрәп белми. Ул алдашмый, моны аның бөтен торышы раслый.

— Син мине гафу ит. Бу турыда икенче вакытта сөйләшербез.

Мәрхабә аңлаганлыгын белдереп баш иде.

Мәрхабә тагын нәрсәдер әйтергә тели, ләкин теле әйләнми иде. Шаярта төшеп сүз башласа да, артык житди итеп әйтсә дә әллә ничек.

— Кайдан башларга, ничек әйтергә дә белмим, Вәли... Безгә... аучы килеп йөри башлады бит...

— Яучы? Мәрхабә, нәрсә әйттең әле?!

— Шулай кабынып китәрсен дип уйлаган идем.

— Нинди кешедән? — дип сорады Вәли ахырда.

Мәрхабә анын аптыраганның-аптырый баруын күреп көлемсерәде.

— Ниндидер бер тол ирдән диләр. Күптән түгел генә хатыны үлгән.

Үз йорты, ике баласы һәм жыләк-жимеш кибете бар.

Бу көтелмәгән «бәхеттән» Вәли кычкырып көлсә, Мәрхабәгә күнел-ләрәк булыр иде, әмма Вәли башына тимер таяк белән суккан кебек мингерәүләнде, зиһене таралды.

23

Бу араларда Раббани гел сырхаулап торды, кисәктән генә хәле китә, берни эшли алмый башлады. Ишек төбөндә гел ялчылары Абабау бабай басып тора, имеш, кирәк булса, мин момент кабер казыйм, тимер көрә-гем әзерләп куйган, ди. Тик Абабау кемгә кабер казый,— Раббани шуны гына белми.

Көн безаз яхшырса, Раббаниның хәле арулана төшә, саташулары бетә, сөреме тарала, көн бозылса — тагын шомлана. Кайчагында пышк-пышык елый, өлкән кызы Сөмбел кызганыч тоела. Мәләвен, дип уйлый ул кияве Фәйзулла турында, шундый фәрештә тик баланың башына житте бит. Аннары монда Сөмбелнең юньсез иреннән битәр, сөөкле этисе белән әнисе гаепле икәнә исенә төшә. Монысын тануы Раббанига бигрәк авыр, чөнки алар туйга хәтле үк Фәйзулланың азгын холыкы икәнән белделәр, Казанда хатыны барлыгын ишетә торып кызларының башын бәйләделәр, күз яшенә карамадылар.

— Син нәрсә, бәбәкләрәнне юешләттең? Энә Жәннәт нишләтә, ире Рамазанның түбәсенә тамбурлы читек үкчәсе белән баскан да иң зур алдым-бирдемнәргә хәтле катнаша, кубышкаларны үзе санап ала. Бер ата-ана балалары ич,— ди иде еш кына Исмәт, акланып.

Сөмбелнең йөзөндә, беләкләрөндә күгәрәп чыккан урыннар торган саен күбрәк күренә башлагач та ата белән ана артык борчылмадылар, ир суккан урын тәмугта янмый, дип кенә жибәрә торган иде Исмәт. Тик Сөмбелнең тәмам кибә, саргая баруын күргәч кенә ата уйга калды. Анда да кызының саулыгы турында пошынмады. «Хатын-кыз — тиле халык, уйламаганда-нитмәгәндә үз башына житәргә дә күп алмас», дип шул көннән Фәйзулла киявен ничек тә булса карама көленә утырту турында уйлап йөри башлады. Фәйзүкнең карта уйнавын ишеткәч, аның бу фикере бөтенләй ныгыды. Кече кияве Рамазан һәм кызы Жәннәт белән сөйләшеп — әлбәттә, жеп очларын яшереп, саклык өчен генә дигән булып — киbettәге уртақ малны аларга күчәрә барды. Аз-азлап, Фәйзүктә шик уятмаслык рәвештә күчәрде. Әбелхариска серне ачмады, бары тик гомуми күләмдә эшләрнең начарланып китүеннән зарланды.

Сөмбел якты дөнья белән саубуллашкан көннәрдә киbet шүрлекләре такрайган иде. Фәйзулла нинди тозакка элэгүен бик соң абайлады, тавыш күтәрде, суд белән куркытты. Исмәт кантур кенәгаләрән дә яше-реп куйган иде. Фәйзулла, аңга килеп, Жәннәт янына чапты, әмма ник барганына үкенде. Башта, билгеле, Жәннәт сабыр гына сөйләште:

— Фәйзүк жини, бичара Сәмбел абызнын туфрагы суынмас борын ук шундый гауга күтәрәсен, ничек оялмыйсын? — диде.

— Минне оялтасын, балдыз, ә туган әти маен нишләгән? — дип кычкырды Фәйзулла. Анын күзләре түгәрәкләнгән, симез йөзе кыйшайган иде. Хатыны үлгәндә дә шундый сабыр йөргән кешенен мал өчен болай тузынуы мал сәүдәгәр өчен газиз жиннан да артык икәнен тагын бер күрсәтә иде. Жәңнәт ана күз кырые белән генә карады.

— Мин сезнең кибетегезгә барып йөрмим, сезнең ниләр эшләгәнегезне белмим, бу — хатын-кыз эше түгел. Дәгъва булса, әти белән үз-ара хәл итегез, минем башымы катырма, — диде ахырда Жәңнәт.

Фәйзулла бик озак шашып кычкырынды, берсеннән-берсе хәтәррәк каһәрләр белән куркытты, тик Жәңнәтнең кашы да селкенмәде. Ахырда ул иренен тешләп, аска карап, нәфрәт белән әйтте.

— Сәмбел абыз сүзсез мәхлук булгач, мине дә солы камыры дип беләсеңме, Фәйзүк жини? Кара, нибар әткәннәренне телен белән ялап алырга туры килмәгәе. Мин абызны докторларга күрсәттем, синең нишләгәннәренне барысын берәм-берәм яздырып алдым. Кирәк булса, барысын судка чыгарып бирермен. Адвокат белән кинәштек инде... Ил алдында рисвай буласың киләме?

— Судьянын кулына алтын төртсән, күзенә ак төшә, шуны оныттыңмы әллә, балдыз? — диде Фәйзулла, ачы көлемсерәп.

— Судья ун кулы белән дә, сул кулы белән дә ала, Фәйзүк жини, — диде Жәңнәт, зәһәр генә. — Сонгы тиеннәренне жылга очырасың килмәсә, суд белән уйнама. Актык сүзем шул!

Фәйзулла Жәңнәтнең салкын боз кисәкләре кебек ялтыраган яшь-келт күзләренә карады. Ул кара күзләренен яшелләнеп китүен күргәнә юк иде әле. Мондый карасу яшел күзләрдән шәфкать көтмә, актык тамчы каныны суырып эчәр. Ул, өшөп киткән кеше кебек, калтыранды.

— Һай, Жәңнәт!..

— Вай, Жәңнәт шул!

«Нигә Сәмбел шундый булмады икән!» дип сонга калып уйлады Фәйзулла.

Икенче көнне үк Фәйзулла Исмәткә Жәңнәт белән сөйләшкәннен әйтте. Анын исәбе гади иде: ул ата белән кыз арасына чөй кагарга, шуннан файдаланып калырга уйлый иде.

— Алла ярдәм бирсен үзенә, Фәйзүк, — диде Исмәт мыскыл белән. — Үз акылың житмәгәч, чүпрәк башлардан акыл жыя башладыңмыни? Мунча венигы астында какраз кубышкалар ята. Түлке моны нигә миңа этәсәң? Рамазанга эт, Жәңнәт аның хатыны, ә минем кулдан ул киткән, мин бер нәрсә белмим. Менә шулай, Фәйзүк!

Өйдә Раббани улы Һарунга:

— Ил алдында атаканның ак сакалын мәсхәрә иттең бит, явыз! — диде. — Укыттык, укыттык, менә ни булды. Нигә шул шайтан суын этәсәң, нигә мөселман башың белән сасы маржалар артынан сүрәләсәң! Синең өчен көн-төн тырышабыз ич. Үлгәч, бу дөнья малын үзөбез белән алып китмәбез.

— Көтәрсен сезнең үлгәнне! — диде Һарун жикеренеп. — Башкалар, ичмасам, вакытында үлә белә. Әнә Мишка Дроздовның әтисе көпә-көндөз авызына алтатардан аткан....

Бу каһкаһәле сүзләргә җавап табуы авыр иде. Раббани берничә минут авызын ачып утырды. Боларны бит явызның явызы гына әйтүе мөмкин. Итагатыле адәм баласы, иманын шайтанга сатмаган мөселман улы моны әйтмәс...

Раббани шуларны сөйләп биргәч, Исмәт тә, төелгән тавык кебек, авызын ачып торды. Аннары, аяк тибә-тибә, бүлмәдән бүлмәгә чабып

йөрөргә тотынды, нәрсәнәдер аударды, нәрсәләрнәдер бәреп ватты. Кая ул бәдбәхет, буам, үтерәм, чалам дип акырды.

Һарун өйдә юк иде һәм ул көнне кунарга да кайтмады. Икенче көнне Исмәт Әбелхарисны кисәтеп куйды:

— Мин сиңа, Әбелхарис энем, үземә ышанган кебек ышанам. Беләм, син бай акчасына кул сузмыйсың. Ну, син кече көчөкне дә,— шулай дип улы Һарунны атады ул,— кассага якин жибәрмә. Әгәр шаулый башласа, атакаеннан сора, диген, ул — хужа, теләсә бирер, ә минем бай алдында, алла каршында хисап биргән шикелле, хисап бирәсем бар. Бер тиенем житмәсә дә, бай үз кесәмнән түләтә, диген. Төшендеңме? Никаких поблажек! Кибеттә мин синнән генә хисап сорыйм.

Исмәт өйгә кайтып кәргәндә, анда бик купшы итеп киенгән һәм былкылдап торган Жәннәт утыра иде.

— Ә, исәнме-саумы, кызым, кияүнең тазалыгы ничек? Дөнъя мәшәкате, бу арада Рамазанны әлмисак күргәнем юк.

— Аллага шөкер, атакай. Үзегез озақ күренмәгәч, борчылып килдем әле. Анакай хәлләрегезне сүләде. Фәйзүк жизни шулай Казан ягына кайтып киткәнмени?

— Казан жизнәсенә безгә жизнәлеге калмады инде, кызым, кая китсә дә дүрт ягы кыйбла. Актык кубышкаларны себереп алды, нәкәс.

— Калгандыр әле, атакай,— дип көлемсерәде Жәннәт.

— Сакал очын сыпырырлык та калмады, кызым.

Раббани чынаяк талинкәсенә салган кайнар чаен, биш бармагы белән тотып, өф-өф итеп өрә-өрә, икенче кулы белән маңгай тирен сөрткәли. Жәннәт, чынаягына карап, уйга чумган иде. Күренеп тора, аның уйлары кайдадыр еракта иде. Салкын, зәһәрле йөзеннән ниндидер мәкерле чагылышлар үтеп китә.

— Ярый,— диде Жәннәт, кинәт башын күтәреп,— кысыр хәсрәт белән кайгырып утырмагыз.

— Атакаенны өрәтмә, кызым. Ул үз эшен үзе белә. Бүгөн әле мин, Питер абзый кебек, алтын сиба йөрмим. Безгә лихачларда типтерергә димәгән.

— Әллә абыз морза тагын килгәнме? — дип сорады Жәннәт, күз карашын яшереп.

— Кияү белә торгандыр, аның белән эшнәләр бит.

— И атакай, киявечне бик яманлама, абзаң белән алыш-биреш итә ич.

— Итә шул! Ә мине, йомшак жиремә тибеп, читкә очырдылар. Тукта, минем каршыма килеп бил бөгәрләр әле! — диде Исмәт ачу белән.

Жәннәт әнисенекә кебек юка иреннәрен тешләде. Ул бер үк вакытта Хикмәй турында, әтисенә Казан киявеннән яшәргән маллары турында уйлады. Эчтән калтырана башлады. Мондый калтырану вакыт-вакыт элек тә булгаласа да, элек Жәннәтне нәрсәдер тотып тора иде. Ата-ана хақы, ил сүзе, тагы әллә нәрсәләр...

Урта кул Мәскәү сәүдәгәрләренә хас кәпрәюгә, кәргән кешенә күзен чагылдыруга исәпләнгән, әмма нечкә зәвыктан, нәфислектән ерак торган бай жиһазлы бүлмәләренә ишекләрен каерып ача килеп, Жәннәт иң зур бүлмә каршында туктады. Ул өс киemen салмаган, шәле аз гына артка шуган, йөзе алсулана төшкән, күзләре ялтырый, сулышы ешай башлаган, үзе омтылышлы иде.

Мөгаен, бу санаулы минутлар эчендә ул күп нәрсә турында уйлагандыр, әмма түгәрәк өстәл янында тыныч кына утырып сөйләшкән Хикмәй белән Рамазанны күргәч, алсулыгы әкрән-әкрән кайта башлады.

Шунда ук йөзөнә ясалма бер гажәпләнү төсә чыгарып, шатланган булып:

— Белми дә торам, бездә кунак бар икән,— диде һәм шайтани күзләрен уйнатып, кунакка алсу кулын сузды.— Атакайларның хәлен барып белдем... Үпкәлиләр. Зинһар утыр, абыз морза, мин өстемне генә алмаштырам.

Жәңнәт ялт итеп чыгып китте, берәздән башына энжеле калфак, өстенә нечкә билле, бала итәклә асыл күлмәк, аягына биек үкчәлә тамбур читек киеп, жил-жил атлап, янадан кунак бүлмәсенә килеп керде һәм яшь хатын-кыздан гына аңкый торган хуш ис, уенчак ямь белән бүлмәне тутырды. Ул гомере үтеп барган пайтахет баена нәрсә охшавын белә идеме, әллә хатын-кызың яшерен сизгерлегенә таяна идеме, әмма нәрсә булса да Хикмәйнең нәфесен котырты иде.

— Син,— диде Жәңнәт иренә,— самавар да куйдырмагансын. Кадерле кунакны буш өстәл янында тотарга ярыймы сон.

— Мин үзем мәшәкатләнәргә кушмадым, Жәңнәт,— диде Хикмәй.— Рамазанга ачуланма, ул ничә әйтте. Аннары синнән башка табынның күрке буламыни.

— Абыз морза пләмәнчәсен мактар инде,— диде Жәңнәт чытлыкчаланып.

Ул Хикмәйгә сизелер-сизелмәс кенә күз кысты, аннары чәчрәп көлдә, гажәеп бер өлгерлек белән табын хәзерләргә кереште, иң нәфис чынаякларын куйды, конфит, печеньеһар калмады, аз гына шәраб та килеп утырды. Бу бальзам иде. Әнисе Раббани түшәккә ятар алдыннан эчә, катырып торган күкрәкләремне йомшарта әмән, дия иде.

Жәңнәт кунакка ялт итеп карап алдырға өлгерә иде. Кара, әтисе белән бер туган, бер-берсенә бөтенләй диярлек охшамаганнар. Хикмәй әнисе Исметтән ике-өч яшыкә олы, әмма карар күзгә күп яшь күренә. Сакал-мыскә әтисенекә кебек агармаган, сәлперәймәгән, чәм-кара, әйбәт итеп төзәттерелгән, йөзә шома, күзләрендә серле ялкын, йөрешә жинел, киеме карт татарлар киеме түгел, затлы заграничный материалдан тегелгән тройка костюм, крахмаллы ак яка, башта хәтфә кәләпүш, аякта шыгырдап торган өр-яңа шиблет, корсак бөтенләй юк. Жәңнәт әнисенән белеп алды—әлек бөтенләй кызыксынмаган иде—Хикмәйнең әнисе жән кызы кебек матур булган, хажи икенчегә, аннары өченчегә өйләнгәч, бик тиз сулган, дөньядан бик иртә киткән. Хикмәй әнисенә тартым, Исмәй суйган да каплаган әтисе Аблай. Ике туган янәшә килсәләр, Исмет абзасы янында бөтенләй хәчтерүш булып кала, акыл агынынан да күп оттыра. Дөрес, үзә генә булганда Исмет буйга-сынга, акыл-зиһенгә таман гына, ул житәрлек хәйләкәр, жор, әмма абыйсы янында миһлә карт алаша. Жәңнәт кебек үткен хатын бу аерманы тагын да тирәнрәк сизгәндәр.

Әнисе Раббаниның әйтүенә караганда, хажи бик көнчә булган, үлгәнчә Хикмәйне үз улы дип санамаган. Моңысы инде Раббаниның уйдырмасыдыр, чөнки хажи улларының икесенә дә йөргән. Үләр алдыннан малын аларга тигез бүлеп биргән.

Алар тәмләп, озаклап чәй һәм бальзам эчтеләр. Жәңнәтнең ире утырган жирендә йоклый башлагач, Жәңнәт аның янтавына төртте, чәметеп алды, ире кымшанмады да.

— Менә валлаһи, кешедән оят,— диде Жәңнәт кызарып.— Утырган жирендә йоклый... Абабау булган.

Хикмәй жәһәт кенә урынынан торды, Жәңнәт янына килеп кулыннан тотты. Жәңнәт, уг булып, калтыранып, күзләре белән иренә күрсәтте. Хикмәй кулын гына селекте.

— Хәзер Рамазан хур кызлары янында,— диде Хикмәй көлеп.— Әнә диванга салабыз үзен.— Һәм ул аны ике култыгынан тотып диванга

сөйрәде. Аннары Жәннәт янына килеп ун битеннән үпте, жилет кесәсеннән алып, яшь хатынның чәнчә бармагына бриллиант кашлы алтын йөзек киертте. Жәннәт янагын Хикмәйнен күкрәгенә кысты, гүя йөрәгенен ничек тибүен тыңлады. Бер минуттан ул, аяк очларына баса-баса барып, ишекнең йозагын бикләде. Ялт итеп әйләнәп Питер абзасына карады. Хикмәй нечкә чылбырлы алтын медальонны кулында тоты иде. Жәннәт янына килгәч, медальонны аның муенына киертте, кечкенә мине бар жирдән чүп итеп үбеп алды.

— Абыз морза, маем!

— Жәннәт былбылым!

Хикмәй аны, иңнәреннән кочып, йокы бүлмәсенә таба алып китте. Жәннәт карышмады, тик ишек төбөндә инбашы аша иренә борылып карады. Рамазан дивандагырылдап йоклый иде.

— Курыкма,— дип, тыны кысылып пышылдады Хикмәй,— ул теләсә дә иртәгә хәтле уяна алмый...

Алар артынан йокы бүлмәсенә ишеге ябылды.

Күп тә үтмәде, Жәннәт Петербургка жыена башлады. Рамазан моны белгәч, гажәпләнәп, ишекте-түрле йөри-йөри:

— Нишлибез без анда тиктомалга ирле-хатынлы барып? — диде. — Монда сезон, анда трай тибәргә мин шалапай түгел.

— Ерак та китмәгәнсен! — диде Жәннәт ачу белән. — Әзер нәрсә белән юләр дә сату итә. Хикмәй абзый сер итеп әйтте: шушы араларда Гельсингфорстан сәүдәгәрләр килергә тиеш. Фин товары яхшы, алла боерса...

Рамазан хәлэл жефетенә күзләрен түгәрәкләндереп карап:

— Алар бит оптовой,— диде. — Безнең сәмән аңа...

— Аягүрә йоклап йөрсән, шулай. Әдә, күп сүләнмә, жыен. Синен Питер каласында булганың бар, керү-чыгу юлларын беләсен.

— Башта сүләшәсе иде,— диде Рамазан, жинелчә генә каршы килеп.

— Сүләшкән инде, хәзер сүләшәргә калмаган. Тиз генә барып эшне жайларга кирәк. Аңгыра кебек башны әләндәргә, бер эзгә биш бас-тырма.

Бер атнадан Жәннәт белән Рамазан Петербургка килеп төштеләр. Аларны Хикмәй, аның такта балыкка охшаган котсыз хатыны һәм тагын әллә кемнәр каршы алды. Хикмәй хатыны, үзөбөзгә төшөгез, диде. Жәннәт:

— Зинһар, мәшәкатләнә күрмә, зур әни. Без эшем кешеләре, мөсафирханәгә төшәбез. Жай белән сезгә бер кереп чыгарбыз,— диде һәм Хикмәйгә борылып: — Абыз морза, монда яхшырак мөсафирханә кайда? — дип сорады.

Пайтахеттә мөсафирханәләр атлаган саен диярлек, хәтта махсус «Татарский ресторан» дигән мәшһүр номерлар бар икән. Жәннәт анда төшәргә бик кызыккан иде, Хикмәй анда мөселман агай-эне күп була, хәдмәләргә кеше тикшерә, иң һайбәте «Астория» диде.

— Без эзерләнгән идек,— диде Хикмәй, исәпкә калгандай булып. — Аннары килгән кунакны...

Жәннәт барысын да бик тиз аңлап:

— Алай булгач, әйберләргә урнаштырабыз да, өс-башны алмаштырып, сезгә килеп житәрбез,— диде, үзе Хикмәйгә күз кысып алды. — Зур әниләр кайта торсыннар, ә син, абыз морза, мөмкин булса, безгә мөсафирханәгә күрсәт.

Озакламыйча Жәннәтләр «Астория» мөсафирханәсенә өченче ка-тында бик матур номерда утыралар иде. Хикмәй барысын алдан

кайгырткан, бар нәрсә хәзер. Жәңнәтне хадимә белән таныштырды, ни кирәксә, ана ғына кушыгыз, барысын әзерләп бирер, диде.

Жәңнәтнең пәйтәхәттә булганы юк иде, беренче минутларда ташкала үзенең мәһабәтлеге, матурлыгы һәм халкының күплеге, кигән киём-нәренен купшылыгы белән аны басып киткәндәй булды. Ул гажәпләнүдән сүз таба алмады, тик ялт-йолт килгән күзләре белән тирә-ягына каранды. Әллә инде эзрәк томан бар, әллә матурлыгы күзләренә томалый, дип уйлады Жәңнәт. Кояшлы томан. Мондый хәл Мәскәүдә юк иде. Түрәләр һәйбәт тиер чаналарда жилеп узып китәләр. Биналар биек, күккә ашкан. Патша шәһәре, патша сарайлары... Жәңнәтнең йөрәге сикереп куйды.

Дулкынлануы үтә төшкәч, Хикмәй белән күзгә-күз карашып алдылар, ире икенче бүлмәдә киёмнәрен алмаштыра иде. Хикмәйнең күзләре эчтән елмая. Ул Питерның Жәңнәткә тәэсир иткәнен аңлады.

- Менә шул инде калалар каласы! — диде ул, кукрая төшеп.
- Ожмахта торасыз икән, — диде Жәңнәт.
- Ожмахын ожмах та, жәңнәте юк, — диде Хикмәй, мәгънәле итеп.

Жәңнәт, назланып, бармак янады. Хикмәй кулын анын кулы өстенә куйды. Жәңнәт, инбашы аша ишеккә карап алып, елмайды. Тавышын бик әкрәнәйттеп:

- Фин кунаклары килделәрме? — дип сорады.
- Кичә үк. Иртәгә уникадә очрашабыз.
- Кайда?
- Монда ғына, — диде Хикмәй, бик үк ачык әйтмичә.

Рамазан киенеп чыкты. Башында кынгыр салган кара кәләпүш, өстендә, нәкъ Хикмәйнеке төсле, тройка костюм, катыргы якалы ак күлмәк, күбәләк галстук. Мыгы кара, чолгыйларын өскә таба бөтереп куйган. Күрәсен, Жәңнәт аны Питер абзасына карап киендергән.

— Мин дә эзрәк йонымны үзгәртим, — диде Жәңнәт елмаеп һәм тиз генә икенче бүлмәгә кереп китте.

Хикмәй Рамазан белән сөйләшә башлады. Мәскәү хәлләрен, сәүдәләрен торышын сорашты, баяларне белеште.

Рамазанның җаваплары ата сәүдәгәр Хикмәйне ярышсы кызыксындырды, ул бирелеп тыңлады, нәрсәдер чамалады һәм Жәңнәтнең киенеп чыгуын сизми дә калды.

— Миңем күлмәгем Питер каласында бик көлкә түгелме? — дип сорады Жәңнәт чытлыкланып.

— Гафу итегез, бу турыда сөйләшербез әле, — диде Хикмәй Рамазанга һәм Жәңнәткә күтәрелеп карады. — О, менә Жәңнәт! Син патша кызларын көнләштерерлек. Күрәсен, Рамазан дус бик ярата үзенне, күлмәкнең эгъләсен алып биргән.

Билгеле, Хикмәй арттыра, шулай да рәтләп дөнья күрмәгән, шөһрәткә чамасыз сусаган хатынга бу мактау мәгънәсез тоелмады.

— Әтерсен инде, абыз морза, — диде Жәңнәт, башын кынгыр салып. Ләкин ул хәйләкәр һәм Қара бай нәселеннән килгәнчә мәкерле иде. Патша кызларының исен китәрү турында ул уйламады, чөнки патша сараена үзен кертмәүләрен бик яхшы белә, ә менә Хикмәй хатынының һәм кунакларының күз яуларын алу анын исәбендә иде.

— Миңем шундый кызым булса! — диде Хикмәй, үзе Жәңнәтнең бармагында ялтыраган бриллиант кашлы йөзеккә карап алды.

Кечкенә колакларында шундый ук сыргалар, — монысын инде үзе Рамазаннан алдырган.

— Кызың булмаса, сине яратучы пләмәнчән бар! — диде Жәңнәт, чак кына кызарып.

Бераздан алар урамга чыктылар. Күбэләк-күбэләк йомшак кар ява, әйтерсең күктән чәчәк коела. Бөтен дөнья ап-ак, жинел, ак мамыкка төрөнгәнмени. Жәннәт күкрәк тутырып салкынча һава сулады. Мондый рәхәт кичергәнә юк иде әле аның. Сәбәбе ни булыр икән?

Петербург извозчиклары Мәскәү извозчикларынан әллә ни аерылмый, бәлки чана башында кураеп утырулары көязрәктер, атларын жәһәтрәк әйди торганнардыр. Жәннәт аларга карамады, аны мәһабәт биналар, һәйкәлләр, бакчалар, исәпсез-сансыз кибетләр кызыксындырды, Питер абзасыннан сорапшырганы да шул булды.

Хикмәйләр матур гына особнякта тора икән. Жәннәтнең күзләре янып китте. Ул кеше әйберенә бик тиз кызыга һәм көнләшә иде. Хикмәй пайтахеттә торучы белән генә түгел, матур особнягы белән дә аларның борынына чиертте.

Жәннәт инде кире борылырга уйлаган иде, хатын-кыз мондый чакта менә сәбәп таба, ләкин извозчик атын туктатты, берничә кеше йөгереп каршы алырга чыкты. Жәннәт агарынып китте, чигенергә соң иде инде. Ул каршы алуучылар белән исәнләшә-исәнләшә ире белән янәшә атлады. Хикмәй бер адым артка калган иде.

Парадный баскыч кинә, якты, ак мәрмәрдән. Ишек төбөндә тагын бер көтү каршы алуучылар. Жәннәт ихтиярсыз туктады, күрештеләр, исәнләштеләр. Хикмәй хатыны кайда икән? Күренми.

— Рәхим итегез, рәхим итегез, кадерле кунаклар! — дип эчкә чакырдылар.

Биек түшәм, көзгеләр, кыйммәтле обойлар, зиннәтләр, шкафлар. Алар Жәннәтнең күзенә керсәләр дә, ул үзенә исә китмәвен күрсәтергә тели иде.

Өс киёмнәрен салгач, залга керделәр. Мондагы зиннәтләр тагын Жәннәтнең эчен тырнап алды, чыгып йөрмәгәч, белмисең икән... Хикмәйнең бер нәрсә алдан әйтмәве бик табигый, ә менә Рамазан нигә боларны сөйләмәде икән, аның монда булганы бар бит... «Бозау, бозау!» — дип уйлады Жәннәт.

Залда ун-унбишләп кунак бар иде. Жәннәт килеп кергәч, аяк өстө бастылар.

— Исмәтулла энекәшнен сөекле кызы Жәннәт, — дип тайыштырды Хикмәй. — Рамазан әфәндене сөз беләсез, Жәннәтнең хәлләң жәфете.

Хикмәй кунакларны берәм-берәм атый барды. Ахырдә стена буена баскан, авылчарак киенгән ике кешене күрсәтеп:

— Болар безнең карьядашлар, Жәннәт, — диде Хикмәй елмаеп, — Азизулла абый белән Заһидулла.

Жәннәт аларга ялт итеп карап алды: Азизулла дигәнә сакал-мыклы, усал карашлы, Заһидулланы күп яшь, өстендә абзыенны кебек тегзә житкән бишмәт, башында искерәк көпәч. Сала кешеләре.

Ул арада Хикмәйнең такта балыкка охшаган хатыны кереп, — хәзер ул калфактан, озын йон күлмәктән иде, — Жәннәтне башка бүлмәләргә күрсәтергә алып китте. Жәннәт эчтән калтыранды. Хәзер башлана, дип уйлады ул.

Бүлмәләр гомумән һәйбәт булса да, Жәннәтнең күзенә бер ни күренмәде. Йоку бүлмәсен Хикмәй хатыны гомумән күрсәтмәс, дип уйлаган иде. Ә ул күрсәтте. Жәннәт, кызарып, читкә борылды. Хикмәй хатыны аңа күзләрен зур ачып карады. Ул сүз әйтмәде, әллә әйтә алмадымы икән?

Бүлмәләргә карау дәвам итте. Жәннәт тирән сулыш алып:

— Зур әни, нинди ул авылдашлар, мин ишеткәнәм дә юк, — диде.

— Син яшь шул, белмәссең. Авылда аларны Шомалар диләр иде. Картрагы — Шома Азюгы, яше — Шома Зәһугы.

— Шулармыни Шомалар! Күзләре нинди коточкыч! — диде Жәннәт, гажәпләнеп. Шомалар турында ул кече яшътән ишетеп килде.

«Астория» мөсафирханәсендә яткан Жәңнәтнең кәефе бик яхшы иде. Хикмәй аркылы ул фин сәүдәгәрләре белән танышты, шактый очсызга зур гына партия товар сатып алдылар.

— Без бу кадәрне күтәрә алмыйбыз бит, — дип тагын сак кына әйтеп карады Рамазан. Ул малынын чамасын бик яхшы белә иде.

Жәңнәт көлемсерәде, аннары иренеп аптыравын күргәч:

— Кайчак холай бәхетне юк жирдән табып бирә, — дип өстәде. Бу сүз уйнатуга Рамазан риза булмагач, хәтта Жәңнәткә шикләнеп карый башлагач, Жәңнәт дәрәсеп әйтергә мәжбүр булды: — Мин атакайның кубышкаларын үзенә әйтмичә генә алып тордым. Барыбер бушка ята ич. Кайткач, кире урынына куярбыз, белми дә калыр. Сорасаң, ул бирми. Хәтерлисеме: Фәйзүк жизни белән аерылганда ул безгә күпме малын китереп куйган иде?

— Ә-ә, хәзер аңладым, — дип көлемсерәде Рамазан.

— Пычагым аңладың, — диде Жәңнәт. — Син атакайның малы шул кадәр күп дип беләсеме? Абыз морзадан алып өстәргә туры килде.

— Хикмәй абый, бәлки, берәз көтәр, — диде Рамазан. — Ул эшнә белә, аңарда баш бар.

Бер атна үттеме икән, пайтахеттә куркыныч хәбәр таралды: кемнәрдер эш ташлаганнар, кызыл флаглар күтәрәп заводлардан чыкканнармы, чыгалармы ди, патша хәзрәтләреннән түбәнчелек белән ярдәм сорау, үтенү урынына таләп ителәр, имеш! Мондый үтә оятсызлык турында ишеткәч, Жәңнәт, чамасыз ачуланып, инбашларын жыйерды. Ахмаклар, башкага акыллары житмәгәч, патшадан таләп итәргә тотынганнар. Төкерә ул сезгә, аның бүтән эше юк, имеш!

Рамазан сәүдә эшләре белән чыгып киткән иде. Озакламый Хикмәй киләргә тиеш. Жәңнәт аны түземсезләнеп көттә. Ул мондагы, ул белер, Берничә урында кибетләргә басканнар, ди. Патша күз алдында шундый явызлык эшлиләр. Кая ярый бу, мин патша булсам, тәүбә иттерер идем аларны!

Кинәт ишек шапыдылар. Жәңнәт йөгереп барып ишекне ачты, Хикмәй! Жәңнәт оялмыйча, тартынмыйча, аның муенына сарылып, күзләренә карады.

— Ялгызмы? — диде Хикмәй, Жәңнәтне мангаеннан үбеп.

— Ялгыз, ялгыз, — диде Жәңнәт тиз генә. — Өстеннә сал.

— Нигә болай йөзеп агарган? — диде Хикмәй, йомшак урындыкка утырып. Ак кар кебек кулъяулыгы белән сакал-мыегын сөртеп алып, Жәңнәткә туры карады. Бер-бер нәрсә булмаганмы? Берәрсә килеп Хикмәй турында әләкләмәгәнме? Агай-эне арасында андый явызлар бар, башта ашынны ашылар, аннары башынны...

— И, абыз морза, син үрәнгәнсен, ахры... Без ишетми ишеткәч... Кемнәрдер эш ташлаганнар, баш күтәргәннәр, диме?

— Әнә нәрсә турында син. Эт симерсә, нясен тешли, пләмәнчә.

— Койрыкларын кисәргә кирәк! — диде Жәңнәт тиз генә.

Хикмәй көлемсерәде.

— Этнең койрыгын чапсан, колакларын киссән, ул усаллана гына, Безнең атакай авылда үзе этләреннән койрыгын чаба иде.

— Алай булгач, барысын тотарга да сөрергә.

— Ә кем эшләр? Без синнең белән тимер ташымабыз бит.

— Шул гына калган тагы. Әнә финнәр, немецләр, инглизләр...

— Әйе, бүген алардан товар сатып алып була, иртәгә аларның үз рабочийлары...

— Элек рабочийларсыз яшәгәннәр бит.

— Элек тә, Жәңнәт, алардан башка яшәмәгәннәр, тик исемнәре башка булган, Бай бар жирдә хезмәтчесе, ялчысы бар.

— Димәк, һәркем үз урынын белсен!

— Менә син шуларны, Жәннәт, аларның үзләренә әтеп кара. Мин бер тапкыр капка төбөндә кыйналып яткан татар рабочиенә мөселман кардәш дигән идем. Беләсенме, ул миңа ничек җавап бирде?

— Авызына типкән булыр идең.

— Тибәрсең...

Жәннәт тынып калды. Ул диван почмагына сыенды. Ничектер мөскен, кызганыч сыман тоелды Хикмәйгә.

— Былбылым,— дип кочып алды аны Хикмәй,— син боларны йөрәгенә якын итеп алма, уйлама. Аның уйлый торган кешеләре бар.

— Чынмы? — диде Жәннәт талпынып. Аның агарган йөзенә алсулык йөгәрде.

...Рамазан кайтып кәргәндә алар чәй эчеп утыралар иде. Рамазан әсәрләнгән, күзләре ялтырый иде. Ул тиз генә чишенеп, түгәрәк өстәл янына утырды.

— Рабочийлар бистәсендә кыямәт, малай,— диде ул, тын алып.— Атлы казаклар ажгырып йөри, камчыларын унга, сулга... Бер рабочий фонарь баганасы башына менгән, нидер сүли, куеныннан көгәзьләр алып ташлый... Шаккатарсын!

— Тукта, тиле,— диде Жәннәт иренә,— син анда ничек барып эләктен?

— Карарга бардык, ышанмаган идең.

— Камчы белән сырт буена сызсалар...

Рамазан көлеп жибәрде.

— Бер казак селтәнде, ну тидерә алмады. Без тизрәк...

— Ярамаган жиргә тыгылырга кирәкми, Рамазан,— диде Хикмәй уйчан гына.— Пайтәхетнең эшем кешеләре андый жирләрден ерак йөри.

— Бер тапкыр, кызык итеп сөйләр өчен, ярый. Икенче тапкыр мине анда чылбырлап та илтә алмассың... Арада, малай, татар рабочийлары бар. Житмәсә, белер-белмәс русча лыгырдаган булалар.

Ирләр чәй эчкән арада Жәннәт икенче бүлмәгә чыкты, тапталган урынны тиз генә рәтләп алды, аннары көзгегә карады, йа алла! Бая Хикмәй аның битен тешләгән иде. Күр, теш эзләре ничек беленеп тора. Менә тапкан, ахмак, баллы төш!

Жәннәт иннең алды. Сөртсән, бик үк күренми икән. «Финнәр мине алтын алма диләрме? — дип уйлады Жәннәт иннең сөртенә-сөртенә.— Менә валлаһи, тавык төшенә тары керә. Ак женнәр кара женнәргә кызыгалар икән, майлы калжаны йотарга... Анарчы үзегезне йотсалар, ни әтерсез?..»

Үзенә чын уйларын Жәннәт иренә тулысынча ачарга курыкты. Белмәсәң бу уйым бозавы Рамазанны. Ата хакы... Атаны рәнҗетү... Тагын шуның кебек сафсаталар такылдый башласа... Хәзер зур байларга, миллионерларга жиргә хәтле баш ияләр, әйтерсен аларның алтыннарына пычрак бышмаган. Кубышкаларны таба белү кадәресе кыйммәт, нинди юл белән табасың, анысы, ахыр килеп, гайбәт сатучы әпчи карчыклар эше, аларга сәдаканы мулрак бирсән, битләрен бик яхшы сыпыралар, теләкләренң иң шәпләрен телнеләр.

Жәннәт нык хольккы кеше буларак ике уйларга яратмый иде. Нәрсә, хатыннардан патшалар булган ич! Алар, әлбәттә, чүпрәк булмаганнар, әмма күктән патша булып яралып төшмәгәннәр, жир кешеләренә хас барлык яхшы, яман сыйфатлары бергә яшәгән. Бу дөньяда хатын-кызның хәле, бигрәк тә мөслимәләренң хәле бик читен, әмма кубышкалар аларның да кайберләренә ярдәм итә. Әнә фин сәүдәгәрлә-

ре Рамазанга түгел, Жәңнәткә игътибар иткәннәр, димәк, алар монда кем чын хужа икәннен бик яхшы сизенгәннәр...

Бу вакытта Жәңнәт «Астория» бүлмәсендә бер үзе утыра иде. Рамазан белән Хикмәй сатып алган нәрсәләрне тимер юлга озатырга дип киттеләр. Хикмәйнен бу эштә тәҗрибәсе бик зур, әмма Рамазан сәүдә эшенә яхшы ук сәләтле икән, Жәңнәт моны сынап өлгерде. Дөрөс, ул һәр вакыт: «Яхшы эшкә Питер абзыйдан өрәнәм!» — дип әйтә әйтүен, ләкин бу инде анын гади сүз хәйләсе.

Мәжитне төрмә камерасына тыгып, ишекне бикләгәннән соң, бик озаң ишек чыңлап торды. Бәлки, бу чын күнелдә генә давам иткәндер һәм гомернең якты дөнья белән сабуллашуы булгандыр. Мәжитнең үзенә моны әйтсәләр, билгеле, ул ышанмас иде. Мәжит әле яши генә башлаган, аңа әле бик күп яшәргә, көрәшәргә кирәк, ул әле көрәш матурлыгын бөтен тулылыгы белән белми, беренче адымнарны гына атлый.

Мәжит, күнелендә чынлаган моңлы тавышка колак салып, бик озаң камера буйлап арлы-бирле йөрендә һәм күнелендә йозак чыны кайчан тынганын сизмәде. Аны стачка вакытында листовкалар таратканда кулга алдылар. Ул, түнтәрәп куелган ящик өстенә басып, нәрсәләрдер кычкырды. Кыскасы, гаепләргә урын бар. Ярый, мин укый-яза белмим дип әйтеп карар. Ышанырлармы? Икеле. Укый белмәсән, листовкаларны кем бирде, кем таратырга кушты? дип сораячаклар. Моңысына ни дип җавап бирергә? Ялганларгамы? Барыбер ышанмаячаклар. Турысын Мәжит үзе әйтә алмый.

Листовкаларны кем язган, кайда бастырганнар — моңысы да җандармнарны кызыксындырачак. Бу кадәресең Мәжит чыннан да белми. Яхшы, ул чагында листовкаларны сика кем бирде? дип икенче яктан әйләндереп сорау бирерләр. Ниндидер бер ир яки бер хатын кулыма төрттә, кем икәннен күрми калдым, дип хәйләләргәме? Нинди беркатлылык, нинди әкият! Ахырда нигә «Долой!» дип кычкырдың, нигә фәләннәрне сүктен? дип сорарлар. Нич шик юк, якында аларның шпигы булгандыр...

Мәжитнең моңарчы да казаклар тарафыннан кыйналганы, типкәләнгәне бар иде. Дөрөс, алары урамда, завод эчендә булды, анын исемен, фамилиясен сорап тормадылар. Төрмәдә утырганы юк иде. Төрмәдә башкача кыйнылар, ди, әйтмәс жирдән әйтерсен, диләр.

Мәжитнең бер эшче дустан бар иде, ул әйтә торган иде: закон ул тәртә башы кебек, аны теләсән кай якка борып була. Закон алар кулында, атулары, асулары, я озаң вакытка төрмәдә ябып тотулары мөмкин. Әсма кызганыч, ялгыз башы кая барыр, дип уйлады Мәжит. Билгеле, баштарак дуслары ярдәм иткәләр, Фәрдәнә янында булыр. Ләкин гомер буге аларга салынып тормассын бит, үзенә тырышырга кирәк. Ә үзе ни эшли ала Әсма? Һөнәре, укымышы юк, кара эшче, русчасы ипилек-тозлык кына. Кара эштә хатын-кызга түгел, ир-атка да ачтан үлмәслек кенә түдиләр. Мәжит моны бик яхшы белә, чөнки ул кою цехында кара эшче. Иптәшләре аны чын эшкә өйрәткәлиләр, ә мастер: «Күтәр! Төшер!» дип куалап кына тора. «Син ана күбрәк яртыны куй», диләр Мәжиткә иптәшләре, тик яртыларны каян аласың? Хәзер инде яртылар да ярдәм итмәс.

Тормыш үзе Мәжитне көрәш юлына этәрде, башка һичбер чарасы юк иде анын. Ялгыз-ярым бу дөньяда берни кыра алмавын да аңлады, күмәк көч белән генә берәр нәрсәгә ирешсән ирешсән.

Петербург заводларында татар эшчеләре байтак. Хужалар рус эшчеләре белән аралашып китүләренә комачаулау өчен аларны гел авырак шартларга куялар, азрак түлиләр, эшчеләргә бер-берсе белән дошманлаштыру өчен диннән оста файдаланалар. Кайсы гына рус егете, итәк очын йомарлап, татарларга чучка колагы күрсәтми. Аның акылы дин сөреме белән шул хәтле томаланган, моны ул үзенә күрә бер егетлек дип саний, шаркылдап көлә, тик картрак эшчеләрнең кайсы булса:

— Нәрсә, айгыр кебек кешнисең? Рус эшчесе белән татар эшчесе арасында нинди аерма бар? Алар да хужага бил бөгә, без дә.

Төптәнрәк уйласан, байларга төрле милләт эшчеләре юк, аларга гомумән эшчеләр бар, алар байларга баш күтәрми эшләргә тиеш, ә инде «мөселман кардәш» яки «православные» дип лыгырдаулар эшчеләргә томаналыкта тоту чарасы гына. Эшчеләр үзләренчә чамасыз авыр хәлләре турында уйламасыннар, шуның белән киешсеннәр, ходай тәкъдире дип белсеннәр, теге дөньядагы жәннәт белән юансыннар. Менә ни кирәк асылда байларга.

Төрмә тын, әле яна таң белән башлаган, тимер челтәрле тәрәзәдән чак кына яктылык сирпелә. Мәжит төне буге йокламады. Йөрәнде дә йөрәнде, уйланды да уйланды. Аннары сәке өстенә утырып күзләрен йомды. Күрәсен, аруы, дулкынлануы, борчылуы житәрлек булгандыр, башта оеп, аннары йоклап китте. Шуңда ук төш күрә башлады. Кечкенә инеш буенда туган авылы Теләнче, имеш. Ни хәл итәргә, ашарга икмәк-бәрәңгеләре, кияргә иске-москы киёмнәре юк, түрдә Мәжитнең әтисе сузылып ята. Аны көфенләгәннәр. Ул үлгән. Ишегалдында, дөресрәге, урамда, чөнки аларның киртә-куралары юк иде, этләре улый. Сузып-сузып, жан өзгеч итеп улый. Мәжит аны эзли, таба алмый. Кич яфраклы эрекмәннәр, куаклар арасынан карый, күренми. Каршыда зират, берничә кәкре каен. Мәжит шул каеннарда таба бара, имеш. Ни күрсен, яна кабер өеме янында этләре Актырнак ята. Мәжит аның янына жиргә утыра. Эт белән икәү бергә елыйлар, имеш... Ул да булмый, Мәжит, аркасына биштәрле капчык асып, әнисе, энеләре белән сабуллашып, туган авылынан чыгып китә. Ул белә: аларның нибары ике пешеремлек оннары бар, анысы да алабуга кушкан. Ә өйдә биш жан! Мәжит тизрәк шәһәргә барып, акча табарга һәм әнисенә китереп бирергә тиеш. Әмма бер чыгып киткәч, тиз генә кайта алмый. Ниһаять, ул кайта, ләкин авылда кардәшләреннән бер кемне тапмый. Авылның яртысынан күбрәге теләнергә чыгып киткән, тәрәзәләре кадакланган.

Мәжит Рәсәй буйлап бик озак кангырып йөри, ниһаять, Петербург каласына килеп чыга, бер заводта кара эшче булып эшли. Үз якларынан Әсма исемле ятимә кызны очрата, өйләнешәләр...

Беркадәр вакыт аңына килә алмыйча тора Мәжит, үзенең кайда икәнен белми. Әкрәләп зинһенә ачыклана. Ул бер кешелек камерада ята. Ниңә аны бер кешелек камерага утыртканнар? Әллә төрмәдә барысын шулай утырталармы?

Хәзер күпме вакыт булыр икән? Эшчеләр бүген эшкә чыгарлармы? Чыксалар, цехлардагы гадәттәге жанлы шау-шу булмас, сөйләшми торганнардыр. Нәрсә сөйләшсеннәр? Һәр завод аерым. Хәтта шәһәр күләмендә бердәмлек юк. Әгәр барлык Питер эшчеләре бер булып күтәрелсә... Сөйләгәннәр иде шул шундый хәлнең кирәклегенә турында...

Мәжитнең үтереп ашыйсы килә башлады. Димәк, эшкә бара торган вакыт якынлашкан. Иртән ул гел бер вакытта ашый иде. Төрмәдә башка, монда синең гадәтләрң белән санашмыйлар. Кичә бөтенләй ашатмадылар, бүген ашатырлармы икән?

Күпмедер вакыттан соң ачлык газабы беркадар басыла төште, Мәжит аш вакыты үткәнлеген аңлады. Уйлары тынычрак ага башлады. Фәрденән ире Гыйрфан абзый цехтадыр инде. Гадел кеше ул, ат кебек эшли, ачуы килсә, сүзен өздөрөп айтә. Юкны-барны сөйләми. Мәжитне «ярамаган» эшләре өчен һичкайчан ачуланмады, кисәтмәде, киресенчә, хуплады гына. «Сина ышаналар, Мәжит. Иптәшләреңнен өметен аклау зур нәрсә ул», дия иде. Хәзер дә ул аңа ышана торгандыр. Мәжит коелып төшмәс, дип уйлый торгандыр. «Дөрөс, Гыйрфан абый, ни дип куркырга? Кыйнарлар. Безне кайчан кыйнамадылар», — ди Мәжит Гыйрфан абыйсы белән сөйләшкәндәй.

Мәжит кинәт башын күтәрдә, камера ишеге ачылып китте, анда сары мыеклы, усал карашлы, кылычлы надзиратель күренде.

— Чык!
— Кая?
— Сөйләшмәскә! — дип акырды надзиратель. — Кулларыңны артка, бунтовщик!

— Какой-такой бунтовщик! Минекә аны, понимаешь, күргәнә дә юк.
— Әле сөйләнеп торасыңмы, антихрист! — Надзиратель Мәжитнең муен тамырына берне кундырды. — Молчать!

— Молчать так молчать, — диде Мәжит сукранып һәм, кулларын артына куеп, ярым караңгы тар коридор буйлап атлады. Берәз баргач, бер ишек күренде. Ул ачык иде.

— Уңга, аска! — дип команда бирде надзиратель.
Мәжитне ярыйсы якты бер бүлмәгә керттеләр. Зур өстәл артында погонлы, конгырт чәче шома итеп артка таралган, пенсне белән бер кеше утыра иде. Колаклары ничектер кечкенә башына сыланып тора, тешләргә жыенган ат кебек. Иөзе кипкән, хәтта саргая төшкән, күзләре, тычканныкы кебек, кечкенә, пыяла аша үтә бораулап карыйлар сыман.

— Могаметанинмы? — дип сорады ул коры гына. Аның тавышы көтелгәннән артык калын булып чыкты.

— Моя Мәжит була.
— Нәрсә?
— Минекә Мәжит була. Мулла такой исем биргән.

Тикшерүче кечкенә, салкын күзләре белән аңа берничә секунд карап торды. Гүя барысын берьюлы күрергә, белергә тели иде. Иреннәре беленер-беленмәс кыйшайды.

— Фамилия?
— Празваниемы? Мулла айтте: Галиәкбәрәф булырсың диде.
— Нәрсә башны катырасың, мулла нишләп фамилияне айтсең.
— Безнеке айтә! Бядовый мулла! Таягын идәнгә бәрәп бер акырса, бөтен... фәрештәләр тыр-тыр сыза.

— Кемнәр сыза?
— Фәрештәләр, ваше благородие. Божье работники.
— Молчать, паршивец! Сорауларга җавап бир. Исемен?
— Мулла айтә Мәжит. Габтелмәжит.
— Атаңның исеме?
— Галиәкбәр диләр иде.
— Кайда тудың?
— Казан губернасы, Теләнче авылы.
— Кайсы елда тугансың?
— Белмәс, ваше благородие. Мулла язмаган, хәерчегә кәгазь әрәм дигәндер.

Тикшерүче каршындагы кәгазьләргә читкә этәрде.
— Хәзер ни өчен бунтка катнашканыңны сөйлә. Ялганлама. Ялганласан, кара! — Тикшерүче озын бармагын селекте.

— Минекә ялганлыг белмәс, ваше благородие, Ялганлау, мулла айтә, зур... Аның өчен төмугта...

— Эш турында сөйлө.

— Эш турында нәрсә сөйлөсөң! Безнең эш авыр, алла күрсәтмәсен. Тимер ташыйбыз, шлак түгәбез. Тез буыннары сыгыла...

— Так! — диде тикшерүче һәм кулларын күкрәгенә кушырып, урындык артына ята төшөп, Мәжиткә ерактан карап торды. — Юләр сатарга сине кем өйрәттө?

— Бер кем өйрәтмәде, ваше благородие.

— Шулаймы? Ә моны өйрәттеләрме? — Тикшерүче яшен тизлегендә урыныннан торды һәм Мәжитнең янагына уңлы-суллы сугып алды. Мәжитнең күзләреннән утлар чәчрәде.

Тикшерүче кулларын ак кулъяулыгына сөртеп, яңадан өстәл янына утырды.

— Хәзер ничек сөйләргә кирәген төшендеңме? Листовкаларны кайдан алдың, кем бирде?

— Мин авызымны ачып басып торадыр идем. Кемдер аркама төртте, валай, ди. Ящикка күрсәттө. Ну мин... мендем...

— Тагын бер тапкыр сорыйм: листовкаларны кем бирде?

— Әллә тагы. Күрмәдем, арттан суздылар.

— Ящик өстендә ниләр сөйләдең?

— Мин сөйли белмим, ваше благородие. Кычкырдым гына.

— Кычкырдың?

— Кычкырдым.

— Нәрсә кычкырдың?

— Анда барысы кычкыра, а-ааа, ба-ааа!

Ишек төбөндә ике сакчы күрәнде, тикшерүче кулын селтәде һәм артына борылды. Мәжитнең ике ягына баскан ике кылычлы аны алып чыктылар. «Менә эш тә шуның белән бетте, нәрсә иләктән алып чиләккә салырга», дип уйлады Мәжит. Аны ниндидер бер буш бүлмәгә алып керделәр. Мәжит тирә-ягына каранырга өлгөрмәде, аны аяктан бәреп ектылар, аннары тәнне өзгәли торган камчылар белән кыйный башладылар. Мәжит үзенә тисәләр җавап бирә торган иде. Төрмә кешеләре остарак икән, алар кая сугарга, ничек сугарга кирәген бик яхшы өйрәнгәннәр, Мәжит аякка басу белән аны шуңда ук бәреп ектылар. Ул анын жуйды, анын каршы торырлык көчә калмады...

Камерага ничек китереп ташлауларын Мәжит белмәде. Ул таң алдынан гына аңына килде. Күлмәге, чалбары юеш, ерткаланган, канга буялган иде. Ни булганы аңына тиз генә барып житмәде, ул ниндидер караңгы томан эчендә кебек иде.

Күпмедер вакыттан соң, Мәжит тәмам аңына килде, бик авырлык белән торып утырды. Тимер челтәрле тәрәзәдән камерага көн яктысы саркып керә иде. Мәжиткә төшенүе читен: бу кайсы көн, кичәгемә, бүгенгемә? Өстәл өстендә тимер кружка белән су, Мәжит, бик авырлык белән торып, су эчте. Хәл кәргәндәй булды.

Чираттагы рәхимсез сорау алудан соң, Мәжит инде аңына килә алмады. Аның күзләре мәңгегә йомылган иде. Аны атарга, асарга, сөргәнгә хөкем итмәделәр, өлгөрмәделәр. Суд каршында аның ул хәтле гаебе юк иде. Ләкин ул мөңдәгән исемсез язмашлардан уза алмады, алар кебек төрмә диварлары эчендә мәңгегә югалды.

Фәрдәнәнән ире Гыйрфан абый, ниндидер авыр машинаны цехка керткән чагында, машина астына калып дөнья белән сабуллашты. Фәрдәнә иренен чыпта ябылган жансыз гәүдәсенә капланып озак елады. Ул бәргәләнмәде, суккаланмады, әмма кайгысы чиксез тирән иде. Аннары ике бичара хатын — Әсма белән Фәрдәнә — Петербургтан каядыр китеп югалдылар. Кая киткәннәр, анысын беркем дә белмәде.

Сәфәрдән кайткач, Жәннәт эти-әниләрәнең хәлән барып белергә яки үзләрен кунакка алдырырга тиеш иде. Атна-ун көн үтөп китүгә карамастан, бүгенгә хәтле аның тегесен дә, монысын да эшлэгәне юк. Билгеле, эш бер самавар чөйдә, бер кич вакыт табуда гына түгел иде.

Бер көнне, Жәннәтнең котын алып, әнисе Раббани үзе килеп житте. Жәннәт, ана ах-вах килергә ирек бирмичә, ашык-пошык исәнлек-саулык сорапты.

— Анакай, ни булды, күзләрен эмән кызарган, елагансын?

— И кызым, шундый чагыбызда хәлебезне барып белмисен,— диде Раббани пинәләп.

— Үзебездә мәшәкатъ, анакай, муеннан ашкан. Юлдан кайткач, башта үзем, аннары Рамазан сырхаулады.

— Анысын ишеткән идем. Сөз юк чакта атакаеңа акча бик кирәк булды. Сине теленнән төшермәде. Аннары ничектер рәтләде. Шуннан тынычланып дигәндә генә энең һарун...

— Ни булды һарунга?

Раббани тирән көрсенде.

— Әтмә, кызым, сүләмә дә. Кеше ышанмас. Харап кына итте үзебезне. Нич уйламаганда, көтмәгәндә... Ил алдында атакаеңның ак сакалын... кеше күзенә күренерлеген калдырмады.

— Нишләде соң, анакай?

— Вак-төяген, кызым, үзебез каплап тордык. Менә акыл керер, менә төзәләр дидек. Бердәнберебез, карап торганыбыз бит. Әһары күпер астында...

Кунак килгәч, гадәт буенча, чәй әзерләргә кирәк, чәй янында сүз чыга, тынычланасың. Әмма Жәннәт гүя моны оныткан иде, ул анакаең ашыктыруны гына белде.

— И кызым, сиңа сүләмәсәм, кемгә сүлим. Хәзер инде синнән турылыклы балабыз калмады. Әтиң белән елый-елый дога кылдык үзең. Атакаең тора-тора да өзелеп әйтеп куя: «Ходаем, нигә шул Жәннәтемне малай итмәдең...» ди.

— Ярый, анакай, син булмаганны сүләмә. Һарун нишләгән?

— Һарун эшлисен эшләгән. Әтисенең бар кадәр кубышкаларын эләктереп, маржа кызы белән башка калага сызган...

Жәннәт барысын аңлады.

— Ахмак, акыллырак эшләргә кирәк булган,— диде ул, үз алдына сөйләнгәндәй.— Ә ничек мактана иде, пәйгамбәрләр эшли алмаганны эшлим мин дип... Сөз дә авыз суларыгызны корытып мактадыгыз: Һарун, Һарун...

— Үз балаңа өмет багламасаң...

— Менә багладыгыз...— Жәннәт ишек-түрлө йөрәнде.— Ярый, кайгырмагыз, акчасы беткәч кайтыр. Хөжжәт мулла ачуланмас. Аның кардәшеннән үрнәк алып эшләгәннәр. Урта сүз табарсыз әле.

— Кубышка булмагач, без нишли алабыз.

— Берчәсен¹ алмагандыр әле.

— Стенабызны каерып, берчәсен алган, кызым, күзгә кырып салырга калдырмаган, мәләвен!

— Анакай, юкны сүләмә. Беләм ич атакайның кемлеген. Ул кубышкаларны жигел алына торган жиргә куймас. Мачы тизәген яшергән кебек яшерә ул аларны.

— Үзебез өйдә юк идек шул, эчкә стенавы ватып алган...

— Каян белгән?

¹ Берчәсен — барысын.

— Шуна аптырыйбыз. Гич беленми иде, югыйсә. Жен-пәриләр күрсәттеме әллә. Атакаең тәмам тилегә сабышты. Әллә ниләр сүләнә. Кубышкалар өчен жаным бер әрнесә, атакаең өчен ике әрни. Ходайныкын белмәсән. Кияү белән бер барып чыгар идегез. Кибетендә дә эшләре буталган. Әбелхарис әтә, Исмәт абый бөтен нәрсәдән шикләнә. Болай булса, приказчиклыктан китәм, ди. Аны башка байлар чакыра икән.

— Китсә юлы такыр. Дөньяда приказчик беткәнмени? Күпме квартирыгызны биләп торалар.

— Сиңа әтмәдем шикелле, бу арада туйлары булды әле.

— Нинди бетмәс туй тагы?

— Теге нәмәстәкәйләре кияүгә чыкты.

— Кемгә, Шәүлә Кәдүгынамы?

— Юк, ниндидер рабочийга.

— Тоттырасыгыз калган үзен. Хөжжәт муллага сүләсәгез... Питерда, беләсеңме, аларны нишләтәләр. Ыржалум ашыйлар. Сездә торармы?

— Юк, үзләренә кайдандыр тапканнар.

Ниһаять, әнисе кайтып киткәч, Жәңнәт уйга калды. Әнисе бар чакта ул берничә тапкыр эсселе-суыклы булды. Ул, билгеле, әнисенң барлык күз яшьләренә, зарларына ышанмады, алар гомер буге елыйлар. Нарун, әлбәттә, күпмедер чәлдәргән, ихтимал, стенаны да каергандыр. Ләкин әтисе-әнисе артык хәйләкәрләр, бөтен кубышкаларын бер жирдә тотмаслар. Аннары анакае кайгысын сөйләргә килдеме, әллә кызындагы малларының иминлеген белергәме? Соңгысы дөресрәк булырдыр шикелле.

Жәңнәтнең карары ныгыганның-ныгыды. Яхшы булды әле, бер өлешен Нарунга сылтарга... Без юк чакта килеп алган диярбез. Ул чыннан да килгән булган бит. Асрау үзе әйтте... Аннары Нарун Рамазаннан күпмедер акча алган түгелме? Шулай, шулай... Бушка имеп торырга тапкан... Юк!

Жәңнәт урыныннан сикереп торды.

Хәзер аның уе нык иде. Ул, караңгы бүлмәгә чыгып, атакаеның капчыкларын актара башлады. Элек сүз кубышкалар турында гына бара иде, хәзер капчыктагы каракуллар да... Кабер якасына баскан картларга әллә ни кирәкми. Монда яшьрәкләр бар!

Бер атна инде тоташтан бурап-бурап кар ява. Яз бураннары яки карга бураннары дип әйтәләр моңа. Бөтен дөньяны кар баскан, күз ачыксыз буран, кар көртләре, шулай да кайдадыр яз сулышы сизелә һәм тын гына типкән йөрәкләр сикереп куя.

Ниһаять, буран безаз басыла төште. Тагын өч-дүрт көннән соң Айтүтәләргә Мәрхабә белән Вәли килделәр.

— Һай, бу буран бурады,— диде Айтүтә чәй янында. Ул кызы белән кияве килүгә шул хәтле шатланган, әйтерсәң янадан туган иде.— Әтигез көне-төне диярлек өйгә кермәде, мин безаз кыштырдадым, киленкәем чыккалады.

— Ахирәттән кар көрәттегезме? — дип сорады Мәрхабә.

— Әни арттыра,— диде самавар артында утырган Габидә.— Хан килене иттеләр.

— Ярый, киленкәем, зарланма. Менә әтеп-әтеп түргәрәк утырмыйсың, һаман борыңгы киленнәр шикелле самавар артына яшеренәсен... Без прастуй халык, шәригать-мәригатьләргә белмибез, үзебезгә ничек килешә, шулай эшлибез. Өстәл артында шадыр¹ утыр, бар җәмиать нурлы йөзәңне күрсен, самавар артына качма. Шулаймы, кияү?

¹ Шадыр — шат,

— Шулай, эни.

— Вәли кунакта гына шулай әйтә торгандыр, — диде Габидә.

Әбелмәних белән Әбелхарис өйдә юклар, алар сонрак кайталар. Габидә Әбелмәних абзый алдында бөтенләй диярлек сөйләшми. Болай ул шат күнелле, көлөргә ярата. Төймә кебек кечкенә түгәрәк күздәре ялтырап тора.

— Әллә тагы, — диде Вәли елмаеп. — Мин Чистайдан иртә киттем, өйдә киленнәр булмады.

— Ә син, Мәхүп кызым, нигә уйга калып утырасың? — диде баядан бирле кызын күзәткән Айтүтә.

— Акыл жыям, — диде Мәрхабә көлеп. — Кыз чакта барысын алдан сөйләп куйганмын, хатын булгач, сөйләргә калмаган.

— Ахирәт әйтер инде. Бирегез чынаякларыгызны, чәегезне кайнаратыйм. Аштан житешегез. Әнкәй нигәдер сыйламый.

— Мин, киленкәем, кызым белән киявем янымда булгач, бөтенесен онытам. Мәхүп, элэк¹ эчлө бәләшемне кабып кара. Син яратканга атлап² пешердем. Кияү дә Мәрхабәсенен ни яратканын белсен.

Мәрхабә әнисеннән:

— Алексей Петровичны күргәннең юкмы, Варвара Владиславовна ничек тора, Наташа нишли? — дип сорады.

— Алексей Петровичны авырый дип ишеткән идем, үзен күргәнем юк, — диде әнисе. — Варвара, минем кебек, картайган. Ул, Мәхүп, сине сорашты, килсә, безгә хәл белә керсен, диде. Наташасын күптән күргәнем юк. Әнисе икенче шәһәргә күчеп китте дип әйткән иде әйтүен. Кереп хәлләрен белмисеңме? Кинәнерләр иде.

— Шулай дип торам, эни. Вәли, берничә минутка гына керимме?

Мәрхабә, киенеп, чыгып китте.

Һава жылы, тын. Урамда бала-чага шаулаша, алар тәмам карга буялып беткәннәр, бит урталары кызарышкан. Күрәсең, елга буеннан чана шуып кайталардыр.

Мәрхабә, урамны аркылы чыгып, таныш ишегалдына керде. Монда кар рәтләп көрәлмәгән, сукмак кына салынган иде.

Мәрхабә звонокның кайда икәннен белә иде. Эчтән Варвара Владиславовнаның әкрән тавышы ишетелде:

— Кем бар анда?

— Мин, Варвара Владиславовна, Мәри.

Алар баскыч төбөндә үк кочаклашып күрештеләр, аннары сөйләшә-сөйләшә өйгә керделәр.

— Әйдүк, өс киеменче салып жибәр, Мәри. Киявез, әти-әниләрең исәннәрме?

— Шөкерләр.

— Әниенче бер күргән идем шул.

— Әйтте. Алексей Петрович авырыймыни?

— Хәзер терелеп килә инде.

— Ә Наташа?

— Ул... Кисловодскида.

— Дөваланамы эллә? — дип гажәпләнде Мәрхабә.

— Юк, гимназиядә укыта.

Алар Алексей Петрович янына керделәр. Ул инде урында ятмый, язучы өстәле янында утырып, ниндидер калын китап актара иде. Мәрхабә кергәч, урыныннан тормыйча гына артына борылды. Йөзө суырылган, ябыккан, сакал-мыгы житешкән. Элек болай түгел иде бит, хәзер ябык-лыгы аеруча күзгә ташлана. Әллә өстендә гадәттөгә костюмы юккамы? Хәзер ак күлмәк өстеннән жилет кына кигән.

¹ Эләк — жиләк.

² Атлап пешердем — махсус пешердем.

— Ә-ә, Мәри, исәнме-саумы,— диде Алексей Петрович берәз карлыга төшкән тавыш белән.

— Сөз авырып киткәнсез икән, Алексей Петрович?

— Зарар юк, аякка бастым инде. Үзегездә хәлләр ничек, яңа урынга ияләшәсезме?

Мәрхабә иптәшләренең киңәше буенча якынрак жиргә эшкә күчкән иде. Бу больница элеккесе кебек зур түгел, бинасы кечкенәрәк, врачлары азрак, авыруларның барысы диарлек эшчеләр. Теге больницаның рухы ничектер башкарак, яктырак иде сыман, монда хөкем ителгәннәр ята диарсен, берәү дә терелүенә чынлап торып ышанмый, гүя тулмаган сәгәтләрен генә тутыралар.

— Нигәдер авыр ияләшәм, Алексей Петрович. Иске шифаханәне сагынам, анда нәрсәсәдер йөрәккә якынрак иде.

— Шулай, шулай,— диде Алексей Петрович, ябык бармаклары белән өстәл дөбөрдәтеп.— Вақыты белән ияләшерсез. Виктор белән ничек торасыз?

Мәрхабә кызарды.

— Яхшы, Алексей Петрович.

— Анысы иң әһәмиятлесе. Без такыр юлдан бармыйбыз, бер-беренә канат була белмәсәң, бик авыр... Варя, безгә берәр стакан чәй китерсәңче.

— Юк, юк, зинһар борчылмагыз, Варвара Владиславовна. Мин яңа гына табын яныннан тордым, Виктор әнкәйләр белән чәй эчә калды әле.

— Самаварым кайнаган, лимонлап бер стакан чәй эчәрсез әле.— Варвара Владиславовна тиз генә чыгып китте.

— Виктор мондамыни?

— Бездә парлап йөриләр.

— Моңысы начар түгел.

Варвара Владиславовна подстанникларга утыртылган ике стакан лимонлы чәй, варенье һәм печенье алып керде.

— Гафу итегез, мин бире генә. Залда суыграк. Я, Мәри, рәхим ит, син бит шундый печенбены ярата идең.

Мәрхабә әкрән генә елмайды.

— Минә әллә кая киткән дип уйлыйлар, ахры. Әни яраткан бөлешмне пешергән, Варвара Владиславовна...

— Нишлисен, кунак кына булдың инде безгә.

Варвара Владиславовна тагын чыгып китте. Руста моңа әллә нәрсә игътибар ителми. Иренәң эше бар икән, үзе генә сөйләшсен, хатыны аңа комачауламый. Ул татарда гына табынга төп әһәмиятне биреп, эш турында сөйләшүгә бөтенләй вакыт калдырмыйлар.

Варвара Владиславовна ире алдында Наташаның исемен телгә алмады. Әллә араларында сүз булганмы? Әтисе-әнисе Наташаны бик-бик яраталар иде, ул аларның бердәнбере. Бер балалы ата-аналарга авырдыр шул. Бая да Варвара Владиславовна кызы турындагы сүзне бик тиз йомарга тырышты. Мәрхабә яхшылап абайламады, Варвара Владиславовнаның керфегенә яшь бөртөкләре эленгән иде түгелме? Алексей Петровичның йөзөндә дә ниндидер сагыш, ул, бал кашыгы белән чәен болгата-болгата, стаканына озак карап торды. Аннары көрсенүен ничектер эчкә йотып, урыныннан торды, каяндыр шкаф артыннан бер кәгазь кисәге алып чыкты.

— Зинһар, шуны Викторга тапшыра күрегез, ул нишләргә икән белә.

— Яхшы, Алексей Петрович.

— Шулай да ераграк яшерегез, Мәри.

Мәрхабә, Алексей Петровичның янадан шкаф артына кереп китүенән файдаланып, кәгазен куенына яшерде.

— Менә Наташеньканың рәсеме. Уйга калып төшкән,— диде Алексей Петрович.

Мәрхабә дустының рәсемен кулына алды. Наташа чәчләрен тартып төшкән. Әйе, Наташаның кайгысы кәгазьдә дә ярылып ята. Менә-менә керфек очларыннан яшь тамар кебек. Мәрхабә аның унышсыз мәхәббәтен белә иде. Күрәсен, шуны һаман оныта алмыйдыр. Бала һәм үсмер чакларында Наташа белән Мәри дуслар иде, тик уйларының ике юнәлештә агуын белеп бетермәгәннәр. Күрәсен, тәрбияләрендәге аерма ахыр килеп өскә калыккан. Мәрхабә гади татар кызы, укымышы аз, бар таянганы — табигый акылы, ирекле холкы, гаиләләрендәге чагыштырмача хөрлек булды. Шул нәрсә аңа хирургия сестрасы кебек жарыйсы ук катлаулы һөнәрне үзләштерүгә ярдәм итте. Шулай да рус интеллигенциясеннән ул шактый ерак, аларның эчке дөньяларын, рухи тормышларын аңлап бетерми. Дөньяга карашлары да башкачарак бугай.

— Син генә түгел, Мәри, мин дә вакытыңда аның эчке дөньясына үтөп керә алмадым,— диде Алексей Петрович уйчан гына,— ә хәзер соң бугай. Әнисе гел сагынып елый. Аналар барысын гафу итәләр, ә аталар... Я, ярый, Мәри, мин сине артык тотмыйм, Виктор көтә торгандыр. Сөз, хатын-кызлар, әниләрегезне тирән аңласагыз да, әтиләрегезне...— Алексей Петрович башын чайкады.— Я, ярый, хуш иттек.

28

— Чалдың, суйдың, үтердең, тереләй кабергә тыктың, алла тәләнен иң явыз каһәре сина! Инде кая барам мин рисвай булып картаймыш көнемдә? Анакаең кая бара? Ходайның нинди ләгънәтләнгән сәятендә тапты сине Раббани? Ник тугач та ике аягыңнан тотып, башың белән стенага бәрмәдем? Гөнаһы булмас, раббем алла кичерер иде. Нигә үз балаларымнан мондый, колак ишетмәгән, күз күрмәгән жәбер-золым гатыйм? Азганы булды Азганы, һаруны булды һаруны, инде Жәннәте барыннан да уздырган. Дәжжал кызы, пәри кызы! Ничек газиз атакаены көпә-көндөз таларга кулың барды? Син минем үзем китереп биргән кубышкаларымны, малларымны тартып алганчы, жанымны суырып алыр иден. Мен тапкыр жинелрәк булыр иде миңа. Һай, аллам, инде кая барыем, кемгә сүлим кара таш хәсрәтемне? Чалдың, суйдың, ыржалум ашадың! Яраббиде, яраббиде дөнья-ахирәттә игелек күрсәтмә шул бад-бәхеткә. Бала чактан ашаткан тәмле ризыкларым, киендергән жылы киёмнәрен харам булсын, бугазыңа сөяк булып тыгылсын, киёмнәрең бака яфрагына әверелсен... Син, убыр кызы, аздәкы хатын!.. Син жәннәттән чыгып изге сәяттә яралган фәрештә түгел, син тәмугтан чыккан кабахәт жанның кисәү кабыргасыннан яралган шәйтан кызы!

Болар Исмәт байның кызы Жәннәткә яудырган каһәрләренен менән бер өләше генә иде. Исмәт шашар хәлгә житкән, күзләре түгәрәкләнгән, йөзе кыйшайган, киеме тәмам таушалып беткән. Ул бизгәк тоткан кебек калтырана, утырып та, басып та тора алмый, бәргәләнә, суккалана, авызында күбек. Ул инде сүз әйтә алмый, ике кулын йомарлап, буыла-буыла: «У-у!» дип кенә кычкыра иде.

— Ярый, атайкы, шәйтан кебек акырдың, урман анасы¹ кебек үрле-кырлы сикердең,— балаганда да мондый кәмит күрсәтмиләр. Энә капчыкларың, янчыкларың— ал да өенә кайт!— диде Жәннәт ачу белән.— Мин сорамадым, үзең китердең, капчыгың төбөндә ни булгандыр, мин карамаган.

— Үзем, үзем, үз кулым белән китереп бирдем. Шушы кулларым белән! Ник бусагаңны атлаганда кулым корып төшмәде, ник аяз көндә

¹ Урман анасы — шүрәле.

яшен сукмады үземне... Син миңа буш капчыклар, бакыр тутырған янчыклар бирәсен, ә малларым, кубышкаларым кайда? Китергәндә капчыкларым түбәләмә иде, кубышкаларым янчыкларына сыймый иде. Алар бит минем битәм белән жир себереп тапкан газиз малларым! Син минем каракүлләремне, кубышкаларымны кайтар, шомарган тиен-нәр түгел, кубышкаларымны, мәләвен! — Ул идәндә аунап яткан капчыкларга аягы белән типте, янчыкларны читкә этәрде. — Нигә миңа болар, мин «старьяберем»мы? Мина каракүлләрем, кубышкаларым, алтыннарым кирәк. Бирмәсән, китмим, бусагаңа аркылы ятып үләм! Кубышкаларым, а-а-һа-һа! Күз нурларым, майларым. Кая яшерде сезне тәмуғ кисәве? Хәзер мин аның жанын алам, хоҗай үзе шаһит! — Исмәт бөтен көчә белән ыргылып кызына ташланды, нәрсәдер аударды, нәрсәңдер бәрәп ватты. Жәннәт карт әтисеннән житезрәк иде, бер сикерүдә читкә тайпылды, кулына эләккән ниндидер авыр нәрсәне күтәрәп:

— Якын килмә, башыңны сугып ярам! — дип кычкырды.

— Яр, из! — дип, кызына каршы акырды Исмәт. — Син аны ярдың инде, бәдбәхет! Каннары, миләре төрлә якка чәчрәде. Я, алла... — Исмәт ике кулын баш өстенә күтәрде.

Исмәт әле байтак вакыт кызын тотып буарга жилкенде. Аннары нәрсәгәдер абынып, идәнгә жәйрап егылды һәм, маңгаен идән тактасына бәрә-бәрә, бик озак акырып елады. Соңыннан ничектер сыгылып төште, идәнгә аякларын бөкләп утырды да:

— Ничек карт атакаеңны кызганмыйсың, жәлләмисең, Жәннәтем? Әдәм мәсхәрәсә итәсең бит, — диде.

— Үзең Фәйзүк жизнине кызгандыңмы? Ул сиңа каһәрләр яудырганда син аңа ниләр әттең, хәтерлисәнме? Оныттыңмы?

— Һай, кызым, һай, кызым... Мин бит үз-үземне белештермичә... Шәйтан котыртуы буенча, шәйтан...

— Хәзер дә шәйтан котыртуы буенчамы?

— Шәйтан котыртуы буенча...

— Алай булгач, Хөҗжәт мулланы чакырт, шәйтанның кысын. Ә миндә артык бер малың юк. Булган кадәресең барысын Фәйзүк жизин белән һарун алдылар. Кубышкаларыңны, нәрсәләреңне һәммәсен, Безгә атакый үзе кушты, диделәр.

— Юк, юк, мин аларга кушмадым, син аларга бирмәдең! Кызым, Жәннәтем, ярый инде алай булгач, — диде Исмәт, жиң очы белән күз яшьләрен сөртеп, — беткән мал беткән, урталай бүлешик тә бәхилләшик.

— Бар, Фәйзүк, һаруннар белән бүлеш.

— Әй, кызым, юкны сүләмә. Өендәгене син Фәйзүккә дә, һарунга да бирмисең. Моны башка берәү белмәсә дә, атакаең белә.

— Күп сүләмә, атакый, капчыкларыңны ал да өенә кайт. Югыйсә, урамга чыгарып атам.

— Бирмисеңме? — диде Исмәт, тавышын әкрәнәйтеп.

— Алмагач, бирмим.

— Юк, бирерсең! Бирерсең, сөйрәлчәк! Мин... мин... — Ул тагын кызына ташланды, тагын ниндидер савыт-сабаларны бәрәп ватты, идәнгә ауган урындыкны тибеп очырды. Аннары стенага капланып шашып үкерде, күлмәк якасын тартып өзде.

— Кубышкаларым, майларым, жаң кисәкләрем! — дип кычкырды һәм кинәт акылын жуйды, ахрысы, хахылдап көлә башлады, Хитровка турында әллә нәрсәләр мыгырданды. Жәннәт атакаең кызганмады, киресенчә, зәһәрләнеп карап торды. Кибете, йорты бар, шул житеп торыр, аларга озак яшисе калмаган. Әһарны күпер астында тончыктырдылар, Сәмбелне тереләй черттеләр, һарун яхшылыктан үз ата-анасының йортын басып китмәгән. Әгәр ачык авыз булса, Жәннәтне дә шул хәлгә төшерәчәкләр иде. Атакаең белән анакаең...

Гажәп бер хәл: бу фажигале комедия табигать кышкы йокыдан уянып килгән чагында булды. Нәрсәдер чери, бетә, таркала, шул ук вакытта тирәндә, хәзергә күзгә күренмиçә, нәрсәдер шыта, тиздән-тиздән алар яшел үрентеләр бирәчәкләр.

Шул көннән соң Исмәт әйле-шәйле булып китте. Әле ул беркем белән сөйләшми, әле ни сөйләгәннен белмиçә туктаусыз лыгырдый, галәмәт тавыш-гауга күтәрә, аннары урамга йөгереп чыгып китә, билгеле эш белән барган шикелле бик ашыгып Хитровкага бара. Аннары, хәлсезләнеп, берәр капка төбөндә утыра, бөтенләй таныш булмаган кешеләргә озын-озын итеп үзенә хәлән сөйли, кызыннан, киявеннән зар елый, маржа кызы белән каядыр олаккан кече улы һарунны тирги. Шунда ук үлгән улы Әһһардан һәм үлгән кызы Сәмбелдән хат алганлыгын әйтә, балалары аталарын үз яннарына — Хитровкага чакыралар кән, монда сәүдәләр шәп бара, диләр. Шуннан инде Исмәт, сер бүлешкән кебек, тавышын әкрәнәйтә, кулын ирен почмагына куеп:

— Кубышкаларым, кәбәм, үзләреннән-үзләре арталар, кырмыскалар кебек үрчиләр. Кичә капчык төбөндә моның шае гына иде, бүген инде түбәләмә булган, — ди, кочарга иткәндәй кулларын жәя. Жан рәхәтә белән көлә, күзләрендә исә чиксез курку, як-ягына шөбһәләнәп карый. Аның күз карашы мәгънәсез, төссез, әйләнчек сарыкныкы кебек. Түгәрәк бүреге кыйшайган, жиләнәнен тәймәләре рәтләп каптырылмаган, үзе кызу килгәнгә тирләгән. Бер минуттан Исмәт урыныннан куба, йөгереп китә, кулындагы таягы белән, суык кеше кебек, жиргә төртә-төртә атлый.

Бер заман ул кибетенә барып керә, нәкъ ят кеше кебек, әйберләренә бәяләрен сораша, кайчак бәяне үзе куйганын белмиçә, «Аһ, жуликлар, тереләй тунауылар!» дип, төкерек чәчә-чәчә приказчикларны сүгә. Әбелхарис, энесенә кибетне яхшылап карарга кушып, Исмәтне артык бүлмәгә алып чыга, урындыкка утырта, чәй бирә, тынычландыра. Исмәт азрак акылына кайткандай була, ләкин күп сүзләре һаман әле аңлашылмый, мәгънәсез.

— Казанский кияү кермәдеме? — дип, кинәт сорый Исмәт. — Кара, кибеткә жибермә аны, ул жулик. Жәһәннәттәге бар әйберебезне чәлдәргән, кубышкаларымны да. — Исмәт жиң очы белән күз яшьләрен сөртеп ала. — Казанга кайтып киткән дисеңме? Ышанма. Ләхауля вә лә куәтә... Күз буйый ул, хәзер алдына әллә кем кыяфәтәндә килеп баса. Ул жен-пәриләр белән эш итә. Аллаһ сакласын, Хөжжәт мулла өшкерергә килгән саен аны күрә, корьән укый башласа, жилән астыннан чыгып сыза, ди. Бүген Хөжжәт мулла килмәдеме? Өшкерсен иде, брат.

— Нишләп ул кибеткә килсен, Исмәт абзый. Килсә, өйгә килер.

— Юк, ул чалмалы шәйтан кибетләргә дә керә, — Исмәт ят итеп тәлинкәсен башына каплай. — Син аны, Әбелхарис, белмисең, ә мин аны беләм, ул безнең атакай Аблай хажи белән эшнә иде, гел бергә чәй эчәләр иде. Ә самаварларында... шәйтан суы. Ниң ялганламыйм. Валлаһи, таллаһый! Үзе ул мәчеттә торса да, жанын күптән шәйтанга саткан. Раббани әтте. Раббанига үз женнәре әткән. Әх, энекәем, хатыннардан тоже саклан, алар итәк астыннан ут йөрәтәләр. Беләсеңме, — ул тиз генә тирә-ягына каранып алып, тавышын әкрәнәйтте, — Раббани кызы Жәһәннәт белән икәүләп мине үтерергә булган, чак качып котылдым. Кулларында менә мондый балталар. Шау-шау кайнаган казанга тереләй салалар, аннары урам баганасына кибергә асалар. Мин беләм аларны. Ә син, Әбелхарис, минем үз улымнан артык, малымны урламыйсың, маржа кызлары белән типтермисең. Мин мал табам, алар... Абабау!!! — дип, кинәт бик ачы тавыш белән кычкырып жиберде Исмәт.

Исмәтнең аңгы-миңге сүзләрен Әбелхарис беренче тапкыр гына тыңламый иде. Баштарак ана бу хәл бик сәер тоела иде, соңыннан күнекте. Намуслы кеше буларак байның бу аяныч хәленнән файдаланып ка-

лырга теләмәде. Киресенчә, Раббани янына кереп, барысын ачык-ачык сөйләп чыкты.

— Бай абый килә дә, кассаны бер тиененә кадәр калдырмыйча алып китә. Өйгә китергәме-юкмы, белмим. Соңыннан мине гаеплисә булмагыз. Табышны көн саен үзегезгә биримме? Булмаса, мине бу жан-жаллы эштән коткарыгыз,— диде.

— И Әбелхарис,— диде Раббани, күз яшьләрен сөртеп,— холай башыбызга нинди бәлаләр яудырганын үзң күрә торасың. Бай абзаң авырмаса, болай булмас идек. Өшкерергә килеп йөри торган Хөҗжәт ахун һәр вакыт әйтә: алла боерса, яхшыруга таба бара, тагын бер ү-өшкерсәк, иншалла, рәтләнәр, ди. Син инде, Әбелхарис, үз кеше, яхшылыгыңны онытмам, кибеткә күз-колак була күр, акчаны көн саен үзәме китереп бир....

— Нәрсәбез бетә. Бай абый мине нәрсә алырга йөрәтми иде. Аннары хәзер безгә...

— Шулайдыр, шулайдыр, бер кирегә китсә, китә ул. Син күз-колак бул инде, Әбелхарис,— дип кабатлады Раббани,— мин акыл ияләре белән кинәшим. Кызым бар, киявем...

Исмәтнең хатыны белән кызы турында әйткән сүзләре кылт итеп Әбелхарисның исенә төште. Соң болар тиле сүзләре генәме? Әллә берәз чыны бармы?

— Тиздән улыбыз Нарун кайтачак. Ул яшь кеше, укымышы бар...

Өйләнмәс борын Әбелхариска заманга хас кайбер хөр фикерләр ят түгел иде, сенеелесенә кайбер хәтәр адымнарына күз йома иде. Өйләнгәч, күбрәк үзенә чәүкә оясына карый башлады. Хәзер бигрәк тә: Габидә авырга узган, ул ата, Габидә ана булырга жыена. Аларның хыяллари, дөньяга карашлары бер, кеше әйберенә кул сузма, үз эшләр тапканың үзенә житә, житмәгәнән ничек тә тартып-сузып житкерергә тырышалар.

Исмәт тынычланды, утырган урынында йоклый башлады. Әбелхарис аны диванга яткырып, кибеткә чыкты. Сатып алучылар күп түгел, кайсы яка, кайсы каракул тиреләре карый, Әбелфәрит аларга йонын, мездрасын мактый, янәсе карагыз, нинди йомшак, йоны нинди бөдрә! һәм ул йонны бармагы белән жәһәт кенә кире якка кайтарып жибәрә. Сүзгә Әбелхарис та килеп кушыла һәм, икәүләп мактый торгач, сатып та куялар.

Бераздан ах-вах итеп Раббани килеп керде. Ул иртәдән бирле Исмәтне эзли икән.

— Борчылмагыз, Раббани абыз, мин аны арткы бүлмәдә йоклаттым,— диде Әбелхарис.

— Алай булса, ярый,— диде Раббани, Әбелфәрит биргән артсыз урындыкка утырып.— Бай абзагыз кассага якын килмәдеме?

— Юк, бүген якын килмәде, аллага шөкер,— диде Әбелхарис.

Раббани ач күз белән шунда ук кибет эчен сөзеп карап чыгарга өлгерде. Әбелфәриткә текәлгәндә аның карашы бигрәк тә шикле иде. Телдән берни әйтмәде, эчтән ни уйлавы ачык иде. Әбелхарис белән Әбелфәрит моны ялгышмыйча укыдылар. Шул хәтле намуз белән эшләгән кешеләрдән шикләнә бит!..

Байтак вакыттан соң Раббани ирен Әбелмәнихның тарантасына утыртып өенә алып китте. Исмәт әле кычкырып мыгырдана, әле башын күкрәгенә салындырып йоклаган сыман итә. Аннары кинәт башын күтәрә, кулын болгап жибәрә, торып аягына басарга итә:

— Идрит... Идрит... Мать якасы, пошел, аллүр! — дип, урамны ягыратып кычкырып жибәрә.

Давамы бар.

Нури Арсланов

ЛАТВИЯ ЯЗМАЛАРЫ

Көзге диңгез буенда

... Давыл бала китерсә дә наратларга,
Әйләнделәр алар көчле корабларга...

«Сынган наратлар», Ян Райнис.

Шаулуй, шаулуй...
Әллә диңгез,
Әллә наратлар?
Болытларның иңнәрендә
Кургаш канатлар.

Әллә яңгыр, әллә томан?!
И көзгә чаклар...
Ник бер үрли, бер ташлана
Бу акчарлаклар?

Монда Райнис наратлары,
Теге кораблар.
Диңгез.
Диңгез түгел,— дала:
Канатлы атлар

Ярсып чаба ак күбәктә,
Меңнәрчә аләр!
Чал ялларын жәеп кинәт
Ярга яталар,

Югалалар комга сеңеп,
Эзсез пораклар...
Соры дала — серле диңгез,
Әкият бу яклар!

Сагышлы да, ямансу да
Көзге бу чаклар,—
Искә төшә Иделдәге
Моңсу учаклар...

«Кызыл гаскәр маршы»

Диңгез тынган иде, томан иде.
Ялгызлыкны бүген иш иттем:
Диңгез буйларыннан барган чакта
Жанга якин бер көй ишеттем.

Латавиядә, бер дә уйламадым,
Бәйрәм көнне шулай каршыга
Килеп чыгар диеп безнең Сәйдәш —
Һава яңгырар диеп маршына.

Уйламадым, совет солдатының
Узган юлын кинәт кабатлап,
Сәйдәшевның серле «атлылары»
Галибәнә чыгар дип атлап.

Алып китте бу моң туган якка,—
Үз йортыма тартты уйларым:
Күргән төсле булдым якташымны,
Казанымны, Идел буйларын...

Ничә тапкыр туздырганнар ирләр
Уртак дошман явын бу чикнең!
Хәзер менә — уртак бәйрәм көнне¹
Мин Сәйдәшев маршын ишеттем.

Ике диңгез

Хыялларым — кара сакал — янымда:
Басып торам ике диңгез ярында,—
Берсе — Кара, берсе — Балтыйк диңгезе,
Чагыштырмак булам ике тиңсезне.

Икесе дә алар горур, мәһабәт,
Икесендә дә яшеренгән һәлакәт...
Икесе дә куәтле — хәттән ашкан,
Икесе дә офыкларга тоташкан.

¹ Октябрь бәйрәме көне.

Баксаң, алар охшаш сыман үзара.
Ә төскә: берсе — соры, берсе — кара,
Авазлары да бер төсле туалмый:
Пышылдый берсе,
Берсе сыкрый, агълый...

Шаулый Балтыйк, шаулый ... тынғы табалмый.
Кара диңгез шаулап кына калалмый:
Ул яралы арысландай үкерә,
Ярсуыннан кыяларга сикерә.

Бер карасаң, болар охшаш шикелле,
Бер карасаң, охшашлыгы икеле,
Бер карасаң, бу ике диңгез — игез;
Дөньяда игезләр дә булмый тигез.

Райнис белән очрашканда

... Ул кораблар давылларга каршы бара,
Өнди беек керәшләргә, дулкын яра...

«Сынган наратлар». Ян Райнис.

Килеп кәргәч тә ишәктән,
Райнис басып тора.
Мыек астыннан елмая,
Күзен кысып кына.

Торабыз бик танышлардай,
Икәү — ул да мин — без.
Ул — рәсемдә, ә мин — тере,
Алдыбызда диңгез.

Икебез дә яратканга,
Ахры, илебезне,
Охшаш язмыш, уртақ язмыш
Бәйли икебезне.

Сүз кушам:
— Теләктәш, юлдаш
Итеп кара миңа,
Ал мине дә үзең әйткән
Гажәп корабыңа.

Ак язмышым синең белән
Тиң иттерсен иде:
Юлымны халкым күңеленә
Киң иттерсен иде.

Диңгез белә микән

Бу ташлар, бу наратлар, бу Балтыйк яры
Күргән диләр дәртле җырчы Райнис Янны.
Басалмады тирән диңгез сулары да,—
Тынгысыз жан! Ничә көйде, ничә янды!..

Ачы яшьләр кушылганга тозлы сулы
Соры диңгез гел борчулы, гел шау-шулы...
Райнис белгән ник көеп, ник януларын,
Шагыйрь белгән!..

Диңгез белә микән шуны?..

Моңсар янында

Явар-яумас төшә беренче кар.
Салкын мазар... Шунда икән моңсар,—
Исеме — ташка уйган язмада.
Калтырана җилдә соңгы яфрак...
Һава соры, җир көфендәй ап-ак,
Сыкрап тора көзгә манзара...

Баганалы, авыр таш диварлар
Уртасында ята чын ватандар...
Ятамы соң?

Юк, ул уянган;
Ул яшь егет сурәтенә кергән,
Ятагыннан берәз күтәрелгән,
Жәймәсенә ярым уралган...

Жәймәләрен менә алып ташлар,
Күзен ачар, кинәт торып басар...
Әйе, шагыйрь басар мәйданга:
— Узмаган бит юкка гомер! — дияр,
Дулкынланып безгә шигыйрь сөйләр...

Ә мин торам калып хәйранга
Кодрәтенә хыял вә хиснең! —
Мин каберендә идем Райнисның.

Сирәк бәхет

Ике җырчы кушылганнар бергә,
Һәр тәкъдирне уртақ бүлгәннәр:
Аспазиясе эзләп килгән аны
Каберенә дә...

Бергә күмгәннәр.

Булган безнең Нократ буйларында,—
Райнисына килгән, сөргенгә:
Көрәштә дә, иҗат, хәятта да,
Үлгәндә дә — алар гел бергә!..

Райнис сөйгән үзенең Аспазиясен,
Бик бәхетле булган ярыннан.
Сирәк бүләк шул ул — мондый бәхет
Шагыйрьләргә язмыш ягыннан...

ТӨРЛЕ ШИГЫРЬЛӘР

Тантанадан соң

Фанфаралар тавышы яңгырап тынды,
Шаулап үткән яшьлек шикелле...
Тындымы соң дөньям?!
Гел яшь илһам
Миңа тагын курай китерде.

Куам, көтү куган малай сыман,
Шул курайда
үткән елларны
һәм онытам узган яшьлегемне,—
Миндә гүя узмый торганы.

һаман әле миңа, көтүчедәй,
Яшел кырлар, үрләр үтәсе:
Теләкләрен илнең, борчуларын,
Сагышларын багып-көтәсе!..

Алиһә

Ак мендәргә башын куеп яткан,
Ә гәүдәсе ярым ялангач...
Матурлыгын кая яшерсен ул,
Чын алиһә булып яралгач?!.

Әйтәрсәң лә Мелос Венерасын
Кемдер куйган шулай яткырып,
Тәрәзәдән төшкән ай нурында
Үзе балкый айдай яктырып.

Жан өргәннәр кемнәр бу һәйкәлгә,
Ак мәрмәрдән коеп тәннәрен?! —
Мөмкин түгел мондый гали затка
Өверелүе гади бәндәнең!

Бу — алиһә ята минем алда!
Бу — чын сәнгать, иҗат тудырган.
Мин — хыялый рәссам, үз бәхтенә
Гарык булып, алжып утырган...

Шулай гына карап утыру да
Нинди бәхет, нинди тантана!
Сөям генәме соң мин бу җанны?
Юк! Гыйбадәт кылам мин аңа!

Ай нурында айдай балкып ята
Ак алиһә, ап-ак мендәрдә...
Юк, уятмыйм әле, — аның урыны
Гәршемдәге изге минбәрдә.

Исем китми

«Күз уйнатма, диләр, Нури, син яшьләргә,
Шүк көләчләр карамыйлар пеләшләргә...»
Аһ, ни чара, артты тагын бер куаныч
Миңа нәфрәт саклап йөргән көндәшләргә.

Үзләре дә алар инде түгелләр яшь:
Алжыган, хәлдән тайганнар, кайсы пеләш...
Гәҗәпләнәм, нигә үрә тора икән
Юк чәчләре мескеннәрнең мине күргәч?!

Картайсам да бик борчылмыйм — көчем булгач,
Көләчләр дә какмас сөяр төшем булгач.
Ләкин юкка куанмыйдыр дошманнар да... —
Исем китми, көнләшерлек эшем булгач!

Сүндерәм дип утка төкергән,
Филгә карап көчөктәй өргән,
Халык хурлап, тел-теш тидергән —
Я явыз ул, яки — тилергән!

Якты көнгә тап төшергәннәр —
Кеше түгел, шәүләләр генә:
Яман халык юк ул дөньяда,
Бар тик яман бөндәләр генә.

Манзара да мин

Купшы дөнья киём алыштырган:
Саргайганнар инде имәннәр,
Иң түземле чук чәчәкләр хәтта
Төрбәннәрен түбән игәннәр.

Жирне япкан зәгъфырандай яфрак
Баскан саен серле пышылдый.
Кояшка ни аңа! Язмы, көзме,—
Ул һәр вакыт көләч — пошынмый.

Башын чайкап торган наратларның
Энәләре жылга сызгыра.
Шаулый урман — серле аның моңы...
И комар мин яшәү кызыгына!

Кояш төсле һәр чак көләч жаным
Матурлыгын таба дөньяның:
Язын, көзен сөя, сөенә белә,—
Үксез чагы гүя юк аның.

Тост

Без тутырган бокаллардан
Дошман эчә алмасын,
Бездән артып калса калсын,
Безгә житми калмасын!
Бездән калса калсын дөнья,
Безгә дигән рәхәтләрен
Төгәл итми калмасын!

Шагыйрь һәм патша

Мәйдан тотып һинд солтанын жиңгән,—
Ия булган таңга, дәүләткә.
Аерылганга газиз туган жирдән,
Шагыйрь гомере үткән хәсрәттә...

Тәхетне ул бәхет санамаган,
Гел сызлаган күңел ярасы:
Шуңа безгә мирас булып калган
Газәлләре, «Бабур-намә»се.

Бабур патша — үзгән дәвер генә,
Тәхетләрдән эзләр калмаган.
Бабур шагыйрь — безнең белән бергә,
Аны тузан каплый алмаган!

Яңгырлы көндә

Елый да елый болытлар,
Бар микән кайгылары:
Көзгә күкнең кайгылардан
Бар микән айныганы?!

Тик шагыйрәнә шулай ул,
Ә маддиюнчә — түгел:
Түкмиләр яшъ болытлар да,
Күкләрдә булмый күңел.

Судан — пар, пардан кабат су —
Бар тирә-әйләнәбез,
Туфрактан яралган без дә
Туфракка әйләнәбез...

Нигә тургай да...

«Тургай картаямы икән?»

Ибраһим Гази.

Саф жанлы кеше дөньяны
Шигырьдә күрә икән...
Ә фани дөнья борчылмый,
Ул кызганып-нитеп тормый:
Анда — тургай да картая,
Шагыйрь дә үлө икән...

Соңгы тапкыр очрашканда
Ап-ак күлмәктән идең.
Кул бирдең гадәттәгечә.
Әйткәндәй ничәмә-ничә:
«Шагыйрь кеше шулай инде —
Ул гел елмая!» — дидең.

Күп яши торган кешеләр —
Елмая, көлә, имеш.
Аңа вакытың калмагандыр,
Ыгы-зыгың алдагандыр...
Ижәт гомерең барын бар да, —
Хәят бер генә, имеш...

Чәчәкләр китердем менә...
Ә дустым күрә микән?..
«Шагыйрь, ник елмаймыйсың?» дип,
Мөлаем көлә микән?..
Нигә тургай да картая,
КЕШЕ дә үлө икән?!,

М. Горький.

1

Иң беренче тапкыр Кояш диеп
Үзем куштым аңа исемне;
Ташны ташка бәреп кабыздым мин
Мәнгелеккә сүнмәс жисемне.

Кояш таптым, ләкин
 Жир-анамның
 Иреннәре чатнап ярылды...
 Жирем сусый!
 Каян Дым табарга? —
 Шундый сорау телде җанымны.

Тырнакларым сынып авыртса да,
 Тешләремне кысып чыдадым:
 «Үз хәзинәң үз куеныңда», — диеп,
 Көне-төне жирне тырмадым.

Төшкән саен һаман тирәнгәрәк
 Дәртләнгәнән сиздем йөрәкнең.
 Күңелем белән тойдым изгелеген,
 Сүнмәслеген кайнар теләкнең.

Тирләремнән Дәрәя хасил булды,
 Дулкыннарға дулкын бәрелде.
 Колачымны салып йөзеп киттем, —
 Сарып алды ләззәт тәнемне.

Жир-ананың ирене алсуланды,
 Яшел ефәк сарды түшләрен.
 Күрдем Салават күпере иңнәреннән
 Көянтәдәй сыгылып төшкәнән.

3

Көнен, суын таптым,
 Тик кысылды
 Сулар һава җитми жир тыны.
 Тетрәнде ул сыкрап...
 Куанычлар
 Өреп очыргандай онытылды.

Йөрәктәге өмет уты белән
 Юлга чыктым эзләп һаваны.
 Алып батыр булып аудардым мин
 Каршымдагы биек тауларны.

Баскан саен бөркеп һава чыкты —
 Хәзинәнең ачтым куышын.
 Жирне кинәт шар хәленә кертте
 Күкрәк киереп алган сулышым.

Жилкәсеннән авыр йөк төшкәндәй,
 Бетен Жиһан куйды уфылдап.
 Жилләр булып җилләр
 Шатлыгыннан
 Еләдылар шунда сулкылдап.

Жирнең йөзе ачылып чибәрләнде,
 Зәңгәрләнде күкнең гөмбәзе.

Геннадий Паушкин,

рус шагыйре

зәки нуриниң тәржемәләре

Фонарь

Янап ерә ачы жыл аңа,
Салкын карлар аңа сырыша.
Ә ул сүнми, ә ул гел яна,
Таңга хәтле шулай тырыша.

Барча якка нурын тарата,
Һичбер кемнән түләү алмыйча.
Төн булмавын ченки ярата,
Булдыралмый ченки янмыйча.

Иртә әле, бу таң тиз атмас,
Ә юлчы күп... Кирәк янарга!
Рәхмәт әйтеп кемнәр күз атмас,
Юл яктырткан шундый фонарьга.

Бүләкләр

Төрле якка бүләк озатабыз,
Һәм куанып көн дә без әйтәбез:
«Татарстан биргән бүләк болар,
Без эшлибез — сезгә кирәк болар!»
Менә нефть — гүләт моторны,
Менә мехлар — сайла матурны.
Менә лента — кино карарсың,
Без эшлибез аны Казанда.
Кайсы кирәк, шунысын сайларсың,
Менә сабын — күп тө, арзан да.
Менә хушбуй — аңкыт хуш исен.
Менә итек — салкын кыш өчен.
Менә күннәр, менә сәгатьләр!..
Мактанабыз — димәк, сәбәп бар.
Күпне бирә, күпне, кыскасы,
Татарстан — хезмәт остасы.
Бик күп якка бүләк озатабыз,
Һәм куанып көн дә без әйтәбез:
«Татарстан биргән бүләк болар,
Без эшлибез — сезгә кирәк болар!»

ЗӘКИ НУРИ тәржемәләре

ЗЫЯ МАНСУР

(1916—1965)

ШАГЫЙРЬ ЖАНЫ

Ул күп эшләде. Озакка сузылган каты авыру белән батырларча көрәшә-көрәшә, гомеренен соңгы көннәренә хәтле ижат итте. Без, анын дуслары, аны якыннан белгән кешеләр, Зыя Мансурны һәр вакыт нинди дә булса кулъязма белән шөгыльләнгән хәлдә, я нинди дә булса бер шагыйрьнең яңа китабы белән танышып утырган чагында күрә идек. Шушы эш сөюнең нәтижәсе буларак, Зыя Мансур шагыйрь булып шактый тиз танылды, бай һәм күпьяклы ижат мирасы калдырды.

Зыя Мансур — әдәбиятка тормыш мәктәбе үтәп килгән шагыйрьләребезнең берсе. Ул 1916 елның 17 декабрендә Башкортстанда крестьян семьясында туа. Урта мәктәпне тәмамлагач та хезмәт юлына баса. Аннары — Совет Армиясе. Хәрби мәктәп. 1942 ел башыннан — хәрәкәт-тәге армия. Сугыш еллары. Окоп тормышы. Ватан сугышының ахырына кадәр сафта булып, зур сынаулар үтә Зыя Мансур. Аның шигырь китабы нәкъ менә шушы елларда, карлы-бозлы, ут-тузанлы окопларда языла башлый. Поэзиянең олы сукмагына Зыя Мансур туган жире өчен изге көрәштә гомерен биргән солдат образларын жырып килә.

Сугыш безнең жинү белән тәмамлангач, Зыя Мансур туган иленә автоматын яңа коралга — каләмгә алыштырып кайтты һәм яңа фронтта зур дәрт, омтылу белән көрәшкә кушылды. Күп тә үтми, университетта укыган елларда аның беренче китабы — «Язгы ташкыннар» дөнья күрде. Шушынан башлап Зыя Мансур шигырьләренә укучы үзенең йөрәген кин ачты, анын шигырьләрен тиз яратты. Шигырь арты шигырь, китап арты китап бирә башлады шагыйрь. «Омтылу» (1951 ел), «Казан жыры» (1953), «Ләйсән» (1954), «Уйланулар» (1957), «Сайланма шигырьләр» (1959), «Кырлар сулышы», «Ак розалар», «В эту минуту» кебек жынтыклары чыкты аның. 1966 елны чыккан «Этаптар китабы» шушы юлның йомгагы булды.

Зыя Мансурның шигырь китапларын бер-бер артлы актарам һәм Сибгат ага Хәкимнен аның турындагы жылы сүзләрен кабат искә төшерәм.

«Зыя Мансур шигырьләрен, — дигән иде ул, — никтер бөтнек чәчәкләре белән чагыштырасы килә. Алар да артык күзгә бәрелмиләр, кайдадыр читтәрәк үсеп утыралар, таптыңмы — тиз генә аерыла алмыйсың».

Зыя Мансур турында уйлаган саен, ихтыярсыз: Сибгат ага ничек төгәл тотып алган? — дип куясың. «Бөтнек чәчәкләре» шигыренен авторына бу сыйфатлар чыннан да хас иде бит. Тыйнаклык, хисләрнең

сафлыгы, үзенчәлекле шигъри аһң, жыйнактык һәм табигыйлек — Зыя Мансур кеше буларак та, шагыйрь буларак та нәкъ шундый иде.

Зыя Мансурның ижаты китаптан китапка, елдан-ел чыныга, үсә, камилләшә, байый барды. Безнең арабыздан киткәндә ана әле 50 яшьтә тулмаган иде. Ә ул никадәр күп эшләп өлгерде! Озак елларга сузылган каты авыру да аның ижат көчләрен сындыра алмады. Ул үзенен искуткеч эшчәнлегә, тырышлыгы белән чын мәгънәсендә батырлык үрнәгә күрсәтте. Соңгы елларда ана, өеннән чыгып, матбугат йортынан айләнеп кайту да гаять авыр булуын барыбыз да беләбез. Ул туктап ял итә-итә генә йөри иде. Ләкин ижатта ул тукталуны да, ялны да белмәде. Ул туктаусыз язды, туктаусыз эшләде, эзләнде. Ул әйтерсен дә үзенен бөтен күнел байлыгын, бөтен хисләр тирбәлешен тизрәк шигърьгә күчереп калдырырга ашыга иде. Соңгы шигърьләренең берсендә:

Юк!

Каләмнән башка яши алмыйм,

Мен кат артты ана якынлык,

Килгән картлык, айда, килә бирсен,

Жырламаска минем хакым юк! —

дип, ул үзенен тормыш белән тыгыз бәйләнештә яшәвен ачык әйтте.

Һәм бу дәрәс иде. Зыя Мансур, чын күнелдән куанып, илдәге һәр яңалыкны тотып алырга омтыла, тормышның һәр күренешендә шигърь күрәп яши иде.

Хәзер инде З. Мансур шигърьләре дөньясына керү — тормышыбыз шигъриятенә керү дип әйтергә була. Чирәм чөмчөп йөргән ал тәпиле каз бәбкәсеннән башлап гигант төзелеш һәм аның геройларына кадәр аралыктагы тормыш кадрлары шагыйрьнең китапларында зур поэтик көч белән жанланалар.

Әйткәнбезчә, Зыя Мансур шигърьләренең тематикасы шактый кин. Яшьлек һәм мәхәббәт, семья яме, кеше күнеленең матурлыгы турында жырлау аның поэзиясенең ягымлылыгын тагын да арттыра, яшәү ямен мактап, авыруларны, үлемнәрне нәфрәтләнеп кире кагучы фәлсәфи фикерләр укучы күнелен дә тирән дулкынландыра.

Зыя Мансур тормышка бөтен барлыгы белән гашыйк шагыйрь иде. Шагыйрьнең туган жиренә, халкына булган тирән мәхәббәтә укучыны да дулкынландыра һәм сокландыра. Зыя Мансур чын күнелдән дулкынланып, ләкин гажәп тыйнак һәм табигый сурәтләр белән үзенен олы гражданлык хисләрен шигърьгә сала:

Эшләп тапкан хәләл ипи дигән нәрсә

Авыз тәмә, яшәү яме бирде миңа.

Ләйләсенә гашыйк булган Мәжиһи сыман

Карыйм әнә шуннан бирле Жир йөзенә! —

дип язды ул үзе. Һәм ул шушы жирне тагын да матурлау омтылышы белән янып яшәде.

Зыя Мансурның тормыш турындагы уйлары житди һәм тирән. Ул илебездәге кин колачлы яна төзелешләргә, яна эшләргә дә соклана, жир шарының төрле почмакларында барган авыр һәм олы көрәшләренә дә күнел күзә белән күрәп тора:

Кешелекнең хаиннары әле

Куылмаган бөтен дөньядан —

Синең алда,

безнең алда, Назыйм,

Эш бетмәгән,

көрәш тынмаган. —

дип яза ул, масалэн, Назыйм Хикмэткэ багышланган шигырендэ. Әйе, Зыя Мансур поэзиясе — көрәш поэзиясе. Ул бөтен дөньяда — якты көчләрнен, бар халыклар күчелендә, йөрәгендә — шатлыклы хисләрнен жинеп чыгуын тели.

Зыя Мансур өчен ин характерлы сыйфат — шигъри төгәллеккә ирешү юлында армый-талмый эзләнү, һәр яна хисне, һәр яна фикерне зур таләпчәнлек һәм сизгерлек белән ювелирларча эшкәртү. Елдан елга, әсәрдән әсәргә аның каләме чыныга, үткенәя бара. Ижатынын сонгы елларында без аны шигърият үрләрэн зур осталык белән яулаучы, әйдәп баручы шагыйрьләребез сафында күрдөк. Шагыйрьдә хис, фикер тирәнлегә арта, ә шигыйрьләр искиткеч жыйнак һәм шигъри яктан камил. Халыкча гади һәм үткен итеп әйтелгән тирән фикерләр дә күп анда:

Кеше дигән атым бар,—
Мактанымга хаком бар.
Кеше дигән атымда
Чисым бар һәм атым бар!
Кеше дигән атым бар,—
Якый барлык законнар.
Аклагасам шул атым,
Ни жаным, ни атым бар?

Зыя Мансур шигыйрьгә бөтен барлыгы белән бирелгән, аны олы эш итеп саный торган кеше иде. Ул укучы күчеленә барып житәрлек эшлекле поэзия өчен күп көч куйды, секция утырышларында, матбугатта кискен-кискен чыгышлар ясады да һаман хәтердә. Әйе, ул үзенә дә, иптәшләренә дә искиткеч таләпчән һәм бер үк вакытта бик кайгыртучан иде. Аның зур поэзияне яклаган чыгышлары, рецензия һәм мәкаләләре, образлы итеп әйткәндә, үт чәчеп торалар иде.

Әгәр Зыя Мансур шигыйрьләрен кыска гына сыйфатларга кирәк булса, аларны шагыйрьнен үз укучысы белән ин якын иптәшләрчә гади һәм туры, ачыктан-ачык сөйләшүе, серләшүе дип бәяләргә мөмкин булыр иде. Һәм ул, тормышка гашыйк шагыйрь, һәр шигырендә яктылыкны, кешелеклелекне, сафлыкны, олылыкны яклады.

Шуна карамастан, Зыя Мансур язлар һәм чәчәкләр турында гына жырлый торган шагыйрь булудан бик ерак иде. Ул көрәшчә шагыйрь иде. Аның шигыйрьләре арасында, тормышка мәхәббат хисләре белән янәшә, һәр вакытта да һәр бозыклыкка, кара эчделеккә, һәр кимчелеккә каршы юнәлгән юмор һәм сатира угын күрергә мөмкин иде. «Сүз» дигән бер генә строфалы шигырендә ул үзенен бу сыйфатын гаять төгәл итеп әйтте.

Урагым шул минем.
Чүкчәм шул.
Зурлым да мин аям,
тынлым да.
Дус иңенә салган кулым да шул,
Дошманымны кырган
тубым да.

Сонгы шигыйрьләренен берсендә ул үзен «аһ-зарларнын правосын алып, фәкать шатлык белән бәхеткә юл биреп торучы постовой» итеп сурәтләде.

Мин постовой булып басар идем
Океаннарда, жирдә һәм күктә.
Ничек кенә кырыс кыйланмасын,
Аһ-зарларның алып правосын,
Торыр идем

юлны биреп шунда
Фәкать шатлык белән бәхеткә.

(«Постовой».)

Бу — шагыйрьнең программасы. Зыя Мансур үзенен бөтен ижаты белән аһ-зарларның правосын алу һәм «шатлык белән бәхеткә юл бирү» өчен көрәште. Шуңа күрә дә аның бөтен ижаты чын гуманизм, олы кешелекле хисләре белән үтәдән-үтә сугарылган.

«Юл тазартам» дигән көчле шигырьне генә иске төшергәндә дә Зыя Мансурның тормыштагы һәртөрле чүп-чарны себереп ташларга омтылуы тулы аңлашыла:

Ә мин
Каен себеркемне
унга селтим,
сулга тартам:
Кешеләргә бөтен яктан
Гел яхшылык, бәхет теләп
юл тазартам,
юл тазартам!

Соңгы елларда миңа, Зыя Мансурның яңа жыентыгын төзү уңае белән, аның кулъязмалар архивын карарга туры килде. Һәм мин аның ижаты тулы колачына жәелеп, тармакланып киткән бер чорда өзелүен күрдем. Ләкин язылган кадәресе дә күп һәм жиренә житкереп эшлängән икән.

Зыя Мансурның сатира һәм юмор әсәрләре шагыйрь ижатында бик әһәмиятле урын тоталар. Кешеләрдәге тискәре сыйфатлардан көлү, һәртөрле ашәкелеккә нәфрәт — Зыя Мансур поэзиясенә көчле ягы. Иске Погорелый тыкрыгында үз өннәреннән башканы күрми яшәүче Сәиди Мәндиевләр, буш башлы мәдирләр, кәгазь коллары һәм кабарган күркәләр — кыскасы, һәртөрле әрәмтамалар Зыя Мансур шигырьләрендә үткен сатира уты белән яндырыла.

Зыя Мансур, бер яктан, ак розалар кебек ягымлы, нечкә лирик булса, икенче яктан, көйдереп ала торган үткен телле сатирик шагыйрь иде.

Шуңа күрә мәхәббәтә дә, нәфрәтә дә чын шигъри төгәллектә бирелгән, күнел түрәндә туган саф хис белән сугарылган шигырьләре Зыя Мансурның яшәү юлын безнең белән бергә давам иттерәләр. Аның ижаты танылганнан-таныла бара. Шагыйрьнең үз сүзләре белән әйткәндә:

Тормыш юлы кыска булды, дөрес,
Ижат чоры аннан күп кыска.
Ә жырлары, тулы хокук алып,
Мәңгелеккә керде тормышка!

Зыя Мансур поэзиясе — хисләргә дә, төсләргә дә бай ижат. Ул зур мәкаләләрдә жентекләп өйрәнүгә лаек. Аның әле басылып өлгермәгән әсәрләре дә шактый. «Казан утлары»нда бирелә торган яңа материаллар да аның әдәби процесс белән тыгыз бәйләнештә яшәвен, таләпчән, зур әдипләргә хас табигатен раслыйлар. Зыя Мансур һәм мәбезне дә әнә шул яклары белән сагындыра.

Зәет Мәжитов.

Киңәш

Характерлар туры килмәде дип,
Аерылышкан ир һәм хатынга
Очрадым да, уйлап куйдым әле
Менә шундый бер хәл хакында:

Син каләмгә гашыйк икән, дускай,
Начар түгел, уңсаң әгәр дә,
Түземлекнең ләкин зуры кирәк
Каләм белән тату яшәргә.

Ташлар булсаң,
аңа кагылма син,
Бүгеннән үк тырыш онытырга...
Характерлар туры килмәде дип,
Аерылышмыйк инде хет жырда!..

Чәчәкләрдән ясалган бер нәфис бәйләм
Тора тутырып бұлмә эчен хуш ис белән.
Бәйләм тора, бөдрәләнәп һәм күпереп,
Менә хөзәр миңа бер сүз әйтер кебек!

Сәлам жыры

1

Казан белән Мәскәү арасында
Нинди урман, сулар кичелми.
Күңел белән күңел арасында
Урманнар юк безнең һичнинди!
Йөрәкләр бер безнең,
Теләкләр бер безнең.
Дуслыгыбыз какшый торган түгел,
Давылларда ныгып балкыган.
Сәлам сиңа, Мәскәү, кайнар сәлам
Көрәштәшең — татар халкыннан!

2

Безнең бөхет, безнең матурлык ул
Бөек Ленин, үлмәс Мулланур.
Корыч нигез булгач, дуслык сүнми,
Мәңге сүнмәс, мәңге нурланыр!
Күңелләр бер безнең,
Жиңүләр бер безнең.
Дуслыгыбыз какшый торган түгел,
Давылларда ныгып балкыган.
Сәлам сиңа, Мәскәү, кайнар сәлам
Көрәштәшең — татар халкыннан!

Сәлам сиңа язгы чәчәкләрдән,
 Мул уңышлы алтын көзләрдән.
 Сәлам сиңа, бөөк Пушкин халкы,
 Жырчы Тукай туган яклардан.
 Шатлык та бер безнең,
 Кайгы да бер безнең.
 Дуслыгыбыз какшый торган түгел,
 Давылларда ныгып балкыган.
 Сәлам сиңа, Мәскәү, кайнар сәлам
 Көрәштәшең — татар халкыннан.

1956

3. Иван да С. Иван

Романнан өзек

Аерылгысыз ике дус,
 Ике дус, ике Иван.
 Берсе туган Уралда,
 Берсе Себердә туган.

Берсен Иван З. диләр,
 С. Иван диләр берсен.
 Икесе дә кадерле
 Егетләр отряд өчен.

Икесе дә бер юлда,
 Икесе дә бер уйда.
 З. Иван да С. Иван,
 Ике юлдаш, дус Иван.

Әнә алар баралар
 Разведкага кич белән.
 Кайда гына булмыйлар
 Алар мөһим эш белән.

Кайда гына булса да,
 Күңелләре көр була,
 Кайчан гына булса да,
 Уртаклашыр сер була.

— Галечка да Галечка
 Дигән булып йөрибез,
 Кыймыйбыз сүз кушарга
 Ни өчендер үзебез.

Безнең туган отрядка
 Кайчан килеп кушылган.
 Башлап булыр иде бит
 Сүзне менә шушыннан...

— Яшермимен, Ванюша,
Син юк идең, бер вақыт,
Чиерткәләдем кылларын,
Карадым сүз кузгатып.

Сөйләде ул:
Үткән көз,
Урманда ялгыз калған,
Фронтны куып җитим дип,
Өч-дүрт көн ялгыз барган.

Ә бер тыныч авылда
Иптәшләр булган икән,
Шул көннәрдән Галечка
Партизан булып киткән...

Ә мәхәббәт хақында
Азрак сүз кушкан идем,
Бик ягымлы итеп ул
Текәде миңа күзен.

Ә аннан түш кесәсен
Ачты да алды рәсем.
Рәсемдә чибәр егет,
Кыйгач тараган чөчен.

Әйтте шунда Галечка:
— Чәчләре бөдрә түгел,
Ләкин эш чөчтәмени,
Өзелеп сөйгәч күңел!

Фронтта сугыша ул, ди,
Китми ди күңелемнән.
Ә мин каттым да калдым,
Язган кебек телемнән.

— Ә нишләр идең әгәр
Ачуланса үзеңне?
— Чыдар идем, Ванюша,
Минем күңел түземле.

Аның кебек кызлардан
Ярый сүз ишетсәң дә,
Хурланмас идем, хәтта
Яңакка төшертсәм дә!..

— Дөрөс, Ваня, Галечка
Чын-чыннан булган кыз ул.
Йөрәкне дәртләндереп
Яндыра торган кыз ул!..

Разведкага баралар
Ике Иван кич белән.
Кайда гына булмыйлар
Алар мөһим эш белән.

Кайда гына булса да,
Күңелләре көр була,
Кайчан гына булса да,
Уртаклашыр сер була.

ПОЭЗИЯНЕҢ ОЛЫ ЖАНЛЫЛЫҒЫ ӨЧЕН!

Укучы шагыйрьдан чын мағынасында эстетик канәгәтләнү хисләре уятырлык, уйландырырлык шигырьләр тудыруны таләп итә. Шагыйрьнең шигъри осталыгы укучының әнә шундый югары таләбәнә тулы җавап бирерлек әсәрләр иҗат итүендә күренә.

Ләкин бу әле эшнәң гомуми ягы. Мәсьәләгә, барыннан да элек, шигъри осталыкның аерым элементлары ягыннан, ягъни теге яки бу яхшы шигырьне язуга кемнәң ничек, нинди юллар белән ирешүе ягыннан карарга кирәк. Чөнки шигъри осталык аерым элементлардан тора һәм алардан башка яши алмый.

Бу элементларны тирәнтен өйрәнү һәм аңлау, аларның үзара бәйләнеш һәм әһәмиятләрен бәяли белү шагыйрьне иҗади уңышларга этәрсә, аларны белмәү яки аларның әһәмиятенә бәя биреп җиткермәү бөтенләй көтелмәгән хәлгә төшерергә мөмкин.

Заманында, мәсәлән, Владимир Владимирович Хлебников дигән шагыйрь яшәгән.

У колодца расколотся
Так хотела бы вода,
Чтоб в болотце с позолотцей
Отразилась повода,—

(«Конь Пржевальского».)

кебек маъыктыргыч шигъри юллары бар аның. Бөтен яшьлеген, бөтен гомерен поэзиягә багышлаган ул. Үзенә бөтен талант көчен шигырьнең ритмик төгәлләнгән, рифма яңгырашы һәм сүзләр уенчаклыгына сарыф иткән. Күләме ягыннан бик кечкенә, ләкин гажәеп дәрәҗәдә тирән мағынале философфик шигырьләре дә бар аның:

Когда умирают кони — дышат,
Когда умирают травы — сохнут,
Когда умирают солнца — они гаснут,
Когда умирают люди — поют песни.

Шигъри язучы өстендә көннәр-төннәр буе утырып, бөтен яшьлеген, бөтен гомерен яндырган булуына карамастан, Хлебников укучылар массасының киң катламы арасына үтә алмый. Аның бу трагедиясе, барыннан да элек, шагыйрьлекнең серләрен шигъри технологиясеннән генә эзләвендә һәм шигъри осталыкның бүтөн элементлары белән исәпләшкә теләмәвендә.

Билгеле, шигъри язучының технологиясе шигъри осталыкның күп элементларын берләштерә торган элемент булып санала. Шуңа ук вакытта, ул үзенән характеры, активлыгы ягыннан да күзгә турыдан-туры бәрелеп тора. Шунлыктан булса кирәк, шигъри осталык турында сүз кузгалган чакларда, без күбрәк менә шушы элемент тирәсендә әйләнәбез. Ә ни өчен, мәсәлән, шагыйрьнең тема сайлау һәм алынган теманы олы итеп күтәрә белү осталыгы турында сөйләшмәскә яки конкрет бер шигырьнең әһәмияткә ни дәрәҗәдә ия булуы турында бәхәсләшмәскә? Ниһа, мәсәлән, кайбер интөшләр алдына аларның: «Кайда нәрсә күрдем, башыма нәрсә килде, шуны язам һәм теләсә ничек язам. Шагыйрьнең осталыгы шунда күренә», дигән теорияләренә нигезсез икәнлеген күрсәтерлек чын шигъри үрнәкләре китереп салмаска!

Әйе, чүп-чарга юл куймаска, шагыйрь дусларыбызның олы жанлы шигырьләрен пропагандаларга кирәк. Чөнки поэзия ул ниндидер шарманка түгел, ә укучының

3. Мансурның бу мәкаләсе күптән язылган. Автор аны тезәте башлаган, ләкин тезәтеп бетермәгән. Шунлыктан биредә аерым төгәлсезлектәр, искергән фикерләр дә юк түгел. Кайбер фикерләр бөхәслә. Укучылар мөрхүмне гафу итәр дип уйлыйм.—
З. Мәжитов,

дөңгә карашын киңәйтү, кешедә чын кешелек сыйфатлары тәрбияләү коралы.
Яки:

Поэт — трубач, зовущий войско в битву
И прежде всех идущий в битву сам.

(Литва шагыйре Юлиус Янонисның «Шагыйрь»
исемле шигыренән, русчага тәрҗемә итүчесе
А. Кленов.)

Конкрет мисалларга күчкәндә, сүзгә шагыйрь Нәби Дәүлинең «Көндәлек
битләре» исемле китабыннан башлыйсы килә.

Син мактанма, бөркет, һавада,
Йомыркадан жирдә тугансың.
Күлмә генә биек очсаң да,
Син барыбер җиргә кунарсың.

Шагыйрьнең дүрт кенә юлдан гыйбарәт булган бу шигыре кайбер дуслары-
бызның, кешеләрдән читләшеп, үзләрен инде барыннан да өстен, барыннан да көчле
итеп, беркайчан да, беркемнең дә, бернинди дә мөнәсәбәтенә мохтаж түгел итеп
исәпләүләренә каршы кинаяви кисәтү булып тора. Жирдә,— ди шигыйрьнең эчкә
мәғнәсә,— жир тормышы турында уйла, үзең белән бергә яшәүче адәм балалары-
на кара, аларның шатлык һәм кайгыларына колак сал, һәм, син нинди генә һөнәр
иясә булсаң да, шул адәм балаларының көнкүреше турында кайгырт. Синең бөтен
таянычың, бөтен көчең, бөтен гүзәллеген шуңда. Ризыгың да, йөзөң яктылыгы да,
бәхетең һәм мәңгелеген шуңда синең.

Әйе, шагыйрь үзенең кечкенә шигырендә өнә шундый зур фикер үткәрә. Һәм,
өйтергә кирәк, Нәби Дәүлинең Татарстан китап нәшрияты тарафыннан чыгарылган
бу җыентыгына, гомумән, шундый тирән мәғнәле, олы җанлы өсәрләр тупла-
нылган.

Хата булмас, дуслар, әйтсәм әгәр,
Шагыйрь йөргән сукмак тәр өлө.
Поэзиядә ике Алтай кадәр
Күтәрәсе чирәм бар өлө.

Өстән генә карасаң, сокланырлык бернәрсә дә юк шикелле. Ләкин шигыйрьне
чын күңел күзгә беләнрәк укый башласаң, шагыйрьнең никадәр оста эш итүен кү-
рәсең. «Алтай» һәм «чирәм күтәрү» сүзләренең мәғнәсә турында уйлана башлау
белән безнең күз алдыбызга бер-бер артлы тормышбызның бүгенгә күренешләре
килеп баса. Күңелләребез коммунизмның бөек гигантларын күрәп канатлана. Ә ул
гигантлар һәм аларны төзүче хезмәт батырлары безнең бүгенгә поэзиябезне тагын
да олырак җанлы булырга, өсәрләребезне һәди Такташлар иҗатына хас булган граж-
данлык хисләре белән сугарырга чакыра.

Без өлө монда шагыйрьнең «Бөркет турында» һәм «Шагыйрьләргә» дигән
дүртәр юллык шигыйрьләрен генә алдык. Ә күңелдән шактый күпнә кичердек. Туган
жиребездәгә бөек төзөлүшләргә дә, аларны иҗат итүче хезмәт батырларын да күз
алдына китердек, кешенең кеше буларак, нинди карашта, нинди юлда булырга
тиешлеген дә төсмерләп алдык. Кешенең бәхете һәм мәңгелеге турында да үй
йөртеп өлгердек.

Кечкенә ике шигыйрьнең шул кадар уйландыра алу көче нәрсәдә соң? Моны,
барыннан да элек, шигыйрьгә тирән мәғнә салынган булудан, шагыйрьнең шигыйри
осталыкка ни дәрәҗәдә ия булуыннан, икенче төрле өйткәндә, Некрасовның «словам
тесно, мыслям просторно» дигән принцибы буенча баруыннан эзләргә кирәк.

«Яшел ут» дигән шигыйрьгә игътибар итик. Баласы булу белән горурлануы ту-
рында, мәсәлән, икенче бер иптәшнен дә шигыйре бар. Анда ул, барыннан да элек,
кешенең больницага баргач, ниндидер эткә очрап, штан төбен тешләтүе турында
язарга ашыга. Ягъни, ничек кенә булса да, көлкөрәк күренеш тудырырга тырыша.
Мактаулы һәм мәһабәт теманы вакый, уенчыкка өйләндерә. Ә Дәүлидә бала ата-
сының горурлыгы үскәннән-үсә, матурланганнан-матурлана бара. Шагыйрьнең сөйләү

формасындагы гадилек, алынган тема мәһабәтлөгә белән бергә үрелеп, шигырьне күңәлгә тагын да ныграк якынайта:

Кулымда ап-ак төен,
Төөндә ап-ак киём.
Аяклар сизми жирне,
Узармын кебек жылне,
Нигә болай дисеңме?
Мине бит көтә балам.
Әллә син күрмисеңме,
Бүлөкләр алып барам?

Мин шулай барсам, барсам,
Беркайчан армам, армам...—

ди автор һәм шигырьнең ахырында бала атасының, парламентларга кадәр житеп, ил зурауы, жир матурлануы турында хәбәр саласы килүен сүрәтли.

«Парламент» сүзә монда икенче яктан да бик матур уйный. Шигырьнең беренче куплетындагы «бүген туды кыз балам» дигән хәбәрнең мәгънәсен тирәнәйтә ул. Әйе, бала атасы үз кызының совет власте шартларында тууы һәм барлык парламентларга күтәрелә алырлык хокуклары булу белән дә горурлана.

Билгеле, әгәр дә шагыйрь безгә: «Минем кыз балам бар һәм ул баламның шундый хокуклары бар!» дип кычкырса, без көләргә генә идек. «Безгә бу күптән мәгълүм хәл инде» дияр идек. Ләкин шагыйрьнең әнә шул күптән мәгълүм булган гади генә бер нәрсәне шигырьдә олы итеп күтәрә алуы, ягъни чын шагыйрьләрчә эш итә белү осталыгы безне сокландыра.

Шагыйрьнең «Көндәлек битләре» исемле бу китабындагы «Себер юлы», «Торналар, торналар очалар», «Икмәк», «Тышта кар ява», «Мин судка барам» дигән шигырьләрендә дә «Совет әдәбияты» журналында басылган «Авыл дәфтөрөннән» исемле әсәрләрендә дә без шул ук уңай сыйфат белән, ягъни шагыйрьнең мәсьәләне олы итеп күтәрә белүе белән очрашабыз. Бу китапны һәм бу шигырьләрне укуында мин, мәсәлән, үземнең шигырь укуым турында уйламыйм. Онытам мин ул хакта. Дөньяда үзем белән бергә яшәгән кешеләр язмышы турында уйлыйм, аларның кичерешләре минем үз кичерешләрем белән аралаша, дөньяви мөнәсәбәткә керә башлый. Мине ул кешеләр яшәргә, матур тормыш корырга, капитализмның кешеләр аңындагы калдыклары белән көрәшәргә, җиңәргә өйрәтәләр.

Хәсән ага Туфанның «Кер чайкыйлар кызлар», Әнвәр Давыдовның «Хиросима фильмын карадым» һәм Сибгат Хәкимнең «Рамазан» исемле шигырьләренә дә мөрәжәгать итеп карыйк.

Хәсән ага шигырендә, мәсәлән, кызлар кер чайкыйлар. Чылтырап аккан салкын суда аларның куллары матур булып алсуланган, үбәсе килә, сөясә килә ул кызларны. Ә шул вакыт каяндыр исерекләр килеп чыга һәм безнең шушы кызларыбызны мыскыллау сүзләре белән җырлап узалар. Йөзләре агарган, күзләре тонган аларның. Житәр, диясә килә аларга, бу кызлардан көләргә хақыгыз юк сезнең...

Ә. Давыдов шигырендә без «Хиросима» фильмын карап чыккан бер иптәшкәң уйланулары белән очрашабыз. Әйе, караган. Авыр һәм куркыныч фильм караган ул. Атом бомбасы шартлату нәтижәсендә йөзләгән, меңләгән кешеләрнең һәлак булуын, ут һәм кан эчендә калуын күргән. Котырылган империалистлар безнең өскә дә әнә шундый бомбалар ташлау турында хыялланаалар... Мөмкинме дөшми калырга шул вакыт! Үзеңнең сугышка каршы «юк!», «юк!», сиңа юл куймабыз! дигән сүзеңне өйтсә килә.

Сибгат Хәким шигыренең герое Рамазан кайчандыр әнисе тарафыннан ташлап калдырылган. Хәзер ул бик матур булып үсеп килә. Балалар йортында ул:

...Сабый килеш шактый җирләр гизгән,
Күп нәрсәне инде ишеткән.
Әнисенең исемен өзеп өйтә:
«Фәсәхәт,— ди,— Иске Кишеттән...»

* * * * *

Дуслары аз түгел Рамазанның,
Тамағы тук, есте алышынған.
Үз анасы бер Фәсәхәт кенә
Сыйпамый тик аның башыннан.

Рамазан кич йоклаганда шулай
Жыергалый нәни кашларын.
Кашлар арасында үпкә яши:
«Әнием, мине нигә ташладың?»

Ерактагы қояш жылыта диді,
Ник үртәргә жанын баланың...
«Үсеп жітсәм, мин ташламам», дигән
Ташны ярып сүзе бар аның.

Кешеләр язмышы белән тирән бәйләнешкә кәргән мондый олы жанлы шигырь-
ләрнең укучыны уйландырмавы, дулкынландырмавы мөмкинме соң? Юк, әлбәттә.

Бу шигырьләр безгә икенче бер нәрсе турында да бик ачык сөйләләр. Ша-
гыйрьнең осталыгы, диләр алар, кешеләрне дулкынландыра алырлык мәсьәлә күтә-
рүендә генә түгел, шагыйрьдә өнә шул мәсьәләне хәл итүнең хәйләсен таба
белү һәм, барыннан да элек, образ тудыру һәм образлы итеп сөйлә белү осталыгы
да булырга тиеш.

Шуны да әйтәргә кирәктер: мондый шигырьләр укыганнан соң, мәсәпән, кайбер
авторлардагы арзанлы шаяруларның яки:

Яинарында булсам иде
Ямансу чакларында.
Үлсәм дә үкенмәс идем
Синең кочакларыңда,—

(Г. Зәйнашева.)

кебек ярым интим, ярым порнографик такмазаларның кимчелеге тагын да ныгра-
ачыла. Мондый әйберләр миңа, мәсәпән, теге яктан да, бу яктан да кагылмыйлар,
чәметмиләр дә, иркәләмиләр дә алар мине. Эссә дә, суык та түгел миңа...

Шигырьдә шагыйрьнең мәсьәләне укучы күңелен дулкынландырырлык итеп
күтәрү аркасында уңышка ирешүе яисә вак һәм фәкәт үзенең шәхси хисләрен
жырлауга гына кайтарып калдыруы аркасында укучы каршында үзен түбән төшерү
фактларын без үзбезнең классикларыбыз мисалында да бик ачык күрә алабыз.

Шаулуй дингез...
Жил өрәдер...
Жилкәнен киргән кораб!
Төн әә көндөз
Ул йөзәдер:
Юл бара, ят ил карап...
Чыкты жылләр,
Купты дулкын —
Ил корабын жил сөрә!..
Кайсы юллар,
Нинди улкын
Тарта безне жан соран!

Дәрдмәндкә зур дан алып килгән бу шигырьне, кайчан гына укысаң да, үзенең
билгеле бер эстетик канәгатьләнү аласың. Чөнки шигырь кеше характеры һәм кеше
табиғатена хас булган тирән психологик кичереш һәм дулкынлану хисләре белән
сугарылган:

Чыкты жылләр,
Купты дулкын —
Ил корабын жил сөрә!..

Укучы бу хакта, ягъни ил язмышы турында уйланмаса мөмкинме? Уйлана, әл-
бәттә, һәм шул хакта язган Дәрдмәнднең ул, аның капиталист булуына да карамас-
тан, шактый яқын күрә.

Шушы шигырь басылып чыгу белән, Сәгыйт Рәмиевләр ише замандашлары ара-
сында бер башка югарырак күтәрелеп, балкып киткән Дәрдмәнд Россиядә социа-
листик революция жүргәннен соң «Куанды ма» дигән шигырь язат

Куанды ил, канат жакты мөлөклөр,
Шашып, аң-таң булып шайтан төкөрдө!
Житер, жылкенмө, йолкынма, күңөл, син!
Кияү булсаң да, ул туйга түгөл син!..

Образлылык ягыннан караганда «Кораб»тан hiç тө калышмый торган бу шигырь исе авторга карата булган симпатияне ныгытмый, э киресенче, күңөлне Дәрдемәндтән бөтөнләй диарлек кире кайтара һәм Дәрдемәнд яңадан Сөгыйт Рәмиевләр дәрәжәсендәге шагыйрьләр рәтенә төшә. Ниһә шулай? Бу шигырьдә дә бит шул ук образлылык, шул ук рифма яңгырашы һәм сүзләр уенчаклыгы бар. Ләкин хикмәт андагына түгел. Хикмәт биредә «Кораб» шигырендәге кебек олы язмыш турында уйлау, борчылу булмауда. Э олы һәм чын поэзия вак жанлылык белән беркайчан да килешә алмаган һәм килешә алмый, шагыйрьнең һәр вакыт үз алдына зур максатлар куйган булуын, беек идеаллар белән януын таләп итә.

Булгач булсын, шушы уңай белән әлегә Хлебниковны да тагын бер искә төшереп алыык. Россиянең ачылык һәм ялангачлыкта интеккән, төрмөлөрдә һәм сөргөндә газәпланган халкы революцион жырға сусаганда, шагыйрь үзенең бар талант көчен жигеп, менә шушындый юллар тезә:

О, расмейтесь, смехачи!
О, засмейтесь, смехачи!
Что смеются смехами, что смеяinstвуют смеянью.
О, засмейтесь усмеянью!

О, рассмейши, насмеяльных — смех усмейных смехачей,
О, иссмейся рассмеяльно, смех надсмейных смеячей.

(«Заклятие смехом».)

Олы эчтөлөктән мәхрүм булган мондый кысыр сүз тезмәләренең, мәсәлән, кемгә хәжәтә бар?..

Юк, шагыйрьнең шагыйрьлегә мондый тәти сүзләр тезә алуда түгел, э үзе яшәгән чорда кешеләрне иң нык уйландыра, иң нык дулкынландыра торган мәсьәләләрне күтәрәп ала белү һәм мөмкин булган барлык художество чараларын кулланып, үз сүзән, үз фикерен укучыга житкерә белүендә.

Хәзер инде мәсьәләгә шагыйрьнең тематикасы ягыннан карап карыйк. Кайсыгына илгә, нинди генә халыкка мөрәжәгать итмә, һаман бер факт белән очрашырга туры килә: поэзияне олы мәгънәсендә аңлаган һәм корәш коралы итеп санаган чын шигырь остасының тематикасы һәр вакыт үзенең киңлегә һәм күп кырлылыгы белән характерлы. Венгр халкының бөөк шагыйре Шандор Петефи турында, мәсәлән, аның шигырьләрен чех теленә тәржәмә итүче демократ шагыйрь Ян Неруда болай яза: «Шандор Петефида һәммәсә дә бар. Мин аны, иң беренче чиратта, менә шул ягыннан карап тәкъдир итәр идем — менә дигән гүзәл романслар укырга телисеңме — Петефидан элә, табарсың, ватанга дан жырлауның иң күтәрәнке рухта язылган гимннары дисеңме — Петефидан элә, шаян жырлар яки мәхәббәт шигырьләре телисеңме — Петефидан элә, табарсың!»

Шушы ук сүзләрне без Бернска һәм Гейнега карата да, Пушкин һәм Лермонтовка, Абайга һәм Шевченкога карата да, үзөбезнең бөөк Тукаебызга, Такташка, Муса Жәлил һәм Фатих Кәримгә карата да шикләnmичә әйтә алабыз. Туфан, Шәйхи Маннур, Сибгат Хәким, Әхмәт Исхәк, Салих Баттал, Гали Хужиев, Нури Арсланов, Шәрәф Мөдәррис һәм башка күп кенә иптәшләрнең ижатларына мөрәжәгать итсәк тә, без әнә шул киң колачлылыкны күрәбез. Шигъри осталыкның бүтән элементлары белән шушы киң колачлылык матургына үрелеп бара. Шагыйрь дусларыбыз дөньяның һәм тормышның бөтен якларын күрергә, үз ижатларында шуны мөмкин кадәр киңрәк чагылдырырга омтылалар.

Билгеле, Сибгат Хәким үзенең бер шигырендә, тыйнаклык күрсәтергә тырышып булса кирәк:

Бер тирәдә гел әйләнде гомер,
Бер тирәдә шуңа бар моңым...

ди. Юк, Сибгат һаман бер тирәдә әйләнгән шагыйрь түгел. Аның тематикасы киң һәм бай. Тормышның моңа кадәр җырланмаган якларын күрә һәм эләктереп ала белү осталыгы да зур аның. Күп нәрсәгә өйрәнергә мөмкин Сибгат Хәкимнан. Тик шунысы гажәп, поэзиягә кагылышлы теоретик мәсьәләләр буенча сөйләгәндә яки язганда ул, кайбер иптәшләрнең тематикасы ярлылыкка каршы чыгу урынында, үзә дә сизмәстән, аларны яклау юлына баса. Һәр шагыйрь, янәсе, аерым бер юнәлештә булырга тиеш. Әгәр ул иптәшнең ижатында теге яки бу сыйфат җитми икән, борчылмаска мөмкин, ул сыйфатны без икенче берәү ижатыннан таба алабыз. Шагыйрьләр берсен-берсе тулыландыра, берсендә юкны икенчесендә таба дигән кебегрәк аңгыраш бар Сибгатнең тавышында. «Безнең көннәр поэзиясе» дигән мәкаләгә игътибар итегез. («Совет әдәбияты» журналы. 1958 ел. № 7.) Шул ук чыгышында Сибгат берничә шагыйрьдән берничә шигырь алып санып да, безнең лирикабызда «гражданлык хисләренең дә бай икәнлеген күрәбез» ди. Бу, нигездә, дөрес, әлбәттә. Ләкин мәкаләнең тел төбөндә: «Кайбер шагыйрьләрдән бу сыйфатны таләп итү мәжбүри түгел» дигән кебегрәк фикер ята.

Нигә, мәсәлән, һәр шагыйрь үзенә башка бай, үзенә башка тулы булырга тиеш түгел? Сибгат Хәким үзе бит тормышка төрле яктан килә, төрле яктан күзәтә, аны төрле яктан яктырта. Ә нигә бүтәннәрнең дә шулай эшләвен таләп итмәскә? Ә нигә Сибгат ижатында бай булган гражданлык хисләренең бүтән кайбер иптәшләрдә дә җитмәве белән килешергә? Дөресме бу? Поэзиягә яңа килүче яшь дусларыбызны, ягъни киләчөкнең чын шигырь осталары булырга тиеш кешеләрен ниндидер чикләнгәнлеккә тартмыйбызмы без моның белән?

Мөмкин кадәр кинрәк юлга юнәлтәсе, мөмкин кадәр киңрәк карашлы булырга чакырасы иде.

...Һәрнәрсәгә үземчә күз салам,
Бер шагыйрь мин дә татарның...

Мин бәхетле: фәкать шул сукмактан
Керсәм генә шигъри дөньяма.

(С. Хәким. «Тартай».)

Әйе, яхшы шагыйрьдә, тормышның нинди генә өлкәсенә кермәсен, нинди генә темага язмасын, анда шул конкрет теманы моңарчы бүтән шагыйрьләр тарафыннан култидерелмәгән ягыннан эләктереп алып, үзенчә яктырта белү осталыгы булырга тиеш.

Кешене саташтырырга күп кирәкми. Ә каләм тоткан куллары әле ныгып җитмәгән кайбер аерым иптәшләр, синең сүзең хакмы, түгелме: «Әнә фәлән кеше шулай дип әйткән ич» дип, аны закон урынына кабул итәргә генә торалар. Хәер, шактый күп еллар буена язган иптәшләр арасында да әле шагыйрьлек бурычын һәм чын поэзия таләпләрен бөтен киңлегә белән аңлау дәрәжәсенә ирешә алмаучылар шактый.

Быел миңа, мәсәлән, Маннур Сәттаровның «Мылтыклы шүрәле» исемле сатирик шигырьләр җыентыгын карап чыгарга туры килде. Җыентыктагы шигырьләрнең һәркайсысы безнең бүгенге көндәгә теге яки бу кимчелекне камчылауға юнәлдерелгән. Шундый җыентык булырга мөмкинме? Мөмкин, әлбәттә! Мәрхүм Әхмәт ага Фәйзинең «Каен себеркесе» дигән җыентыгы да, мәсәлән, әнә накъ шундый темага азылган әсәрләрдән тора. Басылып чыкты һәм укучы тарафыннан яратып кабул ителде.

Тормыш шундый кызык,
Аңа кулны сузып,
Иптәш! диеп килә дөшәсе.
Иптәш тормыш, төрлә!
Синең белән бергә
Кайный-кайный килә яшисе! —

диелә Әхмәт Фәйзинең «Безнең көлү» исемле шигырендә. Без, моңа карап, үзбезнең тормышны да, аның шат, бәхетле кешеләрен дә һәм авторның тормышка карата булган мөнәсәбәтен дә күрә һәм билгели алабыз. Шагыйрь үзенәң бу

жыентыкка кертелген бер шигырендэ безнең әле эгоизм күренешләрәннән дә катылып бетмәгәнлегебезне күрсәтәт ала. Әйе, Әүхәдинең хатыны Майшәкәр, мәсәлән, ил язмышы хәл ителү турында уйлаудан бигрәк, үзенең ирсез калуынан курка. Ләкин шагыйрь Майшәкәрне күрсәтү белән генә чикләнми. Шунда ук ул эгоизмны меңгә бөгәрлек көч барлыгын, ил язмышы өчен миллионнарның көрәшкә өзәр торуын күрсәтә, нинди генә күренешне сурәтләсә дә, аның тирәсендә кайнаган олы тормыш һәм дөнья барлыгын сиздереп тора.

Ә Маннур Саттаровның «Мылтыклы шүрәле»се басылып чыгу бәхетенә ирешә алмады. «Безнең тормышыбыз шулай гел кимчеләкләрдән генә торамыни соң? — диделәр аңа карата. — Монда бер генә уңай тип бар, ул да — суқыр».

Чыннан да, жыентыкта кимчеләкләр күрсәтелә, кире типлар сурәтләнә, ләкин шул кимчеләкләрне, шул кире типларны жиңа алырлык көч барлыгы, бүгенге тормышыбызның бөөк казанышлары һәм шул казанышларга ия булган чын совет кешеләренең сулышы сизелми.

Аннан соң Маннур Саттаровның сөйләү тонында кимчеләкләр барлыгына әрнү, аларны хөкәм итәргә омтылу юк шикелле. Ул гына да түгел, автор үзенең күп кенә шигырьләрендә әллә ничек, шул кимчеләкләрнең булуына шатланып, канатланып сөйли төслә. Күрәсәң, шунлыктандыр, тәнкийтьләнүче типлар һәм күренешләргә карата бертерле дә нәфрәт хисләре уянымый.

Мин сатирик пландагы шагыйрь, ди Маннур Саттаров үзе турында, шуңа күрә тормышка мин аның фәкәть кимчеләкләрен тәнкийтьләү ягыннан гына карый алам. Сукмагым шул минем. Дөньяның мәһабәтлеген чагылдыру яки лирик характердагы жырлар язучу минем эш түгел.

Утырттым язын чия,
Тишелде акация.
Жиңгәчәмне сөям, имеш,
Бу бит провокация!

Менә минем профилем, ә аннан соң, ди ул, язган нәрсәләремне сөхнәгә чыгып укыган чагымда тамашачыны көлдертә алсам, мин үземне, шагыйрь буларак, максатыма ирешкән итеп саныйм.

Билгеле, сүз әгәр дә берәр клоун турында барса, без бу фикергә, бәлки, кушылыр да идек. Клоун көлдәрә алмаса, үз максатына ирешә алмый. Ә без бит клоуннар түгел. Без — шагыйрьләр. Вақытында көлдерергә дә, уйландыра, моңландыра да белергә тиешбез.

Әйе, чын шагыйрь булган кеше берьяклы гына була алмый. Аның бөөклегә ниндидер чикләнелгән тар сукмакларга табынуда түгел, мөмкин кадәр киңрәк юлга чыгып, дөньяның бөтен ыгы-зыгысын, бөтен чүп-чарын, бөтен мәһабәтлеген күрә алу һәм үз ижатында шуларны үзенчә чагылдыра белү осталыгында.

Шигъри осталык турында сүз барганда бу мәсьәләне читләтеп үтү гәнаһ булып иде. Чөнки шагыйрьнең үз ижатын тематик колач киңлегә ягыннан бәяли һәм тәнкийть күзә белән карый белү осталыгы — шигъри осталыкның аерылгысыз бер элементы булып тора. Маннур Саттаровның ижәт уңышларына ирешү юлында тоткарлык ясаган төп сәбәпләрнең берсен менә шушы элементка тиешле әһәмият биреп житкөрмәвеннән күрәсе килә. Хисам Камаловның һаман бер тирәдә таптануы да, Гөлшат Зәйнашеваның күпчелек очракта арзанлы шаяруларга корылган жырлар тирәсеннән уза алмавы да барыбер шуңа ук кайтып кала.

Поэзиядә, билгеле, төрлө характердагы шаярулар да, төрлө такмаклар да булырга мөмкин һәм бар. Ләкин аларны ниндидер жиңел кулдан гына языла торган нәрсәләр итеп карарга ярамый. Тышкы күренешләре белән шаяру кебек кенә булып күренүләренә карамастан, алар барыбер житди өсәрләр булырга һәм аларда да телгә алынган нәрсәләр яки конкрет мәсьәләләр мәғнәви яктан олы итеп күтәрелгән булырга тиеш. Алар фәкәть шул очракта гына үзләренә яшәү хокукы яулап алалар. Муса Жәлилнең «Хәдичә»се, мәсәлән, әнә шундый өсәрләрдән санала. Шагыйрь безгә үзенең шул шаяруы аша: «Мода артыннан артык куынмагыз, кеше-

легегезне югалту куржынычы бар!» дигән бик матур һәм законлы хисәтү ясый.

Яки менә шундый бер мисалга игътибар итик. Беек Тукаебызның замандашы Сәғыйт Рәмиев «Уку» дигән бер шигырь яза:

Безне адәм иткән уку,
Адәмне алга илткән уку,
Илтеп күккә житкән уку,
Уку, уку, уку...

Юлымызны хак иткән уку,
Йөземезне ак иткән уку,
Үземезне бөг иткән уку,
Уку, уку, уку...

Тукай шушы шигырьнең «уку» дигән сүzlәрән «йокы» сүзе белән алмаштырып, көлке пародия ясый. Ләкин ул моны просто көлке өчен генә эшләми. Юк! Ул үзенең сатирик осталыгын бу очракта бик күп замандашларының наданлык, томаналык һәм ялкаулык аркасында әрәм булуларын күрсәтүгә юнәлтә һәм, нигаять, уянырга вакыт икәнлеген сиздереп куя.

Яки менә Тарас Шевченконың «Чикләвеккә барган идем» дигән шигырен алыяк:

Чикләвеккә барган идем,
Кайттым мин кичен,
Тегермәнчене мин сойдем,
Эх, кызык өчен.
Житез икән шул чаклы ул,
Әйләнә дә кочаклый ул,
Эх, кызык өчен.

Кзенлыкка барган идем,
Жыйдым гөмбәләр.
Сөйдем мин жеп ишүчене,
Белсәгез әгәр,
Оста ишә жепне егет,
Мине сея, ала үбеп,
Белсәгез әгәр!..

Имәнлеккә барган идем,
Утын жыйыйм дип,
Мичкә ясаучыны сөйдем,
Эх, чибәр ул бик.
Мичкә ясый бигрәк оста,
Күкрәгенә мине кыса,
Эх, чибәр ул бик...

Шевченко да үзенең бу шигырен шаяру өчен генә язмаган. Монда без, барынан да элек, кызның, кая гына барса да, гади хезмәт белән шөгыльләнүче егетләргә гашыйк булуын күрәбез. Шагыйрь, әгәр дә ялгышмасак, «мондый егетләрнең бөтенесе дә хөрмәт ителергә хаклы, аларның кайсын гына сөйсәң дә ярый», дигән матур идея үткәрә. Шулай ук Шевченконың бу әсәрендә без аның халык иңгәтиятна хас булган гадилеккә, жорлыкка ирешү осталыгын да күрәбез.

Нигаять, үзебезнең Карәхмәт парчаларына күз салыйк. Шигъри осталыкның монда икенче бер элементы, ягъни каләм остасының кыскалыкка, тапкырлыкка ирешүе күренә.

Кул сузудан элек Россиягә,
Син, агрессор, уйла шул ягын,
Кемнәр генә кул сузса да аңа,
Ахыр чиктә, суза... аягын!

(«Агрессорга хисәтү».)

Бер уңайдан шуны әйтеп узарга кирәк: шагыйрьга мондый парчаларны яза белү генә житми, аларның угын үзезбезнең уртак интересларыбызны яклауга, зурлауга юнәлтә белү осталыгы да кирәк.

Шәйхи ага Маннурның, мәселән:

Узды Тукай, Такташ язган чорлар
һәм кайтмас та алар гомергә.
Сәк булыгыз, гамьсез гулливерлар,
Лилипутлар килә шигыйрьга,—

дигән парчасы белән без берничек тә килешә алмыйбыз. Хәк түгел бу! Мин, мәселән, сугыштан соңгы елларда татар поэзиясенә килгән яшьләрдән бер Гамил Афзалны хөрмәт итү хакына гына булса да шундый сүзләргә әйтмәс идем. Гамил Афзал янында Шәүкәт Галиев бар. Ул лилипутмы? Шәүкәт янында Шәйхи аганың үзе тарафыннан күккә күтәрел макталган Илдар Юзеев бар. Ул да лилипутмы?

Юк, хөрмәтле Шәйхи ага, сез хаклы түгел. Сез ул парчагыз белән үзегезнең алмашчыларыгызны мыскылладыгыз.

Менә кайларга барып тоташа икән ул шигыйри осталык дигән нәрсәнең та-мырлары.

Без биредә аларның кайберләре турында гына сүз йөрттек. Хәтта төп элементларның берсе булган образлылык мәсьәләсен дә, аңлы рәвештә, читләтеп узарга туры килде. Чөнки кыска гына вакыт эчендә язылган кечкенә мәкалә кебек нәрсәгә аларның бөтенесен дә сыйдыру мөмкин дә түгел. Икенчедән, монда, гомумән, андый максат күздә тотылмады.

Безгә өле сүз башлап жиберергә, барыннан да элек, менә шуны аңларга кирәк: шигыйри осталык дигән нәрсә ул ниндидер технологик бер процесс кына түгел, шагыйрьнең дөньяга карашы, дөнья каршында утырып аның белән дөньяви мәсьәләләр турында кешеләрчә уйлана, гәпләшә белүенә бәйләнгән олы һәм катлаулы эш.

Шуны аңлап житкөрмәү аркасында безнең күп кенә шигыйрьләребез рифма, ритм китереп, сүзләргә билгеле бер калыпка салу яки ниндидер мөзәк сөйләү күренеше генә булып кала.

Ә укучы андый чикләнгәнлек белән килешә алмый. Бездән ул Нәби Дәүлинең югарыда иске алынган китабындагы: кебек дулкынландыра алу көче, Әнвәр Давыдовның «Хиросима» фильмын карагандан соң уйланулары кебек тирән уйланулар, Хәсән Туфанның «Кер чайкыйлар кызлар» дигән шигыйрендәгә кебек күңне күргән кеше кичерешләре, Сибгат Хәкимнең «Рамазан»ындагыча аналар һәм балалар язмышы өчен кешеләрнең чынлап торып борчылулары турында чын шигыйрьләр тәләп итә.

Димәк, безгә шигыйри осталыкны мөмкин кадәр киңрәк аңларга, мөмкин кадәр тырышы-брак эшләргә кирәк.

Ә шулай да нәрсә соң ул шигыйри осталык? Өзеп кенә җавап бирмәдегез бит өле, диарлар, бәлки, кайберәүләр, сезнең бу мәкаләгездән без шигыйрь язганда истән чыгарырга ярамаган кайбер нәрсәләр турында гына ишеттек...

Әйе, мин, чыннан да, шул хакта сөйләдем һәм бүтән нәрсә турында уйламадым да. Әгәр интәшләр шул нәрсәләргә яхшылап аңлый алган булсалар, мин бик бәхетле булыр идем. Чөнки шагыйрь шул нәрсәләр белән чынлап торып исәпләшкәндә генә өйбәт шигыйрь яза алырга мөмкин.

Ә өйбәт шигыйрь яза алу — шагыйрьнең шигыйри осталыкка ия булуы дигән сүз ул. Яки, киресенчә, шигыйри осталык ул — шагыйрьнең яхшы шигыйрь яза алуы.

1962 ел

ХӨРМӨТЛЕ ИПТӘШ ЖИҢАНШИНА!

Шигырьләрегеzdәге матур теләкләргә кушылмаса мөмкин түгел. Алар бөтенесе дә безнең уртақ теләкләребез: әйе, сугыш булмасын, язлар матур килсен, дибез. Сабыйларның тыныч йокилары бүленмәсен, күпне күргән ата-аналарның башларына кайгы өстәлмәсен. Сизнең «Без тынычлык яклы» исемле шигырегеzdә, сьер савучы кызга багышланган жырыгыз да шул ук якты хисләр белән сугарылган. «Әниемә», «Яз» һәм «Больницада» дигән кулъязмаларыгызны укысак та, без сизнең барыбер шул ук юнәлештә уйлавыгызны тоеп торабыз. Шигырьләрне коры риторикага кайтарып калдырмыйча, конкрет образлар аша эш итәргә омтылуыгыз да уңай күренеш.

Уй һәм фикерләрегеzне укучыга житкерүдә үзегеzгә генә хәс булган шигыри алымнар куллану ягынан, әлбәттә, сизнең әле эшләрегеz мактанарлык үк түгел. Бүтәинәр күрмәгәнне күрә белеп өйрәнергә кирәк. Сөз, мәсәлән, менә болай язасыз:

Чәчләреңә, әнием, чал кәргән.
Иөзләреңдә жыерчык йөргән.
Күзләреңә, әнием, яшь килгән,
Ник елыйсың инде, мин беләм...
Әй, әнием, тукта, елама,
Ул елларны кабат уйлама.
Якты булсын алгы гөмерең,
Тынычлыкта үтсен һәр көнең!

Ә ана үзе ник дәшми! Аның да теле һәм көче бардыр ич. Нигә сөз аны алай елатып һәм юатып кына калдырасыз! Һич югында, сөз аның чал чәчләренә сөз бирсәгеz иде, телгә килсеннәр дә, сөз сөйләсе сөзне шул чәч бөртекләре сөйләсен иде. Шуның өчен шигырь бит ул. Ә ананың күз яше бөртекләрендә ни чагыла! Сөзнең әнә шуларга караганыгыз бармы! Жыерчыклар туында да өйтеп кенә узасыз. Ә ниләр бар ул жыерчык буразналары төбөндә! Сьер жигеп сабан сөргән чакларны хәтерләтмиләрме алар!.. Шагырь кеше, бәлки, әнә шулайрак уйла-нырга тиештер ул! Мин сөзгә, әлбәттә, рецепт бирмим. Уйлану өчен бер юнәлеш кенә биреп жибәрәсе килә.

Сьер савучы туындагы шигырегеzdә дә, яз туындагы фәлсәфәгеzdә дә әллә ниләр уйларга, әллә нинди матур картиналар тудырырга мөмкинлекләр тулып ата. Азмы-күпме фантазиягеz генә эшләсен.

Шигырьләрегеzне юри генә яңадан алып укып карагыз әле. Әйе, хәзер, менә шушы хатны укыганнан соң. Бәлки, сөз аларны жиммереп, бөтенләй яңабаштан эшләргә керешерсөз.

Ни генә булмасын, эшегеzdә укышларга ирешүегеzне теләп калабыз. Бүтән сөз юк.

«Азат хатын» журналы редакциясенең тәлшыруы буюнча

ЗЫЯ МАНСУР.

ХӨРМӨТЛЕ ИПТӘШ ХӘМИДУЛЛИН!

Сөзнең шигырьләрегеzdә күңелгә хуш килгән бер нәрсе бар. Ул да булса, конкрет образлар аша эш итәргә омтылу. «Бирмәсәк та үзенә бер файда», «Шулай була», «Мәңге уртақ кожш нурында да», «Күңел» һәм «Яшереп булмый» исемле шигырьләрегеz нәкъ әнә шул хакта сөйлә. Матур сыйфат бу. Сөзгә хәзер әнә шул образларыгызны тагын да ачыкыйрак төшәргә, ныгытырга һәм үз табышларыгыз

белән баатырга кирәк. Беренче шигырегездә, мәсәлән, ана образы өлө томан ашагына елмая. Чөнки сезнең образлы чагыштыруларыгыз җитәрлек түгел. Хисам Камаловның да әнисе үлүгә багышланган шигырьләре бар бит. Укыганыгыз бармы аларны сезнең! Аларның берсендә ул ана образын шул кадәр мәһабәт итеп бирә, просто сокланып каласың. Күз алдына үзенң миләшләре, карлыганның һәм ак каеннары белән бөтен Россия килә дэ баса. Автор моңа әнисенең төймәләрен, иреннәрен һәм күз карашларын туган җиребезнең төрлө күренешләре белән чагыштыру юлы аша ирешкән. Образларны әнә шулай киңрәк, калкурак итеп тудыру ягын карага кирәк. Каян да булса табып, Хисамның сез шул «Чияле тау» исемле китабын укып карагыз әле. Бәлки, ул сезнең башка шигырьләрегезнең кимчелекләрен ачыштыргадә ярдәм итеп куяр. Сезнең:

Ялан аяк колхоз кырларында
Ат ялына ябышып үстек без...—

дигән кебегрәк юлларыгыз да бәлки арта төшәр. Бүтән шагыйрьләргә китапларын да җентекләбрәк укырга тырышыгыз. Әгәр начары туры килә икән, менә бит, моны чыгарганнар әле, ә минекә чөм хуҗе дияргә ашыкмагыз. Көчсезләр генә шулай ителәр. Яхшыга таянырга кирәк.

Шигырьләрегезнең хәзергә өлө журнал битләренә элгә алмавына карап күңел төшермәгез. Сезнең өлө бөтенесе дэ алда. һәм шикләнмиңә әйтергә мөмкин: менә берничә елдан соң сез өлөгә кимчелекләрегезнең бөтенесен дэ җиңеп чыккан булачаксыз!

Шушы ышанычыбызның тизрәк аклануын теләп.

«Азат хатын» журналы тапшыруы буюнча

ЗЫЯ МАНСУР,

ХӨРМӘТЛЕ ИПТӘШ ШАКИРОВА!

«Россия кызы» һәм «Сугыш булмасын» дигән шигырьләрегез турында бер-икәсүз. Валентина Терешкова турында:

Валентина,
сине уйлап безнең
Күңел ничек канат какмасын,
Кызлардан бит син беренче булып
Ачып кердең космос капкасын! —

диясе килә. Чөнки аның бөтен батырлыгы, бөтен үзенчәлегә шунда. Ә сез гомуми сүзләр белән артык мавыгып, төп нәрсәне онытып җибәрәсез.

Батыр кызы туган илебезнең,
Кыю очтың чиксез киңлектә...—

дисез һәм:

Рәхмәт сиңа,
хатын-кызлар данын
Күтәрдең син биек-биеккә...—

дип өстисез. Ләкин мондый гомуми сүзләр Вәляның характерын ачуға төп нигез булып тора алмыйлар. Чөнки заманында Марина Расковалар да чиксез киңлектәрдә кыю очканнар, сез әйткәнчә, хатын-кыз данын югары күтәрешкәннәр. Без аларга да дан җырлыйбыз. Әмма космос капкаларын кызлардан иң беренче булып ачучы, ничек кенә әйтсәң дэ, Валентина Терешкова бит!

Шигырь язганда әнә шундый төп моментларны икенче дәрәҗәле элементлардан аерып ала белү, мөмкин кадәр калкурак, образлырак итеп күрсәтү шарт.

«Сугыш булмасын» дигән шигырегездә дэ төп моментны тотып ала белү җитми. Сугыш булмасын, күз яшьләре таммасын, бәтсен сәлкын сугыш, дисез. Ә нидән

гыйбарэт соң ул сугыш куркынычы! Биредә, бәлки, күз яше һәм кан дәръялары
яки каберлекләр һәм тәре урманнары турында сөйләргә кирәктер. Чөнки сугыш
бит ул, барынан да элек, әнә шундый куркынычлар белән бәйләнгән нәрсә.

Киләчәктә сез боларны искә алырсыз дип ышанасы килә.

«Азат хатын» журналы редакциясенең тапшыруы буенча

ЗЫЯ МАНСУР.

ХӨРМӘТЛЕ ИПТӘШ БУЛАТОВА!

«Ә тормыш, тормыш матур ул» дигән шигырегез мине, ничектер, берәз сага-
ерга мәжбүр итте. Поэзиянең ни икәнән моңарчы шактый тирәнтен аңлап эш иткән
укутучы Булатова кулына караганда, ниндидер өйрәнчек бер укучы бала кулына
охлаган бу. Юк, сезгә үзегезнең әүвәлге җырлап торган телегездән, яки халык-
чанлык хисләре белән сугарылган тапкыр һәм җыйнак җырлар, шигырьләр язуды-
гыздан аерилырга ярамый.

Бу шигырегездә сезнең төгәллек тә, гүзәллек тә, горурлык һәм чын шагыйрь-
ләрчә уйланы да юк. Ә бит сизгә строфага сузылган әйбер бу. Ә бит сезнең «Азат
хатын»да һәм «Социалистик Татарстан» битләрендә басылган беренче шигырьләр-
гезгә караганда сокланып бетә торган түгел иде. Нәрсә булды соң әле сезгә,
нишләп болай түбәнгә төгәрсез! Сезнең бит шулап-гөрләп чәчәк атарга тиеш
булган чагыгыз өле!

Шигырегезгә бериниди дә анализ-фәлән ясап торасы килми. Хәер, сез аңа
мөхтәҗ та түгел. Тик янәдән бер кат уйларга һәм нәтиҗә ясарга гына кирәк. Үз
исемегезнең кадерен һәм дәрәжәсен үзегез белергә тиештерсез шикелле. Шагыйрь
горурлыгын, шагыйрь принципиялеге югалтырга ярамый.

«Азат хатын» журналы редакциясенең тапшыруы буенча

ЗЫЯ МАНСУР.

ХӨРМӘТЛЕ ИПТӘШ ӘГЪЗАМОВА!

Әгәр дә конверт эчендә үзегезгә атап язылган хат белән бергә, «Хөрмәтле
иптәш Шәйхетдинова!» дигән хат та булса, гаҗәпләнмәгез. Ялгыш салынган түгел.
Иптәш Шәйхетдинованың да яз турында язылган шигыре бар иде. Сезнең дә яз
турында. Әллә ничек шунда, икегезне бергә утыртып сойләштерәсе, киңәшәсе
килде. Ләкин сезне хәзер гена очраштырып булмый. Шуңа күрә бергезгә асыл-
ганны икенчегезгә җибәрергә карар кылдым. Бәлки, бер файдасы тиеш куяр
шунда. Кимчелекләребез, гадәттә, бер төрләрәк була бит безнең. Поэзиянең таләбе
дә һәркайсыбыз өчен уртак.

Киңәш итеп, сезгә дә шуны әйтәсе килә: әгәр дә яз турында язасыз икән,
тормышның яз табигатенә хасрак булган, әмма моңарчы әле бүтәннәр тарафыннан
күрелмичә читтәрәк калган бер ягын, ягъни бер детален күрергә, фикерләрегезне
шуның аша үткәргә тырышыгыз. Сезнең, мәсәлән, бу шигырегездә «яз кояшы»
дигән сүз бар. Әйе, яз кояшы. Ә ниңә, мәсәлән, дөньяга оңа шул кояш күзләре
белән карамаска да, ниңә бөтен сүзләргә шул кояш исеменнән сөйләтмәскә! Аңа
дөньяның бөтен ягы берьюлы күренә. Ул сезнең үзегез турында да бик матур
гына итеп сойлап бирергә мөмкин. Яңачарак яз әле, сеңеләм, югыңа, үзем язарга
көрешәм яз турында дияр.

Сөйләсен: әйдә, сибелегез, нурларым, агыгыз, әйдә, язгы ташкыннар, агызыгыз
дөньяның бөтен ашәкелекләрен, дикен ул.

Әйе, шагыйрь фантазер булырга тиеш. Укучы бөтенләй көтмәгән һәм күңелгә
ягымлы сүзләр табарга тиеш ул.

Ә хәзер иптәш Шәйхетдиновага язылганны укып карагыз инде.

Киләчәктә эшегездә һәм шәхси тормышыгызда яңа куанычлар белән очрашуы-
гызны теләп, «Азат хатын» журналы тапшыруы буенча

ЗЫЯ МАНСУР.

«Яз шатлыгы» дигән шигырегеzdә мин сезнең:

Яз килгәч тә әби һәм бабайлар
Яшәрешеп киткән булалар.
Кыш буена йөрткән таякларын
Ераккарак куеп торалар...—

дигән юлларыгызны укыдым да елмаеп куйдым. Сез, билгеле, моңа үзегез артык басым ясамыйсыз. Әйтәсез дә онытасыз. Ә минем, мәсәлән, тик шуңа гына ябышасым һәм бөтен шигырегеzne тик шуңа гына көйләп җибәрәсем килде. Ченки монда берәз шаярып алырга да, җитди сүз сөйләргә дә һәм бик матур чагыштырулар ясарга да урын бар. Ә бүтән строфаларда саналган нәрсәләрегеzne, ягъни — сулар агу, кояш нурлары уйнау һәм башкаларны инде кем генә язмаган да, ничек кенә кабатламаган!

Ә монысы, мәсәлән, минем өчен әле көтөлмәгәнрәк бер нәрсә. һәм монда сезнең, шагыйрь буларак, азмы-күпме, үзегезчә күзәтә белүегез, үзегезчәрәк сиземләвегеz күренә.

Әйе, карт белән карчык чыгып басканнар да язгы ташкыннарга карап сокланалар. Сикерә-сикерә аккан кар сулары аларның, уйларын әллә кая ерак-еракларга алып китә. Өйдә калган таяклары турында уйлап та бирмиләр алар. Ә кояш аларга карап елмая. Ул да яшен яшәгән, ашын ашаган бит инде. Ул да, әлеге карт белән карчык кебек, таягын өйдә калдырып чыккан да язгы ташкыннарга карап соклана шикелле. Ә кар сулары ага да ага, каеннарның төлгөшләре тирбәлә дә тирбәлә. Ә бит озакламый сандугачлар да килеп җитәчәк. Дөнья яме бермә-бер артачак дигән сүз.

Карт белән карчык, әнә шул хакта уйлап, башларын һаман югарырак күтәрәләр, карашларын һаман ераккарак текилар. Ә яшьләргә әйтәсе бармы, алар күңеле кыялардан кызларга очкан горур бөркетләр белән генә тигләрәргә мөмкин!

Шулай түгелме, хөрмәтле иптәш Шәйхетдинова! Яңадан бер кат уйлап, кичереп карагыз әле, мөгаен, сез үзегез дә нәкъ шундый ук фикергә килерсез.

Шигырегеzneң яңадан эшләнгән вариантын көтеп калабыз.

«Азат хатын» журналы редакциясе тапшыруы буенча

ЗЫЯ МАНСУР.

ХӨРМӘТЛЕ ИПТӘШ ХИСМӘТУЛЛИНА!

Сезнең, шигырь язып, үзегезнең иптәшләрегеzne яңа җиңүләргә чакырумыз, кешеләргә яңадан-яңа бәхет һәм уңышлар теләп, әдәбият майданына чыгарга омтылуыгыз матур күренеш, әлбәттә. Бу шигырегеz белән сез заводның стена газетасында да, үзешчән сәнгать түгәрәгенең чыгышларында да тулы хокук белән катнаша аласыз. Шулай ук вакытта сез аны заводның әдәбият түгәрәге утырышында укып тикшерү өчен дә тәкъдим итә аласыз. Иптәшләрегеzneң фикерләрен ишетергә, һәм, мактау сүzlәрен генә түгел, тәнкыйть сүzlәрен дә тыңларга хакыгыз бар. Ә шуннан соң инде шигырьнең яңабаштан эшләнгән варианты белән газета-журналларга да мөрәҗҗәгать итәргә мөмкин булыр иде.

Ә сез берәз ашыккансыз булырга кирәк. Әйе, шигырь әле республика күләмендә чыга торган газета-журналларга тәкъдим итәрлек дәрәжәгә күтәрелеп җитмәгән.

Гомуми сүzlәр белән эш итүдән баш тартып, шигыри образлар куллану юлына басарга, үзегезнең әйтергә теләгән сүз һәм фикерләрегеzne укучыга әнә шул образлар аша җиткерергә кирәк. Сез, заводның инженеры һәм шагыйрь буларак,

шигырегездә бик күп кешеләрне санап үтәсез. Ә ул кешеләр үзләре кайда? Нинди шатлык һәм кайгылары бар ул кешеләрнең! Адам балалары ич алар. Беренче класс укучысының санарга өйрәнү өчен файдалана торган палочкалары түгел!

Шигырь яза торган кеше моны аңларга тиештер дип ышакасы килә.

«Азат хатын» журналының талшыруы буенча

ЗЫЯ МАНСУР.

Сәлам сезгә, кадерле балалар!

Сәлам сезгә, минем нәни якташларым!

Сәлам сезгә, кадерле укытучы дуслар!

Мәктәпкә балалар килгәнче, аны жылытып, нурландырып торучы апалар, сеңелләр, абыйлар, эселәр.

Барыгызга-барыгызга да ялкынлы сәлам.

Минем туып-үскән Житемәгем, авылдашлар, күршеләрем, күршеләрнең күршеләре. Сәлам сезгә бөек Түкай яшәгән Казан каласыннан!

Житемәктән Чишмәгә, Чишмәдән Сикәпегә алып бара торган туған юллар, туған колхоз кырлары. Шул кырларда йөрүче, шул кырларда хезмәт итүче якташларым, сәлам сезгә! Барыгызга-барыгызга да тынычлык һәм иминлек теләм.

Мәктәпнең тарих түгәрәге членнары, булачак белгечләр, булачак даһилар һәм гадиләр!

Менә, сезнең үтенечегезгә җавап итеп, үземнең китапларымны җибәрәм. Укыгыз, танышыгыз.

Кем белә, алардагы кайбер шигырьләр, бәлки, сезгә билгеле дәрәжәдә сердәш тә булып китәр. Сезнең оңтылышларыгызны көчәйтсен, теләкләрегезне тагын да матуррак итсен, хыялларыгызның чыкка ашуына аз гына булса да булышса алсыннар иде алар!

Биографиямне киләчәк хатларымның берсендә алырсыз. Анысын язарга үзем дә ашыкмыйм, сезгә дә артык кабаланырга кичәш итмим. Язучыны чөнки, барыннан да элек, язган әйберләре ягынан карап әйрәнергә кирәк. Билгеле, укучы минем Базы буенда балык тотып йөргән чакларымны да, Казанда Комлев дигән урамда яшәвемне дә белергә хаклы.

1928 елны, отиләрдән аерылып, Гафур исемле абыем белән колхозга (ул чакта авыл хужалыгы әртеле дип атала иде) керүемне дә һәм шул вакыт киндер штаннан йөргән 12 яшьлек малайга «коммунист» кушаматы бирүче дә укучы белергә хаклы, әлбәттә.

Мин балаларның барына да язарга, үземнең кадерле укучыларыма җиткерергә тиешмен.

Житемәктә авыл мәктәбен тәмамлаганымны да, Исмаилга һәм Мәсәдөгә [урман эчендә, Ленин исемендәге ШКМга] нөреп укуымны да, Дүртөйлегә һәм Уфага ашыгуымны да, ач булсам булырмын, укып белем алмыйча, теләгемә ирешмичә түктамам, дигән сүзләремне дә истән чыгармам.

Әйе, оңтылу зур иде. Нәтижәсен әйтә алмыйм. Хәер, әле гомер көзә җитмәгән. Чебешләрне санарга иртәрәктер. Санарга булса да, анысы минем эш түгел. Чөнки көше бәяне бүтәннәрдән алырга тиеш.

Ярый, артык фәлсәфә сатудан мәгънә булмас. Нокта куеп торыйк.

Укуыгызда зур уңышларга ирешүегезне, барлык матур теләкләрегезнең чынта ашуын теләп, сезнең якташыгыз Зыя Мансур.

6. I. 1962.

г. Казань, 12,

ул. Комлева, 17, кв. 17.

СӘЛАМ, ГОСМАН ДУС!

Эчкә җан кереп китте әле. Алдакчы булып күренермен дип курыккан идем. Китапларның барып җитүе турында хәбәрне алгач, күңел канәгать булды. Югыйсә, китапларның элегрәк чыкканнарын хәзер табуы кыен. Менә әле Дүртөйледән Пионер-

лар йортыннан да хат язганнар. Үземдәге соңгы экземплярны булса да жиберергә кирәк. Илдә чыпчык үлми диләр бит. Мин табармын әле үземә.

Хәзер «Тәржемән хәлем» дигән бер нәрсә язып ятам. Күптән уйланган нәрсә иде, ләкин һаман кул житми торды. Ә хәзер инде житмәсә дә житкерегә туры килә. Укучы дусларның сорауы шуны таләп итә.

Әле күптән түгел «Ак розалар» исемле шигырьләр циклы язу эшен тәмамладым. Бу цикл гел сизгезәр, унар, уникашәр юллык вак шигырьләрдән тора.

Менә шул, үзегезнең хәлләрегез турында язып торыгыз.

Балаларга миннән күп сәлам.

Сәлам белән якташыгыз ЗЫЯ МАНСУРОВ.

ГОСМАН ДУСИ

Хатыгызны алуыма шактый вакыт узды. «Кырлар сулышы» исемле яңа җыен-тыгымның чыгып житүен көтөп тордым. Бөтенесен «бергә жиберәсе килде, гаеп итмәгез инде.

Сезне һәм балаларны тагын нәрсәләр кызыксындыра, бөтенесен дә әйтеп язгыз. Күлдән килгәннең барын да эшләргә тырышырмын.

Хәзергә менә шунуң белән тәмам.

Эшегездә һәм тормышыгызда уңышлар һәм бәхет теләп, якташыгыз ЗЫЯ МАНСУР.

6. I. 1962.

«Сайланма шигырьләр»нең дә бер данәсен сезнең үзегезгә жиберәм.
Калганны түгәрәккә.

ХАТЛАРДАН ЮЛЛАР

ШАГЫЙРЫҖӘ БӘЯ БИРҮ

...Сезнең Тукайга багышлап язылган шигырьләрегезне карап чыкканнан соң, беләсезме, нинди чагыштыру китерәсе килә: тирдә, кайвакыт, бер үк белән бәрәп төшерәсе нәрсәгә кырыкмаса-кырык үк жиберелә. Ләкин үкларның берсе дә тими. Бу очракта Сезнең шигырьләрегез дә әнә шундыйрак булып чыккан.

Күрәсең, төп игътибарны Сез шигырьләренең һәм шигырь юлларының санын арттыругараң юналткансез. Ә конкретлык һәм тапкырлык турында онытып жибергәнсез. Әйтергә теләгән матур фикерләрегез сүз чүп-чары белән күмелеп кала.

Ә шагыйрьгә бәяне бит шигырьләренең күплегенә яки озынлыгына карап түгел, шагыйрьнең тапкырлыгына, конкретлыгына һәм әйтелгән фикерләренең тирәнлегенә карап бирәләр...

ПАРТИЯ ТУРЫНДА

...Ә партия турында Сез менә үзегез ничек уйлыйсыз! Нәрсә ул Партия! Гади кеше буларак әйтеп карагыз әле: үзегезнең конкрет эшегездә, тормышыгызда Партиянең жылы сулышын ничек тоясыз! Әйдәгез, чыннан да, күктән җиргә төшкән әле, адәм балаларына карыйк, шунда түгелме икән ул Партия!

СЕЗНЕҢ ТЕМАГЫЗ

...Гомуми темалардан конкрет темаларга күчәргә кирәк. Сез бит «төзүчеләр арасында яшим» дип язасыз. Ә кайда ул Сезнең төзүчеләрегез! Цемент изүчеләрегез, ташчыларыгыз кайда! Кранчыларыгыз һәм шоферларыгыз кайда Сезнең!!

Шигырьләрегездә әнә шул дусларың шатлык һәм кайгыларын чагылдырасың иде. Менә бит ул кайда Сезнең темагыз!

...«Шигырьләремдә әйтелеп бетмәгән сүз һәм башка төрлө кимчелекләр булуы ихтимал, матбугатта файдаланырга теләсәгез, үзегезчә эшкәртәргә мөмкин...» дигән сүзләрегез белән киешү бик кыен. Редакция андый юлга баса алмый. Гади хәбәр яки гади информация булса, бер хәп иде. Анда да әле материалны мөмкин кадәр авторның үзе язганчарак калдырырга тырышыла. Ә шигырь аз гына икенчерәк. Автор кулынан башка кулларның тыгылуын яратмый ул.

Ә Сөзгә, бәлки, поэзия белән эш итүе, гомумән, азыр, баш бирми торганрак эштер! Алай булса, нигә артык көчәнергә! Үзегезнең табигатегезгә, сәләтегезгә туры килә торганрак эш белән шөгыльләнәргә мөмкин ич!

ШУЛАЙ ТҮГЕЛМЕ!

...Поэзиянең бурычларын аңлап житкермибез булса кирәк. һаман бер кабатланган әйберләрен, патефон пластинкасы әйләндергән кебек, әйләндерәбез дә әйләндерәбез. Нинди дә булса яңа бер сүз, яңа фикер әйтү турында уйлану юк.

Әгәр Сөз гаеп итмәсәгез, мин шундый бер сорау бирер идем. Сөзнең чынлап яраткан кешегез бармы! Нәрсәләр уйлысыз аның турында!

Һәрхәлдә, әле язган шигырьләрегездәгечә түгелдер бит. Тормыштагыча матур һәм дулкынландыргыч була торгандыр Сөзнең уйларыгыз! Ә шигырьдә нигә болай протокол теле белән язасыз! Үзегез уйлаганчарак, тормыштагычарак язагыз, гаҗәеп матур булыр иде бит, шулай түгелме!..

Шәһит Гарифуллин

ХӘМИТ БАТЫР ҺӘМ АНЫҢ БАЛАЛАРЫ

КАМАЗ КӨНДӨЛЕГЕ

өн уртасы узган иде инде.

Хәмит ага Юсупов якында гына эшләүче бульдозерлар гөрелтесен тыңлап шатланып куйды: «Тырышалар егетләр, сынатмыйлар...»

Көзгә кояшның беренче нурлары шушы елларда гына ачык басуда нәфис челтәр кебек үсеп чыккан заводның тимер каркасларына сибелде. Һәрчак, таңны эңә шулай бульдозер рычаглары янында каршылаганда, шушы күренешкә сокланып карап тора Хәмит ага. Бу челтәр бизәкләрдә

меңләгән кешеләрнең ижатын, КамАЗ төзүдә үз өлешен күрә ул.

Ә бульдозерларның күмәк гөрелтесендә ул утырган беренче тракторның тавышы да чагылып киткәндәй була. Ул көннөрдән бирле күпме генә хәлләр баштан кичмәгән дә, нинди генә юллар үтелмәгән! Без бүген тугызынчы бишъеллык төзелешләре турында сөйләбез. Ә бит Хәмит ага Юсупов бу бишъеллыкларның беренчесендә үк зур хезмәткә кушылып киткән кеше.

Хәмит Юсуповка хәзер илле алты яшь. Әйе, Бөек Октябрь революциясе белән яшәтеш ул. 1917 елда Башкортстанда туган.

Аңа нибары ундүрт яшь тулганда әтисе Габбас абзый дөнья куйды. Хәмит семьяда иң өлкәне булып калды. Аның кул астында — авыру анасы, ике сеңелесе...

Инде семья башлыгы булып калган икәнсең, үзең турында гына кайгыртып булмый.

Ә заманалар ир уртасы булган өлкәннәргә дә бик елмаеп карамый иде ул вакытта. Яшь Хәмитнең хәер сорап йөргән көннәре дә, көнлек эш эзләп йөргән вакытлары да күп булды.

Шулай бер вакыт күрше рус авылына барып чыкты. Анда совхоз төзелеп килә иде.

Эшчеләр ашханәсендә йөк бушатып йөргәндә (иң өметле эш шунда инде: өйгә дә берничә сынык ипи алып кайтып була), күн тужурка кигән берәүгә тап булды Хәмит.

— Эшләр ничек бара, булачак яшь большевик? — дип сорады ул аннан русча. Рус телен азмы-күпме аңласа да, җавап бирерлек сүз таба алмады Хәмит, елмаеп кына куйды.

— Ат жигә беләсеңме?

— Беләм.

— Эйдә, алайса, су ташучы булырсың.

Шул ук көнне аңа берничә кадак он, тозлы кәбестә бирделәр. Шушы «байлык» белән кош тоткандай кайтып керде ул өенә.

Шулай азмы-күпме эшлөгәч, әлегә күн тужуркалы абый тагын сүз катты аңа:

— Укыйсың киләме?

Бусына җавап әзер иде:

— Килә...

Хәмит Юсуповны яңа ачылган тракторчылар курсына җибәрделәр. Тиздән совхозга трактор кайтырга тиеш икән. Ә анда эшли белүче дә, эшләргә теләүче дә юк. Олы яшьтөгә авыл ирләре атка күбрәк ышаналар.

1934 елның язында уңжиде яшьлек Хәмит Юсупов авылга беренче тракторны алып кайтты. Бу хикмәтне беренче тапкыр күргән авыл халкы шушы тимер айгырны иярлөгән ятим баланың үзеннән дә артык шатлангандыр. Үзенә күрә бер сабан туге булды ул көн. Бөтен халык авыл башына каршы алырга чыкты. Шунда ук бу хикмәтне сынап карарга булдылар.

Басу уртасына килеп җиткәндә трактор туктап калды.

— Жәмәгать, керәчин бетте,— диде Хәмит, үзе гаепле сыман.

Инде бер кузгалган халыкның кызыксынуын туктатып булмый иде. Барысы да, бердәм булып, авылга чаптылар. Кайсы шешә белән, кайсы калай банка белән үзләренең керосиннарын алып килделәр.

Буш кырны тагын гадәти булмаган гөрелте тавышы каплады. Басуны да әйләнеп сөрөп чыктылар.

Механизатор Хәмитнең беренче хезмәт елы иде бу. Ә илдә беренче бишъеллык планы үтәү өчен көрәш бара иде...

Совхозга беренче комбайнны да Хәмит Юсупов алып кайтты һәм озак еллар комбайнда эшләде.

1938 елда, авыл халкы бергә җыелып, хөрмәтләр армиягә озатылар үзен.

— Озакка түгел, Хәмит энем,— диделәр авылдашлары,— өч елның хезмәт итәрсең дә яңадан авылга кайтырсың. Еллар гына имин булсын...

Ләкин өч ел гына түгел, сигез ел хезмәт итте Хәмит Юсупов.

Ерак Көнчыгыштагы Халхин-Голда беренче сугышчан чиркәнчек алды.

Инде Бөек Ватан сугышы башланып киткәч, механизатор Хәмит танкка утырды.

Бу кырыс сугышта аның үткән юлын күрер өчен карталарга карап торуның кирәге юк. Дошман итеге астында калган бик күп шәһәрләргә азат иткән өчен, һәр елганы кичкән өчен алган хәрби медалләрне аның үткән юлын ачык күрсәтә.

1944 ел. Висла елгасы буенда чираттагы зур һөҗүмгә хәзерлек бара. Күе агачлар арасына яшерелгән танкның алгы бронясына таянып, танк командиры лейтенант Хәмит Юсупов һәрбер сүзен уйлап хат яза: «Берничә минуттан без тагын һөҗүмгә күчәбез. Мин үзем партиясез кеше. Ләкин мине коммунист дип санагыз. Соңгы сулышымга кадәр, йөрәгемнең соңгы тибүенә кадәр Ватан өчен көрәшчәкмен. Шулай булгач, мин коммунист булмый яши алмыйм».

Әнә шундый авыр көрәш елларында Коммунистлар партиясе сафына басты Хәмит Юсупов, чынныкы, ныгыды. Коммунист булып Карпат тауларын, Дунайны кичте, җиңү таңын каршылады. Германия җирләренә җитеп, Т-34 танкын туктатып калдырды.

Бөек жиңүнең берьяеллыгын билгеләп үткәндә, ул туган авылына кайтып төште. Нәрсә көтә иде соң аны монда? Туган-үскән йортның ишек-тәрәзәләренә аркылы такта кагылган, ишегалдын чүп үленә баскан. Карт әнисе дә, сеңелләре дә фани дөнья белән бәхилләшкәнәр. Сугыш авырлыкларына түзә алмаганнар, күрәсәң...

Авылдашлары аны жылы каршыладылар. Жиңеп кайтучы буларак хөрмәтләделәр, кайгысын уртаклаштылар. Искергән өй-каралтыны төзөтөргә, хәтта яңасын салырга хәзер иделәр.

Әйе, жиңерәлгән өйне төзөтөргә булыр. Тик күңелдәге яраларны төзөтөп булырмы соң? Ишегалдына кайтып кергән саен яшлы үлгән сеңелләре, жиңү бәхетен күрә алмаган әнисе искә төшөп, йөрәкне әрнетмәсә! Балки, тормышны бөтенләй яңадан башларгадыр? Яңа урында!

Кагылган тәрәзәләр ачылмады, чүп үленә баскан болын кебек киң ишегалды тапталмады. Икенче көнне үк кая барасын үзе дә төгөл белмәгән Хәмит авылдан китеп барды.

Аның авылдашларына беренче язган хаты Ишембай шәһәреннән килеп төште: яңадан тракторга утырган, семья корып жиңбәргән...

1948 ел. Партиябездән һәм хөкүмәтебездән Башкортстанда гигант нефть химиясе комбинаты, аны төзүчеләргә яңа шәһәр салу турында карар чыгарды.

Декабрь аеның чатнама салкын көннәре иде бу. Беренче төзүчеләр булачак шәһәр урынына, ачык кырга юл тоттылар. Колоннаның башында, бульдозеры белән юл ярып, жиңеп кайткан сугышчы Хәмит Юсупов бара. Көн яктысыннан күзләрен чагылдырып, зәңгәр-ләнөп торган карлы кыр каршыга агыла. Ә артта — бер машина гына узарлык яңа юл. Сигез ел хәрби хезмәттә йөреп, тыныч тормышта яшәүнең чын төмен, ямен аңлаган Хәмит Юсупов өчен иң кадерле минутлар иде бу. Шәһәрләренә жиңерү өчен түгел, яңаларын төзү өчен ничә еллар кан койды бит ул. Үлем белән күзгә-күзгә очрашты.

Ни әйтсәң дә, бу эшне авылга кайтып, чөлшәйгән өйне сипләп чыгу белән чагыштырып булмый!

Ачык кырда кечкенә генә бер майданны чистарттылар да, палаткалар корып, вагоннар тезеп куйдылар. Шундук такта кисәге алып, берсе аңа язды куйды: Салават шәһәре.

Менә беренче барак та әзер инде. Шуннан кечкенә генә бер бүлмәне Юсуповларга бирделәр.

Бер вакыт чираттагы сменадан кайтып, жылы бүлмәсенә килеп керде дә, өстендәге телогрейкасын да салмыйча, миң каршына килеп утырды. Нигәдер бик шат иде ул бүген. Нигә икән? Юкса, ул кадер эш күрсәткәннәре дә юк бит әле. Комбинатның беренче нигез ташын салганга да нибары бер генә атна.

Шулай бераз якты уйлар дөньясына чумып утыргач, кичке аш әзерләп йөргән хатыны Наиләгә эндәшөп куйды:

— Наилә, акыллым, син теге безнең авылның Галимулла абыйны беләсөңме әле?

— Беләм... Ә нәрсә?

— Нәрсә дип... Мин яшә вакытта авылга кайткан иде. Магнитогорск шәһәре төзелешеннән, Бик мактаулы булып, дан алып кайтты.

— Шуннан сиңа ни эш?

Хәмит абый кырт борылды да:

— Ә менә нинди эш — шушы Салават шәһәрендә мин дә аның кебек булачакмын. Әйтте, диярсөң...

— Әй, хыялый, хыялый... Алып батыр... Әйдә, хыял дөньяңнан чыгып, чабатаңны салып как та ашарга утыр. Аш суына.

Хатыны бу сүзгә яңадан әйләнөп кайтмады. Ул, ничектер, онытылды, шаяру булып күңелдә калды.

Ә зур комбинат, яңа шәһәр үстә. Бульдозерчы Хәмит Юсупов эшнә талымлап тормады. Кая, нинди эшкә кушсалар да, каршы килмәде. План үтәлдә дип смена ахырына кадәр жылы вагонда алмаш килгәнне көтмәде. Инде эш бетеп, буш вакыты булса, техникасын төзәтә иде. Шуңа күрә аның бульдозеры капитал ремонтка кадәр 25 мең сәгать урынына 45 мең сәгать эшли иде. Жидееллык планы ул өч елда үтәде. Комбинат беренче продукциясен бирә башлады. Беренче палаткалар, бараклар урынында күп катлы йортлар үсеп чыкты.

Жылы барактагы сөйләшүдән соң, ун ел вакыт үтеп китте. 1958 елда Салават шәһәренә шатлыклы хәбәр килде. Яңа комбинат һәм шәһәр төзүдәге искиткеч уңышлары өчен бульдозерчы Хәмит Юсуповка Социалистик Хезмәт Герое дигән югары исем бирелде. Лейтенант Хәмит Юсуповның хәрби медальләре янына Алтын Йолдыз медале һәм Ленин ордены өстәлдә.

Инде бүген Башкортстанның даны — Салават шәһәре иң матур, чиста шәһәрләрдән санала. Шушында туып-үскән яшьләр хәзер аның хезмәт данын давам итәләр. Тик аны төзегән батырлар онытылмый.

Бүген Салаватка барып чыгып, очраган бер кешегә син сорау бир:

- Салаватка кем беренче булып килде?
- Хәмит Юсупов, — диярләр сезгә.
- Ә беренче трамвай юлына полотноларны кем әзерләде?
- Хәмит Юсупов, — дигән җавапны тагын ишетерсез.

Инде тугызынчы бишьеллыкның гигант төзелеше — КамАЗга килеп сорау бирегез:

- Бульдозерчылардан смена саен икешәр-өчәр норма кем үти?
- Юсупов.
- Танылган КамАЗ монтажчылары Филимонов, Сәлаховлар да-нын кем давам итә?
- Юсупов.
- Ватылган автоскреперларны тиз арада кем сафка кертә?
- Юсупов.

Бу сорауларны күпме бирсәгез дә, сезнең шул ук бер җавапны ишетүгез мөмкин.

Тик бу юлларны укыгач: «Бер үк кеше берничә төрле эштә эшли аламыни?» — дигән гажәпсенү туар.

Бульдозерчы Юсупов — Социалистик Хезмәт Герое Хәмит ага үзе инде.

Ә монтажчы — Фәнис Юсупов. Хәзер ул КамАЗның чуен кою заводы корпусларын коруда катнаша. Төзелешкә дә бер ел элек килеп, башта тәэминат бүлегендә куратор булып эшли башлады. Эшнә тынычлыгы булмаса да, бик авыр түгел, жылы, чиста эш.

Шулай бер объекттан икенчесенә йөргәндә, бер көнне ул монтажчылар янында туктап калды. Искитмәле күренеш иде бу. Моңа кадәр күз күрмәгән зурлыктагы кран зур культура йортының өстен ябарлык түбәне күтәреп алды да аны яңа корпуска күтәрде. Берничә минуттан яңа түбә эзер иде инде. Югарыда металл конструкцияләре арасында кечкенә генә булып күренгән монтажчылар җиргә төштеләр. Аларның йөзләрендә шатлык күрә, көнләшәп куйды Фәнис.

Берничә көннән ул Николай Александрович Сорокин җитәкчелегән, дөге монтажчылар бригадасына күчеп килде. Баш әйләнерлек биеклекләргә менеп эшли башлады.

Егерме дүрт яшьлек Фәнис хәзер монтаж мастеры булып эшли. Алдыңгы монтажчылар Еникеев, Сабирҗановлар осталыгына ирешү өчен аңа күп тырышлык куярга кирәк эле. Әмма ул үзенең көченә, үзе белән хезмәт итүче монтажчыларга ышана.

КамАЗ ул дистәләгән километрларга чәчелеп яткан завод корпуслары гына түгел. Эшсез тәуге адымнары миллионнарча кубометр жирне күтөртүдән башланды. Монның өчен көчле машиналар булдыру, аларны һәр вакыт төзек тоту беренче шарт иде.

Әнә гигант кырмыскаларны хәтерләткән автоскреперлар берьюлы никадәр жирне күтәрәп алалар да котлованнан читкә чыгарып куялар. Машиналар гаять зур булса да, бик төгәл эшлиләр. Файдалы жир катламы кызыл балчык, ком белән катнашырга тиеш түгел. Киләчәктә, завод төзеләп беткәч, анда, уңдырышлы туфракта, чөчәкләр үсәргә тиеш.

Автомеханик Дамир Юсупов — яңа гына техникум тәмамлап килгән яшь егет — шушы машиналарның вакытында эшкә чыгуына җаваплы. Әйе, тәбәнәк кенә буйлы бу егет төзелешнең механизацияләү идарәсенә әле күптән түгел килде. Ләкин тырыш кешенең эше тиз күренә.

Автоскреперларны йөртүче шоферлардан иртәрәк килә ул эшкә. Килә дә һәрбер машинаның төзеклеген тикшереп чыга. Ватылган урыннары булса, төзәтеп, алмаштырасы детальләрен алмаштырып куя.

Аның белән бергә эшләүче Михаил Павлович Парамонов әйтеп куйды:

— Аның эш сөючәнлегенә сокланам мин. Баксаң — үзе яшь кенә бит әле. Автоскрепер көпчегеннән өз генә калкурак. Әмма тырыш. Барлык транспорт та парктан чыгып китмичә тынычлана алмый. Менә шундый егетләр эшкә тотынгач, заводның вакытында төзелүенә, беренче машинаның 1974 елда чыгуына һич тә шик калмый.

Май аеның матур көннәренең берсендә Кама автомобиль заводы идарәсенә яшь кенә бер кыз килеп керде. «Нинди һөнәрең бар?» — дип сорагач, әле типография буявы исе килеп торган өр-яңа дипломын күрсәтте.

Нәкъ шул көннәрдә Чаллыда яңа бер институт оешып килә иде. Фирдәвес Юсупованы әнә шунда — энергетика төзелешләрендә хезмәтне фәнни оештыру һәм идарә итү үзәгенә өлкән техник итеп алдылар.

Төзелеш булгач, төрле проблемалар, моңа кадәр көтелмәгән кыенлыklar килеп чыга. Мондый очракта фәнгә, тикшеренүләргә таянымлыча булмый.

Фирдәвесне әле бер төзелеш оешмасында, әле икенчесендә очратырга була иде. Техникумда алган бөтен белемен эш белән идарә итүне җиңеләйтүгә бирде ул. Хезмәттә — хөрмәт, дип юкка гына әйтмиләр бит. Тиздән аның сәләтен күреп, инженер итеп күтәрделәр...

Инде тагын бер Юсупов бар. Аның исеме Риф. Дәрәсән әйткәндә, аның турында бер дә озынга сузмыйча да сөйләп була. Чөнки аның юлы, көрәше алда әле. Төзелеш идарәсенә килеп, өйрәнчек слесарь булып эшли башлавына күп үтмәде әле аның. Шулай да Риф өчен бик әһәмиятле көннәр бүген. Унынчы классны тәмамлап, вузга кереп караган иде дә, нибары бер балл җыеп җиткерә алмыйча, конкурстан үтмәде. Әмма аның белән сөйләшкәндә беринди үкенү хисе тоймассың. Шундый зур төзелешкә катнашу үзе бер вуз, тормыш мәктәбе бит ул. Слесарь һөнәренең нечкәлекләренә өйрәнү белән бергә Риф Юсупов аңадан институтка әзерләнә. Үзе төзөгән заводта киләчәктә инженер булып эшләргә хыяллана Риф. Ә бүген алган һөнәре аңа артык булмас. Ояңда ни күрсәң, очканда шуны күрерсең, диләр бит.

Инде сез төшенгәнсездер: әле генә язып үткән яшьләр — Социалистик Хезмәт Герое бульдозерчы Хәмит ага Юсуповның балалары. Аларның һәркайсы белән мин берничә кат очраштым, һәм шуны әй-

тергә кирәк: аларның һәркайсының үз характеры бар. Менә тынгысыз монтажчы Фәнис, сүзен үлчәп кенә сөйләүче Дамир, һәр вакыт шаян, үткән кыз Фирдәвес, оялчан һәм тыйнак Риф.

Кешенең тормышына без аның эше, аның калдырган эзе буенча бәя бирәбез. Хөкүмәтебез Хәмит ага Юсупов эшенә лаеклы бәя биргән — күкрәгенә Алтын Йолдыз таккан. Шуңа ук вакытта әнә шундый тырыш егетләр, кызлар үстөрөп җиткерүе белән горурлана ала Хәмит ага.

Һәр таңда Чаллы шәһәренең Муса Җәлил исемендәге проспектының тугыз катлы йортларының берсеннән биш кеше эшкә ашыга. Бер семьяда биш кеше бер үк уй-теләк белән КамАЗ төзи.

Тамыр җәйгән бер шәһәрдән кешеләрне нинди көч икенче шәһәrlәргә кузгатып алып китә соң? Нинди көчләр аларны бер төзелештән икенчесенә чакыра? Уйлап карасаң, күп төзелешләрдә катнашкан кешеләргә һәркайсы шуның белән очраша: менә ул төзелешнең бөтен тузанын, пычрагын erylп йөри дә, инде үзе омтылган нәрсәгә — чисталыкка, яшеллеккә, уңайлыкка килеп җиткәч, яңадан икенче җиргә күчеп китә. Тагын шуңа ук уңайсызлыklar, кыенлыklar... Һәм яңадан шәһәренең, заводының киләчәге турында хыяллана башлый.

Юсуповлар семьясы да Салаватта егерме дүрт ел яшәп, шунда төпләнгәннәр иде. Дөресрәге, шунда төпләнеп калырбыз, дип уйлаганнар иде. Дүрт бүлмәле квартиралары, алма бакчалары, үсеп җиткән балалары, семьяның даны... Инде тагын ни җитми! Юк, кеше дигәннең тыныч утырырга риза түгел, күрәсең.

Шулай бер көнне эштән кайтып бөтен семья бергә җыелды да үзек телевидениенең КамАЗ турындагы чираттагы тапшыруын карады. Бер сүз дәшмичә, дикъкать белән тыңлап утырдылар. Инде КамАЗ турында тапшыру да бетте. Икенчесе башланды.

Беразга өйне тынлык басты.

— Әти...

— Улым...

Фәнис һәм Хәмит ага икесе берьюлы әйттеләр бу сүзләргә. Фәнис әтисенә сүзен бүлүгә кыймады, күзлеген төзәтеп куйды да аны тыңлап тынып калды.

— Улым, әллә без дә... — Хатыны Наилә апаның кинәт туган борчулуын сизеп, сүзен төзәтте. — Әллә син дә шуңа якларга барып чыгыңмы, диюем. Бөтен ил төзегәндә без генә читтә калсак...

Әтисе белән икесе бер үк нәрсәне уйлаганны сизгәч, Фәнис тынычланып куйды. Күптән уйлап йөри иде бу хакта. Тик әтисе каршы килер дип кыймый йөри иде.

Хәмит аганың үзендә дә бүген генә тумады бу фикер. Шулай да бер селтәндә семьяны төбе-тамыры белән кузгатып чыгып китү аңсат кына түгел иде. Менә әле дә «без» дип эшчә чак-чак кына бозмый калды. Хатыны Наилә шушында тормыш иткән, дүрт бала тудырып үстергән...

— Улым, син, анда барып, разведка ясап кара әле. Анилары энеләргә дә уйлап куярлар, бәлки. — Ул бу юлы да «үзем уйлап карармын» дип әйтмәде. Ашыгырга ярамый.

1971 елның октябрендә, Салаваттан китүенә ике атна үткәч, Фәнистән беренче хат килеп төште. Үзен бик яхшы каршы алуларын, яңа шәһәрдә унике катлы гомуми торакта торуын язган иде ул. Төзелештә илле меңгә якын кеше эшләсә дә, әле эшчә көченең җитмәвен дә хәбәр иткән. «Бигрәк тә механизаторлар күп таләп ителә», дигән.

Шушы сүзләргә җиткәч:

— Механизаторлар таләп ителә, диген, ә! — дип куйды Хәмит ага, хатынына карап. — Әллә мин дә уйлап карыйм микән? Синәң туган ягың Минзәлә дә ерак түгел инде...

«Туган ягың Минзәлә» дигәч, Наилә апа да берәз йомшый төште. Шулай да бөтенләйгә китүләренә ышанмый иде әле ул. «Барып кайтсын, күрсен, — дип уйлады, — яшьләр артыннан куа алмас. Берәз эшләр лә әйләнәп кайтыр».

1972 елның март аенда Хәмит ага Чаллыга килеп төште. Улы белән бергә гомуми торакка урнаштырдылар. Яңа бульдозер бирделәр үзенә.

Яңа урынга нигезләнү шулай башланды...

Озак та үтмәде, май аенда кызы Фирдәвес килде. Инде семьяның яртысыннан артыгы монда. Бөтенләй күчү ягын кайгыртырга да була. Әнә, өч бүлмәле квартира бирергә торалар.

Бер көнне төзелеш идарәсеннән машина алды да китеп тә барды Салаватка. Наилә апа үзе дә каршы түгел иде инде. Аерылганны аю ашар дигәндәй, ни эшләп ятсын ул монда берүзе.

Машина аларны туп-туры тугыз катлы йорт янына алып килде. Яңа квартирага беренче булып Наилә апа аяк басты...

Чаллының яңа урамнары буйлап Хәмит ага Юсупов белән бик озак йөрдек. Ул үзенә уллары, хезмәткешләре турында сөйләде.

— Әле бала чакта ук утызынчы елларның бөек төзелешләрендә катнашкан якташларымның уңышлары турында газеталардан укып, көнләшә, алар кебек булырга хыяллана идем мин. Минем үземнең хыялым тормышка ашты. Яңа шәһәр төзедем, дан алдым. Инде балаларым үсеп життеләр. Аларны шундый ук хыяллардан мәхрүм итсәм, мин үземнең әманәтемә хыянәт иткән булыр идем.

Хезмәт кешесенең әманәте әнә шундый.

Безнең татар халкында батырлар турында легендалар йөри. Шуларның берсе — Алып батыр. Куйбышев районы буйлап йөргәндә тигез кырда күтәрелеп торган бер калкулык очратканым бар минем. Археологлар аны ничек аңлаталар, белмим, ә авыл картлары болай аңлата: «Монда Алып батыр туктап, чабатасын каккан».

Шул чак уйлап куйдым: әгәр бульдозерчы Хәмит батыр Юсуповның күтәрткән җирләрен бергә өйсәң, нинди зур тау булыр иде! Мондый тауларга Алып батырларның көче җитәр иде микән?!

ТОРМЫШ ӨЙРӘТӘ, ВАКЫТ КҮРСӘТӘ

1

абан туге да килеп житте. Тәрәзәләрдән бәйрәм музыкасы агыла, кешеләрнең йөзләрендә кояш булып елмаю балкый. Әле анда, әле монда яшыләрнең гармун белән җырлап узганы, кызларның көлгәне ишетелә.

Вильдан Гыйниятов, ачык капкадан ишегалдына кергән ир урталарындагы кешене күреп алу белән, гармунын янәшәдә утырган кызы Алсуга бирде дә кунагын каршыларга ашыкты.

— Кемне күрәм мин! — Ул шатланып кулларын жәйде. — Бәйрәм белән, дускай, бәйрәм белән! Әйдә, Вәли, түргә уз!

— Рәхмәт, Вильдан, сезне дә бәйрәм белән, — дип кунак өйгә узды.

— Фәрия, кара әле безгә кем килеп чыккан, — диде йорт хуҗасы эчке якта нәрсәдер эшләп йөргән хатынына, — өстәл әзерлә, әнисе.

— Рәхиләне нигә алып килмәдең? — дип, тавыш бирде эчке яктан Фәрия.

Әмма Вәли Кәримов — милициянең җинаятчыләр эзләү инспекторы — Вильданиарга кунак булып килмәгән иде.

— Беләсезме нәрсә, Вильдан, — диде ул, — эш белән мин, Каменкада мәет табылган. Синең арттан жибәрделәр.

Хуҗаның шундук йөзе үзгәреп китте, тиз генә кызының кулыннан гармунын алып комод өстенә урнаштырды.

— Фәрия, без киттек, — дип кычкырды ул кухняда ашарга әзерләп йөргән хатынына.

* * *

Мәет тимер юл кырында гына ята иде. Чалбарының арткы кесәсеннән акча табылды. Төгәл илле сум. Документлары юк. Тирә-юньдә улән тапталып беткән. Ә бер читтәрәк кепкасы, хәрби формадагы

кителе, бер буханка икмәк белән пачкалы печенбелар. «Прибой» папирослары тутырылган сетка аунап ята иде.

Вильдан мәетне, якын-тирәне фотога төшереп алгач, протокол төзөргә кереште.

— Сез нәрсә әйтерсез, доктор, — диде ул, суд-медицина экспертына мөрәҗғәгать итеп.

— Языгыз! — Эксперт мәетне әйләндерә-әйләндерә әйтеп яздыра башлады. — Күкрәкнең сул ягында ике яра, берсе өченче кабырга турысында, икенчесе алтынчы кабырга турысында. Аркасының уң ягында да яра бар. Сул як иң өстендә ике яра.

— Кайчан үлгән дип уйлыйсыз?

— Ун-унбиш сәгать узган.

— Димәк, унтугызынчы июньнең кичендә яки төнлә, — диде ул, үз-үзенә сөйләнгәндәй, һәм: — Яралар ни дәрәҗәдә? — дип сорады.

— Үтәли чыккан.

— Нәрсә белән?

— Үткен әйбер белән кадаганнар.

— Нинди үзенчәлекләре бар?

— Яраларның як-ягы да тигез, ике ягы да үткен хәнжәр белән кадаганнар.

— Тагын нәрсә әйтә аласыз?

— Мәеттән арагы исе килә...

* * *

Протоколга кул куйганчы ук, тикшерүченең башында мең сорау барлыкка килә. «Нәрсә булган?», «Кем моны эшләгән, кем гаепле?», «Кайда, кайчан, нигә, кем белән, ни өчен?» Менә шуларга җавап тапмый торып, сабан туйны бәйрәм итү түгел, июньләп ашап-эчеп тә булмайчак.

Ялгыш юлдан китмәс өчен башта ук уйлап эш итәргә, кем әйтмешли, җиде кат үлчәргә кирәк. Доктор авыруны дөвалый башлаганчы, аңа дәрәс диагноз куярга тиеш. Монда да шулай. Беренче нәтиҗә, дәрәс фикергә килү барын да хәл итә: эшенең уңышлы тәмамлануын да, тизрәк тәмамлануын да, объектив булырга да, гаеплене табарга да.

Һәрбер җинаять артында — дистәләгән кеше язмышы. «Я, Гыйниятов, сиңа табигать — фикер йөртү сәләте, озак еллар эшләвең — сиземләү, югары уку йортлары юридик белем биргән. Дәрәс юл тап — хәрәкәт ит!»

Вильданга хәзер утыз сигез яшь. Туган ягы Казиләдә сигез класс бетереп Вильдан Гыйниятов Арча педагогия училищесына укырга керә. Укытучы дипломы белән Совет Армиясе сафларына чакырыла. Бары өч елдан соң гына үзенең һөнәре белән Яңасалага укытырга кайта. Ике елдан соң намуслы, фидакар егетне Арча комсомол райкомына күчәрәләр. Тагын ике ел узып китә. Ул бу вакыт эчендә инструктор, комсомолның икенче секретаре булып өлгәргә һәм партиягә керә...

1963 ел аның өчен истәлекле ел булды. Ул — партия райкомының пропаганда бүлегә мөдире ярдәмчесе, Казан университетының юридик факультеты студенты.

Көннәренең берендә Вильданны партия райкомының беренче секретаре чакырып алды. Анда бер таныш түгел иптәш тә бар иде. Ул кеше республика прокуратурасыннан булып чыкты.

— Вильдан Гыйниятович, менә сезне бу иптәш прокуратурага кодаларга килгән, — диде секретарь, — сезнең белән очрашып сөйләшсәгәз. Соңгы сүз сездә калды.

— Вильдан Гыйниятович, сез белемгез белән юрист, — дип башлады килгән иптәш. — Ә безгә белемле тикшерүче бик кирәк. Инде Гыйниятов — педагогны да, Гыйниятов — партия эшчесен дә искә алсак, сездән дә кулай белгечне табуы кыен.

Ул җавап бирергә ашыкмады. «Чабып барган атны башыннан алып була, телдән төшкән сүзне кайтарып алып булмый», — ди торган иде аның өтисе. Ул уйга калды: «Кешеләрнең эшләгән эшләрен законның кырыс нормалары белән үлчәрлек тормыш тәҗрибәсе тупладымы соң әле ул? — Бу көнне Вильдан йокысыз таң аттырды, җиде генә түгел, житмеш җиде кат үлчәде. — Әйе, күпне күрдә ул, сугыш елларында ачлыктан-ялангачлыктан үлгән картларны да, суыктан үлгән балаларны да күрдә. Этисенең үлеми турында кара кәгазь килгәч, күз яшьләренең ачысын да татыды. Хакы бармы аның кешеләрнең кылган гонаһларын хөкем итәргә?...» «...Ә нигә ризалык бирмәскә, — дип уйлады ул, ниһаять. — Анда да кем дә булса эшләргә, кешеләрне явызлыктан сакларга, эшләнгән явызлыкның асылына төшәргә, кешеләргә хаклыкны ачып күрсәтсәргә тиеш ләбаса. Юрист хезмәте медиклар хезмәте кебек үк изге, олы эш түгелмени?... Әйе, авыр, бик авыр булачак бу эш... Ә аңа кайчан җиңел булды соң әле? Кайчан ул җиңел юл эзләде. Авыр икән, димәк, кызыклы. Әгәр халыкка таянсаң, үзең тәрбияләнгән комсомолга ышансаң, үзең сафларында торган партиягә турылыклы булсаң, һәр урында эшләргә мөмкин...»

Менә шундый борчулы сораулар белән тән уздырган иде Вильдан моннан ун ел элек. «Тормыш өйрәт, вакыт күрсәт», — ди халык. Әйе, тугыз ел тынгысыз гомер Вильданны бик күп нәрсәгә өйрәтте.

* * *

— Нәрсәдән башлыйбыз? — диде милиция инспекторы.

— Син, Вәли, поселоктан, күрше авыллардан комсомолларны чакыр, үтерелгән кешенең кем икәнен ачыкла.

— Бик яхшы. Ә сине кайдан табам?

— Моргтан.

Врач-эксперт мәетне яру өчен коралларын тезеп куярга да өлгермәде, тәрәздән мотор тавышы ишетелде. Машинадан бер төркем яшьләр сибелеп төште.

— Фәрит Нәбиуллин ич бу! — дип кычкырды бер егет. — Күрше авылдан ул, Байкалдан.

Аның сүзләрен «Сельхозтехника» механигы да раслады.

— Әйе, бу безнең тракторчы Нәбиуллин, ул көн дә авылына кайтып йөри иде. Ә ничек соң ул Каменкага барып чыккан? — дип, Вильданга мөрәҗғәгать итте.

— Безгә моны ачыкларга кирәк булып, — дип, Вильдан Кәримовка карады, ул, ни әйтәсен сүзсез дә аңлап, чыгып китте.

Вильдан ишектән чыгу белән, аны яшьләр, комсомоллар чолгап алды:

— Ярдәм итүгез өчен рәхмәт, иптәшләр. Әмма әле бу эшнең башы гына. Тикшерү уңышлы булып киткән килә. Хәзер без үтерелгән кешенең кем икәнен белдек. Ул Байкал авылынан Фәрит Нәбиуллин. Кайчан үтерелгәннән дә әйтеп була. Унтугызында кич яки төнлә белән. Бүген егерменче июнь. Нәрсә белән үтерелгәннән дә

ачыклап була. Бу пычак яки хәнжәр — әмма ике ягы да үткән корал. Ләкин әле без күп нәрсәне белмибез...

Шул вакыт Кәримов әйләнәп кайтып жите. Ул Вильданның колагына үреләп нәрсәдер пышылдарга кереште.

— Кычырып әйт. Биредә чит кеше юк, комсомолецлардан нигә яшерергә?!

— Кичә «Сельхозтехника»да зарплата биргәннәр. Нәбиуллин 59 сум 78 тиен акча алган. Соңыннан берничә кеше жыелып әчү оештырганнар. Араларында Нәбиуллин да булган.

— Ишеттегезме, егетләр? Менә жинаятьнең асылы әнә шундый кечкенә генә детальләрне жыйганнан соң гына ачыла. Мин һәр вакыт яшьләргә — комсомолецларга таяндым, чөнки үзем дә комсомолда эшләдем. Бу юлы да жинаятьчене табарга ярдәм итәрсез дип уйлыйм...

* * *

Көн төшлеккә авышкач, Гыйниятовның бүлмәсенә Кәримов, яшь кенә милиция кече сержанты һәм бөгәрләнәп, пычранып беткән киёмле бер ир кеше килеп керде. Кәримов арган, кәефе төшкән, ачулы иде.

— Менә шушы инде ул, — дип, инспектор әлегә кешегә күрсәтте, — Юдинода каптырдык, йоклап ята иде.

— Фамилиягез? Кайдан?

— Галиуллин Ирек, — дип мыгырданды ул. — Чулпаннан.

— Менә документлары, — инспектор тикшерүчегә паспорт, хәрби билет сузды.

— Юдинога нигә барган идегез?

— Менә анысын белмим, үтерсәгез дә хәтерли алмыйм.

— Ничек инде, хәтерли алмыйм?

— Лаякыл исерек идем.

Кәримов тикшерүчегә бандероль сузды. Аннан пычак килеп чыкты.

— Бу кемнеке?

— Минекә, кәнишне. Кесә пычагы.

— Ә бу нинди тап?

— Көрән төстәме? — Галиуллин нәрсәдер хәтерләгәндәй, пычакка карап торды. — Консерва банкасы ачтык. Балыкныкын. Ул соус белән иде, шуннан булырга кирәк.

— Кайчан ачтыгыз?

— Кичә, получка алганнан соң эчкән чакта.

— Кайда?

— «Сельхозтехника» янында. Куаклыкта.

— Кем белән?

— Дүртәү идек бугай, — ул уйланып башын тотты. — Мин, Закиров Садыйк, Нәфиков Альберт...

Ул уйланып туктап калды.

— Тагын?

— Тагын кем соң әле? — ул, хәтерләргә тырышып, уң кулы белән маңгаен тотты. — Оныттым, ничек тә хәтергә төшерә алмыйм менә.

— Нәбиуллинны беләсезме?

— Белмәскә! Безнең тракторист. Менә хәтергә төште, дүртенчебез ул иде.

— Ничек соң аны оныттыгыз?

— Менә шайтан, хәтер. Фәрит аракыга киткән иде.

— Шуннан соң?

— Ике ярты алып килгәнән хәтерлим. Аны эчтек бугай.

— Аннан соң?

— Хәтерләмим, менә билләһи, — ул ялварулы, төссез күзләре белән тикшерүчегә карап катып калды. — Хәтердән чыккан, үтерсәгез дә хәтерләмим.

— Ә болар нәрсә? — инспектор Кәримов аның кулларында калган өр-яңа сыдырылган эзләргә күрсәтте.

— Башыма китерә алмыйм. Алар каян килгән, менә билләһи.

— Ә бу нәрсә? — дип соравын дәвам итте инспектор. Галиуллинның бөгәрләнеп беткән костюм жиңендә кан таплары бар иде.

— Борыннан булса кирәк, эчтем исә, шулай кан китә, аптыраган инде, — һәм ул икенче кулы белән кан тапларын яшерергә тырышып күзләрен йомгалады.

Гыйниятов шкафтан запас киёмнәр алып Галиуллинга бирде.

— Алыгыз, ә үз киёмнәрегезне биологик экспертизага алып барам.

* * *

Экспертизаның нәтижәсен белгәннән соң, Кәримов берәз аптырап калды, берәздән ул яңадан үз сүзен тәкрарлады.

— Кулга алырга кирәк, Вильдан, аракыга сылтап котылмакчы була ул.

— Гаепле икәнән исбат итәрлек нәрсә бармы соң?

— Ничек инде?! Бергә эчкәннәр. Бер. Нәбиуллин үтерелгән көнне ул өенә кайтмаган. Бу була ике. Кулларына игътибар итегез, өр-яңа эзләр. Нәбиуллин үтерелгән жирдә үлән тапталып беткән, анда тимер чыбык сүтелеп ята. Бу өч. Әгәр ул гаепле булмаса, Казаннан кире якка китеп бармас иде, димәк, качып китәргә теләгән. Бу дүрт. Бишенчедән, ул үтермәдем дип бармый. Исерек идем, хәтерләмим, имеш. Жинаятьчеләрнең тапталып беткән аклану сукмагы.

— Нигә экспертизаның нәтижәләренә күз йомып карарга. Жиңендөгә кан таплары беренче группа, Галиуллинның үз кан группа-сына туры килә. Ә Нәбиуллинның өченче группа. Пәкесендә чыннан да соус составы.

— Шуннан нәрсә булган?

— Нәрсәме? Галиуллинның күрсәтүләре дөрөс дигән сүз, ул чыннан да пәкесе белән томат соуслы банка ачкан дигән сүз, аңлашыламы?

— Бу әле бернәрсә дә сөйләми. Мин санап чыккан дәлилләр үзе Галиуллинны кулга алырга бик җиткән. Бәлки, бу юлы да ялгыш диярсез.

— Бернинди ялгышлык юк. Экспертларның нәтижәләренә ышанмыйча булмый.

— Вильдан, монда тынычланырга ярамый, жинаятьче һаман иректә йөри, ә Галиуллин барыбер катнашкан. Ул я үтерүче, я үтерүченең ярдәмчесе.

— Ничек булыр әле, — Вильдан дуслы белән уртак фикергә килә алмаудан уңайсызланып торды да, кискен карарга килеп, сүзен дәвам иттерде. — Ә сине, Вәли, ачулансаң да, ачуланмасаң да, мондый нигезсез фикерләргә раслап, нинди генә юл белән булса да аларны гамәлгә ашырырга тырышканың өчен, ярдәмчә итеп калдырудан баш тартам. Безнең ялгыш бик куркыныч нәрсә. Гаепсез кеше-не хөкем итү генә түгел, вакытлы рәвештә кулга алу да аның тормышы өчен коточкыч фаҗига. Күз алдыңа китереп кара: безнең бөтен

эшебезгә, хезмәтебезгә кара тап төшүе мөмкин. Кеше язмышы турында сүз барганда, мин икеләнә алмыйм. Сиңа да, дусларым, сак булырга киңәш итәм. Хәзер миңа яңа ярдәмче бируләрен сорап шалтырам. Хәзергә хуш, дускай.

* * *

Ничек очына чыгарга мөмкин соң? Көн артыннан көн уза торды, ә җеппең очы табылмады. Мәнә шунда Вильдан кайчандыр үзенә таныш, һәр вакыт аны дәрәс, ышанычлы эзгә алып барган комсомол һәм партия оешмаларының, җәмәгәтчелекнең ярдәмен һәм файдаланылмаган бик күп мөмкинлекләренә исенә төшерде. Ул иртән таңнан китеп кичкә кадәр югалып йөри башлады. Аны колхозчылар белән сөйләшкән вакытта да, май заводында эшлөүчеләр арасында да күрергә мөмкин иде.

Иң башта ике ягы да үткән пычакны табарга кирәк иде, шуннан башка эзләнүне дәвам итү авыр булачак.

«Хәзер ике яклы пычакны — хәнҗәрне ясаучылар юк диярлек», — диделәр ул аралашкан кешеләр.

— Ә хәзер андый пычакны кемнәр кулланырга мөмкин? — дигән сорауны куйды Вильдан.

— Сунарчы хәнҗәре түгелме икән... — диде тәҗрибәле эксперт.

— Мин аучылар җәмгыятендә булдым, туган, беркем дә соңгы елларда андый хәнҗәр күрмәгән.

— Ашханәдә, кафедра, ресторанда мөмкин.

— Анда да юк.

— Заготскотта, ит комбинатында?

— Йөрәп чыктым.

— Ә хирургия пәкеләрен?

— Мәнә анысы белән кызыксынмадым, — диде ул, эзләнүне дәвам итү өчен җеппең очы барлыкка сөенеп куйды.

...Көннәрдән бер көнне аның белән бергә җинаятьчеләргә эзләнү башваткан комсомолец дружинникларның берсе килеп керде.

— Без сезгә теге вакытта ярдәм итәргә вәгъдә биргән идек. Мәнә шуны белдек: Каменка поселогындагы больницадан ике ягы да үткән хирург пычагы югалган, — диде ул.

— Аңлашылды, рәхмәт!..

* * *

...Мәет больница янында табылган, ә Нәбиуллин кайтып йөргән Байкал авылы Каменка янынан — янәшәдән уза. Өстәвенә, нәкъ шундагы шифаханәдән җинаять эшләнгән пычакка тәңгәл килерлек хәнҗәр югалган...

Гыйниятов эзләнүне Каменкага күчерде.

Җентекләп тикшергәннән соң, шикләнгән ике кеше калды: егерме бер яшьлек Точинский һәм унҗиде яшьлек Емелькин. «Кайсынан башларга?»

Бүлмәгә озынча битләрен яңа гына чыккан өчпочмаклы сакал каплаган яшь кенә егет килеп кергәч, Гыйниятов берәз аптырап калды. Сорау алуны Емелькиннан башлап ялгышмады микән, йомык характерлы, үзсүзлә егет икәнлегә әллә кайдан күренеп тора.

Әмма инде хәзер кире уйлаудан мәгънә юк иде — ул сорау алырга кереште.

...Алар инде биш сөгәт утыралар. Икесенең дә нервлары кыл кебек тартылган, әмма һаман әле төп мәсьәләгә күчкәннәре юк.

— Сабан туйдамы? — дип кабатлап сорады Емелькин. — Әлбәттә, булдым, — ул бу гаҗәп кешегә — спортта да, музыкада да, әдәбият һәм кино сәнгатендә дә аңардан күп белә торган кешегә — күнегә башлаган иде инде.

— Ә кем белән? — дип сорады Гыйниятов.

— Точинский белән.

— Ә аннан алда?

— Казанга барган идем.

— Ә Точинский?

— Больницада калды.

— Кич белән кайда булдың?

— Бөреле җәнлек совхозында, танцыда.

— Точинский булдымы?

— Килде, әмма соңрак, бергә кайттык.

— Аңарда пычак күрмәдеңме?

Емелькин сагаеп тынып калды, башын түбән иеп иреннәрен тешләде.

— Аның пычагы нинди иде?

— Озын һәм ялт-йолт килеп тора.

— Ике ягы дамы? Үткенме?

— Ә сез беләсез икән бит? — дип шаккатып калды Емелькин.

Вильдан аягүрә басты, жиңел сулап куйды.

Точинский аңа ошамады. Ялкау гына атлап килеп керде ул. Тулы иреннәре ябык бите белән ятышып бетми. Тәртипсез рәвештә маңгайга төшөп чәчелгән озын чәчләре арасынан ике төссез күз текәлеп тора. Вильдан «үгезне мөгезеннән алды», кискен итеп:

— Пычагың кайда? — дип сорады һәм карашын бер читтә утырган Емелькинга төбәде.

— Минем пычагым юк.

— Ә теге озын, ялт-йолт итеп тора торган пычак?

Емелькин Точинскийга йөзә белән борылды:

— Бала-чага булма. Алар барысын да беләләр, сөйлә өйдә.

— Пычак юк, — диде Точинский, Емелькинның сүзгә катнашуына ризасызлык белдереп мыгырдап кына.

— Кая куйдың?

— Ташладым.

— Кая?

— Елгага.

— Ә ни өчен елгага?

— Складтан чәлеп чыккан идем, тапмасыннар дип курыктым.

Сорау алуны давам итүдән мәгънә чыкмаячак иде. Вильдан пычакны табарга дигән нәтиҗәгә килде: Точинскийның күрсәтмәләре дөресме, түгелме?

Емелькин, аннан соң Точинский үзләре берничә тапкыр су коенган, балык тоткан Каменка елгасы ярын күрсәттеләр.

Менә эзлөчеләрне ияртеп, Вильдан елгага килде. Ике милиционер, һәр адым җирне тикшереп, елганы иңләргә керештеләр.

Кичкә таба өч кисәк пычак сыныгы табып алдылар. Бергә куеп карадылар — бер бөтен пычак килеп чыкты.

— Әйе, бу безнең пычак иде, — диде больница хезмәткәре Романова.

— Нәбиуллин нәкъ менә шушындый пычак белән үтерелгән булган, — дип раслады эксперт.

— Инде хәзер, гражданин Точинский, кулга алынган кеше буларак, миңа җинаять эшгез хакында сөйләп бирегез.

— Ничек кулга алынган?

— Романованың күрсәтүләрен ишеттегезме?

— Ишеттем.

— Экспертның тикшерү нәтиҗәләрен?

— Укыдым.

— Сабан туге алдыннан исерек берәүне станциягә таба алып киткәнгезне күрәп калган кешеләр белән күзгә-күз очрашырга телсезме?

— Юк... кирәк түгел... Мин үзем дә...

Бер ун көннән Гыйниятов җинаять эшен судка җибәрде. Аның соңгы битләрендә тикшерүнең нәтиҗәләре язылган иде.

Бер җирдә эшләмигә йөргән әрәмтамак Точинский, төнлә исерек кешене очратып, акчасын алу нияте белән аулак җиргә — тимер юл буендагы куаклыкка култыклап алып кәргән. Әмма әлеге кеше — Фәрит — исерек булса да, кесәләрен тентергә ирек бирмәгән. Хәтта әле пычактан яралангач та, каракны сугып егарга үзгәндә көч тапкан. Точинский, сикереп торып, тагын корбанына ташланган һәм каты ачу белән аңа берничә мәртәбә кадаган. Шулай да карак кан эчендә яткан Нәбиуллинның акчасын эзләп табарга өлгөрмәгән: якынлашып килгән тепловозның колакны ярып кычкыртып җибәрүен ишеткәч, машинистның күрәп калуыннан шикләнәп, алы-артны карамый йөргән...

Ә Емелькин бу үтерү турында белмәгән дә, ул бары тик дустаның пычагын гына күргән булган...

II

...Эш көне әле башланган гына иде, кемдер кыюсыз гына ишек шакыды. Ишек артыннан кыймыйча гына эндәшкән тавыш ишетелде:

— Мөмкинме?

Алар икәү килеп керделәр. Икесе дә төз гәүдәле, озын буйлы. Уналты яшь чамасындагылар.

— Без мәктәптән килгән идек, — диде берсе. — Безгә тикшерүче Гыйниятовка барыгыз, диделәр. Менә һәммәсе дә язылган, — һәм ул туры сызыклы укучылар дәфтәрен өстәлгә куйды.

— Утырыгыз!.. — тикшерүче дәфтәрне тотлыгып укырга кереште.

«Арча район прокуратурасына унынчы класс укучысы Минхәт Галимовтан, — дип язылган иде анда. — Кичә, 9 октябрь көнне, интернаттан кухняга барганда, мине соры киёмле бер егет туктатты. Буге миннән озынрак, Аның белән кара киёмле егет тө бар иде, тик ул читтәрәк басып торды. Вашта ул миннән акча таләп итте, ә мин юк, дигәч, эчемә сукты. Иптәшем Наил Сәнгатуллинга бәйләнгә башлады, икенчесе ишек төбенә басып безне чыгармыйча торды. Һәм унынчы декабрга кич бер «ярты»лык акчаны әзерләп куегыз, әгәр булмаса, яки кемгә дә булса әйтсәгез, яхшылык көтмәгез, дип янап китеп бардылар. Безгә ярдәм итүегезне үтенәбез. Галимов».

...Кич белән Минхәт Галимов янына тере генә бер малай килеп керде.

— Мин акчага килдем, шеф җибәрде, — дип, оятсыз рәвештә авызын ерды ул.

— Әйдә үзе килсен, әгәр бик телсә, акча ул жылдан килми. Һәр сораган кешегә акча бирә башласаң...

Малай ничек жил-жил килеп керсә, шулай жил-жил чыгып та китте. Ашыгуы белән артыннан килгән кешеләргә дә игътибар итмәде ул. Һәм туп-туры «шефы» янына Гыйниятовның ярдәмчеләре — дружинникларны алып килде.

Арча артык зур түгел. Жәмәгәтчелек сизми калырлык шайка оештырырга биредә мөмкин дә түгел кебек. Әмма ул шайка оешкан, хәтта үзенең «шефы» да бар икән. Ә «шеф» дигәннәре — унсигез яшьлек Мәүлет Габдуллов булып чыкты.

Минхәт Галимов белән Наил Сәнгатуллин үзләреннән акча сораган соры киемле егетне шундук таныдылар.

Вильдан аның документларын карап утыра.

...Сигез класс бетергән...

...Казанда ГПТУ-24 тә укый...

...Булачак токарь...

Документлардан аерылып Вильдан берәз уйланып утырды, Мәүлет Габдулловка күз төшерде. Сәламәтлеге ташып торган, алсу иренле, озын буйлы бу егетнең бар җире дә килгән иде...

...Кояшлы, якты май ае. Вильданга 16 яшь. Арча педагогия училищесында беренче курста укыган чагы. Көтөп алган шимбә көне җитте. Ә туган авылы Казилендә аны йомшак күңелле әбисе Хәснур, кадерле әнисе Сәрбижамал, ун яшьлек сеңелесе Гөлниса һәм ерак сугыш кырларында ятып калган әтисе — Гыйният Гатауллинга бәйлә якты истәлекле урыннар көтә. Арчадан чыккач та ул ямь-яшел табигать кочагына килеп керде. Күктә — сабан тургайлары, җирдә — яшел хәтфә. Сабыл чагындагы кебек, ялан аяк чирәмгә басарга теләп, ул тиз генә ботинкасын салып кулына тотты.

Кинәт кенә аның эчен нәрсәдер борып алды, хәле бетте. Әйе, ике көн инде аның авызына бер төгәм ризык капканы юк иде. Бөрәңгә бетте, бәлки авылда булса әнисе кара көнгә дип саклаган берәр йомыркасын пешерер иде, ә монда кемнән сорыйсың...

Тире-ягына күз ташлады, беркем дә күренми. Ә торырга хәле юк, күз аллары әлжә-мөлжә килә. Нишләргә? Башына: «Берәр таяк кисегә табарга, шуңа таянып булса да юлым дәвам итәргә», — дигән уй килде. Менә ул сусыл чирәм өстеннән үрмәли-үрмәли таяк эзләде. Нигә бер таяк кисегә очрасын, ә баш һаман әйләнә, күзләр һаман томанлы. Тургайларның өздәрәп сайраганы да томанлы булып ишетелә. Менә аның бармаклары бер салкынча түгәрәк әйбергә кагылып китте. Юк, таш түгел икән ләбаса бу! Урман чикләвеге ич?! Әйе, әтисе базардан нәкъ менә шундыйларны алып кайта торган иде. Ә эчәндә төмле төш. Аның авызына сулар килде, төкереген йотып куйды. Калтыраган куллары белән чикләвекне авызына китерде. Теш арасына кысты, әмма чикләвек кабыгы бирешмәде. Озак азаплангач кабыгын ватты, чикләвек төшенең тәме бөтен буыннарга, аяк табаннарына йөгерде. Узган ел коелган тагын берничә чикләвек табып ашады ул...

Беркайчан да онытасы юк аның моны...

— Кайда ул дәрәслек? — дип шаулап килеп керде Вильдан янына Мәүлетнең әтисе Җиһанша абзый. — Минем малайны кулга алганысыз, ни гаебе бар аның...

Вильдан җавап бирергә ашыкмады. Ул Мәүлетнең әтисен янәшәсенә утыртты.

— Җиһанша абзый, сезнең кайчан да булса ачлыктан интеккә негез бармы?

Мансур Хәсәнов,

филология фәннәре докторы.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМНЫҢ
ДАНЛЫ ТРАДИЦИЯЛӘР

БӨЕК ОКТЯБРЬ революциясе патша Россиясендәге күп төрле милләтләрне бер-берсеннән аерып торган ясалма киртәләргә алып ташлады, дуслык һәм туганлыкның халыкларны бергә туплый торган җаягы зур көчкә хәрәкәткә китерде. Күп милләтле бердәм совет әдәбиятының, идея-эстетик нигезләре формалашу һәм зур тизлек белән үсеп китү процессы Октябрьдан соң башланды. Биредә бер нәрсәгә аеруча игътибар итәргә кирәк: иҗат практикасы, теоретик һәм эстетик фикернең үсеше марксизм-ленинизм тәғлиматына таяну белән бергә, Россия халыклары арасында тарихи җирлектә барлыкка килгән экономик, социаль-политик һәм культура элементларын, дуслык-туганлык традицияләрен, үзара йогынты ясау, бер-беренне баеп традицияләрен таянды. Алга киткән милли әдәбиятларның сәнгать әрсеналында боларның барысы бар иде. Әнә шул данлы традицияләргә өйрәнү, идеологик эшбездә шуларны дөрес файдалану Партия Узак Комитеты «Әдәбият-сәнгать тәнкыйте турында»гы карарында әдәбиятчылар алдына куйган җаваплы зур бурычны үтәүнең мөһим бер тармагы булып тора.

1

Интернационализм традицияләре юнәлешендә теоретик эзләнүләр алып бару, билгеле бер гомумиләштерүләр ясау өчен

татар әдәбияты бай материал бирә. Татар әдәбиятының, бер яктан, рус әдәбияты, икенче яктан, безнең илнең төрки телләрендә иҗат итүче әдәбияты белән бәйләнеш зур. Ул, рус, украин, әзербайҗан, грузин, өрмән әдәбиятлары кебек, революциягә кадәр чорда критик реализм этабын узарга өлгерде¹, Октябрь социалистик революциясенә критик реализм һәм прогрессив романтизмның шактый бай традицияләрен туплаган хәлдә килде. Совет чорында аның мәғнәви тирәнәеп, бик тиз үсеп китә алуы, социалистик реализмның югары казанышларына төрки телләрдә әдәбиятлардан беренчеләрнең берсе булып ирешүе әнә шул бай традицияләргә булуга бәйле иде.

Татар халкының рус халкы белән, Идел буе, Урал, Урта Азия һәм Казакыстан халыклары белән дуслык мөнәсәбәте, экономик һәм рухи элементлар бик борынгыдан килә. Алар татар халкының географик урынына, тарихи, политик шартларына бәйле. XVI гасырда татар халкы рус дәүләте составына кертелә. Шул вакыттан башлап безнең халык үз язмышын рус халкы язмышы белән нык бәйләп, «тел, ләгәт, гадәт һәм әхлак алмашып» яши, ягъ-

¹ А. Егоров. Строительство коммунизма и развитие национальных художественных культур. «Коммунист», 1969 ел. № 1. 37 бит.

ни руслар белән экономик, политик, рухи контактта тора. Тарихи бу хәлнең милләт язмышында нинди зур әһәмияткә ия булганлыгын халкыбызның акыл ияләре дә язып чыктылар. Татар әдәбиятының классигы, галиме һәм революционеры Галимжан Ибраһимов болай дип язды:

«Без, татарлар, тарихи исәп белән алганда, Россиягә иң элек кушылган халыкларның берсе... без элекке Россиядә һәркайдан рус халкы белән чолганган, катнаш, аның үзәк калаларына якин яшәдек...¹»

«Бу югары (гали) мәдәният безгә якын булу ғына түгел, һәммә яктан безне чолгап алган... Мең еллар буенча без бу мәдәнияткә күрше яшәдек, 3—4 йөз ел инде бөтенләй моның уртасында калдык. Бу мәдәният бик күп яктан безгә остаз була килде. Безнең яңаруыбыз, безнең әдәбиятыбыз, безнең гыйлемнәребез, безнең революция хәрәкәтләребез һәммәсе бу рус мәдәбиятенә бик нык тәсире һәм мөгалимлеге астында үстеләр. Икътисади, сәясәи яктан без бөтенләй диарлек береккәнбез. Хәзер безнең тормышыбызның һәммә ягында бу югары рус мәдәбиятенә элементлары туктаусыз арта баралар, рус мәдәбияте туктаусыз дулкыннар белән безгә керә, тула бара»².

Татар халкының экономик һәм культура элементләре турында сөйләгәндә биргәк тә XIX гасырны истә тотарга кирәк. Нәкъ менә узган гасырда халыкларның үзара якынаюында, хезмәттәшлегендә элементлар тирәнә, төрлө яклы, эзлекле төс ала. Күп кенә факторлар Идел буе халыкларының һәм экономик, һәм рухи якынаюларын тизләтүгә алып килделәр. Беренче нәүбәттә Казан каласының географик, экономик, административ хәле моңа сәбәп. Казанның үзенчәлекле ролен А. И. Герцен бик төгәл билгеләде.

«Казан — көньяк-көнчыгыштан янәшә булган губерналарның бергә туплана ала торган төп урыны,—дип язды ул.—Алар аның аркылы мәгърифәт алалар, гадәтләр, модалар алалар. Гомумән, Казанның әһәмияте бик зур. Ул — ике дөньяның күрешү һәм очрашу урыны. Шунлыктан аңарда ике башлангыч яши: Көнбатыш һәм Көнчыгыш башлангычы, сез аларны һәр адым-

да очратырсыз; өзлексез бер-берсенә йогынты ясап тору сәбәпле алар инде ярашканнар, дуслашканнар, характерлары ягыннан мөстәкыйль бер бөтенне хасил иткәннәр... Казан — Европа идеяләренәң Азиягә, Азия халкының Европага үтәп керүендә төп Караван сарай хезмәтен үти. Моңы Казан университеты раслады (курсив безнеке — М. Х.)»³.

Казан университетын патша самодержавиесе үзенә колонизаторлык политикасын үткәрү йорты итеп салдырган иде, әммә университет бу яклардагы татар, башкорт, казакъ, кыргыз, төркмән һәм башка изелгән халыклар арасында агарту эше алып бару, культура алып килү эшен эшләде. Университет хезмәт күрсәтә торган уку округы Идел—Кама ярларынан Себергә, Зятка губернасынан Әстерханга, Урта Азия һәм Казагыстан далаларына хәтле барып җитә иде. Университет ачылып күп тө үтми, анда көнчыгыш бүлгә барлыкка килә. Анда А. Кәзембек, К. Фукс, Ф. Эрдман, И. Березин, И. Готвальд, Н. Катанов, В. Радлов кебек күренекле көнчыгыш галимнәре үсеп чыга. Аларның фән һәм мәгърифәт өлкәсендәге эшчәнлекләре нәтижәсендә татар, башкорт, казакъ һәм кыргызлардан үз халыкларының рухи үсеш тарихында якты эз калдырган байтак кына галимнәр, язучылар җитешә. И. Хәлфин, Г. Мәхмүдов, Х. Фәезханов, К. Насыйри, башкортлардан — М. Өметбаев, казакълардан — Ч. Валиханов, И. Алтынсарин, чувашлардан И. Яковлев — әнә шундыйлардан.

Казан университетының җирле халыкларга булган уңай йогынтысы тагын шунда, XIX гасырның утызынчы елларында ук инде биредә халыкны агартуның төрле проектлары туа. Мисал өчен И. Хәлфинның татарларны агарту турында 1819 елны университет советына биргән проектын, Х. Фәезхановның татар мәдрәсәләренә реформа керту, аларны рус дөньясы уку йортларындагы төсле итү хакындагы проектын күрсәтәргә мөмкин. Шулар янына тагын XIX гасырда власть органнарына татар телендә көндәлек матбугат чыгаруны үтенеп бирелгән уннарча проектны да өстәргә кирәк, алар патша самодержавиесенәң реакцион колонизаторлык политикасы аркасында ғына тормышка ашмый калалар.

¹ Г. Ибраһимов. Бу биш ел татар мәдәниятенә нәрсә бирде? «Биш ел эчендә» исемле җыентык. Казан. 1925. 107 бит.

² Г. Ибраһимов. Кара маяклар яки ак әдәбиятлар. Казан. 1924. 24 бит.

³ Литературное наследство. 61 т. М. 1953. 19 бит.

Дөрес, әлеге фактларда, марксизм фәне аңлатканча, интернационализм чагылышын күрү беркатлылык булыр иде. Без аңдай нәтижә жасаудан ерак торабыз. Халыкның рухи тормышында чын мағынасында интернационализм ул илнең экономик үсеше интернационаллашкан чактагына, ижтимагый көрәш аренасына эшче сыйныфы чыккан чактагына була ала, ягъни революцион азатлык көрәшенең пролетар дәвере башлангандагына була ала. Шулай да югарыда искә алынган күренешләр халыкларның демократик культуралары элементләренә, бер-береңә йогынты ясауның матур бер сәхифәсә итеп, интернационализм традицияләренәң яралгысы итеп саналырга хаклы. Мәнә мондый фактларны без һич тә өйләнеп уза алмыйбыз. 1833 елны Казанга А. С. Пушкин килә, ул Казан татарларының көнкүреше, культурасы, тарихы белән кызыксына. Татарлар үз нәүбәтләрендә бөек шагыйрь ижатына зур ихтирам күрсәтеп, аның әсәрләрен XIX гасыр башында ук татарча бастырып чыгара башлыйлар. Шул дәвәрдә үк Крылов, Дмитриев мәсәлләре һәм башка рус язучыларының китаплары татарча басыла.

Жөбәрләнган милләтләрнең алдынгы вәкилләре рус теле белән бик күптәннән кызыксыналар, аны үзләре өйрәнеп кенә калмыйлар, халыкка да таратырга тырышалар. XVIII йөз татар шагыйре Утыз Имәни рус телен белүнең зарури икәнен өйтә. Рус телен белүнең өһәмияте һәм кирәклеге турында И. Хәлфин, Х. Фәезханов, К. Насыри, Ш. Мәржани кат-кат өйтәләр, рус теленең тәсир итү көченә, байлыгына, тирәнлегенә сокланалар.

Татар мәгърифәтчеләре татарларга рус телен өйрәтүне җиңеләйтү чараларын да эзлиләр. XIX йөз башыннан русча-татарча сүзлекләр чыгарыла, ике телнең дә грамматикасы төзелә, татарча байтак кына уку йортларына рус теле укыту кертелә, рус телен өйрәнү кулланмалары басыла.

Татарлар һәм башка төрки халыклар арасында белем тарату, культура багланышларын көчәйтү ягыннан Казанда 1800 елны ачылган «Шәрык» типографиясе, 1809 елны ачылган университет типографиясе зур эш эшли. Бу типографияләр татарларның язма ядкарлары бастырып кына калмадылар, башка типографияләр булмау сәбәпле, алар Россиядә яшәгән барлык көнчыгыш халыклары арасында аң-белем таратуның мөһим чыганагы бул-

дылар. Казакъ, кыргыз, үзбек, уйгур телләрендәге беренче китаплар Казан типографияләрендә басылган. 1826 елны көнчыгыш галиме Ф. Эрдман редакциясендә һәм аның комментарийлары белән бөек Низами шигырьләре фарсы телендә Казанда басылып чыга.

Бу очракта һәрбер милләттә ике культура булуы турындагы В. И. Ленин өйрәтмәләрен истә тоту кирәк. Әгәр рус культурасының алдынгы вәкилләре Белинский, Герцен, Некрасов, Добролюбов, Чернышевский халыклар дуслыгын һәм интернационализм идеяләрен пропагандалаган булсалар, культураларын үстерергә теләгән изелгән халыкларга теләктәшлек белдерсәләр, ватандашларының рухи үсешенә ярдәм итсәләр, рәсми власть һәм христиан миссионерлары изелгән милләтләрнең рухи уянуларына аяк чалып тордылар. Әнә шул политиканың асылын-христианлаштыру идеологы Н. Ильминский ачыктан-ачык өйтте:

«Русча белем алмаган, рус телен өйрәнмәгән фанатик русча цивилизациягә тартарга караганда өйбәтрәк»¹.

Миссионерларның патша өмерен үтөгән күп төрле фактлар өйтеп тора. Казан губернаторының Эчке эшләр министрына жибергән яшерен хатында шундый юллар бар:

«...газета, хөкүмәткә каршы беринди зыян да эшләмәгән сурәттә дә, ирексездән милли аң уянуга, политик хыялануларга китерүе мөмкин»².

Мәнә Ильминский татарча газета чыгармаска кирәклеке нинди мәкерле үй белән исбат итеп бира.

Халыклар арасында дуслык, хезмәттәшлек идеяләрен таратуда XIX гасырның икенче яртысында көчәеп киткән демократик мәгърифәтчелек зур эш эшли. Россиядә төрки халыклар арасындагы мәгърифәтчелек хәрәкәте турында күп нәрсә язылган. Биредә бер генә нәрсәне басым ясап өйтергә кирәк. Россиядәге төрки халыклар, шул җөмләдән татар халкы арасындагы мәгърифәтчелек хәрәкәте, безнең уебызча, бу халыкларны Көнчыгыштан Көнбатышка ориентацияләүдән, аларны рухи үсештә дөнья культурасына тоташтырудан гыйбарәт. Нәкъ мәнә шул юлда, дөнья

¹ Н. Ильминскийның Победоносцевка хатлары. Казан. 1898. 175 бит. Рус телендә.

² ТАССР Үзәк дәүләт архивы, Ф. 1. Оп. 4. Эш 1107. 1, 2, 4 битләр.

әдәбиятының гомуми юнәлешендә, татарларның, шулай ук әзербайжан халкының реалистик әдәбияты туды, М. Ахундов, К. Насыйри әнә шул тарихи борылышның беренче хәбәрчеләре булдылар. Г. Тукай, Сабир, Ж. Мәмәт Кули Задә, Г. Ибраһимов, Г. Камал, Ф. Әмирхан, М. Гафур» шуны әдәби практикада гәмәлгә ашырдылар. Боларның барысы төрки халыкларының милли әдәбиятында башта критик реализм, аннары социалистик реализм тууга кирәкле шарт булдылар.

Идел буендагы, Урта Азия һәм Казакыстандагы мәгърифәтчелекнең тагын бер сыйфаты шул, ул, объектив рәвештә, патша самодержавиесенең колонизаторлык политикасына, милли изү-жәберләүгә каршы юнәлдерелгән иде. Мәгърифәтчеләр патша самодержавиесен бөек рус халкы белән, аның прогрессив культурасы һәм фәне белән тәңгәл итеп карамадылар. Киресенчә, алар төрки халыкларының рухы үсешендә рус культурасының алдынгы ролен аңлау дәрәжәсенә күтәрелә алдылар. Алдынгы рус жәмәгәтчелек фикере һәм рус әдәбияты Идел буе, Урта Азия һәм Казакыстан мәгърифәтчеләренең идея чыганакларыннан берсе булды. Шуңа күрә дә әзербайжан, татар, үзбөк, казакъ халыкларының күренекле мәгърифәтчеләре М. Ахундов, К. Насыйри, Х. Фәезханов, Фуркат, Мукими, Ч. Вәлиханов, А. Кунанбаев алдынгы рус культурасы, рус демократик хәрәкәткә белән тыгыз элемтәдә иделәр. Шул нисбәттән Петербург университеты лекторы Х. Фәезханов белән казакъ мәгърифәтчесе Ч. Вәлихановның бер-берсенә язган хатлары¹ кызыклы.

Бер нәрсәне әйтеп үтәргә кирәк, Россиядә яшәүчә төрки халыкларының Көнбатышка, рус культурасына таба борылулары бу аларның үзләрен гасырлар буена туендырып килгән прогрессив Көнчыгыш фәлсәфи фикереннән һәм әдәбиятынан аерылулары дигән сүз түгел. Әзербайжан, татар, үзбөк, казакъ, тажик, кыргыз, төркмән халыкларына, аларның алдынгы вәкилләренә Әбугалисинә, Хәйям, Низами, Фирдәүси, Физули, Сөгъди, Хафиз һәм башкалар ижатында чагылган гүманлык, гаделлек идеяләре һәр вакыт якын булды. Россиядә яшәүчә төрки халыкларны Көн-

чыгыштан Көнбатышка юнәлдергән чагын да татар әдәбиятына һәм ижтимагый фикеренә аеруча мөһим бер миссия йөкләнде: XIX йөзнен ахыры, XX йөзнен башында татар әдәбияты һәм ижтимагый фикере Урта Азия һәм Казакыстан халыкларын бөек рус культурасына, Европа культурасына кушуда күпер ролен үтәргә тиеш иде, ул шулай булып чыкты да. Мөселман халыкларының тарихын һәм культурасын бик яхшы белүчә галим, академик В. Бартольд бу хакта менә нәрсә әйтә: «XIX гасырда Идел буе татарлары, Россия ярдәмендә Европа культурасы белән танышып, Төркстан кардәшләренә мәгърифәтчеләре булып китәләр»².

Казанның географик хәле һәм гыйльми-культура потенциалы аның көнбатыш һәм көнчыгыш культуралары, «көнчыгыш һәм көнбатыш традицияләре», руслар белән татарлар һәм Россиядә яшәүчә башка төрки халыклар белән арадашлык итү хезмәтен үтәде. Бу хакта Казакыстанның күренекле язучылары М. Ауэзов, Г. Мөсрепов, Кыргызстанның халык язучысы Ч. Айтматов та язып чыктылар.

II

Рус, татар һәм башка әдәбиятларның гасырлар буена тупланып килеп, XIX гасыр азаларында аеруча көчәп киткән ижади элементләре революцион-азатлык хәрәкәтенә пролетар революциясе, атап әйткәндә, беренче рус революциясе чорында тагын да тизрәк үсә һәм ныгый башлады. Нич икеләнмичә әйтәргә мөмкин, яңа гасыр башлану белән ул элементләр, ул контактлар милли культура үсешендә мотлак яңа факторга әйләнделәр.

В. И. Ленин әйрәткәнчә әйтсәк, империализм һәм пролетар революцияләр дәверә милләтләрнең үсеп ныгулары белән генә түгел, экономик һәм политик торышның интернационаллашуы белән дә характерлы. Бу процесста әйдәп баручылык ролен пролетар идеологиясе—марксизм-ленинизм уйнай.

XX йөз башларында татар демократик әдәбияты һәм ижтимагый фикере марксистик идеяләргә һәм революцион хәрәкәтнең көчле йогынтысын тоя. 1887 елның декабрендә Казан университеты студентларының чыгышы, беренче марксист Николай Федосеев житәкләгән революцион

¹ Бу хатларның эчтәлеген Казакыстан ССР академигы Х. Маргулан публикацияләреннән күрә аласыз. («Казакъ әдәбияты». 1965. 29 январь.)

² В. В. Бартольд. «Культура мусульманства». П. 1918. 108 бит.

түгәрәкләр, РСДРПның Казан комитеты тәзелү, аның эшенә татарлардан эшче-революционерларны тарту, Казанда партиянең күренекле эшлеклеләре Н. Э. Бауман, Я. М. Свердлов, Н. А. Семашко, В. В. Адоратский, А. М. Стопани, И. А. Саммер, С. А. Лазовский, В. А. Тихомировның эшләве бу якларда политик климатның урнашуына зур йогынты ясады, татар яшьләренең идея диапазоны киңәюгә, милли әдәбиятта интернациональ сыйфатлар формалашуға алып килде.

XX йөз башында Казанның фән һәм культура үзәкләренең берсенә әверелүен дә истән чыгарырга ярамый. Ул чакта Казанда атаклы университеттан тыш тагын ике югары уку йорты, берничә техникум, зур тарихы булган рус драма театры эшли, шәһәр китапханәсе була. Болар милли культура формалашуға, аның эчтәлегенә һәм юнәлешенә тәсир итми калмыйлар.

Татар культурасының идея диапазоны зурау һәм интернациональ позициясе ныгу турында сөйләгәндә татар телендә 1905 ел революциясә дәверендә барлыкка килгән большевистик һәм революцион-демократик матбугатны билгеләп узарга кирәк. Күренекле татар революционеры, большевик Хөсәен Ямашев һәм татар телендә ул чыгарган беренче большевистик «Урал» газетасы патша самодержавиясә һәм буржуазиягә каршы көрәш идеясен тараттылар, буржуаз милләтчелеккә, пантюркизмга һәм панисламизмга каршы житди көрәш жәелдерделәр. «Урал» газетасы большевистик идеяләренә, дуслык һәм интернационализм идеяләрен татар һәм башкортларга гына түгел, казакъларга, кыргызларга, Урта Азия һәм Казагыстанның башка халыкларына да илтәп житкерде. Әзербәйжанда чыккан «Дәвәт-Гоч», «Төкамүл» большевистик газеталары белән бергә, «Урал» газетасы төрки халыкларның хезмәт ияләрен гомумроссия революцион хәрәкәтенә китереп кушты. Интернационализм һәм халыклар дуслыгы идеяләре татар революцион-демократик матбугатына — «Азат халык» (1906), «Фикер» (1906—1907), «Карчыга» (1906—1907), «Чүкеч» (1906—1907), «Әльислах» (1907—1909), «Яшен» (1908—1909), «Уклар» (1906), «Ялт-йолт» (1910—1913) кебек газета-журналларга үтәп керде.

1905 ел революциясә һәм ул тудырган татар марксистик һәм революцион-демократик матбугаты милли әдәбиятның үсә-

ше, аңарда сыйнфый көрәш һәм революция идеяләре көчәю, интернационализм элементләре ныгу өчен әйбәт жирлек булды. Нәкъ менә шул чорда татар әдәбияты бер буын революцион-демократик язучыларын, шагыйрьләрен, публицистларын майданга чыгарды. Г. Тукай, Г. Коләхметов, Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан, М. Гафури, Г. Камал, Ш. Мөхәммәтов, Ш. Камал үз халыкларының сөнгәтчә үсешендә яңи дәвәр ачып кына калмадылар, Урта Азия һәм Казагыстанда зур яңгыраш алалар. Бу язучылар интернационалистлар иде, өнә шул хәл аларга үз халкының рухи культурасын тар милли рамкалардан алып чыгарга ярдәм итте.

Большевик Х. Ямашевның якын соратнигы, язучы һәм публицист Г. Коләхметов татар пролетар әдәбиятының пионеры булды. Ул үз пьесаларында М. Горькийның иңат принципларына иярергә кирәк дигән ачыктан-ачык әйтәп чыкты. Г. Камал милли драматургиягә һәм театрны рус классикасы рухында тудыру өчен армый-талмый эшләде, шуңа күрә аны Г. Тукай бик хаклы рәвештә «татар Островские» дигән атады. Татар шагыйре М. Гафури бер үк вакытта башкорт милли әдәбиятының нигезен салучы булып китте, азактан аң башкортстанның халык шагыйре исемә бирелде. Татар әдәбиятының классигы Г. Ибраһимов иңатының башлангыч чорында ук татар әдәбиятына В. Г. Белинскийның эстетик принципларын кертәргә кирәк дигән әйтәп чыкты, әдип буларак башкорт һәм казакъларның, төркмән һәм кыргызларның, тажик һәм әзербәйжаннарның рухи дөнәйсына ятышлы әсәрләр иңат итте. Прозаник Ф. Әмирхан — үз заманының иң белемле кешесә — әдәби әсәрләрендә һәм әдәби төнкийтә мәкаләләрендә рус теле әйрәнү, рус культурасын белү, татар тормышын европалаштыру мәсьәләләрен күтәрәп чыкты. Совет чорында прозаның тәнйылган зур остасы булып житешкән Ш. Камал әле Октябрыга кадәр үк «татар Чеховы» дигән исем алган иде. Шушы интернационалист язучыларның башында халыклар дуслыгын, халыклар туганлыгын жырлаучы Г. Тукай торды. Аның политик эзәрлекләүләр дәверендә, кара реакция елларында, ягъни ярты гасырдан элгәрәк язган юллары халыклар дуслыгына гимн булып яңгырый.

Рус белән гомәр кичердек сайраштып,
Тел, легәт, гадәт нә әллә алмаштып...
Иңчә бетәрмиз бу тарихи бергәлек,
Без тутанбыз бер жепмә бергә төркөләп...

Бер милләт язучысының икенче милләт язучысына йогынты ясауы хакында сөйләгәндә без суыкларча иярүне күздә тотмыйбыз. Житлеккәнрәк әдәбиятның тәҗрибәсен житлекмәгәнрәк әдәбият беркайчан да механик рәвештә күчереп куя алмый. Йогынты ясауны без стимул мәгънәсендә ақлыйбыз. «Беек шагыйрьнең башка шагыйрьләргә йогынты ясауы аның шул шагыйрьләр поэзиясендә чагылуында түгел,— дип язды В. Г. Белинский,— хикмәт шунда ки, ул аларның үзләрендә булган сәләтне уята»¹.

Тукай үз халкының рухи уянуын, аның милли культурасы үсүен рус алдынгы культурасының, аның беек вәкилләренәң мисалында күрдә.

«Безнең милләт тә Пушкиннарға, граф Лев Толстойларға, Лермонтовларға мохтаж. Кыскасы гына, безнең милләт тә башка милләтләрнең тәрәккыйләренә сәбәп булган чын мөхәррирләргә, рәссамнарға... яңа-яңа милли шигыйрьләргә, музыкаларға вә гайреләргә мохтаж»²,— дип язды юкка кына түгел иде аның.

Татар иҗтимагың фикере милләтнең рухи үсешендәгә мөһим факт итеп халык массаларының рус һәм бөтен дөнья жүһәрләренә килеп кушылуын санады.

«Ватандашларыбыз русларның мәгыйшәтә руханилары белән белешләнү безгә файдалы гына түгел, бәлки вәҗептыр: без алар аркылы гарби Европа белән белешләнәчәк һәм тормышыбызда һәр көнне рус мәгыйшәтә белән очрашып торабыз вә торачак; балахирдә, рус әдәбияты безнең яңа әдәбиятыбызга күп тәәсир итә генә түгел, бәлки күп ярдәм итәдер»³,— дип язды Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов Байрон һәм Пушкин, Шиллер һәм Лермонтов, Гюго һәм Гоголь, Золя һәм Тургенев, Гете һәм Некрасовның үлемсез әсәрләренә соклануын белдерде, Толстойны ул «әдәбият даһие» дип атады. Ф. Достоевский һәм Г. Успенскийга татар демократ язучылары шулай ук югары бая бирделәр, рус классик әдәбиятынан реализмга, халыкчанлыкка, әдәби осталыкка өйрәнделәр. Татар язучыларының әдәби-эстетик карашлары формалашуда Белинский һәм Чер-

нышевский, Добролюбов һәм Плеханов зур роль уйнадылар.

Татар әдәбиятчыларында беек украин шагыйре Тарас Шевченко иҗаты зур тәәсир калдыра. Патша хөкүмәте Т. Шевченконың юбилее үткөрүне тыйган бер мәлене Г. Ибраһимов аңа «Герой шагыйрь» исемле мәкаләсен багышлады.

Пролетар әдәбиятын башлап жибәрүче Алексей Максимович Горькийга татар язучыларының ихтирамы гаять зур. Г. Тукай Л. Н. Толстой үлеменә язган мәкаләсендә Максим Горькийны Толстойдан кала рус жиренең иң мәшһүр язучысы дип әйтеп китә. Шуны да әйтк, 1913 елны, Г. Ибраһимовны Киевта кулга алган чакта, аның квартирында табылган «Ана» романын тыелган китаплар исемлегенә керттеләр. Бер мәкаләсендә Г. Ибраһимов бу романга югары бая биреп, аның байтак Европа телләренә генә түгел, төрекчә һәм гарәпчәгә дә тәрҗемә ителгәнлеген әйтә.

М. Горький иҗаты төрле милләтләрнең рухи тормышына никадәр тирән үтеп кергән күрсәтү өчен бер генә факт та жита: беренче рус революциясе елларында дөньяга килгән татар театры беек Октябрьны М. Горькийның «Мещаннар» пьесасын сәхнәгә куеп каршылы. Премьера 1917 елның 25 октябренә билгеләнгән була, шәһәрдә Совет властен урнаштыру өчен көрәш бару сәбәпле, ул көнне уйналмый, берәз гына кичектерелеп, 12 ноябрена уйнала⁴.

Китап бастырып чыгару уйлап табылган бирле халыкларның рухи тормышында китап тәрҗемә итү зур урын алып тора. Татар халкының культура үсешендә русчадан тәрҗемә ителгән китаплар бик булыша. Рус классик әдәбиятын татар телендә бастырып чыгару Казанда 1800 елны беренче татар типографиясе ачылганнан соң башлана. XX гасыр башында тәрҗемә мәсьәләсе гадәттән тыш зур колач ала, моңа татар телендә күпләп чыга башлаган газета-журналлар ярдәм итә. Рус классик әдәбиятын «Шура» журналы эзлекләрәвештә бастырып килә. Анда Пушкин, Лермонтов, Некрасов әсәрләре Тукай, Дәрдемәнд, Рәмиев тәрҗемәләрендә басыла. Тургенев һәм Куприн әсәрләре дөнья күрә. Берәз алданрак, 1901 елны Пушкинның «Бакчасарай фонтаны» М. Өметбаев тәрҗемәсендә басылып чыга, 1902 елны

¹ В. Г. Белинский. Собрание сочинений. Өч томда. 2 том. 164—165 битләр. Мәскәү. 1948 ел. Рус телендә.

² Г. Тукай. Әсәрләр. 3 том. Казан. 1956. 90 бит.

³ Ф. Әмирхан. Сайланма әсәрләр. 2 том. 367 бит.

⁴ История советского драматического театра. 1 том. 1966. Мәскәү. 338 бит.

И. Терегулов тәржемәсендә Гогольның «Ревизоры» басыла. Шулай ук Островскийның «Яшенле яңгыр»ы, Горькийның «Тормыш төбәндә», «Мещаннар», «Ана» әсәрләре игълан ителә.

Татар газета-журналлары М. Ломоносовның тууына 200 ел, Н. Гогольга, В. Белинскийга, Т. Шевченкога йөз ел тулуы зурлап билгеләп узалар. Шулай ук И. Тургенев, В. Короленко турында иркен итеп язылган тәнкийт-библиография басыла.

Зур язма традицияләре булган татар халкы рәсемгә һәм музыкага күп кенә халыктан соңрак килде. Андый шартларда, әлбәттә, башка халыкларның традициясен, дөнья сәнгате җәүһәрләрен өйрәнү аша гына зур юлга чыгып була иде. Сынлы сәнгатьне үстерү мәсьаләсенә татар демократик матбугаты зур игътибар бирә, укучыларны сәнгать осталарының әсәрләре белән таныштыра. Мәсәлән, Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан эшләгән «Аң» журналында Рафаэль, Леонардо да Винчи, Рембрандт, Репин, Маковский, Айвазовский һәм Верещагин әсәрләренәң репродукциясе басыла.

Милли әдәбиятның идея-эстетик диалогы киңәюгә татар демократик матбугатында көнбатыш Европа галимнәре, философлары Декарт, Спиноза, Дарвин тәгълиматы турында биреп барган мәкаләләр булыша. Ул мәкаләләргә без чын мәгънәсендә гыйльми анализ биргән мәкаләләр дип әйтүдән ерак торабыз, әмма шулай булса да, алар кешеләк җәмгыятьте ирешкән рухи байлыктар белән татар халкын таныштыруда мөһим эш эшләделәр. Татар халкы иң башлап Аристотель, Сократ, Әбуғалисина турында өнә шул мәкаләләрдән ишетте. Р. Тагорга Нобель премиясе бирелү уңае белән «Шура» журналында Һиндстанның мәшһүр язучысы иҗаты гына түгел, гомумән, Һиндстанның әдәбияты, культурасы җентекләп сөйләнелә, Англия властьларының Һинд халкының әдәби үсешен тоткарлап торулары тәнкийт ителә.

Татар газета-журналларында гарәп илләре, Иран, Әфганстан, Төркия, Кытай турында күп кенә мәгълүмат бирелә. Татар демократик язучылары ул илләргәң буржуаз культурасы апологетлары булып чыгыш ясамыйлар, алар буржуаз культуралга тәнкийт күзеннән карыйлар. Әйтик, Г. Ибраһимов Төркиядә татар газеталарының берсендә хәбәрчә булып эшләгән Ф. Кәримгә язган хатында аның игътибарын төрәк әдәбиятындагы кризиска юнә-

тә, шуның сәбәпләрен ачып бирүен сорый.

Революциягә кадәр татар матбугатында басылган материаллардан Көнчыгышның борынгы шагыйрьләре Хафиз, Хайям, Сөгъди, Мәгарри, Физули турында, бөек үзбәк шагыйре һәм укымышлысы Алишер Нәвои, Әзербайжанның күренекле шагыйре һәм философы Мирза Фатали Ахундов, Төркмән поэзиясенәң данлы улы Мәхтүм-кули улы Мәхтүмкули турында мәгълүматлар алабыз.

Татар газета-журналларының татар-башкорт арасында гына түгел, төрки телләргәң сөйләшүчә башка халыклар арасында да таралуын истән чыгармаска кирәк. Моңа, бер яктан, төрки халыкларына тәрҗемәсез дә аңлашыла торган тел һәм шриффт ярдәм итсә, икенчедән, кайбер төрки халыкларының басма китаплары түгел, хәтта язучылары да булмый бит, шунлыктан татар газета-журналлары аларга милли идеалларын белдерү өчен трибуна, әсәрләргәң бастырып чыгару өчен матбугат хезмәтен дә үтиләр. Әйтик, Мәхтүмкули әсәрләргәң мөмкин кадәр тулырак исемлегә «Шура» журналында басыла.

Үз нәүбәтдә татарларга башка төрки халыкларының көндәлек матбугаты килә. Тукай, мәсәлән, «Молла Насретдин» исемле әзербайжан сатирик журналын укып барган. Ул журнал 1906 елдан чыгып килгән. Аннан кайбер материалларны ул «Яшен»дә, «Ялт-йолт»та да бастырып чыгарган. «Молла Насретдин»дә татар тормышынан материаллар бастырган. Боларның барысы татар һәм әзербайжан халыкларының бер-берсен якыннанрак белүләргәң ярдәм иткән. Әзербайжан һәм татар галимнәргәң хезмәтләргәң, атап әйткәндә, профессор А. Шәрифтә, Тукай белән Сабир әсәрләргәң уртак мотивлар күрсәтелә.

Бөтенсоюз Үзәк Башкарма Комитетының беренче председателләргәңнән берсе, күренекле әзербайжан шагыйре һәм революционеры Н. Нәриманов татар әдәбияты һәм культурасы белән тыгыз элемәтдә иде. 1911 елны, сәргәндә чакта, ул Әстерханда Тукай белән очраша. Тукай үлгәңнән соң 1913 елны халык шагыйре турында лекцияләр әзерли. «Идел» газетасының хәбәр итүенә караганда, Әстерхан администрациясә Нәримановка ул лекцияләргәң укырга рәхсәт итмәгән¹.

¹ «Габдулла Тукай» исемле җиентик. Казан, 1968. 94 бет.

Н. Нәримановның танышлыгы Тукай белән генә бетми. Аның әдәби-ижтимагый эшчәнлеген хакында 1925 елны Г. Ибраһимов азып чыга. Г. Ибраһимов аның зур интернационалист булуын, пантюркизмга каршы көрәшүен, Көнчыгыш хезмәт ияләрен Европа пролетариаты хәрәкәтә белән кушу өчен бик зур эш эшләвен, гомумән, Нәриман Нәримановның зур революционер булуын әйтә.

Төрки телләрендә сөйләшүче тугандаш халыклар арасында булган элементләр бер нәрсәне ачык дәлилләр тора: дәнъя культурасының үз милли культураларын үстерүдәге аһамияттен аңлап алган алдынгы эшлеклеләр буржуаз милләтчелеккә һәм шовинизмга каршы аяусыз көрәш ачалар. Бу көрәш матбугатта чагыла, милли уку йортларына үтәп керә, укытучылар һәм укучылар арасына жәелә. Бу нисбәттән Г. Ибраһимовның Уфада «Галия» мәдрәсәсендә алып барган эше гыйбрәтле. Ул анда 1914—1917 елларны укыта. Ул елларны «Галия» мәдрәсәсендә 8 төрле милләт вәкиле укый. Шуңа мәдрәсәдән, мәсәлән, казакъ совет әдәбиятына нигез салучыларының берсе Б. Майлин, казакъның күренекле язучылары Ж. Тилеңбергәнов, Н. Мананов, Г. Мостафин, үзбәк әдәбиятчысы М. Ширмөхәммәтов, чиркәс А. Хатков, адыгей Т. Керашев чыгалар.

Мәдрәсәдә, татар теленнән тыш, башкорт һәм казакъ телләрендә кулъязма гәзетә һәм журналлар чыгарыла, тел һәм әдәбият турында, милли мәсьәлә турында, политик һәм гыйльми темаларга диспутлар үткәрелә. Шунлыктан укучылар һәм педагогларның үзләре өчен дә татар, башкорт, казакъ һәм башка төрки халыклары әдәбиятларының үсү юллары, бу мәсьәләдә педагоглар белән укучыларның интернационаллык позицияләре бик мәһим була.

Мәдрәсәнең үзәндә генә түгел, татар, башкорт һәм казакъ җәмәгатьчелегендә зур яңгыраш тапкан бер диспут турында әйтеп узарга кирәк. 1916 елны Г. Ибраһимов «Галия» мәдрәсәсендә казакъ теле һәм әдәбиятының үсеш перспективалары турында диспут оештырып, анда төп докладчы үзе ясый. Докладчының позициясе чын гыйльми, тирән интернационалистик була, шунлыктан бу үткен актуаль мәсьәлә дәрәҗәсә аңлатыла. Г. Ибраһимов докладында милли культурага пантюркистик караш кире кагыла, казакъ һәм башка төрки халыкларының тел һәм әдәбиятларындагы мөстәкыйльлек исбат ителә. Докладының төп

тезисларын Г. Ибраһимов «Телләре башка булса да, күчмәләре бер» исемле мәкаләсендә 1916 елны «Аң» журналында бастырып чыгара (5 сан, 87 бит). Бу мәкаләне изелгән милләтләрнең культураларын үстерү турындагы татар демократик җәмәгатьчелек фикеренең үзгәрешлекле программасы дип карарга була. Г. Ибраһимов Россиядәге төрки халыкларының «бердәм» теле, «бердәм» әдәбияты турында пантюркистик уйдирмаларны фаш итә. Мәкаләдә казакъ әдәбиятының менә дигән үсеш перспективалары ачылып бирелгән, милләтнең формалаушында телнең тоткан урынын гыйльми рәвештә нигезләнгән. Бер генә халыкка да аның үз телен, туган телен алып, кемнеләр капризы белән аңар башка тел тагарга мөмкин түгеллеген әйтә Г. Ибраһимов, әдәби тел ясалма рәвештә барлыкка китерелми, халыкның уй-фикерләрен үзгәртә әйтә бирергә телдә ирхәтәләннән барлыкка килә, ди.

Г. Ибраһимов мәдрәсәдә укучы казакъ егетләренең үз милли матбугатын, ана телендә үз дәрәҗәләрен булдыру, милли мәктәпләрен, культура учреждениеләрен ачуны кайгыртып яшәүләрен бик нык яклай. Мәкаләдә казакъ халык иҗатынын гаять бай һәм үзгәрешлекле булуы, милли язма әдәбиятның тиз үсүе, бу эштә яңа реалистик әдәбиятка нигез салучы һәм казакъ әдәби телен тудыручы Абай Кунанбаевның бик зур хезмәтә билгеләп үтелә.

Казакъ әдәбиятының Совет власте елларында күкрәп үсүе, аның бүгенгә хәле һәм зур киләчәге Г. Ибраһимов позициясен раслады. Шуңа күрә без тулы ышаныч белән әйтә алабыз: революциягә кадәр татар демократик әдәбияты төрки телләрдәге әдәбиятларга карата интернациональ позициядә булуын күренекле бер вәкиленең фикере һәм карашы белән тагын бер мәртәбә раслый алды, интернациональ миссиясен уңышлы үтәде.

III

Татар интеллигенциясенең 1905 ел революциясе чорында ук башланган сыйнифый бүленешен Октябрь революциясе тизләтте һәм төгәлләде. Буржуаз милләтчелекнең башлыклары Г. Исхаки, Ф. Туктаров, Б. Баттал, М. Бигиев һәм башкалар шундук революциягә каршы чыктылар, Совет власте идеяләрен «мөселман халыклары» арасына таратуны булдырмый калыр өчен барлык көчләрен куйдылар, ә гражданныр сугышы башланган, Колчак ягына шылды-

лар. Революцион юнәлештәге язучылар исә, демократия һәм интернационализм традицияләренә турылыклы калып, Бөек Октябренн шатланып каршыладылар, революциянең беренче көннәреннән үк урыннарда Совет властен ныгытуның практик чараларына керештеләр. Аларның кайберләре революцияне әзерләү һәм гамәлгә ашыруда да актив катнаштылар. Мәсәлән, М. Вахитов белән Г. Ибраһимов, Учредительное собраниең делегатлары булган хәлдә, аны большевиклар белән бергә ташлап чыктылар. Советларның III Бөтенроссия съездында Совет властенең мөһим декретларын кабул итүдә турыдан-туры катнаштылар, атап әйткәндә, «Хезмәт иясә һәм эксплуатацияләнгүче халыкның хокуклар декларациясе»н кабул иттеләр, ә берәздән Ленин Декреты нигезендә Наркомнац каршысында Үзәк мөселман комиссариатын төзеделәр. Ул комиссариат, поляк, литва, белорус, латыш, еврей, әрмән милли Комиссариатлары белән бергәләп, революция идеяләрен пропагандалауда, Россиянең милли районнарында Совет власте органнарын ныгытуда, хезмәт ияләрен интернациональ тәрбияләүдә зур эш эшләде. Шунысын да билгеләп узыйк, Комиссариат эшчәнлегә ягыннан гына түгел, җитәкчеләре һәм хезмәткәрләренең составы ягыннан да интернациональ иде. Биредә татар революционерлары М. Вахитов, Г. Ибраһимов, К. Якубтан тыш, башкортлар Ш. Ходайбирдин һәм В. Шәфиев, әзербайжан Дулатали, төрек революционеры, Төркиядә коммунистлар партиясен оештыручыларның берсе М. Собхи һәм башкалар бар иде.

Интернационализм традицияләре турында сөйләгәндә, аларны ныгытуда гражданныр сугышының зур һәм җитди мәктәп булуын истә тотарга кирәк. Бу зур, чамасыз авыр көрәш мәктәбен татар язучылары илебезнең төрле-төрле якларында уздылар. 1918 елның августында Казанда ак интервентлар һәм милләтчеләр кулынан В. И. Ленинның соратнигы, күренекле революционер һәм дәүләт эшлеклесе, милли революцион интеллигенциянең идея җитәкчесе, талантлы, якты публицист Мулланур Вахитов һәлак булды. 1919 елның яз һәм җәй айларында Галимҗан Ибраһимов Колчак тылында яшерен эш алып барды. Нәкъ өнә шул вакытта ул казакъ шагыйре һәм революционеры С. Сәйфуллин белән танышып душлаша. Икенче бер татар язучысы Шамил Усманов Төркстанда Совет

власте урнаштырган интернациональ частьларның комиссары булды. Перекоп өчен барган сугышларда яшь Гомәр Бәширов катнашты, бу факт аның татар совет әдәбиятының күренекле вәкиле булып җитешүендә зур роль уйнады. Татар халкының күп кенә данлы уллары Идел буенда, Уралда, Урта Азиядә һәм Казакыстанда Совет властен урнаштыруда актив катнашкан кебек, башка милләтләрнең — рус, украин, латыш, поляк, еврей халыкларының күп кенә вәкилләре Казанны интервентлардан коткаруда катнашты. Безнең республика территориясендә сугышкан интернациональ бригадаларның составында язучылар да аз түгел иде. Лариса Рейснер, Всеволод Вишневский, Ярослав Гашек шундыйлардан.

Гражданныр сугышы доверендә тылда һәм фронтта татар телендә дистәләгән революцион газета чыга иде, аларда күп кенә татар язучылары эшләде. Милли әдәбиятларның идеол-политик диапазонын киңәйтүдә, аның кадрларын интернациональ тәрбияләүдә язучыларны милли телдә революцион китаплар әзерләүгә тарту күп файда итте. 1918 елны татар телендә 50 мең тираж белән «Коммунистлар Партиясе манифесты», В. И. Ленинның, гражданныр сугышы башлану сәбәпле, Көнчыгыш халыкларына мөрәҗҗәгәте 300 мең данә басылып чыкты, башка хезмәтләре бастырылып таратылды. Октябрь революциясе җиңү белән, шундук татар теленә марксизм-ленинизм классикларын һәм рус әдәбияты җәһүерләрен тәрҗемә итү өчен комиссия төзелде. Ул комиссияләрдә күп кенә язучылар эшләде.

Гражданныр сугышында безнең җиңеп чыгуыбыз элек Россиядә изелеп яшәгән халыкларга социаль һәм милли азатлык китереп кенә калмады, экономика, культура үсеше өчен шартлар да тудырды. Г. Ибраһимов пролетар революциясенең җиңүенә ике ел тулу уңас белән язган мөкаләсенең болай ди:

«Милли тел, милли әдәбият, милли мәдәният өчен, боларның үсүе өчен дөнья кадрларе киңлек, азатлык һәм матди чаралар алдык»¹.

Культура дәрәҗәләре һәм әдәби традицияләре гаять төрле һәм чуар булган күп милләтле илдә бердәм совет культурасын булдыру, бердәм социалистик экономия булдырган кебек үк, авыр һәм катлаулы

¹ «Кызыл Армия». 1919. 7 ноябрь.

процесс иде. Бу мәсьәләне социализмның жиңуе хакындагы ленинчыл тәғлиматка, аның аерылгысыз өлеше булган культура революциясе хакындагы өйрәтмәләренә таянып кына дәрәс хәл итәргә мөмкин.

В. И. Ленинның культура революциясе һәм аның бурычлары турындагы хезмәтләрендә, социалистик культура узган дәвәрләрдә ирешкәннәргә тәнкыйт күзә белән карап, аларны эшкәртәп алудан туз, дигән фикер үткәрелә. Барлык халыклар һәм милләтләр, сан аягынан олы һәм кече булуга карамастан, диелә ленинчыл тәғлиматта, гомум кешелек культурасына үз өлешләрен кертәләр, культура милли хәзинә булганы хәлдә милли кысалардан чыга, шулай итеп, интернациональ күренешкә әйләнә.

СССР төзелү культура революциясен ленинчыл тәғлимат нигезендә практик хәл итүгә нигез булды. Аерым алганда, күп милләтләр, күп телләр бердәм совет әдәбиятына нигез булды. Бердәм идеология — марксизм-ленинизм тәғлиматы, бердәм экономик, политик нигез, социалистик мөнәсәбәтләренң бердәм характеры — совет әдәбиятының идея бердәмлеген, аның беренче адымнарыннан ук интернациональ булуын хәл иттеләр.

Шул ук вакытта күп милләтләр бердәм совет әдәбиятын тудыру бу процесска илебездә яшәүче барлык халыкларның әдәбиятын катнаштыру иде, ә әдәбиятларның үсеш баскычы һәм милли-тарихи тәҗрибәләре бер төслә түгел иде, әдәби-эстетик дәрәҗәләре дә бер түгел иде. Мәсьәлә бик катлаулы иде. Шунлыктан ул, бер яктан, яңа әдәбиятның эстетик проблемаларын тирәнтен эшкәртү, икенче яктан, милли әдәбиятларның байтагын тизрәк үстерүне таләп итте. Ә бу хәл ныграк үскән әдәбиятларның, атап әйткәндә, рус әдәбиятының тәҗрибәсенә таянмый булалмый иде.

Рус әдәбиятының тәҗрибәсе Совет властеның беренче елларында М. Горький һәм В. Маяковский иҗатлары аша узды, аларның идея-сәнгать уңышларын иҗади файдалану СССР халыклары әдәбиятлары өчен бик мөһим иде.

Егерменче ел азакларында Горький белән Маяковскийның Казанга килүләре, аларның татар язучылары белән иҗади әңгәмәләре, татар телендә Горькийның алты томлыгын бастырып чыгару, Маяковский шигырьләрен тәрҗемә итү, татар театры репертуарында Горькийның төп пьесалары («Тормыш төбендә», «Мещаннар», «Егор

Булычев», «Васса Железнова», «Дошманнар») нык урнашуы — болар барысы татар совет әдәбияты үсешендә, аның интернациональ сыйфатлары ныгуда мөһим бер фактор булдылар.

Максим Горькийның СССР халыклары әдәбиятына, шул исәптән татар әдәбиятына, йогынтысы турында сөйләгәндә, бу йогынтының өлө революциягә кадәрле үк башлануын оңытмаска кирәк. Горький инициативасы белән 1911 елны татар язучыларының рус телендә җыентыгы төзәләр, ул халык шагыйре Г. Тукай иҗатын белә һәм яхшы баяли. Октябрь революциясенән соң, М. Горький күп милләтләр совет әдәбиятының танылган җитәкчесе һәм авторитеты булып әверелгәч, аның татар әдәбияты белән кызыксынуы тагын да арты. Республиканың ун еллыгына язган төбәрик сүзә, Кави Нәҗми һәм башка татар язучылары белән элемтәсә, киңәшләре әдәбиятыбызның үсешенә ярдәм иттеләр. М. Горькийның татар язучыларына мөнәсәбәт аталарча кайгырту, зур таләпчәнлек белән караудан гыйбарәт иде. Күренекле француз язучысы Л. Арагон бик дәрәс күрсәтәп үткәнчә әйтсәк, татар коллегаларына ул ташлама ясамады, шуңа күрә татар әдәбияты күкрәп үсә белән М. Горький киңәшләренә дә бурычлы¹.

Татар әдәбиятының күкрәп үсүе Язучыларның беренче бөтенсоюз съездында аеруна ачык күренде. Милли әдәбиятларның бердәмлегенә, үзара йогынты ясап, бер-берсен баатып эшләүләренә, интернациональ сыйфатлары ныгуга мөһим этәргеч булган бу съездда, М. Горький тәҗдиме белән, татар әдәбияты турында аерым доклад куелды. Бу хәл үзә генә дә М. Горькийның милли әдәбиятлар үсешенә никадәр әһәмият биргәннән әйтеп тора.

Егерменче елларның икенче яртысы илебездә әдәбиятлары үсешендә яңа иҗат мөтодын эзләү дәвәре булды. Һәм бу эзләнүләр рус классик әдәбияты традицияләрен, совет әдәбиятының әйдәп баручы осталары иҗатын өйрәнү нигезендә барды. Төрлө әдәбиятлардагы идея-тематика охшашлыгын механик рәвештә бер-берсеннән күчерү дип һич уйларга ярамый, тормышның бердәм социаль-политик шартлары, күп милләтләр совет әдәбиятының гомуми идея-эстетик нигезләре беренче мәлне тышкы охшашлыкны китереп тудыр-

¹ «Советская Татария» газетасы. 1956. 10 ноябрь.

дылар. Моно Н. Такташның «Гасырлар һәм минутлар» поэмасында да күрергә була. Идея-тематик яктан караганда ул В. Маяковскийның «Владимир Ильич Ленин» поэмасы белән аваздаш диарлек, ләкин ул Маяковский поэмасыннан алданрак язылган. Икесенең бер үк вакытта диарлек бер темага, бер фикердән торып поэма язучылары бу ике зур шагыйрьнең идея бердәмлегеннән, дөньяга кзрашлары бердәмлегеннән килеп чыккан. Төрле милләт язучыларының бердәмлеге хақында Хәсән Туфан бик төгәл итеп әйтә алды: «Без Ильич буенча туганнар!»

Рус әдәбиятының татар әдәбиятына йогынтысы артуга егерменче эл азаларында һәм утызынчы ел башларында республикада Чернышевский, Толстой, Горький юбилейларын үткөрү, татар язучыларының Союзлар Союзы буйлап сәяхәтә ярдәм итте. Мәсәлән, 1928 елны партиянең Татарстан өлкә комитеты карары белән татар язучылары Кырым һәм Кавказ, Украина һәм Мәскәүдә булалар. Шул сәяхәтнең нәтижәсе бик тиз күренде: татар әдәбиятында Донбасс шахтерлары, Баку нефтьчеләре, Каспий балыкчылары турында әсәрләр язылды. Болар үз нәүбәтендә татар әдәбиятының идея-тематик чикләрен киңәйтте.

Утызынчы еллар азатында республикабызда Пушкин, Руставели, Низами, Нәвои, Шевченко, Жамбул, Стальский һәм башкаларның юбилейлары бик киң рәвештә билгеләп үтелде. Шул уңай белән татар теленә аларның әсәрләре күпләп тәржәмә ителде. Тәржәмә эшендә М. Жәлил, Х. Туфан, Ә. Исхак, Ш. Маннур һ. б. жиң сызганып эшләделәр.

Утызынчы еллар азагына, культура революциясенең гәмәлгә ашкан дөверенә, татар укучысы үз ана телендә Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Белинский, Тургенев, Толстой, Горький, Чехов, Маяковский, А. Толстой, Серафимович, Шевченко, Руставели, Райнис, Фадеев, Фурманов, Шолохов, Гладков һәм башкаларның төп әсәрләрен укый ала иде инде. Русчадан тәржәмә итү татар язучыларының ижатына аерылгысыз бер өлеш булып керде. Чит ил классикаларын тәржәмә итеп бастыру көчәйде. Татар театрлары сәхнәсендә Фурманов, Катаев, Киршон, Афиногенов, Корнейчук, Биль-Белоцерковский әсәрләре зур уңыш белән барды. Болар һәммәсә татар әдәбиятының интернациональ нигезен ныгытуга сәбәп булдылар.

Бөек Ватан сугышы СССР халыклары әдәбиятларының бердәмлеген тагын да ныгытты, төрле милләт язучыларын бердәм сугышчан отрядка туплады. Әдәбиятның барлык көче дошман белән көрәшкә мобилизацияләнде. Патриотизм һәм интернационализм татар совет язучыларының ижәтларында гына түгел иде. Ватаныбыз азатлыгы һәм бәйсезлеге өчен көрәштә алар турыдан-туры, кулларына корал тотып катнаштылар. Сугыш елларында татар телендә 15 исемдә фронт һәм армия газеталары чыгарылды, аларда Г. Кутуй, Ә. Фәйзи, Р. Ишморет, Х. Госман, Ә. Ерикой, А. Шамов, Ш. Маннур, Ш. Мөдәррис, И. Гази, Г. Әпсәләмов, Ә. Исхак һәм башкалар катнашты. Күп кенә татар язучылары, атап әйткәндә, А. Алиш, Г. Кутуй, Ф. Карим, Н. Баян, Р. Ильяс кебек исемнәр халыкка киң таралган каләм осталары Советлар Союзы халыкларының иреге, бәйсезлеге хақына гомерләрен бирделәр. Легендар Муса Жәлил исемә Бөек Ватан сугышы тарихына алтын хәрәфләр белән язылды. Жәлинең ижәт һәм гражданлык батырлыгы татар совет әдәбиятының коммунистик идеяләк, патриотлык, интернационаллык тойгылары белән тирәнтен сугарылган булуын әйтеп тора.

Бөек Ватан сугышы чорында Казанда һәм Чистайда рус язучылары А. Фадеев, А. Толстой, Д. Бедный, Л. Леонов, В. Лебедев-Кумач, С. Маршак, Н. Асеев һ. б. яшәде. Татарстан жиренә рәхмәт хисләрен белдергән чакта Н. Асеев Кама буендагы бөләкөй тын калага иң жылы тойгыларын юнәлдерең шигырь язды.

Татарстанда украин язучысы Я. Галан, белорус әдәбияты классигы Я. Купала (аның истелегенә республикабызның Югары Ослан районы, Печищи авылында музей йорты ачыла), шулай ук чит илләрнең прогрессив әдәбиятчылары Ж.-Р. Блок, Ж. Жерманетто, В. Бредель, И. Бехер булдылар. Сугыш елларында А. Фадеев Казанда татар әдәбияты кичеләре үткәрде. Бездә булган башка язучылар да татар язучылары белән бергәләп ижәт проблемаларын тикшерделәр, өңгәмәләр үткәрделәр, тылдагы хезмәт ияләре алдында чыгышлар ясадылар, тажрибә уртаклаштылар. Алар катнашы белән татар язучыларының байтак кына әсәрләре русчага һәм рус теле аша чит ил телләренә тәржәмә ителде, димәк, татар әдәбияты республикадан тыш та пропагандаланды.

Беек Ватан сугышы елларында татар язучылары һәм шагыйрьләре совет патриотизмын, халыклар дуслыгын җырлаган байтак әсәрләр иҗат ителәр. М. Жәлилнең — Украина, Ф. Кәримнең — Белоруссия, С. Хәкимнең — Молдавия, Н. Баянның — Дон, Ш. Мөдәрриснең — Смоленщина, Ә. Фәйзиннең — Ленинград турындагы шагыйрьләре татар әдәбиятының тирәнтен интернациональ әдәбият булуын тагын бер тапкыр расладылар. Моның һәйбәт мисалларын башка язучылар, шагыйрьләр, драматурглар иҗатында да күпләп табарга була. Татар әдипләренең иҗатында Ватаныбыз азатлыгы һәм бәйсезлеге зур итеп куелды, чөнки һәрбер халыкның ирекле булуы, бәхетле булуы уртак Ватаныбыз иргә белән байле иде. Польша жирен азат иткәндә һалак булган шагыйрь Гәдел Кутуй моны Ленинград оборонасына багышланган «Иртенге уйлар» (1942) шигырендә матур итеп әйтә бирде:

Сугыштан соңгы чорда татар язучыларының илебез язучылары белән ижади элем-тәләре тагын да арта һәм ныгый төште. Тәржемә күбәйде. Башта русчага, русча-дан илебезнең башка телләренә һәм чит ил телләренә Муса Җәлил тәржемә ителде. СССР Дәүләт премиясенә лаек булган «Намус» һәм «Язгы жыллар» тәржемә ителде. Г. Әпсәләмов, Ф. Хөсни, И. Гази, Ә. Давыдов, С. Хәким һ. б. ижаты рус укучысына җиткерелде. 1950—1955 еллар-да гына да татар язучыларының әсәрләре, Татарстаннан тыш, илебезнең 29 өлкәсенә, краена, республикасына таралды. Соңгы еллардагы мәгълүматларны алып карасак, Татарстанның 50 еллык бәйрәме алдынан, нибары өч ел эчендә татар язучыларының 53 китабы Мәскәүнең төрле нәшриятларын-да басылып чыкты. Рус теленнән, илебез-нең башка халыклары теленнән татарчага тәржемә дә арта төште. 1954 елның де-кабренә татар телендә дөнья халыклары-ның 99 теленнән, шул исәптән илебез халыкларының 55 теленнән, китаплар тәрже-мә итеп басылды.

6и әсәр (8 миллион тираж белән) тәржемә ителде. Ә татарчадан русчага 500 ләп әсәр тәржемә ителеп, аларның гомуми тиражы 26 миллионга житә.

Үз нәубәтебездә без республикага илебез әдәбиятлары вәкилләрен кабул иттек. Мәскәү, Ленинград язучылары, тугандаш Үзбәкстан, Әзербәйжан, Казакыстан, Кыргызыстан, Башкортстан, Чувашстан, Мари АССР, Украинаның Ворошиловград өлкәсе язучылары, РСФСР язучылары союзы идәрәсенә күчмә секретариаты һәм башка, һәм башка күп төрле очрашулар татар әдәбиятының илебез халыклары әдәбиятлары белән элементләрен көчәйтте, боларның барысы татар әдәбиятының күп милләтле совет әдәбияты гаиләсендә авторытетын арттырып, аны бөтен дөньяның әдәби процессына китереп тоташтырды.

Нур Гыйззәтуллин

ЯҢА ГЕРОЙ ЭЗЛӘГӘНДӘ

Утызынчы елларны бик хаклы рәвештә совет җәмгыяте тарихында бөек яңарыш, яшь социалистик дәүләтнең бөтен үсеш логикасы белән нигезләнгән борылыш чоры дип атыйлар. Данлыклы бишьеллыклар, Магнитка һәм Донбасс, өр-яңадан күтәрелгән промшленность гигантлары, колхоз һәм совхозлар төзелү, бөтен илне иңләп алган иҗади хезмәт күтәрәнгеләге — болар барысы да безнең Ватаныбыз тарихына мәңге онытылмас сәхифә булып кереп калдылар.

Яңа тормыш төзү, совет халкының тарихи хезмәт батырлыгы әдәбиятка да шифалы сулыш өрде. Тормыштагы яңалыклар бөтен совет әдәбиятын романтик күтәрәнгеләк рухы белән канатландырды. Яңа тормыш үзе тудырган яңа кеше образы хикәяләргә һәм очеркларга, повесть һәм романнарга килеп керде, әдәбиятта үзенең хаклы урынын тапты. Нәкъ шушы елларда совет язучылары, егерменче еллар өчен хас булган группачылык һәм таркаулыкны жиңеп, идея-политик яктан бердәм оешмага — СССР Язучылар союзына тупландылар. Совет әдәбияты төрле стильдә һәм язучу манераларында иҗат ителгән, культурабызның алтын фондына керерлек әсәрләр белән тагын да байый төште. Бу чорда социалистик реализм әдәбияты үзенең яшәүчәнлеген һәм киләчәге якты булуын раслады.

Совет әдәбиятының алтын фондына керерлек китаплар арасында утызынчы еллар татар совет прозасыннан да үрнәкләр бар: Ибраһимовның «Безнең көннәр» романының төзәтелгән һәм тулыландырылган яңа басмасы, Шәриф Камалның «Матур туганда» романы, Мирсәй Әмирнең «Агый-

дел», Гадел Кутуйның «Талшырылмаган хатлар» һәм Гомәр Бәшировның «Сиваш» повестлары һәм башкалар.

Социализм көчләренең искелек калдыкларына, җәмгыятебез дошманнына каршы кискен көрәше бу чорда язылган күпчелек проза әсәрләренең конфликтларына нигез итеп алынды. Шуның белән бу әсәрләр егерменче еллардагы татар әдәбиятында нык чагылган сыйынфый көрәш темасын тагын да тиранәйттеләр, үстерделәр. Егерменче еллар әдәбиятында көчле яңгыраган пафоста — искене җимерү пафосында ук инде яңаны төзү идеясе ята иде. Совет дәүләтенең социалистик тормыш төзү функциясе исә нәкъ утызынчы елларда гаять дәрәжәдә ачык күренде. Матур әдәбиятта хәзер иске тормышны җимерүче герой түгел, а яңаны төзүче хезмәт кешесе алгы планга чыкты. Бу чорда язылган күп кенә әсәрләрдә геройларның хезмәткә мөнәсәбәте беренче планга куела башлый, чорның алдынгы кешесе — ул иң башта хезмәт кешесе, хезмәткә социалистик мөнәсәбәт белән карәучы кеше.

Әйе, утызынчы еллар әдәбияты кызыклы да, катлаулы да. Аның тарихы махсус тикшеренүләр тәләп итә. Тик без бу чор әдәбиятының тулы күренешен бирүне максат итеп куймадык. Безнең алда бары тик бер генә сорауга күпмедер дәрәжәдә җавап бирү бурычы тора: яңа чорга татар совет прозасы нинди образлар, уңышлар һәм кимчелекләр белән килеп керде?

Утызынчы еллар башындагы татар совет прозасының реалистик характерлар тудыруга килү юлларын ачыклау өчен бигрәк

тө Кави Нәжми, Ибраһим Газиз, Мирсәй Әмир кебек язучыларның иҗат тәҗрибәсе җыгылды һәм эһәмиятле. Алар, заманның иң актуаль вакыйгаларына һәм темаларына мөрәҗғәгать итеп, тормышның яңа геройларын сурәтләп бирергә омтылдылар. Дөрес, язучыларның, стильләре яткан алар бер-берсеннән аерылып торалар иде. Әгәр дә Кави Нәжминен «Якты сукмак» белән «Кояшлы аңгыр» кебек повестьларына кырыс реализм, сәнгатьчә деталләргәң остә тотып алынуы, телнең үткен чагыштыруларга, афоризмнарга байлыгы хас булса, Ибраһим Газизның «Көмеш сулы Нурминка», «Бригадир кыз» кебек әсәрләрендә яшыләрчә дәртлелек, романтик күтәрәнкелек, патетика көчле иде. Мирсәй Әмир «Безнең авыл кешесе» исемле әсәрендә вакыйгаларның барышын салмак тон белән язса, «Аңгыдел» повестенда инде ул лирик җылылык белән сугарылган һәм романтик пафос белән өртәлгән стиль остәсы булуын күрсәтте. Менә бу язучыларның берничә әсәре мисалында гына да утызынчы еллар башындагы татар прозасының төрле стиль алымнары белән бай баруын күрергә мөмкин. Нич шикләнми әйтәргә кирәк: язучыларның идея-политик бердәмлеге аларны иҗади охшашлыкка түгел, ә бәлки чын иҗат иргәнә нигезләнгән индивидуаль стиль һәм язучыларның байлыгына китерде¹.

Гражданныр сугышы елларында беренче шигырьләре белән әдәбиятка килгән һәм егерменче еллар уртасында инде үзенчәлекле прозаик булып танылган Кави Нәжминен иҗаты зур, катлаулы һәм еш кына каршылыклы эзләнүләр аша үстә. Аның талантлы хикәяче һәм публицист буларак күтәреләп китүе дә әнә шул эзләнүләрнең бер нәтиҗәсе иде. Беренче хикәяләре басылып чыгу белән үк ул татар әдәби җәмәгәтчеләргәң фикерен кузгатты. Тәнкыйтьче Г. Нигъмәти, мәсәләң, үз вакытында моны болай дип билгеләп тө

үткән иде: «Кави шигырь белән дә, нәсәр белән дә яза. Хәзерге термин белән әйткәндә, ул — тәһәл сүзче дә, чачма сүзче дә. Ләкин тәһәл сүзче Кавига кәрәгәндә, чачма сүзче Кави естенрәк тө, күңелләргә тө. Аны шагырь үзә дә сизә булырга кирәк: соңгы елларда язганныр әчәндә чачма сүзлә әсәрләргә күбә, тәһәлләрә арты планга калып бара. Вакытында әдәби тәнкыйть тарафыннан дә, дөрес буларак, аңа чачма сүзлә әсәрләргә язуга күбрәк бирелү тиешлөгә әйтәләп кителгән иде».

Кави Нәжминен «Чыныгу», «Иң соңгысы», «Шобага» кебек хикәяләрендә һәм, нифаять, «Яр буендагы учаклар» исемле повестенда гражданныр сугышы героикасының төп тема булуы очраклы хәл түгел. Ул иҗат эшчәнлегенәң башлангыч чорында ук яңа чынбарлыкның үзәк героен — хезмәт кешесен югары күтәрәп чыкты. Бу исә бер үк вакытта язучыдан үз әсәрләрендәгә үзәк уңай геройларны ачыклауны да тәләп итә иде. «Мин үземнең хикәяләремдә,— дип язды ул 1932 елда,—...буржуа әдәбиятында мәктәлгән индивидуаль-милек иясе эксплуататор геройларга каршы коллектив геройны, социализм өчен көрәшүче геройны куярга тырыштым». һәм, чынлап та, аның гражданныр сугышы елларын сурәтләгән хикәяләрендә төп герой итеп революцион көрәшкә күтәрелгән халык массалары алына. Ул бигрәк тө массовый күренешләргә игътибар итә, шул күренешләргә ярдәмдә халыкның революцион багырлыгын чагылдырырга омтыла.

Коллективләшү чорының политик шартлары Кави Нәжми иҗатындагы төп тематикага дә үзгәреш кертә. Егерменче еллар ахырында ул авылдагы зур аңалыклар белән ныклап кызыксына башлый, Татарстанның берничә районында булып кайта. Шуның өстенә, бер төркем татар язучылары белән бергә, 1929 елда Дагстан, Әзербайҗан, Грузия һәм Украинага оештырылган экскурсиягә катнаша. Шул чорны искә алып, ул үзә соңрак болай дип язды: «Бу — илдә бөек борылыш елы иде. Идел буенда һәм Закавказьдә, Крымда һәм Украинада колхозлар барлыкка киләләр, әрә фабрика һәм заводларның нигезе салына. Бөтен ил тыныч социалистик төзәләш пафосы белән чолганып алынган. Без яңа тормышның идеология өлкәсендә дә нык каршылык күрсәтүче капитализм калдыкларына каршы кискен көрәштә тууын күрдәк. Горький маршруты буенча үткәрелгән

¹ Бу мәсәләгә басым ясап әйтүнең сәбәпләре дә бар. Советлар иленең дошманнары безнең утызынчы еллар әдәбиятының (ягъни татар совет әдәбиятының да!) казанышларын юкка чыгарырга маташалар. Янәсе, егерменче елларда төрлә әдәби агымнар, оешмалар һәм группалар яшәгән һәм иҗат иргә булган; утызынчы елларда исә совет язучыларының идея-политик берләшү аларның иҗади эзләнүләренә чик куйган һәм шул сәбәплә юнләрә әсәрләргә язылмаган, иҗади торгынылык башланган.

экскурсиядан соң татар язучылары тарафыннан барлыкка китерелгән яңа китаплар әнә шул вакыйгаларның жанлы яңгырашы булдылар. Татар авылындагы кискен көрәш материаллары нигезендә мин шул чакта кулак калдыкларына һәм буржуаз милләтчеләргә каршы юнәлгән «Якты сукмак» һәм «Кояшлы яңгыр» исемле әсәрләремне яздым».

Әйе, бу повестьлар колхозлашуның беренче елларында авылда барган зур вакыйгаларны, сыйнфый көрәшнеч драматик күренешләрне, крестьян психологиясендәге үзгәрешләрне сурәтләделәр. Аларның төп уңай образлары — шул чорның үз кешеләре, заманның яңа геройлары иде.

Язучының элекрәк язылган хикәяләрендә эпизодлар артык тиз алмашынып тора, вакыйгаларның агышына табигыйлек житми иде. «Якты сукмак» һәм «Кояшлы яңгыр» повестьларында ул бу кимчелекләрдән котыла алган. Ул хәзер һәр вакыйганың жентекләп сурәтлән, киңәйтелгән чагыштырулардан еш файдалана, геройларының психологик хәлен мөмкин кадәр тулы итеп ачарга омытла. Ә инде вакыйгаларны һәм геройның кичерешләрен тәфсилләп аңлатуның кирәге булмаганда, язучы: «Еллар, пароход койрыгы янында тимгелләнгән дулкыннар төсле кайнап, артка чумдылар» кебек кыска фразалар белән чикләнә. Ул колхозлашуның беренче елларындагы авылны бөтен каршылыклары белән күрсәтсә, сыйнфый көрәш вакыйгалары эчендә героеның халәтен, эшләрен, чыныгуын ачып бирергә омытла. Кирәк булганда, геройның үткәннән дә кыска-кыска экскурслар ясап ала, («Шул китүдән Булат кайтып керми... Ике-өч көн узгач, Әнвәр килә. Кокарда... Кортик... Лаклы итек... Саргылт мыек... Яшыкелт күз... Ярым саташу белән узган ул кич Мәдинәнең йөрәгендә мәңгә шомармаслык эз калдырды... Тик бары соңыннан гына Булатның, өйгә кайтып килгән вакытта, Әнвәр тарафыннан танылып, кулга алынуын белә...»)

Геройның бүгенге хәлен ачыклау өчен, аның үткән тормышын эскизләп кына санап үтү алымы бу чорда язылган башка әсәрләрдә дә еш очрый. Мәселән, Г. Ибраһимов «Тиран тамырлар» романында бу алымнан Садык Миңлебаев образын биргәндә оста файдалана. («Кочегар санап китте. Жиде яшьлек малай чагыннан өйрәнчек булып башта Хәмитовларның шыр-

лы фабригында эшләвен айтте. Аннан Алабуга өязендә, Бондюг заводларының сульфатында үткән көннәрен хәтерләде. Аннан Казанда Ушковларда, Крестовниковларда... Аннан Баку... Аннан Урал... Аннан тагы Казан... Менә шулай берәз аң керткән күп татар рус эшчеләре кебек туктаусыз сөрелә бирде... Садык тагын санап китте. Исәбе күп иде: фабзавкомда, аннан заводның администрациясендә, шәһәр советында, райкомда, ячейка бюросында, икътисади киңәшмәдә, тагын унбер комиссиядә...»)

Билгеле, монда сүз Кави Нәжминенң өлкән язучы стилинә турыдан-туры иярүе турында бармый. Һәр ике язучы геройларының конкрет бер вакыттагы хәлен күрсәтсә, аны психологик яктан нигезләргә омытлалар. Үткәнгә экскурс ясау иса вакыйгалар үсешендәге киеренкелеккә җауап буларга тиеш. Нәкъ шуның өчен дә геройның үткән тормышындагы иң төп фактлар гына саналып үтелә. Егерменче еллар ахыры һәм утызынчы еллар башындагы татар прозасы үсешендәге бу күренешне стиль өлкәсендәге эзләнүләрнең бер чагылышы дип карарга кирәк. Язучыларны иң беренче чиратта, геройның бүгенгесә кызыксындыра, ул бүгенгегә тизрәк күрсәтсә, ләкин вакыйгаларның эчке логикасы геройның элекке тормышын да искә алуны таләп итә. Чөнки шунсыз аның бүгенге хәлен тулы аңлату мөмкин түгел кебек... Әмма, шуның белән бергә, мондый алымның егерменче еллардагы татар прозасында бик еш күренгән «телограф теле» белән дә нык бәйлә булуын искә алырга кирәк.

Мәдинәнең Ямансаз авылындагы тормышын сурәтләгәндә инде мондый эскизлык юк. Монда киң алынган жанлы тормыш, жанлы кешеләр, алар арасындагы кискен көрәш тасвирлана, вакыйгалар да ныклы эздән ага, геройлар арасындагы мөнәсәбәтләр дә тулы ачыла.

«Кояшлы яңгыр»да язучы геройларны, алар катнаша торган вакыйгаларны тагын да киңәйтә. Массовый күренешләрне сурәтләүгә аеруча зур игътибар бирә. 1927 елда Кави Нәжми үзенең бер мәкаләсендә чынбарлыкның очсыз-кырыйсыз кискеләрдән торыш, укучының да үз тормышына бәйлә һәм йөрәгенә азык булырлык әсәрләр эзләве турында язган иде. Укучыга ярар өчен, үтелгән юлларны һәм кичгә гомерне бүгенгечә җырларга, заманнарны

бүгүнгөчө күрөргө, кызыктырырлык сюжет, жанлы көрөшлөр белән аралаштыра белергә кирәк¹, ди ул һәм үзе дә шул юлда эзләнүләр алып бара. «Якты сукмак» һәм «Кояшлы аңгыр» повестьларын, һич шикләнмичә, шул эзләнүләрнең беренче матур нәтижеләре итеп күрсәтергә мөмкин.

Колхозлашу хәрәкәтенең крестьян психологиясен үзгәртүдәге гаять зур революцион ролен матур әдәбият әсәрләрендә күрсәтү, әлбәттә, тормышның үзгәрүгә конкрет фактларга һәм вәкыйгаларга нигезләнган иде. Ләкин тормыш үзгәрүгә генә үзгәрми, аны кешеләр үзгәртә, һәм шул процесста кешеләр үзләре дә үзгәрәләр. Коллектив хужалыкка берләшкән крестьян инде гомуми иҗтимагый идеаллар өчен янып яшәүче көрәшчегә әйләнә. Көчкәнә булса да, үзенең милеге һәм җире, хужалыгы булган крестьянның коллектив кешесенә әйләнүе бик еш кына авыр кичерешләр белән тулган хәл булып күз алдына килеп баса. Ләкин бу инде — илнең бөек яңаруы, яңа тормыш төзү өчен барган процесс. Билгеле, заман тормышындагы бу зур тарихи факттан әдәбият читтә кала алмый иде.

Кави Нәжми менә шул процессны «Кояшлы аңгыр» повестенда урта хәллә крестьян Ситдыйк образы ярдәмендә ачкан булса, Мирсәй Әмир «Безнең авыл кешесе» исемле повестенда бу максатка ирешү өчен ярлы крестьян Сабир образын ала. Бу образлар икесе дә шул чорның уңай геройлары — комсомолец Сирай, тимерче Алюк, егермебишмечче Нигъмәт Вәлиев һәм Бикташевлар ярдәмендә яңа тормышны тирәнтен аңлау дәрәжәсенә күтәрелгән крестьян вәкилләренең төп сыйфатларын, психологик үзгәрешләрен чагылдырдылар.

Мирсәй Әмирнең реалистик планда, көчле конфликтларга нигезләнеп язган «Безнең авыл кешесе» исемле повесть бу чордагы татар прозасында шактый күренекле урын алды. Әсәр кулак Миргалинең портретын сурәтләү белән башланып китә. Совет властена, колхозлашу хәрәкәтенә һәм бөтен яңа тәртипләргә чиксез нәфрәт белән карәүчы бу кешенең Октябрь революциясеннән соңгы тормыш юлы — «карак юлы кебек катлаулы булды», — ди автор. «Советлар хөкүмәте

төзөлгәннән бирле чыгып килгән законнарның һәммәсе дә аның тоткан юлына, аның максатларына каршы төштеләр. Алдына алган теләгенә ирешү өчен ул законнарның я астыннан, я өстеннән үтәп китәргә, я закон куйган ярыйларга сыярлык булып нечкәрергә, я булмаса, законның үзен кулга төшереп, аның ярыйларын зурайтырга кирәк була иде аңар»². Сәүдә агенты булып йөргәндә Миргали спекуляция белән шөгыльләнә. Шул үк вакытта ул үзен совет яклы кеше итеп күрсәтергә тырыша. Күрше-тирәгә бурыч биреп тора, «кызыллыгын» күрсәтү өчен, хәтта яшьләр белән бергә спектакльләр дә оештыра. Авылда үзе башлап колхоз төзәргә керешә, партиягә кандидат та булып ала... Инде җинаятчеләре ачылып, колхоз председателълегеннән төшерелгән, бөтен көче белән колхозга каршы көрәш башлый, яңа председатель Бикташевны эшеннән алып ташлау өчен ул теләсә нинди җинаяткә барырга әзер. Миргали үзенең яңадан председатель була алмаячагын, озакламый төрмәгә элгәсен яхшы аңлый. Шулай да ул соңгы көннәренә кадәр көрәшүен давам иттерә.

Оста демагог Миргали, күршесе Сабир кулы белән, колхозның бөтен атларын агуларга уйлый һәм моны бары тик Бикташевны эшеннән алу өчен генә кирәк дип аңлата:

«— Хөкүмәт каршында яхшы атлы булып югары үрмәләргә, зур жаловани алырга тырышучылар изә безне. Әнә Бикташев! Үз авылында бер тиенлек тә базары калмагач, безнең колхозга китереп председатель иттеләр. Имеш, шул кеше безнең колхозны рәткә сала! Рәткә салыр ул үзенчә. Халыкның котын алып эшкә кушар, икмәк чәчтерер, аны утатыр, урдырыр, суктырыр да колхоз атларына төятеп озатыр. Вот аннан соң ул хөкүмәт каршында яхшы кеше булып күренә. Аннан аны шәһәргә алалар. Аңа нәрсә? Шулына кирәк аңар. Синең авылыңда ни эше бар аның? Без барыбыз да җиде ят бит аның каршында...»³

Каушап калган Сабирга ул: «Син уйлаганча ук, атларны үтерә торган дару түгел бу. Аны ашаган атлар ике-өч көн авырып йөрерләр дә терелерләр. Чәчү эше-

¹ «Кызыл Татарстан» газетасы. 1927 ел. 13 февраль.

² Мирсәй Әмир. Сайланма әсәрләр. 1941 ел. 117 бит.

³ Шунда ук. 125—126 битләр.

нә берәз зыян килер. Шунның өчен Бикташев бездән алыныр. Шул гына», — ди.

Бу чорда басылып чыккан проза әсәрләрендәгә дошман образлары белән чагыштырганда, «безнең авыл кешесе» повестендагы Миргали үзенең реалистик көче белән аерылып тора. Язучы аның ничек итеп үз һәләкәтенә баруын тулы күрсәтә алган. Миргали хәзер инде күп теләкләрен тормышка ашыра алмый. Чөнки заман үзгәргән. Сабир кебек ярлы крестьяннар аңында колхозга яңа караш туган, комсомолка Сәғыйдәләр дә кулакларның һәм аларның иярченнәренең чын йөзен аңлый һәм күрә алырлык дәрәжәгә күтәрелгәннәр.

Әсәрдә вакыйгалар ныклы сюжет сызыгы буенча үсә. Миргали, Сабир кебек персонажлар характер үзенчәлекләре белән ачылалар. Конфликт сыйнфый нигезгә корылган. Сүз монда Миргалинең Бикташевка каршы көрәше турында гына бармый. Бикташевка каршы көрәш өле ул конфликтның тышкы чагылышы гына. Хикәядәгә Миргали, Кашшаф, Камалиләр һәр төрле чаралар һәм юллар белән колхоз төзелешен җимерергә, тормыш агышын кире якка барып җибәрергә омтылалар. Коллективлашу чорындагы кискен сыйнфый көрәш һәм шушы көрәштә яңа көчләрнең җиңеп чыгуы — «безнең авыл кешесе» повестенның үзек конфликты. Бикташев менә шушы җиңүне оештыручы көч.

Әмма әсәрдә бу уңай геройның индивидуаль үзенчәлекләре йомшак күрсәтелә. Аңа караганда кулак Миргали тулырак һәм ачыграк чыккан, хәтта үзек урынны ала, башка образларны, ничектер, күләгәдә калдыра. Әсәрнең ачык билгеләнгән социаль конфликты да бик еш Миргалинең яңа председателгә каршы шәхси интереслары өчен көрәшенә кайтып кала, һәм бу хәл повестенның идея дәрәжәсен сизелерлек йомшарта. Әсәрнең исеме үк таләп иткәнчә, Бикташев беренче планда торырга, аның колхозны ныгыту өчен көрәше, Миргалинең астыртын эшләрен сурәтләүгә караганда, күп тапкырлар тулырак күрсәтелергә тиеш иде.

Әсәр матбугатта чыгу белән үк, аның шул кимчелеге турында башлап Муса Жәлид язды чыга. «Язучы күп урында Бикташевны жанлы хәрәкәттә, бәйләнештә, жанлы сурәт итеп художество чаралары белән ачу урынына, турыдан-туры публицистика-

га бирелеп, аның идеяләрен сөйләп китә»¹, — ди ул.

Шушындый ук характердагы кимчелекне утызынчы еллар башындагы татар прозасының замандаш темаларга багышланган башка әсәрләрендә дә күрергә мөмкин. Уңай геройлар бик еш схематик төстә сурәтләнәләр иде. Мәсәлән, колхоз төзелешенә беренче елларына багышланган «Буразналар берләшкәндә» (К. Рәхим) һәм «Түбән Елгада» (Г. Толымбайский) исемле әсәрләренң уңай геройлары тулы канлы характерлар булудан шактый ерак торалар.

Алексей Толстой, утызынчы еллар башындагы совет әдәбиятына бая биргәндә, аның өле генә үткән вакыйгаларны романтик үзләштерүдән тарихи конкретлыкка күчә баруын һәм бу чорда аңа әдәби геройның барлыкка килүен билгеләп үткән иде. Бу яңа герой — «бүгенге көн кешесе, төзүче, ләкин ул өле типиклаштыруга караганда күбрәк гомумиләштерелә, ул өле эчке яктан характерлаштырылуга караганда күбрәк тышкы билгеләре белән генә тасвирлана, ул жанлы шәхес булуга караганда күбрәк үз профессионаленә генә өйкәлгән»².

Бу чордагы татар прозасының да күп кенә әсәрләрендә шуңа охшаш хәл күренде. Әдәбиятның яңа герое — социалистик төзелештә актив катнашучы кеше, «бүгенге көн кешесе». Ләкин аңарга «жанлы шәхес» булу җитми, ул, типик образ буларак, өле йомшак эшләнгән иде. Уңай герой образының еш кына схематик булуы, аның характерын тулы итеп сурәтли алмау шулай ук эшчеләр тормышына багышланган хикәяләрдә һәм очеркларда да күренде.

Билгеле булганча, Октябрь революциясенә кадәр үк инде татар прозасының аерым әсәрләрендә эшчеләр тормышы күрсәтелә башлаган иде. Ләкин ул әсәрләрдә сурәтләнгән төп геройларның иң зур күпчелеге — сезонлы эшчеләр, зимагорлар, авылдан өле аерылып та җитмәгән ярым эшче, ярым крестьян вакилләре иде. Яңа тормыш өчен сыйнфый көрәшкә күтәрелеп килгән эшчеләрен сурәтләгән әсәрләр революциядән соң гына барлыкка килә башлады. (Ш. Камалның «Таң атканда» исемле романы, М. Гали, Ш. Усманов, К. Нәжми, И. Туктаров, Р. Ильяс һәм башка бер-

¹ «Коммунист» газетасы. 1934 ел. 14 май.

² А. Толстой. Собрание сочинений. 10 том. Рус телендә. 1961 ел. 552 бит.

ниче язучының аерым хикәяләре.) Беренче бишьеллыкларда язылган күп кенә әсәрләрдә исә эшчеләр сыйныфы тормышындагы һәм психологиясендәге зур үзгәрешләрне ачу һәм күрсәтү алгы планга чыкты.

Эшчеләр арасынан үсеп чыккан Ибраһим Газиның «Кич алтыда», «Байраговның көнлек дәфтәреннән» кебек беренче хикәяләрендә комсомол яшъләренең дәртле теләкләре һәм хезмәткә социалистик мөнәсәбәтә, социалистик мораль тәрбияләүдә коллективның роле кебек актуаль мәсьәләләр күтәрелә.

«Кич алтыда» исемле хикәядә әле индивидуаль сыйфатлары булган геройлар юк диярлек. Персонажлар тик тышкы кыяфәтләре белән генә күренәләр. Уңай герой икән, ул шат-көләч, хәтта шатлыгын башкаларга белдергәндә дә кирәгеннән артык пафоска бирелүчән; гомумән, ул геройда «комсомол дөрте» янып тора.

Фабрикада социалистик ярыш ачу һәм бригадалар төзү турында доклад ясаган Мирсает исемле егет — әнә шундый «рупор геройларының» берсе.

«— Их, Галя, белсәң иде, минем күкрәгемдә янар тау айкалып кайный,— ди ул үзе белән бергә клубтан кайтучы кызга.— Бүгенге собраниедән соң үземдәге көчне йөз мәртәбә арткан кебек сизә башладым. Без бит бүген бригада, беренче бригада оештырдык... Белсәңме, Галя, бүген минем күңлемдә мең мәртәбә шат, мең мәртәбә күтәренке. Уйныйсым, биюсем, шаярасым, күкрәгемә кысып-кысып сөясем, әнә шул собраниедә, бригада дигәч, диңгез булып айкалган энергия хужаларын кысып-кысып сөясем!»¹.

Менә мондый «патетик стиль» персонажлар сөйләмәндә генә түгел, авторның үз теледә дә зур урын ала. Яшъләренең күтәренке күңеллелеген, житезлеген, аларның шатлыгын ул төрле детальләр, пейзаж күренешләре белән дә күрсәтәргә омтыла.

«Фабрика нинди гөрли! Аның һәр төрәсеннән эш ритмы шашып ага, аның һәр цехы гигант йөрәкнең бер кыйсеме — бер тамыры. Һәр машинасы — шагыйрь, һәр станогы — шагыйрьнең өстәле. Фабрика тирәсендәге нефть корымына манчылып, алтындай саргайган усақ агачларының яфраклары өкрән генә серләшәп алалар да

һавада асылынып тыналар. Тыналар да дәрес ритм белән шаулаган цехлар гимнына кушылып яңадан биеләр, яңадан бары күбәләкләр төркөмә кебек бер-берен канатлары белән сыйлап сөяләр, бер-берсенә иркәләнәләр»².

Тискәре персонажны сурәтләгәндә дә, автор, беренче чиратта, аның тышкы кыяфәтен генә күрсәтә. Мәсәлән, комсомолдан аерылган һәм ялгыш юлга баскан Таһир нәкъ әнә шулай сурәтләнә. («Саламга үскән арыш камылы кебек үлчәүсез озын буе өрле-бирле тирбәлдә, болай да кызыл йөзә бөтенләй чөгәндерләнде» һ. б.)

Билгеле, мондый сурәтләүләр һәм чагыштырулар белән генә чын мәгънәсендә реалистик әдәби образлар иңкәт итү мөмкин түгел иде. И. Гази бу хикәядән соң язган башка әсәрләрендә инде вакыйгаларны ныклы сюжет калыбына салырга, образларны төрле яктан сурәтләргә омтыла. «Көмеш сулы Нурминка» повестенда ул вакыйгалар агышын ныклы сюжетка салуда беренче сизелерлек адым ясыды. Бу әсәрнең геройлары реаль шартларда, табигый тасвирланган эпизодларда ачылалар. Әсәрдә сүз комсомол яшъләренең Себер урман тресты өчен мең пар киез итек эшләп чыгару өчен көрәше турында бара. Урман трестының заказы — бик мактаулы нәрсә. Ләкин фабрика квартал планын бары житмеш процентка гына үтөгән. Ә квартал ахыры килеп тө житкән инде. Шунның өстенә, фабриканың юу цехын эшләтү өчен су житәрлек түгел. Фабриканың һәр эшчесе исәптә торган чакта яңа авырлык өстәлә: икмәк хазерләү һәм күмекләшү буенча азылларга жиһбәру өчен ул комсомолны бик ашыгыч рәвештә өлкә комитетына озатырга кирәк...

Күренеп торганча, повестьның төп конфликтны хезмәткә мөнәсәбәт мәсьәләсә тирәсенә туплана. Социалистик хезмәткә мөнәсәбәттә характерлар сынала. Бу мөнәсәбәт һәр эшченең коллектив өчен, гомуми интереслар өчен, фабрикада хезмәт житештерүчәнлеген үстерү өчен алып барган принципиаль көрәше белән бәйләнгән. Хезмәткә менә шундый ижади мөнәсәбәтнең матур үрнәген комсомолка Фәридә күрсәтә. Һәр эшкә өлгәрә, комсомол ячейкасында актив эшли, хәтта Нурминка елга-сынан фабрикага су китерү өчен яңа проект төзеп бирә. Аны һәркем белә, хөрмәт

¹ И. Гази. Кич алтыда. Казан. 1931 ел. 9 бит.

² Шунда ук. 16 бит.

итә. Эшчеләр арасында аның авторитеты зур. Шунуың өчен дә:

— «Гудок» яңгырап та өлгерми, сырып ала-лар!

— Фәриде, хәзер бюро, кайтырга ашык-ма!

— Фәриде, кич белән синең доклад, онытмадыңмы?

— Фәриде, ячейка планын төзәргә бу-лыш әле...

— Фәриде, бүген юнсекция утырышы...

— Фәриде...

— Фәриде...

Һәр көн шулай. Фәриде өлгергән кадр-ларның барысын да үтәргә тырыша. Док-ладын да ясый, планын да төзешә, уты-рышларыннан да калмый. Киносына да ба-рып кайтырга вакыт таба¹.

Бөтен повесть менә шундый алым белән-язылган. Монда әле геройларның портре-ты юк. Аларның характер үзенчәлекләре дә күренми. Чөнки автор өчен иң төп мәсьәлә — геройның хезмәткә мөнәсәбәте. Ул шуннан чыгып аның уңай һәм кире тип-икәнлеген генә күрсәтәптү. Автор үзенең-геройларын артык гадиләштереп сөйләтә-ргә омтыла. Хәтта пейзаж күренешләрен дә-мөмкин кадәр «халыкчанрак», мөмкин ка-дәр гадирак итеп сурәтләргә омтыла...

И. Газиның «Бригадир кыз» исемле иккен-че повесте эшче яшъләренең тормышын һәм хезмәтен сурәтләгән әсәрләр арасын-да инде шактый югары тора. Повестьта бе-ренче бишьеллыктагы дәртле хезмәтнең-жәңли сулышы ачык сизелә, геройларында-шул чорның кешеләре чагыла. Әйтергә-мөмкин, язучы тормышның үзәндәге геро-йларны әдәби образ итеп халыкның үзәне-кайтарып бирде. Өнә шундый геройларның-берсе фабрикада яшләр бригадасының-бригадирсы комсомолка Галия иде.

Галиянең характер үзенчәлекләре вакый-галар агышында ачыла. Фабрика эшенә за-рар китерүче слесарь Адаев белән бәрел-ешләрдә, авария вакытында һәм башка-эпизодларда аның уңай сыйфатлары ахшы-күренә. Комсомол ячейкасы секретаре-Касыймга ул үзенең фикерен, аңа булган-шөхси мөнәсәбәтөн туп-туры әйтә. Хәтта-үзе яратып йөргән Назировны да кызга-нып тормый. Вакыйгалар барышында Га-лиянең булдыкчылыгы, җитезлеге, Адаев-кебек типларга карата принципияль мө-

нәсәбәте ашандырырлык итеп күрсәтел-гән. «Көмеш сулы Нурминка»дагы Фәриде-кебек үк, бригадир кыз Галия образы да-хезмәткә чын мәгънәсендә социалистик мө-нәсәбәте белән уңышлы. Әмма характер-буларак аларда индивидуаль, үзәне генә-хас сыйфатлар күренми әле. Галиянең үзен-сурәтләү, аның җанлы портретын, эчке-тормышын бирү урынына, автор аңа баш-ка персонаждардан гына характеристика-бирдерә (я Адаев аның фигурасы матур-булуына игътибар итә, яки Назиров аның-чыннан да чибәр икәнлеген, акыллылыгын-искә ала һ. б.). Шунуны кызык, автор уңай-геройларына бары бер аяктан гына — алар-ның хезмәткә, социалистик милккә мө-нәсәбәтләре аягынан гына характеристика-бирә. Тискәре геройларны исә ул шактый-тулы һәм төгәл итеп күрсәтә. Мәсәлән,-әсәрнең беренче юлларында ук укучыны-Адаев белән түбәндәге рәвештә таныш-тырып уза: «Аның чын фамилиясе Адаев-булса да, цехта Бақырбаш дип йөртеләр. Чөнки аның сирәк кенә сакалы, борын-астында гына калдырып кырылган мысагы-өр-яңа бақыр акча төсле кып-кызыл. Хәер,-аны төрле кеше төрлечә йөртә. Кайберәү-ләр сары багана диләр. Чөнки ул теле-грамм баганасы төсле озын. Кайберәүләр-Рыжий диләр, кайберәүләр Рыжий чорт-дип тө җибәрәләр»².

Әсәрнең башында ук Адаевка карата-укучыда шул рәвешчә антипатия уяткан-нан соң, автор бу кешенең хезмәткә мө-нәсәбәтөн күрсәтә башлый. Авылда сала-торган йорты өчен фабрикадан кадак урлавы,-әтисенең кулак булуы һәм зур жинаять-эшләве, үзенең социализм төзәлеп беткән-че Америкага барып көеф-сафа кылып-кына ашап кайту турындагы хыяллары —-һәммәсе дә бик төфсизләнеп азылалар.

Бу хәлне И. Гази әсәрләрендә генә түгел,-бәлки башка язучыларның иҗатында да-күрергә мөмкин. Мәсәлән, К. Нәҗминнең-югарыда искә алынган «Якты сукмак» по-вестенда да Галимуллин, кулак Шәймәр-дәннәрнең портретлары, уңай геройлар-белән чагыштырганда, тулырак бирелгән. Язучылар чорның үз сулышын докумен-таль дәрәслек белән сурәтләп бирергә-омтылалар һәм шул максат белән әсәрдә-газета мәкаләләреннән өзекләр, хатлар-дан, көндәлек азмалардан күчermәләр,-төрле саннар китерәләр. Гомумән, публи-

¹ И. Гази. Көмеш сулы Нурминка. 1931 ел, 53 бит.

² И. Гази. Бригадир кыз. 1932 ел. 3 бит.

цистик алымнарның әдәби әсәрләргә күпләп керүе бу чор өчен бик табигый күренеш иде. Бу хәл, беренчедән, вакыйгаларны нәкъ шул вакыттагы яңалыгы, сафлыгы һәм деталь дәрәслеге белән, ягъни «тормышта ничек, нәкъ шулай» итеп күрсәтү теләге белән бәйләнгән булса, икенчедән, тормыш фактларын сәнгатьчә гомумиләштерү осталыгының житмәвеннән килә иде.

Бу исә, үз чиратында, әдәби образларны сурәтләү алымнарына да билгеле бер йогынты ясады. Әлбәттә, кулак Шәймәрдәнне дә, яки Мирғали белән Адаевны да автор күз алдына бик яхшы китерә. Чөнки аларның прототип булырлык вәкилләрен белә, аларның яңа жәмгыять төзүгә никадәр каршылык күрсәтүләрен көндәлек тормышта адым саен күрә торган һәм шуның өчен ул аларны фаш итүгә зур игътибар бирә. Ә уңай герой образларын сурәтләү өлкәсендә әле нык эзләнүгә кирәк. Тормышта ул герой бар. Әмма аны тулы канлы итеп, әдәби тип дәрәжәсендә сурәтләү өчен зур осталык һәм тәҗрибә таләп ителә.

Тормыш белән тыгыз бәйләнеш, замандаш темаларны алу, чорның иң актуаль иҗтимагый проблемаларына мөрәҗғәгать итү язучыларның эстетик карашлары формалашуы да зур йогынты ясый. Эстетик идеалның иҗтимагый идеал белән берләшүе һәм актив төс алуы язучы алдына социалистик жәмгыять төзүче кешеләргә үрнәк булырлык уңай герой образлары иҗат итү бурычын аерата кискен итеп куя.

Утызынчы еллар башында язылган күпчелек әсәрләрнең авторлары әнә шундый үрнәк булырлык, үзгәндә яңа заман ту-

дырган уңай сыйфатларны туплаган герой образларын сурәтләп бирергә омтылдылар. Тормышның үзгәндә үк инде мондый герой барлыкка килгән, ул үзгәндә дөнья төзүче дип хис итә, һәм шушы хис аңа авырлыкларны җиңеп чыгарга ярдәм итә. Аның киләчәге яхшы. Ул чын мәгънәсендә оптимист. М. Горький сүзләре белән әйткәндә, бу герой — яңа кеше, «биологик яктан гына түгел, бәлки тарихи яктан да яшә кеше».

Кави Нәжминең Мәдинә һәм Сирай, Мирсәй Әмирнең Бикташев, Ибраһим Гәзиниң Фәридә һәм Галия кебек геройлары әнә шундыйлардан иде. Нәкъ шушы типтагы уңай геройлар — тормышны үзгәртә коручы, яңа дөнья төзүче оптимист геройлар белән татар совет прозасы үзгәндә үсешкәндә икенче этапка — утызынчы елларга килеп керде. Дөрәс, бу геройны әле чын мәгънәсендә сәнгатьчә эшләнгән, индивидуаль сыйфатлары тулы ачылган әдәби образ дип бәяләве авыр. Ләкин ул бөтен барлыгы, эчке мәгънәсе белән үз заманының алдынгы кешесе, югары мораль һәм идеаллар иясе, тормышта һәм әдәбиятта бөек әхлакий критерийларны раслаучы шәхес иде!

Мондый герой утызынчы еллар уртасында «Агыйдел»нең романтик рух, яшәлек дәрәҗә белән сугарылган Артыкбикә, Гаяз, Ильяс, «Сиваш»ның батыр солдатлары Әхмәди белән Шәмси, «Матур туганда»дагы тулы бер галерея, «Тапшырылмган хатлар»дагы гүзәл Галия кебек образларда бөтен матурлыгы белән балкып күтәрелде. Болары геройның индивидуаль сыйфатларын күрә белү, аларны сәнгатьчә сурәтләнүгә ирешкән.

Гали Халит

oooooooooooooooooooooooooooo

ӘДӘБИЯТНЫҢ ТӨП ҮЗӘНЕН ҺӘМ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕН КҮРЕП

I

Соңғы елларда татар әдәбиятының байлыгын өйрәнү юлында әһәмиятле генә тикшеренүләр ясалды, байтак мәкаләләр язылды һәм зур гына монографик хезмәтләр басылды. Болар һәммәсә бергә татар әдәбиятының да әдәби-эстетик кыйммәтен өйрәнү киңәя һәм тирәнәя баруын күрсәтәләр. Әлбәттә, бу хезмәтләрдә күтөрелгән темаларны бер ноктага гына җыеп карау мөмкин түгел, чөнки аларда авторларның үзләрәнчә хәлиткән мәсьәләләргә шактый төрлө. Үзенчәлекле мәсьәләләрнең күп булуы, бәлки, бу хезмәтләрнең билгеле күләмдә оригинальлеген дә, кыйммәтен дә күрсәтә торгандыр. Әмма шуның белән бергә үк, аларда бер-берсенә яқын булган мәсьәләләр дә аз түгел. Болар арасынан бигрәк тә иҗат методы һәм эстетик идеал кебек мәсьәләләргә татар әдәбияты җирлегендә аңлауга багышланганнарының әһәмияте зур икәнлеген әйтсә киңәй.

Озак вакытлар иҗат методын теоретик билгеләүгә һәм аның төрлө милли әдәбиятлардагы конкрет чагылышын өйрәнүгә игътибар җитмәде. Безнең әдәбият белемдә бу хәл үзен аерата нык сиздерде. Соңгы вакытларда башкарылган тикшеренү-

ләр мондый кимчелектән котылу юлындагы адымнарның ышанычлы булуын күрсәтәләр.

Иҗат методының бик гомуми, абстракт эстетик категория генә булмавы, ә тарихи һәм сәнгатьчә конкретлыгы белән язучының эстетик идеалы җирлегендә үзенең эчтөлеген һәм формасын алганлыгы мәгълүм. Бу яктан шактый отышлы тикшеренүне Йолдыз Нигъмәтуллинаның «Эстетик идеалның милли үзенчәлеге» дигән хезмәтендә табарга мөмкин. Монда эстетик идеал мәсьәләсә алгы планга куелып, шуңа тыгыз мөнәсәбәттә иҗат методларын һәм стильләрне аңлау турында сүз бара. Без болай куелышның зур гына теоретик һәм методологик әһәмияте бар дип уйлыйбыз.

Чынбарлыкны сәнгатьчә танып-белүдә әйдәүче иҗади көч буларак, эстетик идеал — иҗтимагый идеалның эмоциональ-сурәтле бер формасы, матурлык идеалының художестволы модели булып тора. «Матурлык, камиллек турында образлы формада уйлау буларак, — ди Нигъмәтуллина, — эстетик идеал чынбарлыкны эстетик бәйләүнең югары критерийсы булып алга баса. Шуңа күрә эстетик идеал структурасы сәнгатьнең чынбарлыкка эстетик мөнәсәбәттен дә күрсәтәргә тиеш». (8—9 битләр.)

Эстетик идеал, әлбәттә, язучының дөньяга карашыннан һәм иҗат методыннан бик киң. Аны идеологик, эстетик һәм психологик принципларның бердәмлегеннән

¹ Без монда соңгы 2—3 ел эчендә рус телендә басылган түбәндөгә ике хезмәтне күздә тотарбыз: Ю. Нигъмәтуллина. Национальное своеобразие эстетического идеала. Издательство Казанского университета. 1970; И. Нуруллин. Путь к зрелости. Татарингоиздат. 1971.

башка күз алдына бастыру читен. «Эстетик идеал сәнгатьчә сурәтләрдән элек формалаша башлый, ләкин төмам шушы сурәтләр аша гына гәүдәләнеп, бер үк вакытта аларны тудыру ысулларына да йогынты асый» (124 бит). Димәк, эстетик идеал язучының дөньяга сәнгатьчә мөнәсәбәтенә төп юнәлеш бирә, бу мөнәсәбәтнең үзенчәлеген билгели. Шуңа күрә ул язучының чынбарлыкны кабат иңат итү¹ яки яңабаштан иңат итү² кебек сәнгатьчә фикерләү тенденцияләрен теге я бу якка юнәлтә.

И. Нигъмәтуллина барлык милли әдәбиятларда да эстетик идеалның өч төп структур принциптан торганлыгын күрсәтә: болар — социаль, антропологик һәм мәгърифәтчел принциплар. Социаль принцип нигездә реализмга хас булып, монда эстетик идеал чынбарлык закончалыкларына таяна, кеше характерын һәм сурәтләнгән хәлләрне шул закончалыклар ачкылыгында, тарихилик жирлегендә ача, кабат иңат итә. Антропологик принцип табигатьне һәм кешенең табигый тойгыларын югары күтәрәп, шигъриятләштереп сурәтләүгә зур игътибар бирә. Мондый принцип башлыча романтик әдәбиятта очрый. Өнә шул принципка нисбәтән, чынбарлыкны яңабаштан иңат итү кебек башлангыч алга чыга һәм язучының яшәмәктәге иңтимагый чынбарлыкка, гадәттә реаль явызлыкка каршы куелган гүзәллек идеалы, хыял иткән төләгә гәүдәләнә. Әмма бу принцип элементлар төсендә реалистик әдәбиятта да булырга мөмкин. Болар инде реалист язучының да романтик тенденцияләрдән читтә тормавын күрсәтәләр. Мәгърифәтчел принцип исә кеше рухи тормышының матурлыгы акыл законнары һәм төләпләре белән төңгәл буларак төзәлгә тиешлеген идеал итә. Мөнә шуннан инде анда рационализм һәм дидактизм (акыл һәм үгет) принципларына таянып, чынбарлыкка эстетик мөнәсәбәт күрсәтү алга этәрелә. Мәгърифәтчел принцип нигездә мәгърифәтчелек реализмына хас булып, ул кеше акылының, рухи дөньясының матурлыгын, өстенлеген үз заманындагы ямьсез, явыз чынбарлыкка каршы куюы белән романтизмга юл ача.

Әлбәттә, бу өч принцип арасына һәр очракта да киртә корып булмый. Әдәбиятларның тарихи үсеш үзенчәлекләренә нисбәтән, алар бер-берсеннән нык аерымланган яки керешкән, аралашкан хәлдә дә

мәйданга чыгарга мөмкиннәр. Бигрәк та аерым язучылар иңатында эстетик идеалның структур принципларын саф көенчә күрергә тырышу мәсьәләгә берьяклы карауга гына китерер иде. Бу мәсьәлә үз нәүбәтендә иңат методларының да үзәрә мөнәсәбәтләрен һәм чикләрен билгеләү белән турыдан-туры бәйләнгән. Эстетик идеал структурасындагы принципларның бусы яки тегесе өстенлек итүгә карап, иңат методларының төп эчтәлеген, юнәлешен билгеләү яки, ул принципларның бергә килү нәтижәсе буларак, иңат методларының үзәрә бәйләнешеннән килеп чыккан үзенчәлекләргә игътибар итү кебек мәсьәләләргә күз алдына китергәндә, И. Нигъмәтуллина тәкъдим иткән концепциянең фәнни әһәмияте һәм роле булмый калмас дип уйлыйбыз.

Югарыда әйтәп үткәннәребез теманың гомуми теоретик куелышына гына карыйлар. Әмма тикшерелгән һәм тикшереләчәк мәсьәләләрнең башлангычы өнә шул теоретик куелыштан килә һәм жанлы әдәби процесс фактларына бәйләнештә ачыла. Бу фактлар исә XIX йөз азагында һәм XX йөз башында күтәреләп китәп, төрлө иңат методларының формалашуын бик тиз арада гына кичергән татар әдәбиятында да аеруча бай һәм гыйбрәтле булдылар.

2

Яңа татар әдәбиятын XIX йөз азагындагы мәгърифәтчелек хәрәкәтенең нәтижәсе итәп карау — безнең әдәбият белемгә бәхәссез бер хакыйкәт дип расларга мөмкин. Бу хакыйкәт инде социалистик революциягә кадәр үк исбатланган иде. Шулай ук яңа татар әдәбиятының реалистик юнәлештә үсәп китүе турындагы фикер дә яңа түгел. Ләкин анда нинди реализмга хас үзенчәлекләренә ничек чагылуы мәсьәләсә озак вақытлар тиешлө фәнни ачыклык һәм төгәллек белән күрсәтелә алмады. Тик соңгы елларда гына өлө бу мәсьәләнең идея-эстетик мәгънәсән, эчтәлеген тарихи тулылыгы һәм фактик байлыгы белән ачу юлында тырыш эзләнүләр алып барыла башлады. Шундый эзләнүләр арасынан бигрәк та И. Нуруллинның «Житлөгү юлынан» («Путь к зрелости») дип аталган хезмәтен аерып күрсәтәсә килә. Әлбәттә, югарыда искә алынган зур темага якын килү жиңел генә булмады. И. Нуруллин монографиясенә кадәр башка авторларның да шул юнәлештә тырышлыгы күренгәлә-

¹ Кабат иңат итү — «воссоздание» мәгънәсендә алына.

² Яңабаштан иңат итү — «пересоздание» мәгънәсендә алына. — Г. Х.

дә. Әмма XIX йөз ахыры һәм XX йөз башы татар әдәбиятында киң мәгънәсендәге реализмның һәм аерата критик реализмның ничек майданга чыгуы, ничек формалашуы һәм аның прогрессив романтизм белән нинди мөнәсәбәттә, бәйләнештә булуы кебек мәсьәләләргә Нуруллинның махсус зур хезмәт багышлавы, һичшиксез, игътибарга лаек фәнни яңалык итеп бәйләнергә хаклы.

Мәгълүм ки, татар әдәбиятында реализм башлыча XIX йөзнең соңгы чирегендә барлыкка килеп, шул чорда татар җәмгыятенәң алдынгы катлавын биләгән мәгърифәтчелек идеяләрен байтак тулы гәүдәләндерә алуы белән характерлы булды. Бу — мәгърифәтчелек реализмы дип аталырга лаек күренеш иде. Шул ук вакытта ул башка халыклар әдәбиятында булып үткән мәгърифәтчелек реализмына охшап билгеләргә дә, башка төрки халыклар (өзәрбәйҗан, казакъ һ. б.) арасында үсә башлаган мәгърифәтчелек әдәбияты белән уртаклыкны да һәм үзенең кайбер милли үзенчәлекләрен дә күрсәтеп өлгерде. И. Нуруллин хезмәте, әлбәттә, бу мәсьәләнең барлык саналган аспектларын ачуны максат итми. Аның төп игътибары татар мәгърифәтчелек реализмының гомумән мәгърифәтчелек эстетикасына хас төп типологик сыйфатларны һәм дәрәжәдә гәүдәләндерүен һәм шуның белән критик реализм өчен нинди җирлек хәзәрләвен күрсәтүгә юнәлтелгән, ягъни аның һи өчен мәгърифәтчелек реализмы дип аталырга хаклы икәнлегә исбатланган.

Башка халыкларның мәгърифәтчә өдипләре шикелле үк, татар мәгърифәтчелек өкилләре дә әдәбиятны мәгърифәткә өндөү һәм өхлак төзөтү бурычын үтөү чарасы дип аңлыйлар. Мөнә шуннан индө бер якта гел начарлыкны гына, ө икәнчө якта гел яхшылыкны гына үзләренең төп сыйфатлары иткөн геройлар, башлыча ак һәм кара буяулар белән гөнө сурәтләү өстенлек алды. Тормышка һәм көшөгө мондый мөнөсәбәтнең ингезендә мәгърифәтчелек концепциясө ята иде. Көшөлөр арасындагы мөнөсәбәтлөрнө һәм аларның характерларын билгелөгөндө, бөлөмлө көшө — алдынгы аң һәм яхшы өхлак иксө, ө надан көшө — начар, бозык, юньсөз дигөн караш алга өтөрелдө. өгөр дә мәгърифәтчөлөр көшөнөң барлык кыланышларын аның үзеннөн дип карасалар, икәнчө яктан — көшөнө тәрбия һәм тирөлөк продукт дип тө аңладылар. Мөнә шул тезисны ингөз

итеп алып, И. Нуруллин татар мәгърифәтчелек әдәбиятында геройны күрсөтү принципларына һәм андагы реализмның никдәр тормышчөн булуына шактый киң туктала. Уңай һәм кирө геройларны, аларның үзәрә мөнөсәбәтөн сурәтләү принциплары норматив һәм дидактик булганлыктан, яки алар арасындагы конфликт өш кына тормыш чынлыгынан үсөп чыкмаганлыктан, татар мәгърифәтчелек реализмы типик характерларны типик хәллөрдө (шартларда) сурәтләү шикеллө талөппө өлөшчө гөнө үти алды.

өйө, татар мәгърифәтчелек реализмының Европа яки рус мәгърифәтчелек әдәбиятларындагы үрнөклөр югарылыгында торган өсөрлөр тудыра алмазы сөр түгөл, лөкин бу хөл аның үз гәвбө булмады, ө милли әдәбиятның үсөшөн тоткарлаган тарихи шартлар бөлөсө иде. Татар җәмгыятөн дини-кадим идеология басымынан коткарып, аны бөтөн дөнъяда киң коләк алган буржуаз прогресс юлына чыгару өчөн көрөш, өнө шундый прогресс ноктасыннан искөлөкнө, җаһиллекнө, фикер һәм хис туңлыгын, йомыкыгын төнкыйтләү — бу, һичшиксөз, татар мәгърифәтчелек әдәбиятының алдынгы идея тенденциясө итеп, берөнчө рус революциясө нәтижәсендө яңа күтөрөлөш алачак әдәбиятыбыз өчөн кирөклө хөзөрлек һәм таңыч итеп каралырга тиөш. Искөлөккө каршы куөлган яңалык пафосы — көшөнө алга чакырган романтик пафос та иде. Европа һәм рус мәгърифәтчелек әдәбиятлары белән чагыштырганда, татар мәгърифәтчелек әдәбиятында, берөнчө нөүбөттө, милли уяныш, милли азатлык идеялөрөнөң өстенлек итүө күзгө ташлана. Дерөс, монда өлө милли азатлыкны самодержавиөгө каршы көрөш белән бөйлөл аңлау өлгөрмөгөн. (Бу идея 1905—1907 өлгы резолюция шартларында җитлөктө.) Шул рөвөшчө, татар мәгърифәтчелек әдәбиятының гомумән мәгърифәтчелек идеялөрөн һәм мәгърифәтчелек реализмы принципларын күппө дәрөжөдө чыгылдыруын билгөлөү белән бергө, аның конкрет бер милли өдәби хөрөкөт буларак үзөнчөлөгөнө, ягъни милли мәгърифәтчелек һәм милли азатлык идеялөрөн ничек гәүдөлөндөргөнлөгөнө игътибар итүнө дә иктө то-тарга кирөк. Бу мәсьәлө өлө тиөшлө тулылык белән яктыртуны көтөп кала.

И. Нуруллин хөзмөтендө, мәгърифәтчелек реализмы берөнчө рус революциясөнө кадөргө әдәбиятыбызга хас булды, дигөн фикергө басым ясалың, 1907 өлгә кадөр

эле безнең әдәбиятта сыйфат ягыннан кискен үзгәреш булмады, дигән катгый нәтижә дә чыгарыла (61 бит) һәм шуны исбатлау йөзеннән поэзия үрнәкләренә мөрәҗғәгать ителә. Әгәр дә мәсьәләгә иҗат методларының билгеле нормаларын, критерийларын күз алдында тотып якын килсәк, чыннан да, 1905—1907 еллар дәвамында үскән татар әдәбиятында элекке традиция һәм сыйфатларның тагын да ачыкланып, киңәеп, күтәрелеп китүен күрербез. Милләтне мәҗрифәткә өндәү тавышының һич булмаганча көчәеп яңгыравы шуны бик җанлы итеп раслый шикелле. Әмма бу эле мәсьәләнең бер ягы гына. Шуңа күрә, «1905 елдан соң да татар прогрессив әдәбияты, тик киңлеккә генә җәелеп, берникадәр вакыт шул ук XIX йөз үзәненнән барды. Шундый ук диарлек тематика, шундый ук алымнар һәм шундый ук иҗади принциплар» (68 бит) өстенлек итте, дигән карашны тулаем кабул итүе кыенрак. Чөнки мондый караш 1905—1907 еллар революциясенә татар әдәбиятына алып килгән идея-тематик яңалыгын исәпкә алмауга яки мәҗрифәтчелек реализмы традицияләрен һәм критерийларын катып калган хәлдә күз алдына китерергә юл куя. Чыннан да, мәсьәлә күбесенчә искенең давам итүе ноктасыннан каралганлыктан, беренче рус революциясе шартларындагы татар әдәбиятында мәҗрифәтчелек эстетикасының ничек яңаруына игътибар җитеп бетмәгән. Ә бит чынлыкта тематикада да, әдәби алымнар һәм принципларда да шактый үзгәреш күренгән иде.

Татар әдәбиятында мәҗрифәтчелек реализмыннан критик реализмга күчү процессын ачарга теләве һәм шул юнәлештә үзенең кайбер концепцияләрен тәҗдид итүе белән И. Нуруллин бик әһәмиятле адым ясый. Язучы иҗатында метод үзгәрешен һәм үсешен аның дөньяга карашы, идея эволюциясе белән аерылгысыз итеп бәйләү, әлбәттә, безнең әдәбият белеменең нигез концепцияләреннән берсе. Мәнә шул моментны истә тотып, И. Нуруллин беренче рус революциясе нәтижәсендә татар әдәбиятында мәҗрифәтчелек реализмыннан критик реализмга күчүнең әйдәүче, хәлиткеч идея сызыкларын күрсәтү максатын куя. Аның фикеренчә, нәкъ шул революция елларында көчәйгән конституцион иллюзияләр белән революцион-демократик фикерләр арасындагы каршылык һәм аерымлыklar беренче төр реализмнан икенчесенә күчүне билгеләгән төп идея

факторы булып торалар. Һичшиксез, 1905—1907 елларда күтәрелеп киткән революцион-демократик идеяләр татар язучыларының дөньяга карашларын гына түгел, аларның чынбарлыкка эстетик мөнәсәбәтләрен дә тирәннән үзгәртүгә сәбәп булды. Чөнки иҗат методы һәм аның үсеше ялангач идеяләрдән генә тормый, ә язучының идея-эстетик концепцияләре системасыннан, аларның бердәмлегеннән гыйбарәт. Кыска гына әйткәндә, иҗат методы ул дөньяны танып-белүнең идея-художество принциплары җыелмасы диюргә булыр иде. Монда инде эстетик идеалдан башка сүз йөртү мөмкин түгел. Ләкин безнең хезмәтләрдә иҗат методларының барлыкка килүен, үсешен, үзгәрешен әнә шундый система итеп һәм эстетик идеал белән аерылгысыз бәйләнештә карауга игътибар җитми яки бу мәсьәлә күп вакыт схематик хәл ителә иде. Иҗат методларының бер формадан икенчесенә ничек күчешен һәм аларның үзара мөнәсәбәтен караганда, елдан хәзерләнгән яки күптән билгеле нормалар, критерийлар белән генә эш итүдән, ягъни җанлы әдәби хәрәкәтнең күләмен, сыйфатын шулар белән генә үлчәүдән сак булырга кирәк. Ә мондый кимчелек безнең әдәбият белеме практикасында очрамый дип булмый.

Татар әдәбиятына революцион-демократик идеяләрнең үтөп керүе, һичшиксез, зур идеологик факторлардан берсе итеп каралырга тиеш. Бу чордагы алдынгы әдәби хәрәкәтнең асылын халык азатлыгы идеясе яктырта башлап, бу идея эстетик яңалык, үзгәрешләр дә алып килде. Тарихи барышка, чынбарлыкка һәм кешегә халык теләге ноктасыннан карарга омытылыш — мәнә шул момент әдәбиятның алга үсеш кыйбласын билгели, эстетик идеалын яңарта башлады. Чыннан да, 1905—1907 еллар революциясе нәтижәсендә безнең әдәбиятка, беренче нәүбәттә, азатлык идеясенә һәм халык образының килеп керүе, аларның коллыкка, явызлыкка каршы куелуы, ягъни шундый контрастның көчәюе, критик башлангычның да тамыры инде икенче иҗтимагый тирәнлектән азыклана башлавы турында сөйләй иде. Әлбәттә, элекке контраст — мәҗрифәт һәм наданлык, цивилизация һәм артталык капма-каршылыгы алып ташланмады, әмма контрастның яңасы, ягъни иҗтимагый-сыйнифый контраст, тиз арада әдәби хәрәкәтне дә яулап ала барды. Димәк, әнә шундый хакыйкәтләрне дә истә тотып сүз алып барсак, безнең

әдәбиятның тар милли мәғрифәтчелек кысаларынан чыгып, киң ижтимагый тормыш контрастарын аңлауга ничек килүен, нинди идея-эстетик юнәлеш ала һәм шул процесста иңат методларының ничек үзгәрә баруын да тулырак күрәп булыр.

Тулаем алганда, татар әдәбияты «саф» критик реализм дәверен үтмәде, һәм моның үз тарихи сәбәпләре бар, билгеле. Шулардан иң зурысы — тизләтелгән үсеш процессының бик кыска бер вакыт давамында булуы һәм шуның аркасында иңат методлары арасындагы дифференциациянең, аерымлануның тиешле ачыклык, төгәллек, бөтенлек ала алмавы. «Татар әдәбиятының үсеше — критик реализмның беренче адымларында — синкретизмның, структур принципларның аерымланмаган булуын күрсәтте», — (69 бит) ди Й. Нигъмәтуллина бик хаклы рәвештә. Әмма, икенче яктан, аның: «Моннан соң инде татар әдәбияты эстетик идеалында структур принципларының дифференциациясә шул кадр тиз һәм кискен булды, хәтта үл бер үк язучы иңатты кысаларында аларның нисби үзкыйммәтен һәм бер-берсеннән аерымланган хәлдә булуын тудырды» (69 бит), — дигән катгый нәтижәсә белән тулысынча килешү читенрәк. Шунысы ачык ки, татар әдәбиятынан классик формасындагы «саф» иңат методларын эзләү урынсыз, һәм бу чорда инде аларның табылуы да шикле. Татар әдәбиятының төп жирлегендә эстетик идеалның мәғрифәтчел принцибы нык сакланып, үл критик реализм һәм романтизм сыйфатлары белән баеда, катлауланды. Критик реализмга хас социаль детерминизм¹ һәм критицизм² мәғрифәтчелек реализмының ижтимагый эчтәлеген, ө романтизм исә аның психологизмын, лирик-эмоциональ пафосын көчәйтте. Кешенең һәм халыкның милли мәғрифәт, сәнгать аша ирекке һәм бәхеткә ирешү идеалы безнең әдәбиятны тирәннән сугарды. Бу момент исә асылда милли азатлык хәрәкәтенә бәйлә булып, мәғрифәтчелек реализмына һәм романтизмга характерлы. Милли азатлык хәрәкәтен үткән әдәбиятларда мәғрифәтчелек идеаллары белән рухланган реализмның һәм романтизмның алгы планда торуы табигый. Монда милли аң, милли хис үзләренә лаек һәм жайлы әдәби-эстетик чагы-

лыш формасын табалар. Критик реализмда инде ижтимагый һәм сыйиный мөнәсәбәтләр драмасын кичергән кеше язмышы алга чыга. Татар әдәбиятында бу соңгы тенденциянең тирәнә һәм үсә баруын күздә тоткан тәкъдирдә дә, аның эстетик идеалында мәғрифәтчел принцип көчлө булып калуын истән чыгарырга ярамас. Хәтта иңатларында социаль яки антропологик принципларны алга сөргән аерым язучыларның эстетик идеалында да теге я бу төстә мәғрифәтчел принцип характерлы булып торды.

Революцион-демократик идеяләренә үсә татар әдәбиятынан мәғрифәтчелек идеяләрен һәм реализмын һич тә кысрыклап чыгармады, ө киресенчә — аларның үсешенә яңа этәргеч, стимул бирде һәм критик реализмга гына түгел, прогрессив романтизмга да киң юл ачты. Болар һәм мәсә бергә тизләтелгән әдәби үсеш яктылыгында каралсалар, татар әдәбиятындагы иңат методларының да бик катлаулы һәм каршылыклы мөнәсәбәтләрдә булганлыгын күрсәтәләр¹. Ә бит тизләтелгән үсеш сәбәпләре арасында күп төрлө тарихи-ижтимагый һәм әдәби-эстетик факторлар бергә хәрәкәт итәләр. Шуңа күрә иңат методы кебек мәсьәләне алганда да, бу факторларның беришесә мәғрифәтчелек реализмын, ө икенчеләре критик реализмны, өчөнчеләре романтизмны, ө дүртөнчеләре исә хәтта боларның һәм мәсәне чит декондентлык күренешләрен дә азыкландырдылар. Безнең фикеребезчә, барлык алдыңгы әдәби хәрәкәтнең игътибарын үзәнә жәлеп иткән төрлө факторлар арасында халык һәм гади кеше язмышы өчен көрәш үзәк булып торды. Шул көрәшкә мөнәсәбәт безнең әдәбияттагы идея-эстетик юнәлешләренә, позицияләренә билгеләүдә дә этәрәлөп китү, таяну ноктасы булырга тиеш.

«Шулай итеп, — ди Й. Нуруллин, — 1905—1907 еллардагы татар демократик әдәбиятында, гәрчә мәғрифәтчелек реализмы өлө үзәнә позицияләрен бирмәгән булса да, аның искергән алымнарыннан читләшүнең һәм критик реализм принципларын үзләштерүнең интенсив процессы эчтән барды, әдәбиятның нәүбәттәге этабына сикерү өчен көч туплау тәмамланды. Бу сикереш инде реакция елларында ясалды» (86 бит). Әйе, беренче рус революциясә вакытында өлө татар әдәбиятында икенчә, яңа иңат

¹ Социаль детерминизм — әдәби әсәрдәге накийга һәм геройларны ижтимагый тормыш шартларына һәм закончалыкларына тыгыз бәйләнештә сурәтләү. — Г. Х.
² Критицизм — ижтимагый кимчеләрдәне тәнкыйтләү. — Г. Х.

¹ Без бу хакта «Тизләтелгән әдәби үсеш һәм иңат методлары» дигән мәкаләдә киңрәк тукталган идек (һара: «Казан утлары», 1971 ел, 9 сан). — Г. Х.

методларының ачык төс алып китүен рәслау читен. Әмма бу еллар мәғрифәтчелек идеяләрен дә, шул әдәбият традицияләрен дә көчәйтеп җиһәрделәр. Әдәбиятның иҗтимагый идея эчтәлегендә тирән үзгәрешләр барлыкка килүе, аның яңаруы күз алдында иде. Ул инде, киң мәғнәсендәге азатлык идеалы белән рухланган һәм халыкка йөз белән борылган әдәбият буларак, үзенең зур граждандык тавышын ишеттерде. Әгәр дә без революция шартларында мәғрифәтчелек реализмы үзенең позициясен бирмәде дип раслыйбыз икән, димәк, ул татар әдәбиятының зур граждандык эчтәлегә белән баюына тоткарлык булып тормаган дияргә дә хәкыбыз бар. Әмма чынлыкта исә мәсьәлә шактый катлаулы һәм каршылыклы иде. Бигрәк тә поэзия өлкәсендә тарихи тирәннән, бик борыннан килә торган әдәби традицияләрнең һәм шулар анында ук моңа кадәр һич булмаган элементларның да мәйданга чыгуларын искә алсак, әдәби форма белән эчтәлекнең, иҗат методы белән стильләренң мөнәсәбәтләрен һәм чикләрен, ягъни әдәби хәрәкәттәге искелек белән яңалыкның бәйләнеше һәм каршылыгын билгеләү мәсьәләсе алдыбызга килеп басачак. Бу мәсьәлә дә шулай ук үзенең конкрет тикшерелүен көтә өле. Дөрөс, И. Нуруллин монографиясе бу юнәлештә әһәмиятле фикерләр кузгата, әмма алда аларны фәнни тирәнлек белән бай фактик материаллар җирлегендә исбатлау бурычы тора.

Татар әдәбиятында критик реализмның төмәм өстенлек алуы аеруча реакция елларында булды дип дөгъва итүе белән бергә, И. Нуруллин моның кайбер билгеләре инде революция елларында ук күзгә бәрелеп торуын да әйтте. Бу фикерне раслаган мисаллар язучыларның халыкны һәм гади кешене изгән авырлык-надандыкта, артталыкта гына түгел, ә самодержавие һәм капитал властенда дип аңлый башлаулары һәм иҗтимагый хаксызлыкны тәнкыйтьләргә теләүләре турында сөйләләр. Ниһиксез, мондый мотивлар демократик революция нәтижәсендә татар әдәбиятында көчәеп киттеләр һәм аның критик пафосында иҗтимагый-политик акцентның кискенләшүен, ачыклана баруын исбатладылар. Димәк, язучылар чынбарлыктагы явызлыкның, хаксызлыкның конкрет образын иҗтимагый тормыш шартлары белән бәйләнештә сурәтләү юлына чыга башладылар. Бу хәл, әлбәттә, шул ук мәғрифәтчелек әдә-

бияты традицияләре аша гәүдәләнәп, язучыларның тарихи чынбарлыкка, халык тормышына һәм гади кеше язмышына тагын да якынак килүләрен, тирәнрәк итеп аңлый баруларын күрсәтте. Явызлыкның иҗтимагый мәғнәсен һәм политик йөзен аңлау җирлегендә халык һәм гади кеше язмышы драмасына игътибар да икенче ягы белән ачылды: ике чынбарлык — өстенлек итүче, изүче чынбарлык белән шуңардан газәп чигүче халык һәм гади кеше чынбарлыгы арасындагы капма-каршылык, контраст әдәбиятта да әйдәүче момент булып китте. Реакция елларының иҗтимагый һәм политик мәрхәмәтсезлегә бу контрастның тагын да тирәнрәк, кичрәк һәм кискенрәк булып чагылышын тизләтте, көчәйтте. Шуңа күрә И. Нуруллинның татар әдәбиятында критик реализм нигездә реакция елларында җитлекте дип нәтижә ясауын урынлы димичә булмый. Дөрөс, бу — оригиналь ачыш түгел, аның турында күпмедер күләмдә безнең әдәбият белемдә өйтелә килде. Әмма И. Нуруллин мена шул билгеле тезисны киң теоретик җирлектә һәм күп төрле әдәби мисаллар белән дә дәлилләп, аңа концептуаль бөтенлек бирү максатын куйган. Аның фикеренчә, безнең әдәбиятта да критик реализм татар җәмгыятендә буржуаз мөнәсәбәтләр көчәя һәм аның иҗтимагый-сыйнфый каршылыклары ачыла барган чорга туры килә. Әмма шуның белән бергә, анда өле кадимчелек күренешләре дә, дин-шәригать исемненн «изге» дип каралган патриархаль-феодал мөнәсәбәтләр дә үзләрен нык сиздерделәр. Шул рәвешчә, алдынгы татар әдәбияты бер үк вакытта урта гасырчылык калдыклары — кадимчелек белән дә, яңа буржуаз мөнәсәбәтләрнең ерткычлыгы белән дә көрәш алып барырга тиеш булды. Димәк, ул берьюлы һәм мәғрифәтчелек реализмы, һәм критик реализм сәнгате бурычларын үтәде. Шушы момент үзгәндә, тизләтелгән үсеш процессын кичергән безнең әдәбият XX йөз башында критик элементларга күпме генә бәзмасын, аның составындагы мәғрифәтчелек реализмы критик реализм белән тыгыз мөнәсәбәттә яңа төсмерләр алу турында сөйләй иде. Шулай итеп, иҗат методлары тарихын эзлекле кичергән әдәбиятлар белән чагыштырганда, татар әдәбиятындагы критик реализмның романтизмнан соң түгел, ә турыдан-туры мәғрифәтчелек реализмынан үсеп чыкканлыгы бик ачык күренеп

тора. Бу да шулай ук тизләтелгән әдәби үсешкә хас нәрсә.

Татар әдәбиятында критик тенденцияләрнең көчәюе сатира һәм комедия жанрын нык активлаштырып җибәрде. Поэзиядә Г. Тукай, прозада Ф. Әмирхан һәм драматургиядә Г. Камал иҗатларын истә тотканда гына да, сатира һәм комедиянең роле татар әдәбиятында бик сугышчан төс алганлыгы аңлашылып. И. Нуруллин хезмәтендә бу жанрның нинди эчтәлек һәм үзенчәлек белән гәүдәләнуенә шактый тулы анализ бирелгән. Реакция елларындагы татар әдәбиятында сатираның чын мәгънәсендә сәнгатьчә камиллек алуы, карикатурлык һәм схематиклык кебек кимчелекләрдән котылуы, сатирик образга уңай геройны мәҗбүри каршы куюның булмавы һәм, ниятьте, сатираның аерым кеше кимчелекләрен түгел, ә җәмгыятьнең һәм җәмәгать төркемнәренең әһәмиятле якларын фаш итүе — болар һәммәсә, И. Нуруллин фикеренчә, критик реализмның җитлеккән сыйфатлары итеп каралырга тиеш. Дөнья әдәбиятлары тарихында сатира һәм комедия жанрларының үсешен гадәттә әдәбиятларның милли үзенчәлекләре ачыла, үсә башлауның бер әһәмиятле билгесе дип санау бар. И. Нуруллин бу моментка да игътибар иткән булса, искә алынган жанрларга анализы тагын да отышлырак булыр иде.

Критик реализмның башлыча проза һәм драматургия өлкәсендә тулырак гәүдәләнешен күрсәтеп, И. Нуруллин, лирик поэзиягә кагылганда, мәсьәләнең һәр очракта да бер ясылыкта гына хәл ителмәвен өйтә. Чыннан да, әдәбиятның һәр төрөндә дә, һәр жанрында да теге я бу иҗат методның бер үк тизлек, тулылык һәм төгәллек белән формалашуы мәҗбүри түгел. Мәсәлән, Европа һәм рус әдәбиятларында критик реализмның колачы иң әүвәл роман жанрында күренде. Чөнки критик реализм буржуаз җәмгыятьнең төрле җәмәгәт сыйныфый катламнарын, кешеләрнең үзара мөнәсәбәтләрен һәм психологияләрен зур эпик сурәтләрдә тирән итеп бирү мөмкинлекләрен тудырды. Беренче нәүбәттә, моңа, әлбәттә, роман кебек күләмле жанр җавап бирә ала иде. Лирика өлкәсендә исә эш башкарак, катлаулырак. Монда иң элек традицияләрнең гаять тотрыклы булуын очратабыз. Электән килә торган традиция һәм нормалар иҗат методы яки шигъри стильләр үзгәрешенә битарак тормыйлар. Алар сәнгатьнең эчтәлегә, юнәлешкә яңару процессында бик тиз үзгәрер-

гә дә, бик тотрыклы хәлдә калырга да мөмкиннәр. Моңы XX йөз башы татар лирикасында да ачык күрелә була. Шуңа күрә проза эки драма белән чагыштырганда, татар лирик поэзиясендә иҗат методларының характерлы сыйфатларын турыдан-туры гына билгеләп чыгу бик үк җиңел түгел, чөнки алар өстә ятмыйлар, ягъни шәхес психологиясә, уй-кичерешләре шигъри сурәтләр эченә тирәнрәк кергән һәм хәтта яшеренгән була. И. Нуруллин мәсьәләнең менә шул ягын истә тотса һәм аңа ничек якын килүнең төп серен дә табарга омыла. Аның фикеренчә, лирик поэзиядә критик реализм урын алсын өчен, шагыйрьнең, барыннан да элек, җәмгыять үсешен теге я бу күләмдә дәрәс аңлап, халык белән тыгыз бәйләнешкә керү һәм үзенең шәхси уй-кичерешләрендә халык белән уртаклыкны чагылдыруы кирәк (165 бит). Ә шәхси уй-кичерешләрнең безнең поэзиядә үсешкә, көчәюгә халык революциясә нәтижәсендә шәхеснең үзен аңлавы үсеп, ныгып китүе белән, кешенең кыйммәткә күтәрелү һәм шәхеснең рухи дөньясына интерес арту белән бәйләнде (167). Бу фикерләр яңа булмаса да, гомумән алганда, татар лирик поэзиясенең үсешенә юнәлеш биргән факторларны дәрәс билгеләләр. Әмма конкрет килгәндә, ни өчен алар реалистик поэзия өчен генә кирәкле, дигән сорау да тууы мөмкин. Чыннан да, бу чорда инде реалист шагыйрьне генә түгел, алдыңгы романтикны да югарыда искә алынган фактордан, ягъни шәхескә, кешегә ирек даулаган әдәби геройның халыкка мөнәсәбәтеннән башка күз алдына китерү киен иде. Лирик поэзиядә иҗат методның структурасын билгеләү кебек җитди һәм кызыклы мәсьәләне куеп та, аңа тиешле ачыклык белән җавап бирергә батырчылык итмәү И. Нуруллинның Дәрдемәнд, С. Рәмиев һәм Г. Тукай лирикасына анализында шактый сизелә.

Тукай һәм Рәмиев поэзиясендәге романтик һәм реалистик тенденцияләрнең ничек чагылышына азын-күпме игътибар ителсә дә, автор алардагы иҗат методның лирика аша ничек чагылышына җавап бирүдән читтөрәк калган шикелле. Дәрдемәнд поэзиясен анализлаганда да, аның лирикасы «саф сәнгать» принципларына нигезләнгән «идеаль» поэзиядән башка нәрсә түгел» (173 бит), дигән нәтижә белән генә чикләнү, әлбәттә, бу шагыйрьнең иҗат методын берничек та билгелә алмый эле. Реакция елларындагы әдәбиятыбызда поэзия бик

бай идея-эстетик хазина булуын истә тот-
канда, И. Нуруллинга бигрәк тә бу очракта
безнең лирик поэзиядәге реалистик һәм
романтик тенденцияләр турында авыз ту-
тырып сөйләргә мөмкин иде.

3

И. Нуруллин хезмәтенең күп кенә өлө-
шән алган әһәмиятле мәсьәләләрдән бер-
се — бу татар әдәбиятында романтизмның
яралуы, үсүе, аның традицияләре һәм баш-
ка ижат методлары белән бәйләнеше. Әл-
бәтте, болар безнең әдәбият белемдә
куелмадылар түгел, куелдылар һәм теоре-
тик яктан да игътибарга лаек яктыртылыш
алдылар. И. Нуруллин үл теоретик һәм
фактик табышлары истә тоткан һәм тиеш-
ле күләмдә файдаланган. Әмма шуның
белән бергә, аның татар романтизмын аң-
лавында, романтизмның реализмны ничек
баетуын исбатлавында үзенчәлекле яклар
шактый. «Романтизм белән дуслыкта» дигән
бүлекнең башында ук автор романтизмга
карашының төп юнәлешен билгели. Аның-
ча, романтизм бездә яңа революцион күтә-
релеш елларында формалашты һәм аның
уңай казанышлары критик реализмның
берьяклы үсештән котылуына ярдәм итте.
Тулаем алганда, мәсьәләнең куелышы кы-
зыклы һәм әһәмиятле.

Әйткәнбезчә, тизлätелгән әдәби үсеш-
нең бер характерлы күренеше буларак,
безнең әдәбият мәғрифәтчелек дәвере
белән критик реализм дәвере арасында
күп кенә әдәбиятлар кичергән романтизм
дәверен үтмәде. Ләкин бу хәл әле һич тә
яңа революцион күтәрелеш елларында
чәчәк атакач милли романтизм кинәттән
генә булган дигән карашны катгый итеп
раслауга, аның традицияләрен һәм хәзер-
лек чорын искә алмауга сәбәп була алмый.
И. Нуруллин хезмәтенең мәсьәләнең
«мәғрифәтчелектән — критик реализмга, ә
аннан — романтизмга» рәвешендәрәк куе-
луы аркасында, татар әдәбиятында роман-
тизм эстетикасының көчле генә яралгы һәм
традицияләре бик ерактан килүгә игъти-
бар житенкерәми. Хәзерге әдәбият беле-
мдә Урта гасыр Көнчыгыш идеаль поэ-
зиясен романтизмның бер төре дип карау
мәғлүм инде. Үл күпмедер дәрәжәдә,
бәлки, бәхәследер дә әле. Ләкин ничек
көнә булмасын, егерменче йөз башында
барлыкка килгән безнең милли романтизм-
да өнә шул Урта гасыр идеаль поэзиясе
традицияләренең дә урынын, ролен кире

кагу мөмкин булмасын истә тотсак, мәсьә-
ләнең шактый катлаулы икәнлегә һәм без-
нең әдәбияттагы романтизмга киңрәк карау
кирәклегә аңлашылыр. Инде мәғрифәтче-
лек дәверен алсак, анда да саф реализм
гына булмасын, ә аның составында роман-
тизм эстетикасының яралуын дөгвәләу да
нигезсез түгел. И. Нигъмәтуллина, мәсәлән,
искә алынган хезмәтенең, «татар әдәбияты,
романтик полосаны читтә калдырып, туры-
дан-туры мәғрифәтчелек реализмыннан
критик реализмга килде» (55 бит) дигән те-
зисны кую белән бергә үк, XIX гасыр аза-
гында һәм XX гасыр башында безнең мәғ-
рифәтче язучылар ижатында романтик баш-
лангычның булуын да дөгвә кыла: «Бо-
лар — кешедәге «табигый башлангычны»
поэтизацияләү (соңгысы исә хиресләрнең
романтик култын алдан хәбәр итте),
сәнгатьнең ролен гиперболизацияләү һәм
акылны югары кую» (59 бит), — ди үл һәм
хәтта: «Татар мәғрифәтчелек реализмын-
да «идеаль» башлангыч рус әдәбиятында-
гыга караганда да көчлерәк һәм ачыграк
булып күренде», — диюдән дә тартынмый.
Әлбәтте, бу урында «идеаль» төшенчәсен
мәғрифәтчелек романтикасы белән бәй-
ләнештә аңларга кирәк. Тулаем алганда,
И. Нигъмәтуллинаның 1910—1917 еллардагы
татар романтизмында табылачак сыйфат-
ларның мәғрифәтчелек реализмында да
яралуын дөгвәләвында һәм бу яңа дәвер-
дәге романтик юнәлешне «романтик ху-
дожестволы методның «икенче мәртәба»
тууы итеп карарга кирәк» (62 бит) диюендә
хаклык бар.

Реакция елларында инде критик реал-
изм өстенлек алып, үз эстетикасын фор-
малаштырган чәктә романтизмның да
реализмнан бик үк калышмаганлыгы күре-
нә. Бу чорда явыз чынбарлык белән кон-
фликтка кергән ирекле шәхес, лирик герой
образы алга чыкты. Үл рус һәм Европа
романтизмында зур урын алган, мәсәлән,
пәйгамбәр-шагырь һәм тоткын (мәхбүс)
кебек образлар белән аваздашылыкка кер-
де. Гомумән шундый рухтатгы романтик
тенденцияләр бик характерлы булып китте.
Бу еллардагы романтик агым күбесенчә
рус һәм Европа әдәбиятлары традициялә-
рен үзләштерү юлына басканлыктан, моны
традицион романтизмның бер гәүдәләнеше
дип карарга да мөмкин. Поэзиядә С. Рәмие-
в һәм Дәрәмәндләр романтик булып, ә
Түкай һәм Гафуриләр реалист булып, шул
традицион романтизм белән якин мөнәсә-
бәттә ижат ителәр. Шулай үк романтизм-

ның төрле тенденцияләре дә барлыкка килде. И. Нигъмәтуллина исә, мәсәлән тагын да тирәнрәк алып, эстетик идеал структурасындагы принципларның катлаулылыгын һәм үзара керешүен истә тотып, Тукай, Дәрдемәнд һәм Рәмиев кебек шагыйрьләр ижатында романтизм эстетикасы ничек чагылуга кызыклыгына күзәтү ясый. Мәсәлгә болай акын килгәндә, реакция елларындагы татар поэзиясендә романтик тенденцияләрнең шактый катлаулы идея-эстетик төсмер алулары, аерым бер әдәби агым булып та һәм реализм белән тыгыз бәйләнештә дә майданга чыгулары аңлашыла. Шулай итеп, өгөр дә без Урта гасыр Көнчыгышынан килгән идеаль яки романтик поэзия традицияләрен, мәгърифәтчелек романтикасын һәм реакция елларында туған романтик агымны күз алдына китерсәк, унынчы елларда икенче мәртәбә активлашкан һәм үзенең милли сыйфатларын тагын да ачып жибергән романтизмның идея-эстетик җирлегендә байгына традицияләр ятканлыгы күренер. Шуларның давамы һәм үсеше буларак, унынчы еллардагы романтизм, өлбәттә, үзенең яңа, үзенчәлекле яклары белән дә гәүдәләнергә тиеш иде. Монда инде яңа революцион күтәрелеш һәм милли азатлык идеяләре белән рухланган шөхәс настроениеләренең романтик пафосы көчле булып яңгырап китте.

И. Нуруллин унынчы еллар әдәбиятыбызда романтизмның яңа күтәрелеш алуын һәм «бөтен бер юнәлешкә» әзерелүен бигрәк тә милли азатлык хәрәкәтенең һәм идеяләренең көчәеп китүе белән аңлата. Милли хәрәкәтнең үз эчендә дә төрле тенденцияләр булган шикелле, романтизмда да бер-берсеннән нык аерылып торган ике юнәлеш барлыгы әйтелә һәм моны дәлилләгән күп кенә мисаллар китерелә. Бу юнәлешләрнең берсе буржуаз милләтчелеккә тоташкан булса, икенчесе милли изгүгә каршы булган демократик идеяләр белән бәйләнгән иде. Мондый бүленеш, эстетик критерийлардан бигрәк, идея-тематик башкалыклардан чыгып кына алынган.

Ничшиксез, унынчы еллардагы романтизм эчтәлегендә милли азатлык идеяләре һәм тойгылары яхшы ук кабарынкы төс алды. Болар бигрәк тә тарих, культура, мәгариф, сәнгать, әдәбият һәм тел кебек мәсәләләрдә аеруча кискен булып гәүдәләнделәр, милли азатлык настроениеләренең күтәрелүен һәм тирәнәюен күрсәттеләр. Әмма, икенче яктан, яңа күтәрелеш

елларында татар җәмгыяте Россиядә киң гражданлык азатлыгы өчен көрәш һәм эшчеләр хәрәкәтенең жанлануы кебек зур иҗтимагый-политик хәрәкәтләрдән дә читтә тормады. Ул хәрәкәтләр үз нәүбәтендә милли азатлык идеяләренең көчәюенә дә тәсир иттеләр. Димәк, 1910 еллардан соңгы татар әдәбиятында реализм һәм романтизм үсешен, аларның үзара бәйләнешеңә шул гражданлык азатлыгы өчен көрәш һәм милли хәрәкәтләр актылыгында карасак, иҗтимагый-политик факторларның тулылыгын истә тотып фикер йөрткән булырбыз. Тукай һәм Гафури кебек реалист шагыйрьләр ижатындагы гражданлык мотивлары үсешен генә түгел, билгеле бер вакытларда «саф романтик» булып күренгән Г. Ибраһимов ижатында да яңа революцион күтәрелеш елларының әнә шул төп факторлары актылыгында аңлау мәсәләне тарихи яктан да, идея-эстетик яктан да тирәнрәк итеп ачуга китерер иде дип уйлыйбыз. Ләкин без бу әйтелгән фикер һәм төләпләрнең И. Нуруллин монографиясендә тулысынча булырга һәм акырттылырга тиешлеген һич тә төлөп итмиче. Саялаган теманы аның үзенчә тикшерү максаты һәм ноктасы бар: бу — романтизмның, метод буларак, нинди типологик сыйфатлар белән майданга чыгуын һәм реализм белән нинди мөнәсәбәттә торуын күрсөтүдән гыйбарәт.

Поэзиядә һәм драматургиядә М. Фәйзи, ә прозада Г. Ибраһимов ижадларына бирелгән характеристика авторның прогрессив романтизм эстетикасын ачуында төп урынны ала. Шул характеристика аша татар әдәбиятында романтизм юнәлешенең формалашып житүе хакында нәтиҗә яса- ла. Бу чорда инде әдәби ижадның романтик тиби һәм романтик методына хас билгеләр тулы булып ачылып киттеләр, диеп. Болар җанбарлыкка каршы куелган матурлык идеалын эзләүдә, мәхәббәтне, табигатьне һәм шуларга табынган шөхәс иреген идеаллаштыруда, иҗтимагый тирәнлектән читтәрәк торган гадәттән тыш герой образын, артык дәрәҗәдә кискенләштерелгән ситуацияләргә, хәлләргә бирүдә, шөхәснең эчке дөньясына аеруча игътибар итүдә, психологизм һәм лиризм элементларының көчәюендә күренделәр. Романтизмның бөтен дөнья әдәбиятларында табыла торган мондый типологик билгеләргә нәкъ унынчы еллар татар әдәбиятында урын алуын И. Нуруллин күп мисаллар белән күрсәткән. Ул билгеләргә саф

кеенчә дә, реализм белән аралашкан төстә дә табарга мөмкин икән. И. Нуруллин фикеренчә, романтизм көчәю нәтижәсендә татар әдәбиятындагы реализм «гомумкешелек» типларын тиешле дәрәжәдә сурәтләмәү, натурализм калдыкларын саклау, шәхеснең эчке дөньясына керә алмау һәм психологик анализның житлекмәгәнлегә кебек кимчелекләрдән котылу юлына басты (229 бит). Романтизм реализмдагы лирик стихияне, эмоциональлекне, психологизмны көчәйтте. И. Нигъмәтуллина да: «Романтик лиризм XX йөз башы татар әдәбиятының гаять зур эстетик казанышы булып тора. Кеше эчке дөньясын сурәтләүнең яңа принциплары һәм алымнары белән татар әдәбиятын баетуда аның роле искиткеч зур» (94),— дигән нәтижәгә килә. И. Нуруллин хезмәтендә тагын да романтизмның бездәге реализмга «типик образны калку итеп сурәтләү һәм ситуацияләргә кискенләштерү, концентрацияләү» (227 бит) кебек сыйфатларны алып килүе моңа кадәр игътибар ителмәгән бер момент итеп күрсәтелә. Бу фикерләр, романтизм эстетикасының төп элементларын шактый тулы итеп күз алдына бастырып, татар әдәбиятының күренекле үрнәкләре белән исбатланганнар. Шундый үрнәкләргә тикшергәндә, аеруча Г. Ибраһимов ижатындагы романтизм һәм реализм мәсьәләсенә шактый ғына урын бирелгән. Бу язучы ижады—унынчы еллар татар әдәбиятында романтизм һәм реализмның үзара, хәтта каршылыклы мөнәсәбәтән гәүдәләндереп, романтизмнан реализмга күчүнең иң характерлы бер мисалы булды, диелә. Мондый фикер, гомумән алганда, безнең әдәбият белемдә әйтелде инде. Әмма И. Нуруллин аны язучының әсәрләрен конкрет анализлау жирлегендә тулырак итеп ачарга, аңа бөтенлек бирергә телә. Аның карашынча, Г. Ибраһимов ижатында, бигрәк тә «Яшь йөрәкләр» романынан башлап, романтизм белән реализмның якынлашуы нык сизелә. Бу романда, ди автор, «Без каршылыктар өлкәсенә килеп керәбез, романтизмның реализм белән бәрелешүен күрәбез» (...) «романда романтизм һәм реализм янәшә яшиләр...» (217 бит). Ләкин без бу фикерләрдә «Яшь йөрәкләр» романындагы романтизм эстетикасын бер яктырак аңлау бар дип уйлыйбыз¹. Әсәрнең

нигезендә яткан романтик контраст, антитеза алымы өчен кирәкле, ягъни «түбән чынбарлыктан» алынган күренеш һәм детальләргә реализм киштәсенә куеп, шуннан ике методның бәрелешүен яки янәшә яшәвен табарга теләү—мәсьәләгә схематик караш түгелме икән? Ә асылда бит Г. Ибраһимовның ижат методына бу детальләр, тормышчан эпизодлар, хәтта вакыйгалар аша түгел, ә геройлар, аларның характерлары, үзара мөнәсәбәтләре һәм язмашлары аша якын килергә кирәк. Болар инде тулысы белән романтик идеаллардан һәм эстетик принциплардан үсеп чыгалар. Романтизмның да тормышка бөйлә булуы зарури икәнлеген онытмасаң, «Яшь йөрәкләр»дәге реалистик элементларның нәкъ андагы романтизм өчен кирәкле икәнлеген дә, ягъни аның белән органик мөнәсәбәттә булуын да аңларбыз. Чөнки монда ике методның янәшә килүе дә, бәрелеше дә түгел, ә романтик идеалның реаль чынбарлык белән конфликты, бәрелеше үзәккә куелып, бу конфликт романтизмга хас психологик кискенлек һәм эмоциональ-лирик күтәркенлек белән сурәтләнган. Димәк, «Яшь йөрәкләр»дә без романтизм һәм реализм бәрелешен түгел, ә романтик идеалның чынбарлык белән каршылыгын, шуңа тапкыр романтик антитеза алымын очратабыз. Моңы аермау һаман да романтизмны чынбарлыктан читтә яки өстә торган нәрсә иттереп кенә аңлаудан килсә кирәк. Шулай ук Г. Ибраһимовның башка әсәрләрендә дә романтизм белән реализм каршылыгын, бәрелешен күрергә теләү яки аларны ничек тә реализм ягына алып чыгарга тырышу өнә шулай романтизмны тормыштан читтәге бер эстетик күренеш дип караудан килә, ахры. Әйе, Г. Ибраһимов ижатында торган саен реализм эстетикасына борылыш кына түгел, ә аның белән романтизм арасында уртаклык табу тенденциясе, реализм эстетикасына юнәлеш көчәя барды. «Безнең көннәр» романы—шуны бик тулы күрсәткән мисалларның берсе.

Татар әдәбиятында романтизм белән реализмның органик керешә баруыннан, синтезыннан килеп туган күренешне без «романтик реализм»¹ дип атаган идек инде. Бәлки, атама буларак, мондый төшенчә бөхәсләдер, отышлы түгелдер. Ләкин, ничек кенә булмасын, бигрәк тә унынчы

¹ Мондый бер яктылык безнең дә Г. Ибраһимов ижатына багышланган беренче мәкаләләрбездә урын алган иде.— Г. Х.

¹ Кара: «Казан утлары». 1971 ел. 9 сая.

еллардагы татар әдәбиятында романтизм һәм реализм хәрәкәтләрен элекке традицион мәгънәсендәге реализм һәм романтизм кысалары, нормалары белән генә үлчәп булмый. Бу ике методның органик керешү, синтез процессын һәм үзенчәлекле үзгәреш кичерүен күрми калу хәтте мөмкин дә түгел.

Шул еллардагы рус әдәбиятында да «неореализм» (яңа реализм) турында сөйләүләр очраклы булмады. Рус әдәбиятында да реализмның яңаруы факт иде. Әмма ничек һәм нинди методлар исәбенә яңаруы турындагы сорауга җавап бертөрле генә бирелмәде. Берәүләр «неореализмны критик реализмның символизм белән керешүе, синтезы дип, ө икенчеләр классик традицияләренең яңа замандагы реализм белән өзәлмәс бәйләнешне җирлегендә туган эстетик яңалык дип аңлаттылар. Марксистик тәнкыйть соңгысын алдынгы рус әдәбиятының яңа чорда ирешкән характерлы бер сыйфаты итеп күрсәтте һәм «неореализмның мәйданга чыгуын яңа революцион күтәрелешләр нәтижәсе дип карады. Бу чордагы татар әдәбияты күпме генә үзенчәлекле шартларда һәм үзене хас сыйфатлары белән күренмәсен, аның рус әдәбиятындагы яңалыкларга, үзгәрешләргә тирән бәйләнештә бар иде. Татар әдипләре дә рус әдипләре сулаган бер үк заман, бер үк ватан сулышын суладылар, зур игътибар һәм сизгерлек белән рус әдәбиятының барышын күзәттеләр, тәҗрибәсен өйрәндәләр.

Безнең унынчы еллар әдәбиятын иң әүвәл азыкландырган факторлар, әйткәнчә, яңа революцион күтәрелеш һәм милли азатлык идеяләре булганлыктан (ө болар икесе дә беренче рус революциясе традицияләреннән аерылгысыз иде), бу факторлар, барыннан да элек, изәлгән шөхәснең һәм реалистик, һәм романтик рухтагы активлыгын көчәйттеләр. Мәңе шул җирлектә аның чынбарлыкка һәм кешегә мөнәсәбәтендә дә психологик һәм иҗтимагый оптимизм үзен яхшы ук сиздерә алды. Шуңа күрә унынчы еллардагы безнең әдәбиятта психологик һәм иҗтимагый тенденцияләренең бер-берсенә нинди мөнәсәбәттә торуы мәсьәләсә бик аһәмиятле. Билгеле булганча, социаль детерминизм, ягъни әдәби геройны һәм үй-кичерешләренә иҗтимагый шартлар, хәлләр белән бәйләнештә, димәк, чынбарлык закончалыкларыннан аермый сурәтләү, реалистик принципларның иң үзәктә торганы.

Бездәге романтизмның бу принципны кабул итүе, һичшиксез, аның һәм чынбарлыкка бәйләнештә, һәм реалистик эстетикага яқынлыгы белән генә аңлатылырга мөмкин. Г. Ибраһимов прозасы моның бигрәк тө ачык бер үрнәге булып тора. С. Сүнчәләй һәм Ш. Бабич кебек шагыйрьләрдәге романтизмның да иҗтимагый пафосы Тукай реалистик традицияләреннән аерылгысыз.

Югарыда сөйләгәннәрдән чыга торган бер нәтиҗә шул: безнең әдәбияттагы реализм һәм романтизм мөнәсәбәтенә берьяккы гына яқын килү булмаска тиеш. Унынчы еллардагы романтизмның реализмны баетуы турында сөйләп тө, инде бу чорда үзенең зур гына традицияләрен тудырган реализмның романтизмга ничек тәэсир итүенә игътибарсыз калу шулай ук бик үк объектив һәм дәрәс булмас иде. Чыннан да, өгер романтизм татар әдәбиятында реализмның психологик һәм лирик тонуын күтәрүгә, геройның гомумиләштерелгән, ягъни калкурак итеп сурәтләнгән типик образын тудыруга ярдәм иткән булса, реализм исә романтизмдагы иҗтимагый принципның, социаль детерминизмның үсүенә булышты. Димәк, реализм һәм романтизм мөнәсәбәте турында сөйләгәндә, мәсьәләнең ике ягын да истә тотып эш итү тулырак һәм объективрак булыр иде. И. Нуруллин хезмәтендә бер якка — романтизмның реализмны баетуына, камилләштерүенә күбрәк басым ясала. Әлбәттә, без моны ниндидер кимчелек дип карарга уйламыйбыз. Мәсьәләнең куелышында ике якны да исәпкә алу отышлырак булыр иде, димәк. Романтизм ягынан килеп, И. Нуруллин кызыккы гына күзәтүләр ясаган һәм фикерләр өйткән. Шушында аның теоретик отышы күренеп тора. Бу отышын ул, тагын бер мәртәбә тулы итеп, Ф. Әмирханнның «Хәят», Ш. Камалның «Аңкарлаклар» һәм М. Фәйзиненң «Галиябану» кебек әсәрләрен анализлаганда күрсәтә. һичшиксез, беренче ике әсәрдәге реализмның романтик психологизм, лиризм һәм эмоциональлек белән сугарылуы турындагы фикерләр ышандырырлык итеп исбатланганнар. Ф. Әмирхан һәм Ш. Камал иҗатлары реализм җирлегендә ничек үсеп килүләрен күз алдына китергәндә, аларның бу өсәрдә романистик элементлар нинди урын алуы һәм реализмны баетуы тагын да ачык аңлашыла. Әмма М. Фәйзиненң «Галиябану» драмасындагы «романтик типизациянең чын-чыннан реалистик типизациягә әйлә-

нүе» (295) — бу инде романтик язучының реализмдагы ижтимагый принципка якын килүе белән аңлатылырга тиеш. Монда традицион-романтик коллизияләр структурасы сакланган хәлдә, идеаль геройлар заманның тормышчан хәлләре, тирәлеге белән органик мөнәсәбәткә керәләр һәм романтик геройларга хас трагик язмыш кичерәләр. Үзенең төп рухы һәм поэтик пафосы белән романтик булган бу әсәр көчле ижтимагый һәм психологик яңгыраш ала. Әмма шулай да И. Нуруллинның бу драмадан «тормыштагы иске патриархаль тәртипләрне һәм капитал властен бетерми торып, хезмәт кешесе чын бәхеткә ирешә алмый» (299 бит) дигән идея килеп чыга дип мөһер сугуы, әлбәттә, әсәрен критик реализм үрнәге итә алмый әле.

Реализм белән романтизм мөнәсәбәте, аларның үзара бәйләнеше һәм, нигәдир, романтизмның реализмны багетуы кебек мәсьәләләрне караганда, И. Нуруллин асылда инде бу ике методның синтезы турындагы тезисны да куя. Ләкин ул аңа махсус тукталмый. Моңа карата Й. Нигъмәтуллина хезмәтендә кызыклыгына күзәтү һәм искәртүләр ясалган иде. Әйтәйек үтелгәнчә, Нигъмәтуллина иҗат методларының үзара мөнәсәбәтен эстетик идеалның структур принциплары нигезендә караганлыктан, аның тикшеренүләрендә теоретик куелышны сәнгать үзгәртүгә ноктасыннан күзәтүләр белән исбатлауга зур гына урын бирелә. Шундыйлардан, мәсәлән, Тукай поэзиясендәге реализм һәм романтизм мөнәсәбәтенә анализы турыдан-туры бу ике методның синтезы мәсьәләсе белән бәйләнә. Ләкин шунысы характерлы: Лермонтов һәм Пушкин иҗатларында бу ике методның синтез дәрәжәсен алуы расланса да (200—203 битләр), Тукайга килгәч, бу синтезның булмавы дөгъва ителә һәм шагыйрь иҗатының соңгы елларында шундый синтез барлыкка килүен әйтүчеләрнең фикере кире кагыла. Әмма бу кире кагуның бик үк дәлилле һәм ышандырырлык булмавы да сизелеп кала. Чөнки Тукай поэзиясендә романтик башлангычның көчәя баруын күрәп тә һәм аны конкрет анализлап тә, бу башлангычның шагыйрь реализмында шактый көчле бер тенденциягә әйләнүен синтез төшенчәсенә кертергә теләмәү аңлашылып җитми. «Әгәр да,— ди Й. Нигъмәтуллина,—Тукай методы чыннан да «синтетик» булса, ул критик реализм да, прогрессив романтизм да булмас иде» (180 бит). Әмма шунысы гәҗәп:

Тукайга карата романтизм белән реализм синтезы өченчә күренешкә — ниндидер яңа методка китерергә тиеш дигән таләп куелса да, Лермонтов һәм Пушкиндагы синтез турында һич тә мондый таләп ноктасыннан сүз алып барылмый. Нигъмәтуллина, мәсәлән, Пушкинда «сурәтләүнең реалистик һәм романтик ысуллары бер бөтен булып кушылуы», «кайбат иҗат итүче һәм яңабаштан иҗат итүче башлангычларның Пушкинда синтезы» (201 бит) кебек фикерләргә айтса да, шуның нәтижәсе булган икенче яңа методның нәрсәдән гыйбарәт икәнлеген һәм аның ничек аталуы турында бер сүз дә әйтми¹. Шулай булгач, Й. Нигъмәтуллинаның синтез концепциясә ачык эстетик принципларга нигезләнган тотрыклылык белән характерлана дип әйтү читен. Ул кулланган схема, күрәсез, һәр очракта да «тылсымлы» булып чыкмый. Ә чынлыкта исә ике иҗат методы синтезының зарури рәвештә өченчә методны тудырырга тиешлеге гомуми әдәби-эстетик канун була алмый. Барыбер ниндидер методның бу синтезда доминантлык, өстенлек итүе мәҗбүри. Иҗат методларының үзара органик керешүен турыдан-туры химиядәге синтез мәғнәсендә аңларга ярамый. Шулай ук Пушкиндагы реализм һәм романтизм синтезында да реализмның өстенлек алып китүе мәғлүм. Димәк, әгәр дә без, мәсәлән, реализм белән романтизм синтезы билгеле тарихи шартларда «романтик реализм» ағымын майданга китерә дибез икән, моннан һич тә реализм үзен бөтенләй югалта, романтизмда эреп бетә яки киресенчә була дигән катгый нәтиҗә чыкмый әле. Әйттик, Горькийның, социалистик реализм революцион романтизм белән критик реализм синтезы җирлегендә барлыкка килгән яңа метод, дигән фикерендә, барыннан да элек, реализм төшенчәсен өстенлек биргәнлегенә шиксез. Димәк, әдәби синтез төшенчәсен абсолют мәғнәсендә карау мөмкин түгел.

Нигъмәтуллина үзенең соңгы бер хезмәтендә инде реализм һәм романтизм синтезын күрергә теләвен, ягъни «романтик реализм» концепциясенә бик якын килгәнле-

¹ Бу мәсьәләгә икенче яктан килеп, Пушкин иҗатындагы синтезның яңа метод тудыруы турында өйтелгән фикерләр дә бар: «Җитлеккән Пушкин реализмы,— диләр, мәсәлән, кайбер белгечләр,— классицизм объективлыгының романтиклар субъективлыгы белән тирән синтез нәтижәсе булды» (История русской поэзии в двух томах. Т. 1. Из-во «Наука», Л. 1968. Стр. 244.)

ген искәртә: «1907—1917 еллардагы татар әдәбиятында,— ди ул,—романтик-реалистик әсәрләр барлыкка килеп, аларда әдәби үсешнең югарыда күрсәтелгән ике тенденциясә (социаль типизация һәм психологизация.—Г. Х.) бергә кушылды. (Ф. Әмирхан-ның «Хәят» повесте, Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романының беренче редакциясә, М. Фәйзинең «Галиябану» драмасы, Ш. Камалның «Акчарлаклар» повесте һ. б.) Бу төр әсәрләр эстетик планда социалистик реализм методын хәзерләделәр»¹. Шуңа күрә, XX йөз башы татар әдәбиятында романтизм һәм реализм синтезы икенче бер яңа агымны тудырганлыгын күрсәтү теләгә житлеген килә. Шуңа күрә дә безнең әдәбият белемдә реализм һәм романтизм синтезы мәсьәләсә тулаем әдәби хәрәкәткә нисбәтән дә, аерым язучылар ижатына бәйләнештә дә төпләрәк һәм исбатлырак итеп өйрәнүне көтөп кала.

Әдәбияттагы идеаль һәм реаль, яки романтик һәм реалистик башлангычлар, яралгылар турында сүз алып барганда, бу сәнгатьчә төшенчәләр белән тарихи оптимизм идеясә арасында ниндидер эчкә бер бәйләнеш барлыгына игътибар итү сорала шикелле.

Татар мәғрифәтчеләк хәрәкәтдә үзен кына сиздерә башлап, беренче рус революциясә нәтижәсәндә ачылып киткән тарихи оптимизм идеясә безнең әдәбиятның үсешдә зур роль уйнады. Тарихи барышның төрлә чорларына нисбәтән, аның әдәбияттагы яңгырашы, әлбәттә, төрлечә ишетелдә. Әмма аны сүндөрү, басу мөмкин түгел иде инде.

Тарихи оптимизм, ягъни тарихи килә-

чөккә ышаныч, җәмгыятьнең, халыкның туктаусыз алга баруына өмет белән карау, бер яктан, иҗтимагый шартлардан, реаль чынбарлыктан үсеп чыкса, икенче яктан, анда көшенең матурлыкка, бәхеткә, азатлыкка ашынуы кебек романтика да бар. Тарихи оптимизм идеясә үзә генә дә реаль теләкләрнең идеаль өметләрдән башка мөмкин түгеллегә турында сөйли. Бу момент сәнгать дөньясында инде аеруча бер киеренкелек белән гәүдәләнә. Әгәр дә Г. Тукайның «Татар яшьләре» шигырен дөгә:

Күк булып күкрәр һавада хөр яшәү
дуалашлары,
Ялтырар изгә көрәшкән хәңкәрә,
алмазлары.—

кебек ике юлның мәғнәсәнә дикъкәзә итсәк кенә дә, тарихи оптимизм идеясәнең тибешен тоярбыз. Мәнә шуңа ике юл шигырьнең үзәндә үк инде, бәлки, реализм һәм романтизм, яки реаль һәм идеаль башлангычлар синтезының бер орлыгы, күзәнәгә шытып ятадыр.

XX йөз башындагы безнең әдәбиятның үзәгеннән үткән алдынгы идеяләр—тормышчанлык, халыкчанлык һәм тарихи оптимизм идеяләре һәр вакыт татар әдәбиятының эстетик идеалын яктыртып, аның критик реализм һәм прогрессив романтизм юлыннан баруына юнәлеш бирделәр. Беренче рус революциясеннән зур көч алып, реакция караңгылыгын үтеп, яңа революцион күтәрелеш белән рухланып, империалистик сугыш елларының дөһшәгә эчәндә сыналып һәм икенче буржуаз-демократик революциягә кичереп, бу идеяләр социалистик чор әдәбиятына килеп керделәр. Моннан соң инде аларның эчтәлегән дә һәм сәнгатьчә чагылышында үткән белән тыгыз бәйләнеш кенә түгел, яңа заманга ләзкә тирәннән үзгәреш тә һич булмаганча киң колач алды.

¹ Проблемы реализма в литературе народов советского Востока. Тезисы докладов. Баку. Из-во «Эльм», 1972. Стр. 44—45.

БҮГЕНГЕ ТӘНКҮЙТҮ МӘСЬӘЛӘЛӘР

Акрынлык белән булса да, әдәби тәнкүйтә тә жанланып килә. Тәнкүйтә мәкаләләренәң һәм рецензияләренәң ышандыру көчә, фәнниклек дәрәжәсә арта бара. Тәнкүйтәчеләр хәзер, әдәби әсәрләргә идея-тематик анализ ясау белән генә чикләнмичә, аларның эстетик дәрәжәсенә, сәнгатьчә эшләнешенә дә ныграк игътибар бирә башладылар. Нәтижәдә әдәби тәнкүйтәненәң һәм әдәбият белеменәң авторитеты үсә төштә, укучылар даирәсә шактый киңәйдә.

Моңа ышану өчән, узган ел дөнья күргән тәнкүйтә жыентыкларына, газета-журналларда басылып килгән мәкалә һәм рецензияләргә игътибар беләнрәк күз ташлау да җитә. Мәнә Р. Мостафинның «Тема, идея, әдәби осталык» исемле мәкаләсә. («Казан утлары» журналы. 1972 ел. 9 сан.) Исеменнән үк күренгәнчә, автор әдәби иҗат эшенә кагылышлы зур, мәһим мәсьәләләренә күтәрә. Мәкалә иң элек өнә шул ягы белән игътибарга лаек. Икенчедән, тәнкүйтәчә 1971 елгы проза әсәрләренә тәфсиллә, тирән күзәтү ясыи. Зур таләпләр югарылыгыннан чыгып, һәр әсәргә төплә бая бирә.

Яки Төлгат Галиуллинның «Яңа үрләр яулаганда» исемле тәнкүйтә мәкаләләре жыентыгын алып карыйк. Жыентык татар поэзиясенәң хәзергә торышын, аның уңай һәм тискәрә тенденцияләрен шактый тулы яктырта. Автор Сибгат Хәким, Хәсән Туфан, Нури Арсланов кебек олы буын шагыйрьләренә дә, Ш. Галиев, Г. Афзал, И. Юзеев кебек урта буын әкилләренә дә, яшь авторларның иҗатына да ярыиы ук киң туктала. Китап махсус рецензиягә лаек. Биредә мин аны бүгенгә әдәби тәнкүйтәненәң төп юнәлешән тулы һәм матур чагылдырган жыентык булганга гына төлгә алдым.

Әдәби тәнкүйтәненәң активлашуын раслый торган мисаллар эшләүне давам иттерсәк, Р. Мостафинның тагын бер мәкаләсенә тукталып узмый булмый. Сүз «Казан утлары» журналының 1972 елгы 1 санында басылган «Җаваплылык хисә» исемле мәкалә турында бара. Алда төлгә алган беренчә мәкаләсә кебек үк, Р. Мостафинның бу мәкаләсә дә төплә һәм тирән булуы белән аерылып тора. Мәкалә урта һәм яшь буын шагыйрьләр иҗатына багышланган. Алар иҗатын автор бөтен совет поэзиясендә барган үзгәрешләр белән тыгыз бәйләнештә тикшерә. һәр буынның бүгенгә поэзиябәзнә үстәрәргә керткән иҗади өлешән ачыкларга тырышә. Тәнкүйтәчә фикеренчә, беренчә дулкын шагыйрьләреннән Гамил Афзал, Шәүкәт Галиев, Илдар Юзеевлар үзләренә булган ышанычны аклаганнар. Р. Әхмәтҗанов, Н. Мадьяров, Е. Уткин кебек икенчә дулкын шагыйрьләре исә яшьләре ягыннан яшьләр рәтеннән чыксалар да, аларның байтагы өлгергән шагыйрьләр сафына кушылып китә алмый тора икән. Өчөнчә дулкынны төшкил иткән Р. Фәйзуллин, Р. Харисовлар иҗатын тәнкүйтәчә хаклы рәвештә югары бәяли һәм мәкаләненәң төп өлешән шуларга багышлый. Тулаем алганда, «Җаваплылык хисә» — бүгенгә әдәбият мәсьәләләренә багышланган тирән әңгелә, кызыклы мәкаләләренәң берсә.

Бүгенге әдәби хәрәкәткә багышланган мәкаләләрдән Р. Фәйзуллинның әдәби ел йомгакларында сөйләгән доклады игътибарга лаек. «Казан утлары» журналында ул «үр артында яңа үрләр бар» дигән исем белән басылган. Мәкалә бүгенге поэзиянең иң югары ноктасыннан — Сибгат Хәким әсәрләреннән башлана. Алга таба аның интонациясе дә, эмоциональ яңгырашы да акрынлап түбәнәя кебек. Авторның хис-тойгылары куера бара, сүзләре дә кискенрәк чыга башлый. Шуңа күрә шагыйрь кайбер каләмдәш иптәшләренә ярыйсы ук чәчәкчеле, әмма, һичшиксез, гәдел төнкийтә сүзләре дә өйтә. Һәм, минемчә, бик дөрес эшли. Принципиаль төнкийтәсез поэзия үсә алмый.

Ләкин принципиаль төнкийтәнең язмышы билгеле инде — ул кайбер иптәшләргә ошамый башлый. Бу очракта да шулайрак килеп чыкты. Шагыйрь Роберт Әхмәтжанов мәкалә авторына вульгар социологизм күсәге белән ташланды. (Сүз «Социалистик Татарстан» газетасының 1972 елгы 27 август санында басылган «Әгәр без дә дөшмәсәк!» дигән мәкалә турында бара.) Күрәсеп, Роберт Әхмәтжанов безнең бүгенге поэзиядә төнкийткә мохтаж башка нәрсә тапмаган. Кызганыч, әлбәттә. Мин Рәвил Фәйзуллинның төнкийтә итәргә ярамый дияргә җыенмыйм, билгеле. Мәсәлە башкачарак тора. Минем аңлавымча, Роберт Әхмәтжанов белән Рәвил Фәйзуллин икәтләре арасында ярыйсы ук зур уртаклыклар бар: идея-тематик юнәлештә дә, эстетик принципларда да. Шуңа күрә әлеге мәкаләдә өйтелгән фикерләрнең адресларын алыштырып, мисалларны Роберт Әхмәтжанов әсәрләреннән китерсәк, мәкаләнең идея-эстетик яңгырашы өлгә ни үзгәрмәс иде. Һәрхәлдә, талантлы шагыйрь буларак танылган авторга үзенең шигърияте бәяли белү сәләтенә, эстетик зәвыгына күлгә төшерү нигә кирәк булгандыр — аңлашылмады...

Узган ел матбугат битләрендә драматургия турында да кызыклы гына мәкаләләр күренеп китте. Шулардан берсене — Туфан Миңнуллинның «Без «театр» уйный-бызмы!» исемле мәкаләсене («Казан утлары», 1972 ел. 5 сан) аерым тукталып үтсә кирәк. Күләме белән мәкалә зур түгел. Әмма аның күтәргән мәсәләсә зур. Балалар драматургиясенең бүгенге хәле турында автор чын мәгънәсендә ачынып яза. Һәм бик дөрес эшли. Чөнки яш буында туган илгә, үз халкыңа, ата-бабалардан калган мәдәт традицияләргә ихтирам тәрбияләүдә балалар драматургиясә, балалар театры гаять зур роль уйный. Тик бу эш безнең игътибардан һаман да читтә калып килә. Акрынлап без балалар өчен татарча спектакльләр куюдан бөтөнләй читләшеп барабыз бугай...

«Казан утлары» журналы үзенең узган елгы 3 нче санында КПСС Үзек Комитетының «Әдәбият-сәнгать төнкийте турындагы мәгълүм карарын басып чыгарды. Шуңа күрә, әлеге карарга җавап төсәндә Р. Мостафинның «Төнкийткә — төнкийтә уты» дигән мәкаләсә дә урнаштырылган. Үзүр мәсәләләр кузгаткан мәкалә бу. Бүгенге төнкийтәнең бик күп актуаль проблемаларын күтәрү белән бергә, автор практик бурычларга да, төнкийтәне оештыру мәсәләләренә дә туктала. Бу мәкалә турында озак сөйләп тормастан, шуны гына өйтергә кирәк: әгәр мәкаләдә куелган тәләпләр, төхдимнәр тулысынча үтәлсә, безнең бүгенге төнкийтә шактый зур уңышларга ирешә алыр иде. Автор хәзергә төнкийтәгә ааклык, принципларның ачык булмавы, төрлө мәкалә-рецензияләрдәге шаблон алымнар, рецензия белән аннотацияне бутару кебек күренешләр турында яза. Кызганычка каршы, Р. Мостафин күрсәткән кимчелекләрнең байтагы өле хәзер дә яшәп килә. Билгеле, аларның һәммәсеннән дә җиңел генә котылып булмас. Ләкин мәсәлә принципиаль рәвештә куелган икән, аның уңай нәтиҗәләре дә булмый калмас дип уйларга кирәк.

Хәзер безнең газета-журналларда тирән принципиальлек белән сугарылган рецензияләр дә күбрәк күренә башлады. Әйттик, Фатих Хәсниниң М. Мәһдиев романына багышланган «Кешеләр, юллар, җырлар» исемле рецензиясә әдәби әсәр кебек үк җиңел укыла. («Социалистик Татарстан» газетасы. 1972 ел. 1 июнь.) Язучы романның күп кенә үзгәчлекләре турында сөйләп, әсәрнең тормышчанлыгын, андагы образларның төгәлләгән ачыклык, тел-стиль алымнарының камилләгән күрсәтәп өтә. Яки М. Әмирнең «Яңа аваз» һәм М. Маликованың «Тормышчанлык өчен» дигән рецензияләрен алыгк. («Казан утлары». 1972 ел. 2 һәм 7 саннар.) Бу җитди рецензияләр әдәби әсәрнең сәнгатьчә тукумасына кереп, аның уңышлы һәм кимчелек-лә аяларын тирән аңлап азылганнар. Поэзия әсәрләренә карата азылган рецензияләр

арасында да яхшы ук житдиләре бар. Төлгат Галиуллинның «Дөнъям кызыксындырса...» исемле рецензиясе Ренат Харисовның «Ак сөлге» дигән җыентыгы турында сөйли. («Казан утлары». 1972 ел. 6 сан.) Тәнкыйтьче шагыйрь ижатына шактый киң һәм тирән анализ ясый, аның шигырьләренә хас үзенчәлекләренә конкрет мисаллар нигезендә дәлилли. Шәрәф Әхмәдуллинның «Иҗат үзенчәлеген раслаганда» дигән рецензиясе дә күңелдә матур тәэсир калдыра. («Казан утлары». 1972 ел. 7 сан.)

Газета-журнал битләрендә сәнгать кешеләре, аларның иҗат эшчәнлеге турында, шулай ук аерым спектакльләргә багышланган төрле характердагы язмалар-очерклар, рецензияләр күренгәләп тора. Шундыйларның ярышы ук уңышлысы төсәндә Роберт Батулланың «Акчарлаклар» сәхнәдә» дигән язмасын күрсәтергә мөмкин. («Казан утлары». 1972 ел. 3 сан.) Мәкалә әдәби әсәренә сәхнәләштерү турында сөйли. Һәм шактый аңлаешлы итеп, матур итеп сөйли. Ул шул ягы белән игътибарны тарта да.

Югарыда саналган материалларның һәр кайсы диярлек бүгенге әдәбиятка, бүгенге сәнгатькә карый. Әмма безнең әдәбиятның бай һәм зур тарихы бар, культура хазинабезнең алтын фондына кергән мәңгелек җәүһәрләребез күп. Газета-журналларыбыз мәсьәләнең бу ягын да оңытмый. Әдәби мирас мәсьәләсе хәзерге тәнкыйтьтә булсын, әдәбият белемендә булсын, үзенә лаек урын ала бара. Әйтик, 1972 елның башынан «Казан утлары» журналы «Әдәби мирас» исемле даими бүлек ачып жиберде. Бу, минемчә, бик вакытлы, күптән көтелгән башлангыч. Әгәр китап нәшриятының матур әдәбият редакциясе дә өнә шундый фәнни, һич югында, фәнни-популяр «Әдәби мирас» сериясен ачып жиберсә, искиткеч яхшы булыр иде.

Журналның өнә шул «Әдәби мирас» бүлегендә әдәбият тарихына караган шактый материал чыкты. Гариф Ахунов Ибраһим Гази турында мәкалә, аның хикәяләрен, публицистик чыгышларын һәм хатларын бастырды. Гали Хужа, Шәрәф Мөдәрис кебек шагыйрьләр турында язмалар, аларның хатлары дөнья күрде. Мондый материаллар аерым әдипләрнең ижатын киңрәк һәм тирәнрәк аңларга ярдәм итә.

1972 елда «Казан утлары» журналы үзенң 50 еллык юбилеен билгеләп үтте. Шул уңайдан басылган материаллар татар совет әдәбияты узган зур юлны күзаллау өчен күп нәрсә бирде. Журналның юбилеен билгеләү алдан төзелгән конкрет план нигезендә барды шикелле. Беренче санда ук «Казан утлары»ның кыскача биографиясе игълан ителде. Бу — үзенчәлекле кереш иде. Өченче санда Гази Кашшафның «Нигез ташларын салганда» исемле мәкаләсе басылды. Аны татар совет тәнкыйть тарихына эскизлар дип атарга мөмкин. Тик аның эчтәлегә исемәннән киңрәк булып чыккан. Мәкалә үзенчәлекле фәнни күзәтүләрдән башланып, истәлекләргә кереп китә. Нәтиҗәдә стиль чуарлыгы килеп чыга. Нөрхәлдә, ике мөстәкыйль мәкаләгә җитәрлек материал нигәдер бер генә язмага тутырылгандай тоела. Гомәр Бәширов «Уйланулар»ының (4 сан) жанрын билгеләми. Олы кешеләргә хас тыйнаклык белән «нәрсә язылса, шул булыр» дип куя. Миңа калса, тирән дулкынлану белән язылган бу «Уйланулар»ны язучының фәлсәфи фикерләре белән сугарылган истәлек дип өйтергә мөмкин. Гомумән алганда, мондый истәлекләр зур әһәмияткә ия. Аларда үткәндәге әдәби хәрәкәт җанлы бер процесс буларак гәүдәләнә. Олы әдипләренә без теге яки бу әдәби әсәр авторы итеп кенә түгел, конкрет кешеләр, шәхесләр итеп тә күз алдына китерәбез. Ниһаять, журналның 5 нче саны тулаем юбилейга багышланып чыкты. Шул уңайдан баш мәкалә, тантаналы котлаулар, Газиз Иделленең «Ул елларда» исемле истәлекләре һәм язучыларның анкетага җаваплары басылды. Юбилей уңае белән чыккан материаллар журналыбызның әдәби-иҗтимагый кыйммәтен, аның халкыбызның рухи тормышында тоткан урынын ачыграк күзалларга ярдәм итте.

Соңгы вакытта әдәби хәрәкәтне, шул исәптән әдәби тәнкыйтьне һәм культура тарихын өйрәнүне нык җанландырган, аның яңа проблемаларын күтәргән бик зур юбилейны аеруча әйтеп үтәргә кирәк. Узган 1972 елда совет халкы СССРның 50 еллык юбилеен билгеләп үтте. Бу бәйрәм уңае белән төрле газета-журналлар, халыклар дуслыгы проблемасын үзәккә алып, татар культурасының башка халыклар культурасы белән бәйләнешләрен даими яктыртып килделәр. Бу яктан бердәнбер калын журналыбыз «Казан утлары» аеруча әһәмиятле материаллар бастырып чыгарды. Ипполит Ивановның «Рухи туганнар» (2 сан), Солтанморат Акбиевның «Мә-

дәни бергәлек» (6 сан), Эзки Нуриның «Якка Купала һәм аның ижади вәрислары» (7 сан) исемле мәкаләләрендә һәм олы юбилей уңае белән басылган башка кайбер материалларда гаят җитди иҗтимагый-политик проблемалар күтәрелә. Тәкъдим рәвешендә әйтеп үтк: зур юбилей уңае белән башланган бу эшне алга таба да давам иттергәндә яхшы булыр иде. Чөнки төрле халыклар арасындагы мәдәни багланышлар — интернациональ дуслык темасының аерылгысыз бер өлеше. Конкрет алганда, татар мәдәниятең рус, казакъ, үзбәк, башкорт һәм башка кайбер халыкларның мәдәниятләре белән бәйләнешен, элементларын киңрәк яктырту журналның эчтөлөгән тагы да бастыр иде. Аннан соң, мәдәни багланышлар проблемасын яктыртуда үзәбезнең татар галимнәрен һәм әдипләрен күбрәк тарту да зыян итмәс кебек.

Бүгенге әдәби хәрәкәтнең, тәнкыйть һәм әдәбият тарихының тагын бер үзгәчәлекле тенденциясе турында әйтәп үтәргә кирәк. Ул да булса халкыбызның үткәннән, културабыз тарихына игътибар арту. Бу тенденциянең конкрет чагылышы буларак, 1972 елда «Казан утлары»нда Хатип Госманның «Эмоциональ төенләнешле шигырь» дигән теоретик мәкаләсе (4 сан), Хатип Миңнегуловның «Сәйф Сараның яңа әсәрләре» исеме белән бирелгән публикациясе (6 сан), Әнвәр Шәриповның «Мөһиммәт эз-заман» кем әсәре?» дигән тикшеренүе басылып чыкты (4 сан). Аларның һәммәсе әдәбият тарихына билгеле бер өлеш керте.

Шулай итеп, бүгенге әдәби тәнкыйтьнең принципиялгә, эстетик таләпчәнлегә көчәю белән бергә, әдәби хәрәкәттәге кайбер тенденцияләр дә алгы планга чыга. Төрле характерлардагы мәкаләләрнең иҗтимагый эчтөлөгә, социаль мәгънәсә киңәй һәм тирәнәя, културабыз тарихын марксистик-ленинчыл тәғлимәт нигезендә өйрәнү торган сәен ныгый бара. Бу күркәм күренешләр КПСС Үзәк Комитетының «Әдәбият-сәнгать тәнкыйте турында»гы махсус карарының уңай йогынтысы дип бәяләнергә тиеш.

Ләкин бу әле безнең бүгенге тәнкыйтьтә хәл итәсе проблемалар калмаган икән дигән сүз түгел. Юк, алар бар, бар гына да түгел, шактый күп әле. Югарыда сүз нигездә яхшы мәкаләләр турында барды. Әмма соңгы бер елдагы тәнкыйть мәкаләләре алар белән генә чикләнми, билгеле. Тәнкыйть мәкаләләрен, библиографик материалларны күзәтергә алынган автор алдында гадәттә бер җитди сорау тууы мөмкин: бүгенге тәнкыйть бүгенге әдәби хәрәкәтне ничек чагылдыра? Минемчә, иңләп бетерә алмый, сыйфаты белән генә түгел, хәтта эчтөлөгә белән дә. 1972 елда басылып чыккан проблемалы мәкаләләрнең иң зур күпчелегә поэзиягә карый. Ә менә проза берәз читтәрәк калып килә. 1971 елда «Казан утлары»нда гына да илләгә яқын прозаик әсәр басылган. Арада ике роман, жиде повесть. Шулар турында сүз тик узган елгы 9 санда гына, Р. Мостафинның югарыда күрсәтелгән «Тема, идея, әдәби остальк» дигән мәкаләсендә генә башланды. Бүгенге проза турында сөйләшү хәзергә сүлпәнрәк алып берыла.

Бүгенге тәнкыйтьтәге кимчелекле яклар турында сөйли башлаган идек. Сүзәбезне давам иттерик. Менә Малик Хәмитовның «Очерк җыйратла булсын» дигән мәкаләсе. («Казан утлары», 1972 ел, 7 сан.) Ул болай ярысы гына язылган кебек. Тик анда ярылып яткан бер каршылык күзгә ташлана. Мәкаләнең баш өлешендә автор очеркларда очрый торган типик кимчелекләр турында тәфсилләп сөйли. Ә инде конкрет әсәрләргә килгәч, үзе үк санаган әлегә кимчелекләр бөтенләй онытыла. Безнең очеркларда барысы да ал да гөл булып чыга. Шулай булгач, кайчандыр, кайдадыр булган кимчелекләр турында язучы нәрсәгә кирәк булды икән? Әллә авторның бүгенге очеркларны җентекләбрәк анализлайсы килмиме? Мәкаләне укып чыккач, әнә шундый сораулар туа.

Газета-журналларда басылган аерым мәкаләләрнең төп проблемасы, идея-эстетик юнәлешә ачык булмый. «Казан утлары»ның 1972 елгы 3 нче санында М. Харисовның «Театр һәм драматург» дигән күләмле язмасы урнаштырылган. Бу — чын мәгънәсендәге тәнкыйть мәкаләсе түгел, ә балки драматурглар киңәшмәсеннән репортаж гына. Репортаж — репортаж инде ул. Шулай да аның да эзлекләрәк, бөтенрәк булганы яхшы. Киңәшмәдә төрле кешеләр: артистлар, режиссерлар, драматурглар катнашкан. Аларның һәркайсы җитди фикер әйткән булса кирәк. М. Харисов әнә шуларның һәркайсын зур бер проблема тирәсенә тупларга, бер җепкә

тезергә тырышкан. Ләкин жебе, күрәсәң, нечкәрәк булып чыккан. Ул вакыт-вакыт өзәлөп китә...

Аерым очракларда әдәби әсәрне яки берәр язучының ижатын бөтен бер әдәби хәрәкәттән, төрлө традицияләрдән, хәтта хәзергә тормыш мохитынан йолкып алып, ялангач, такыр бер урында пәйда булган «тети» итеп кенә карау тенденциясә дә сизәлөп куя. Әдәби әсәр аерым бер көшенәң генә эшә була алмый. Ченки әсәр киң катлау укучылар өчен, халык өчен азыла. Аны әнә шундый киң икитимәгый позициядән килеп кенә дәрәс бәяләргә мөмкин. Мәнә бу принцип сакланмаганда, мәкалә һәм рецензияләр урта кул, төссөз булып чыга. Мәсьәләгә теоретик яктан килсәк, хәзергә рецензияләренә, мәсәлән, берничә төркемгә бүлөп карарга мөмкин. Аларның иң яхшылары — китапны тулаем иңләп, тирән анализ нигезендә азылганнары — төлгә алынган иде инде. Икенчә бер рецензияләр, бигрәк тә фәнни яки фәнни-популяр басмаларга карата азылганнар, китапта китерелгән материалларны яңа мәгълүматлар белән баету юнәлешендә бара. Әйтик, Ш. Хамматовның «Большевик татар матбугатына нигөз салучы» исемле рецензиясә. («Казан утлары». 1972 ел. 4 сан.) Мондый рецензияләр нигездә уңай бәяләнергә тиеш. Тагы бер төрлө рецензияләр китапка өлөшчә анализ бирөп, калганнары турында ике-өч жөмлә өйтү белән чикләнә. Моның мисалы рәшешендә М. Вәлиевның «Инешләр Иделгә кушыла» дигән, нигездә матур гына азылган рецензиясән күрсәтергә мөмкин. («Казан утлары». 1972 ел. 4 сан.) Дүртенчәләре — гади аннотацияләр. Мәсәлән, М. Сиражиниң Ә. Гыйззәтов жыентыгына азыган рецензиясә. («Казан утлары. 1972 ел. 2 сан.) Гөмүмән алганда, «Казан утлары» журналының 1972 елгы 1—8 саннарында асылган 21 рецензиянең жиде-сигезе генә яхшы тәсир калдыра. Калганнарын уртача дөп кенә бәяләргә мөмкин. Мондый рецензияләр укучыда яңа фикер уятмый, тын елга өстеннән үткән көймә эзә кебек, тиз хәтердән чыга. Бигрәк тә проза әсәрләренә карата азылганнары. Аларны укудың ни дә, укумадың ни. Бездә арышсы уку эш азыла торган гадәти рецензияләренәң шаблон композициясән һәм таушалган эчтәлегән чак кына чамаланган укучы андыйларны үзә дә «иңат» итә ала.

Хәзергә рецензияләренәң байтагы бик вак, күләмә белән генә түгел, эчтәлегә белән дә. Алар эш кына урта кул китапларга карата азыла. Мәсәлән, узган ел безнең прозаны үз жылкәсендә күтөрөп баручы язучыларга карата бер генә рецензия дә булмаган диярлек. Эш кына рецензиягә алынган китап зур фәлсәфәгә лаек булмый, жөтди фикер уята алмый. Нәтижәдә рецензия дә уртача булып чыга.

Бүгенгә тәнкийтькә диапазон, мәкалә-рецензия авторларының кайберенә эрудициякиңлегә жөтөп бетми. Рецензияләренәң авторларын гына алып карагыз. Алар арасында танылган әдипләребез аясә галимнәребез юк дәрәжәсендә аз. Әйтик, моннан нибары берничә ел элек Ибраһим Нуруллинның үткән теллә мәкаләләре һәм рецензияләре эш күрәнә торган иде. Гали Халит тә эшрәк аза иде. Хәтта ел-ел арым элек кенә тәнкийтьнен, гөмүмән, бүгенгә әдәби хәрәкәтнең үзөгәндә кайнаган Нил Юзиев тә күбрәк, эшрәк күрәнми идеме икән? һәркайсыбыз да тирән ихтирам иткән бу галимнәренә һичнәрсәдә гаепләргә жыенмыйм. Тик күңелне мәнә нәрсә борчы: бездә тәжрибәлә, көчлә урта һәм олы буын тәнкийтьчәләре бар. Алар артыннан арышсы уку өмәтлә ашырәк буын килә. Мәнә шул ике буын арасындагы ижади күпер исмшаграк кебек. Жөмерелөп китмәсән өчен, аны беркадәр ныгытасы бар. Ул чагында бүгенгә тәнкийть төгын да жөтидирәк, абруйлырак булып иде.

Күрсәтелгән кимчәлекләрдә «Казан утларын» аки гәзәтә редакцияләрен генә гаепләү бөтенләй үк хаклы булмас иде. Минемчә, мәсьәләгә киңрәк килгә киңрәк. Журнал редакциясенә исә түбәндәгә юнәлешләр буенча тагы да колачлырак эш жәелдерергә генә тәкдим итәргә мөмкин: авторлар коллективын киңәйтү; кайбер актуаль проблемалар, асылып чыккан аясә чыгасы китаплар буенча аерым тәнкийтьчәләргә махсус заказлар бирү һәм төрлө фикер алышулар, дискуссияләр оештыру. Ә инде өлгә жөтешсезлекләр исә бүгенгә көн культура тормышына, әдәбият-сәнгәт тәнкийтенә игътибар жөтмәүдән дә килөп чыга. Дөрөсән өйткәндә, хәзергә тәнкийть мәсьәләләре иңат оешмалары, фәнни институтларның әдәбият һәм сәнгәт секторлары, югары уку йортларының әдәбият кафедралары, хәтта китап нәшрияты игътибарынан да чөттәрәк тора. Шуның нәтижәсә буларак, бездә профессиональ тәнкийтьчә дәрәжәсенә күтөрелгән, теләсә нинди әдәби әсәргә,

сәнгать күренешенә квалификацияле бәя бирә алырлык, даими рәвештә матбугатта чыгучы авторлар бармак белән генә санарлык. Һәрхәлдә, тәнкыйтьчә буларак танылган авторлар санын талантлы прозаиклар, шагыйрьләр, драматурглар саны белән берничек тә чагыштырып булмый. Профессионаллар булмагач, бу турыда үзешчән авторлар яза да мәкалә яисә рецензия астына бик зур горурлык белән «музыка белгече» яки «театр белгече» дип куя. Ә язмасын укый башласаң, аның «белгечлегеннән» аллам сакласын!

Бүгенге тәнкыйтьнең үсешен беркадәр тоткарлаган тагын бер сәбәп бар: бездә әдәби тәнкыйть һәм әдәбият белеме буенча китаплар, җыентыклар сирәк һәм аз чыга. Изге теләк булганда, китап нәшрияты бу житешсезлектән котыла алыр иде. Әйтик, кайбер 20, 50, хәтта 100 мең тираж белән чыга торган китапларның, бигрәк тә чилә-пешләр басмаларның тиражын берәз кысып, алар урынына тәнкыйтькә, әдәбият белеменә караган китаплар чыгарырга мөмкин булыр иде... Шагыйрьләр, мәсәлән, беренче җыентыкларын 20—25 яшьләрендә чыгарса, тәнкыйтьчә яки әдәбият белгеченең беренче китабы гадәттә 35—40 яшьләрендә чыга. Һәрхәлдә, тәнкыйтьчә яки әдәбият белгече үзенең китабын 30 яшендә әзерләп биргән булса, китабы чыкканчы үзе 5—10 яшькә картая. Шунның нәтижәсендә ул тәнкыйтьтән йөз чөерә, аның дәрәжә-теләге сүнә. Нич югы, ул вак-төяк язмаларга күчә яки киң катлау укучыларга барып житмәстәй табак-табак гыйльми язмалар әзерли башлый. Чөнки ул язмалар аңа, ахыр чиктә, фәнни дәрәжә алып бирүе мөмкин.

Димәк, безнең тәнкыйть чынлап та киң илач белән үсеп китсән өчен, баштарак күрсәтелгән уңай тенденцияләр җиңеп чыксын өчен, безгә әле шактый эшләр эшлисә бар икән. Һәм аларны эшләми дә мөмкин түгел. Моңы бездән партия таләп итә. «Әдәбият-сәнгать тәнкыйтьте турындагы» карарында КПСС Үзәк Комитеты иҗат союзларына әдәби тәнкыйтьнең идея-теоретик һәм профессиональ дәрәжәсе турында көндәлек кайгыртучанлык күрсәтергә, коммунистик төзелеш бурычларын хәл итүгә, җәмәгать фикерен формалаштыруда, чит карашлар һәм концепцияләр белән көрәштә аның ролен күтәрергә тәкъдим итте. Иҗат союзлары, диалог карарда, әдәби иҗатның актуаль мәсьәләләрен, әдәбият һәм сәнгатьнең аерым әсәрләрен тикшерү инициаторлары һәм оештыручылары булырга, социалистик реализмның теоретик проблемаларын эшләүгә үз өлешләрен кертәргә тиешләр.

НЫКЛЫК

*Марс Шабаев поэзиясе турында
кайбер уйлар*

Берише шагыйрьләр беренче адымнарыннан ук игътибарны үзләренә жәлеп итеп, бик тиз арада танылып китәләр. Әйтик, Илдар Юзеев, Шәүкәт Галиев әнә шундый бәхетле язмышка очрадылар. Ә менә берише шагыйрьләргә үз тавышын табып, укучыга үз ихтыярын такканчы байтак кына әсәр язарга, аннан соң да сабыр ғына көтеп торырга туры килә.

Икенче төр шагыйрьләргә мин Марс Шабаевны мисал итеп китерер идем. Аның әдәбиятка килүенә бер бүген генә түгел, кичә генә дә түгел, аның әдәбиятка килгәненә үн ел. Ләкин тәнкыйтьчеләрнең Марс Шабаев ижаты турында авыз тутырып сүз айтканнара юк әле.

Марс Шабаевның 1962 елда укучылар хөкеменә тапшырган беренче китабы «Яңа җыр» дип атала. Исеме, сүз дә юк, зур итеп, претензия белән куелган. Яшь автор ул чакта тәүге әсәрендә нәрсә әйтә? Ул анда жир йөзгә тугры-гадел булып, намус белән яшәүне алга сөрә, дөньяга яңа кеше тууын әйтергә тели. Беренче адымнарда һәркайсыбыз бик слыдан кубып сөйләшү гадәте буенча, тәүге әсәрен яшь автор яңа җыр итеп тәкъдим итсә дә, сурәтләү объекты һәм күтәргән проблемасы белән ул укучыны дулкынландырып җибәрердәй яңа түгел. Ник? Ченки, дибез, безнең дөвернең яңа кешесе тууын бер мәртәбә Такташ әйтте бит инде. Зур осталык белән әйтте. Шунлыктан шигъри бәйгедә шагыйрь Шабаев түгел, шагыйрь Такташ откан. Ләкин әле бу Марс Шабаевның беренче китабында игътибарга лаеклы бер генә нәрсә дә юк икән дигән сүз түгел. Әдипнең бик тә мөһим бер сыйфатын күрми калу гәделсезлек булыр иде. Ул сыйфат — принципиальлек, ул сыйфат — ныклык. Матурны матур дип, ямьсезне ямьсез дип өзеп кенә әйтеп бирә белү. Беренче китапта яшь авторның ул сыйфаты жир астыннан үзенә юл эзләүче чишмә хәлендә әле: чишмәгә бәрел чыгарга, көн яктысында, укучылар күзгә алдында шаулап агарга шигъри осталык җитмәү комачаулый; әнә шул осталык арта барган саен принципиальлек, ныклык укучыны игътибар иттерерлек дәрәжәдә алгы планга чыга, схематизм, пластик сурәт ясый белмәү дигән төшенчәләр өкрән-өкрән артка чигенә.

1963 елны чыккан китапның исеме — «Кына гөл». Салкын җилләргә, кырауларга тиз бирешүчән «кына гөл» итеп Рәшидә исемле кыз алына. «Ятимлекнең ямьсез күлмәген кидертеп», әтисе ташлап киткән аны. Гүзәлlege, сафлыгы, кешегә ышана белүе белән ул безнең хәтердә кала, хәтта үзен яраттыра да башлый. Тик менә кияү буласы кеше — Әнәэр — үз җаенда, эш-гамәлендә ачылмый. Автор аның инженер булуын әйтә, көчле-таза булуын әйтә; ләкин шул ук вакытта аны Рәшидә яратмый, күнел кушуыннан бигрәк, автор кушуына буйсынып яратмый. Хәлбуки,

яратмаса элде ни сәбәп тә юк. Шагыйрьнең поэма композициясенә алдан уйлап керткән бер схемасы бар. Яшьләргә бергә булырга әнә шул комачаулый. Имеш, Рәшидәне үзе яратмаган, үзе белмәгән кешегә кияүгә бирәләр. Бу бит иске гадәт! Алай ярыймыни?! Теге заман түгел ләбаса! Һәм безнең Рәшидекәебез туй алдыннан тәртәгә тибеп, кияүне ташлап чыгып китә. Ярый, шулай да булсын, Рәшидә, унны бетергән аңлы совет кызы, иске йолалар белән киешмичә, туйны ташлап та чыгып китсен ди. Ләкин бит әле образның үсеш логикасы бар. Рәшидә — ятимә кыз, дидек, Рәшидә — салкын жылларга, кырауларга тиз бирешә торган кыз, дидек. Аңар шул хәтле батырлык каян килде? Бу — бер. Икенчедән, дөнья әдәбиятында булсын, безнең татар әдәбиятында булсын, хатын-кызның нәфис-мөлаемлыгы, хатын-кызның ярдәмгә мохтаж булуы, хәтта көчсезлегә укучыны гел аның ягын якларга, аңа зур бер симпатия белән карарга мәжбүр итеп килде. Такташ моннан ничәмә еллар элек, хатын-кызның ирләр белән тигез хокукылыгы аеруча калку итеп куелган бер дәвердә, хатыннарың **ана булу сыйфатын** гәжәеп бер ихтирам белән, — хәтта заман агымына каршы килеп, — иң алгы планга чыгарып куйды. Сүзем ялгыш әңдәшылма-сын, ил язмышы иң кыен чакта барлык авырлыкны үз өсләренә алган «Оптимистик трагедия»дәге комиссарга, «Немус»тагы Нәфисәләргә каршы чыгарга жыенмыйм, тик бер генә нәрсәне әйтәсем килә: минем үземне, мәсәлән, чатыр-пытыр килеп торган әрсез хатын-кызга караганда, йомшак фигуралы нәфис-мөлаем хатын-кыз образы күбрәк дулкынландыра. Ни өчен «Кына гөл»дәге Рәшидә безнең күңелдә ризасызлык тудыра? Чөнки ул башта нәфислек, мөлаемлык элиһәсе итеп бирелгән иде, аннары атаманык итеп йөрүче булып, кинәт үзгәреп китте, димәк, образның үсү логикасынан читкә чыкты. Әнә шуңа күрә аның белән күңел ризалашмый.

Барысын бер төбәккә туплап, жыйнап әйтсәк, эш болай тора: Марс Шабәев тормыштан төшөп калырга тиешле иске гадәتلәргә каршы принципиаль сүз әйтсәргә жыена. Моңа аның, әлбәттә, хақы бар. Тик шуны үзәккә үтәрдәй итеп, үз логикасында сурәтлөп бетермәвә белән ул хаклы түгел. «Кына гөл»дәге әйбәт телне, шигъри чараларның үсә төшүен, стильнең жанга ятышлы, аһәңле булуын таныган хәлдә, аның беренче поэмасындагы схематизм элементының бер генә почмагы белән булса да, бу поэмага да кагылып китүен әйтсәргә кирәк. Шул схема элементы булмаган сурәттә Рәшидә Әнвәргә кияүгә чыгарга тиеш иде. Менә шуннан соң аның тормышындагы драма башланса, Әнвәр эш-гамәле белән Рәшидәнең антиподы итеп бирелсә, әсәрнең гыйбәрәтлелеге, тәрбия бирү көче арта төшәр иде.

1964 елны басылып чыккан китабында Марс Шабәев, ниһаять, алдан уйлап куйган схемадан котыла. Китапның «Ашкыну» дигән исеме жисемәнә ләск. Чөнки шагыйрь күңелдә туган уй-тойгыларын, бериндиди схема да корып тормастан, тулы бер иркенлек белән **ашкынып** чәчеп ташлаган. Монда мөхәббәт турында да, табигать турында да, жирдә яшәүнең мәгънәсе турында да байтак шигърь бар, алар барысы кайнәр тойгы белән язылганнар. Шулар арасында аеруча укышлысы, безнеңчә, «Жирән Конрад» поэмасы. Авылга немец карты килә. Сугыш вакыты. Балалар күзгәндә — немец булган, фашист инде ул. Алдан уйлап куйган схема белән китсә, шагыйрь дә аны шулай сурәтләр иде. Схема колы булмаганга күрә, бу юлы алай сурәтләнми. Ул әле үз фикерен, ихтиярын укучыга такканчы, немец картының укытучы-педагоглык эшен, шуннан бушаган араларда кешеләргә мич чыгару, пыяла кую, сәгать төзәтү кебек күп төрле һөнәрләре белән ярдәм итүен яза. Әсәрне поэма-монолог дип билгеләү дәрәс булыр кебек. Чөнки бу хакыйкәтне бер кеше — үсмер бала сөйләп бирә. Аның немец килүгә ярынулары, аны гел фашист дип аңлап, нәфрәт саклап йөрүләре, дарыдан «мина» ясап, жирән Конрадны жир йезеннән юк итсәргә ашкынулары, шул ук вакытта авыл кешеләре карашында Конрадның камрадка, ягъни дуска әйләнә барулары сөйләүче тойгысындагы интонацияләр белән бирелә. Автор Конрад эшләгән эшләргә жылы мөнәсәбәттә булуы белән малайны, димәк, укучыны да Конрадка карата мөнәсәбәтләрен үзгәртсәргә әзерли. Шунның белән идея максатына да ирешә: кешелек дөньясының явыз дошманы фашизм белән гади бер немец эшчесе — гуманист арасында аерма зур икәнән, фактта аларның икесе ике кеше икәнән ышандыргыч итеп сурәтлөп бирә. Кабатлап әйтәм: шагыйрь схемадан котылу сәбәпле, образның табигый, логик үсешенә ирешә, фикер белән тойгыны бергә үрәп җиткерә.

...Конрад үлде.
 Аның үлеме дә
 Килүедәй шомлы,
 Серле иде.
 Сугыш беткәч,
 Бер атнада үлде.
 Ә фикерләр һаман төрле иде.
 Без малайлар:
 — Жиңелү хурлыгыннан
 Дөмеккәндер,— дидек,
 Шатландык.
 Балаларча беркатлылык белән
 «Учитель»не
 Йөрәктән үк сызып ташладык.
 Без ташладык.
 Авыл ташламаган.
 Моңы хәзер генә белдем мин.
 Төссез яңгыр,
 Мәнә шуңа бүген
 Конрад каберенә килдем мин.
 Жирән Конрад...
 Ул янәшә ята
 Минем бабам белән зиратта:
 Нәсел-нәсәбеннән,
 Германиядән,
 Дус-дошманнарыннан еракта.
 Мин яңадан ишеткәндәй булам
 Авыр сулышын үткән елларның.
 Мин ишетәм кабер астында да
 Тына алмаган фатер¹ елавын.

Аның да улын аскаңнар, төссез көзгә яңгыр гестапоның дар ағачларын күз алдына бастыра; бүлгәләнган Берлин урамнарында күз яше, үксү-елау; иштергә теләгән кешегә иштердәй нәрсә күп анда, ләкин Боннда иштергә теләмиләр, анда яңадан көнчыгышка кизәнеп яталар, анда яңа сугыш учаклары оеша. Мәнә шуңа күрә поэма-монолог соңгы юлларын кан коюлы, гадел булмаган сугышларны оештыручыларга, дөньяның тынычлыгын кабат бозарга теләүчеләргә ачы нәфрәт булып, сугышка каршы көчле набат булып яңгырый:

...Бабам белән Конрад каршысына
 Шуның очен килеп мин бастым.
 Шуның очен килдем...
 Ә син, яңгыр,
 Көнбатышка табан агып кит;
 Германиягә барып житәр булсаң,
 Конрад күз яшьләрен алып кит.
 Бранденбург капкаларын үткәч,
 Түк син аны Берлин өстенә.
 Мин ышанам:
 Андый күз яшьләре
 Йөрәкләрдә нәфрәт үстерә.
 Нәфрәт тулган шүп йөрәкләр әгәр
 Сугышларга каршы берләшсә —
 Димәк,
 Конрад һаман солдат әле,

¹ Фатер (нем.) — ата дигән сүз.

Татар шигъриятендә публицистик алым тарихның кискен борылышларында һәр вакыт көчәеп, үзен сиздереп торды. Без моның үрнәкләрен гражданның сугышы поэзиясендә дә, беренче бишьяллыкларның төзү-яңару пафосын җырлаганда да, Бөек Ватан сугышы дәверендә дә, сугыштан соңгы чорларда да күрәбез. Фатих Кәримнең тау-ташларны тетрәтүче беренче удар төзелеш комсомоллары һәм окоп җыры, Хәсән Туфанның «Урал эскизлары» һәм Муса Җәлилнең «Моабит дәфтәре»ндәге Германиягә дәшеп өйткән публицистикасы, Әхмәт Фәйзиниң «Туу сулышы», С. Хәкимнең соңгы елларда язган югары пафослы поэмалары, шигъри бәйләмнәре, Әнвәр Давыдовның сугыштан соңгы поэмалары. Болар — сәнгатьнең югарыгы законнары нигезендә язылган, тәсир итү көчләре ифрат зур булган кайнар сулышлы әсәрләр. Менә шулар янына сугыштан соң майданга килгән урта буын шагыйрьләренең гражданлык авазы кушылды. Шәүкәт Галиевнең «Әткәйгә хат», Илдар Юзеевның «Язылмаган поэмасы» һәм «Соңгы сынауы», Хисам Камаловның яшәү мәғнәсә, ил һәм партия турындагы шигъриәтләре, Гамил Афзалның Иделгә, Ленинга, Магниткага багышланган шигъриәтләре, Роберт Әхмәтҗановның «Хиросима»сы һәм «Кара ташлар»ы — яшә буыннан да күп мисал китерергә булыр иде — татар совет поэзиясенә зур сулыш, зур уй, дөнья күләм проблемалар белән яшәвен бик яхшы дәлилли.

Әгәр без әнә шул зур үлчәүдән Марс Шабзев ижатына килсәк, «Жирән Конрад» поэма-монологы белән ул совет поэтик сәнгатьнең магистраль юлына килеп чыкканлыгын раслады. Раслап кына калмады, шул уңышын «Ди татарише фрау» исемле яңа бер поэма белән ныгытып куйды. Поэманың икенче исеме — татар хатыны. Ул врач Зәйнәп Бәхтияровага багышланган. Зәйнәп Бәхтиярованың кем икәнән сез, әлбәттә, беләсез. Аның исеме соңгы елларда газета-журнал битләрендә бик еш күренде. Ул дөвалаган немец әсирләре аны хат язып үзләренә кунакка чакырдылар, аларның күбесе хәзер коммунистлар партиясә сафында икән.

Сүз дә юк, факт үзә үк, шушы хәлдә үк, бик дулкынландыргыч. Әмма поэзия тарихы, андый дулкынландыргыч фактка корылып та, фактның үзеннән төссезрәк иллюстрация ясалган шигъриәт-поэмаларына да белә. Моның мисалларын өлкән буын шагыйрьләрдән дә, урта буын шагыйрьләре ижатыннан да китерергә булыр иде.

Марс Шабзевның ижади бәхетә — ул иллюстрацияләү юлына басмаган, ул хистойгыларны көчәйтү, тәсирләр итүнең яңа бер чарасын — антитеза алымын сайлап алган.

Госпиталь. Янында бакча бар, бакча юк, чокыр бар. Элек булган бакча, төрелә бомбовоз бакчаны чокыр иткән. Поэма өнә шулай бакча һәм чокыр, яшәү һәм үлем антитезасыннан башлана. Башлана да өзлексез, давамлы рәвештә үсә, үсә, үсә, йөрәккә ялкынландырып яндырганчы үсә.

Бомбадан бакчамы сау калсын!
Бомбадан чокырмы калмасын!!

Шушы бер эндәшү, аваз салудан соң чүкөч белән сандалга сугып торган төслә, кыска-төгәл ритм, ачы-рахымсез хакыйкәт хәбәрә дөпелдәп тора:

Чокыр бар —
Бакча юк,
Гөлләр юк...
Толлар бар —
Уллар юк,
Ирләр юк...
Сугыш бар,
Үлем бар,
Үлемсез көннәр юк.
Түземлек бирегез —
Көмнәр нык!

Бу юллар, бу ритм — госпитальдә, рядовой госпитальдә түгел, немец әсирләре госпиталендә врач булып эшләүче хирург хатынның гүя йөрәк тибеше булып ишетелә. Без чын сангать әсәрендә зур тирән эчталек үзенә хас форманы сайлап ала белә дибез. Бу очракта Марс Шабәевның героинясы кичергән халәт шигырь ритмында ук бик һайбәт ачыла алган, шунлыктан шагырьгә, ул «икеләнде, ул борчылды, ул нишләргә белмәде» кебек төссез һәм көчсез сүзләр эзләп торырга кирәк булмаган. Шушындай халәт-ритм врач-хирургның алга таба немец әсирләрен дәвалау, ирен һәм улын үтергән кешеләрне дәвалау, мәсьәләсенең катлаулылыгын биргән чакта да үзен аклаган. Монда солдат-ана белән врач-хирург антитезасы алынган. Солдат-ана улын, ирен үтергәннәрне дәвалауга каршы, врач-хирург өчен приказ бар, приказ — закон. Ул дәваларга тиеш. Ләкин дәвалауның чын асылы шушы ике көч бергә берләшкән чакта гына була ала. «Кай минут, кай сәгать, кай көнне, нинди көч» күңелендә утырган кайгыны эреткөндер, ләкин врач-ана немецның да күп төрле икәнән аңлый. Бу да «Жирән Конрад»тагы мотив, тик ул монда инде тагын да үстерелгән, тагын да тирәнәйтелгән; сурәтләү объекты сугышның үзенә бәйле — госпиталь итеп алынуы, геройның кемдер күзлегеннән түгел, аның үз күңеленнән, үз кичерешләреннән сурәтләнүе поэманы яңа итә. Яңа итүнең бик җитди тагын бер сәбәбе бар: «Жирән Конрад»та азатлык ягында көрәшүче немец солдатны алына, бу поэмада азатлык өчен көрәшүче немец солдатларын әзәрләүче, аларның күңелен дәвалаучы совет кешесе, солдат-ана, көрәшче ана, врач-хирург алына. Тән ярасын дәвалаучы гына түгел, нәкъ менә күңел ярасын дәвалаучы итеп алынганга күрә дә, поэма чын мәгънәсендәгә сангать әсәре дәрәжәсенә күтәрелә.

Соңгы ике поэмада без Марс Шабәевның, нинәйт, поэзиянең тылсымына, серләренә төшенеп, үзе әйтәсе килгән фикерне укучыларга җиткерү өчен файдалана белүен ачып бирергә теләдек. Болардан соң да шагырьнең берничә шигырь китабы дөнья күрдә инде. Алары ниндирек? Шагырь тынычланып калмаганны? Гадәттә бит шулай була, шагырь билгеле бер теләккә ирешкәнче бар булган сәләтен, җегәрән җигеп эшли дә, теләккә ирешкәч, аяк-кул буыннарының рәхәт сулкылдавына бирелеп, ял итеп ятарга ярата.

Иң элек нәниләргә бүлүк иткән «Гомерлек бәйрәм» китабына тукталыйк. Ни өчен «гомерлек бәйрәм» бу? Ник бүтән исем түгел?

Дөнъяның мәшһүр язучысы Эрнест Хэмингуэй, үзе үлгәннән соң чыгарырга кушып, берничә китап язып калдырган. Шуларның берсе инде дөнья күрдә. Ул язучының Парижда яшәгән һәм тәүге мәртәбә әдәбият серенә төшенеп, поэзияне, кеше күңеле дулкынлануларын җаны белән тоеп яшәгән чоры. Китапның исеме русча басмада: «Праздник, который всегда с тобой» дип атала. Моңың татарчасы ничек була икән дип озак баш ваттым. Төгәл генә әйтеп булмады. «Синең белән гел бергә булган бәйрәм» дип алу бик озын да, ясалма да чыга иде. Бер көнне Марс Шабәевның бер китабы кулга элгәте. Исеме — «Гомерлек бәйрәм». Чү, тукта, бу соң теге «Праздник, который всегда с тобой» мәгънәсендә түгелме? Укып карыйм — нәкъ шулай. Хэмингуэй гомерлек бәйрәм итеп дөнъяны шигъри танып-белүне алса, Марс Шабәев исә нәни укучыларына гомерлек бәйрәм итеп китап белән дуслашуны тәкдим итә.

Игътибар итик, шагырь гомерлек бәйрәм төшенчәсен әле без карап узган «Беренче җыр», «Кына гөл», «Ашкыну», «Зәңгәр планетам» китапларына бирми, мәктәпкәчә яшьтәге балаларга атап азылган иң җаваплы китабына бирә. Китап үзе, М. Шабәевның аңарчы басылган башка китаплары кебек үк, бик тыйнак тәкдим ителә: «Шагырь нәни укучыларга туган табигать турында, кошлар-хайваннар турында һәм кечкенә геройларның тормышында очраган төрле хәлләр турында сөйли». Әмма китап зуррак баягә ләек. Китапның эчендә художникларны картина язарга рухландырырдай шигырьләр бар. Зилзилә бураннары белән көрәшкән ялгыз каен һәм аның аяк астына бохар песие кебек бөгәрләнеп яткан кар көрте бар; еракта-еракта йокыга талган шәһәр һәм авыллар, аларның иминлеген саклаучы чик сакчылары бар; яңгырдан соң урамга сибелгән ялан төпиле малайлар бар; хөрәкәт бар, гамәл бар, җырлап торган йөгерек тел бар, нәни дуслары белән чүгәләп сөйләшми, аларны тик күрә, дусларча сөйләшүче җитди шагырь бар.

Укучы игътибар иткөндер, без Марс Шабәевның иҗатын тикшерүне аның ки-

таплары чыгу төртибедә алып барабыз. Алай эшләүгә шагыйрьнең китаптан китапка үсә баруы китерде. Хәер, үсә бару дигәннән ул сүзгә ачыклык кертергә кирәк. Иң әүвәл — Марс Шабаев шигырь белән поэмада бердәй көчле түгел. Поэма жанрында ул шигырьгә караганда табигыйрак, дәртлерәк иҗат итә, поэмалары аның бер сулыш белән укыла, әйтер сүзен ул биредә, динамитка бара торган утлы шнур кебек, поэманың бетемәнә тулысынча әзерләп җиткерә. Кыскасы, һәр поэмада ул үсә бара. Ә менә шигырьләрендә аның хәзергә эзләнү элементы күп. Бер карыйсың — ул авыр, саллы стильдә, Әнвәр Давыдовларга тартым публицистикага китә; бер карыйсың — фольклордагы аллегорик төсмерләр аны үз стихиясенә ала; бер карыйсың — халык җырларындагы көйле, тигез агышлы моң аны үзгә буйсындыра. Поэмада Марс Шабаев — бу менә мин, дип ярылып ятса, шигырьдә Марс Шабаев шактый чуар булып күренә. Дәрәсрәгә, баштарак чыккан җыентыкларында шулай. 1972 елда чыккан «Жикән камыш» җыентыгы шагыйрьнең кече жанрда да үскәнлеген исбат итә.

Җыентыкның исемдә, безгә калса, лиризм белән гражданлык тойгысы бергә берләшкән. Камыш — борын-борыннан көй чыгаручы, аз гына җилне дә тоючы үсемлек. Халык моңы үз аңына шулай салып куйган һәм камыштан курай ясаган. «Жикән» сүзедә без, мәсәлән, ныклык, табигать белән бердәмлек ишетәбез. Китапка тупланган өч моң чамасы юл шигырь белән танышып чыкканнан соң, моңың чыннан да шулай икәннән ышанасың. Китапның исеме очраклы түгел, бик нык уйланып куелган. Аның «Тормыш әлифбасы» исемле беренче бүлегенә поэмалардагы кебек, полемикалы, тыгыз төнле, мускулатурасы зур булган шигырьләр тупланган. Нәхәлдә, өчтән ике әлеше шундый шигырьләр. Бүлекнең исеме булып киткән «Тормыш әлифбасы» шигырендә автор:

Иң беренче булып кайсы залим
Артык кисәк бәрәбәрәнә
Кешелеген сатып юл салды икән
Килер дөнья бәлләренә! —

ди. Бу юллар бүлекнең камертонын билгелиләр. Марс Шабаев биредә явызлык һәм изгелек төшенчәләрен ике дөнья — ике идеология бәрелешендә алып тикшерә. Китапның бу бүлегенә («Кадерәк», «Кызлар бәрәңгә ала», «Йоклык авыл...», «Кавышу коткондә» кебек, кай ягы беләндер безгә инде таныш, шунлыктан эстетик кыйммәтләре әр-яңа булмаган берничә шигырьне» исәпләмәгәндә) шагыйрьнең поэзиядә гражданлык тойгыларын ачып бирә торган, илләр, халыклар язмышын кайгыртып язган кырыс-җитди шигырьләрен эчтә ала.

«Жикән камыш» исемле икенче бүлекне автор үзе «Лирик көндәлек» дип билгели. Табигать моңын бирү ягыннан мондый аңлатма, бәлки, туры да килә торгандыр. Әмма бу бүлекне «Табигать һәм кеше» дип билгеләү дәрәсрәк булмасмы? Ник? Ченки, дибез, Марс Шабаев камышлар шавына, җиләс җилләргә, агым суларга карап мөкиббән китеп утырмый, аларның сихри матурлыгын сурәтләгән хәлдә, табигать дөньясыннан кеше күңеленә ишарә ясыя; кеше белән табигатьне бер бөтен итеп алып, яшәеш турында фәлсәфи уйланулар бирә, аңа шул сыйфаты булганга күрә дә икенче бүлек беренче бүлеккә бик һәйбәт килеп тоташа, аны тагын да тулыландыра һәм зурайта. Җыйнап өйткәндә, «Жикән камыш» җыентыгы Марс Шабаевның кече жанрда — шигырьдә дә үсешенә дип саналырга бик хаклы. Соңгы берничә елда шагыйрь шигырьнең эчтәлегенә дә, техникасына да бик нык игътибар итеп дәрәс эшли, аның шигырьләрендә халыкчанлык арта бара.

Марс Шабаев поэзиясенә көчле ягы — аның гражданлык пафосында, полемикасында, принципиальлегендә, матурны матур, ямьсезне ямьсез дип өзеп кенә әйтә бирә белүендә. Бу, безнеңчә, ныклык дип атала. Әнә шул ныклығын саклай алса, принципиальлегеннән чигенмәсә, Марс Шабаев иҗаты һаман да көрәшчә иҗат, халыкка кирәкле иҗат булып поэзиянең алгы сафында барачак.

ТОРМЫШ ДӨРЕСЛЕГЕ ХАКЫНА

Тәнкыйтьче Ибраһим Нуруллинга 50 яшь тулды. «Тәнкыйтьче» дип яздым да, шундук бу сүзнең генә тулы түгел икәнән уйлап туктап калдым. Мәгән, монда миңа Казан дәүләт университетының профессоры дип тә, филология фәннәре докторы, күренекле галим һәм әдәбият белгече дип тә, Габдулла Тукай эстетикасы, Шәриф Камал ижаты буенча, татар әдәбиятында критик реализмның туу һәм үсү мәсьәләләре буенча күп санлы монографияләрнең авторы дип тә язарга кирәк булгандыр. Шулай ук боларга Ибраһим Нуруллинның СССР язучылар союзы члены икәнлеген, зурлар һәм кечкенәләр өчен хикәяләр, «Тукай Петербуртта» һәм «Аның йолдызы» кебек пьесалар авторы булуын, аның Тукай турында хикәя китاپлары чыгарганлыгын, шуларның берсе «Поэт из деревни Кырлай» исеме белән 1967 елда «Детская литература» нәшриятында басылуын да өстәргә кирәк булгандыр.

Ләкин Ибраһим Нуруллинның күп яклы эшчәнлеген болар гына да иңләп бетерә алмый. Ул әле урта мәктәп укучылары һәм югары уку йорты студентлары өчен төзәлгән торган күп санлы дәреслекләрнең, методик кулланмаларның да авторы яки төзүчесе.

Бу мәкаләдә мин аның эшчәнлегенең бер генә өлкәсен — тәнкыйть хезмәтләрен генә карап үтмәкче булам.

Ибраһим Нуруллин турында «усал телле тәнкыйтьче» дигән сүз таралган. Дөресме бу фикер? Шундый сорауга җавап эзләп, Ибраһим Нуруллинның моңа кадәр чыккан мәкаләләрен укыйм һәм аларга принципиальлек, турысын әйтү хас икәнән, курку һәм авторитетлар алдында баш иянең бөтенләй юклыгын күрәм. Мәгән аның 1963 елда язылып, шактый гына тавыш чыгарган «Кыскалык турында» исемле мәкаләсе. Автор үзенең мәкаләсендә күренекле язучыларны әсәрләрендәге артык озын, сыск сурәтләр, әһәмияте булмаган вак детальләр өчен тәнкыйть итә. Аның тәнкыйте нигезләнгән, ышандырырлык. Шуңа да карамастан, үз вакытында авторны бер яклылыкта гаепләүчеләр, «ул әлеге әсәрләрнең уңай якларын күрми» диючеләр булды. Ләкин бит безгә автор тулы анализ ясарга алынмавын башта ук әйтеп куйган иде. Бу мәкаләсендә Ибраһим Нуруллин бер генә теманы — әсәрләребезне басып ките башлаган күп сүзлекчә чирен генә ала һәм әдәбиятның әле һаман аннан котыла алмаганлыгын өйтә. «Әһәмияте аз булган тормыш ваклыкларын, натуралистик детальләрне иләктән үткәргән-нитми әсәргә кертәп тутыру; вакыйга һәм кешеләрне рәсәмләү белән генә канәгатьләнмичә аңлатып бирү, укучыга чәйнәп каптырырга тырышу; авторның һәм персонажларның гадәттән тыш күп һәм озын сөйләүләре; әсәрне композицион яктан күп сыйдырышлы итеп коруда гәҗизлек һ. б. моментлар» — Ибраһим Нуруллинның борчыган нәрсәләре менә шулар.

Әдәбиятның үсешен тоткарлый торган сәбәпләр турында сөйләгәндә тәнкыйтьчә үткен ирония, сарказм алымнарын кулланарга ярата. Мәна ул яшә драматургның бер пьесасы турында яза. Күренеп тора, пьеса килеп чыкмаган. Әсәрендәге фикер арлылыгын, бушлыкны автор көтелмәгән, ясалма финал белән капламакчы була. Үткен күзле тәнкыйтьчә игътибарыннан, әлбәттә, бу читтә кала алмый. Пьеса турындагы бу мәкаләсен ул мәна ничек тәмамлай: «Укып чыккач, бездә ирексездән бу пьеса әнә шул финалы өчен генә язылмады микән, дигән шик тумыш хәле юк. Юкса, кар салкын булганга, кулны ошета, дигән «хакыйкәт» сыманрак бер фикер әйтү өчен язган дисек, драматургны кимсетү булыр иде». Бу юлларны инде башка беркемнеке белән дә бутау мөмкин түгел — ул Ибраһим Нуруллинча үткен, кайнар һәм рәхимсез.

Билгеле, мондый мәкаләләр өчен авторга гел рәхмәт сүзе генә ишеттермәделәр, аны әдәп сакламауда, кызып китүдә, тупас тонда гаепләделәр. Мин бу мәкаләмдә, сүнгән бәхәсләргә яңадан куертып тормастан, бары тик Максим Горькийның: «Зарарлы нәрсә турында ачусыз яз — начар яз ул», — дигән фикерен генә искә төшерергә теләм. Чыннан да чиле-пешле әсәрләргә карата гомуми сүзләр сөйләү, өзрәк кенә гаепен тапкан та, чиксез күп гафу үтенүләр тәмам туйдырды инде. Нәкъ менә шуңа күрә аз КПСС Узак Комитетының әдәби тәнкыйть турындагы карары совет әдәбиятчыларының игътибарын комплиментарлык дип аталган әнә шундый күренешкә юнәлдерде. Ә без Ибраһим Нуруллин турында нык итеп өйтә алабыз: юк, аңа комплиментарлык хас түгел.

Шулай да «усал телле тәнкыйтьчә» дию генә Ибраһим Нуруллинны тулысынча характерлый алмый. Әдәбияттагы алгыш, зарарлы күренешләргә каршы кискен көрәшкән кебек, ул шундый ук дәрт белән яңа, яшәргә хокуклы үсентеләргә яклап та чыга.

Шундый бер вакыйга искә төште. 50 нче елларның урталарында Әмирхан Еникиның үзенчәлекле әсәрләреннән берсе — «Саз чәчәге» басылып чыкты.

Ибраһим Нуруллин бу әсәргә ул чакны яклап чыккан бик өз кешеләрнең берсе булды. Ул Ә. Еники повестенң төп пафосын бик дөрес тотып алды: «Төп проблема мондый: әгәр житәкче работник, бигрәк та партия работнигы, перспективаны югалтса, халыктан аерылса, үзенең идея-политик сафлыгына кимчелек китерә, котылгысыз рәвештә тормыштан артта кала һәм ахыр чиктә мещанлык сазлыгына төшеп чумал».

Ә «Саз чәчәге»нең чын әһәмиятен билгеләп, тәнкыйтьчә болай дип яза: «Саз чәчәге» повесте проблематик әсәр буларак, тормыштагы хәл ителергә тиешле мәсьәләләргә безнең игътибарны юнәлтергә, уйланырга, фикер йөртәргә мәжбүр итә...»

Тәнкыйтьчәнең үз мәкаләсен «Иллюстрациядән проблемага» дип атавы да игътибарга лаек: моның белән ул Әмирхан Еникиның бу повесте язучының үзе өчен генә түгел, ә бәлки бөтен әдәбиятыбыз өчен иллюстрацияләүдән проблемалылыкка күчүне белгерткән әсәр булды дип өйтергә тели.

Тагын бер мисал. 1961 елда Ибраһим Нуруллин «Уйналмаган скрипка моңы» дигән мәкаләсе белән чыкты. Ул анда Мин Шабайның үзенчәлекле һәм әле аңа кадәр житәрлек бәяләнмәгән ижаты турында чын мәгънасендә яратып, жылы итеп яза. «Усал телле» тәнкыйтьчә монда инде йөрәккә үтә алырлык сүзләр таба. Тәнкыйтьчә Мин Шабай ижатының төп үзенчәлеген дә дөрес билгели: «Аңа деталь сыйдырышлылыгы» һәм эчтәлеккә туры килә торган аһәң хас», — дип яза ул.

Ибраһим Нуруллинның ижәт практикасынан мондый мисалларны күп китерергә мөмкин. Гомумән, аның болай гына язылган бер генә мәкаләсе яки рецензиясе дә юк, һәрберсе нәрсәнендер яклап яки нәрсәгәдер каршы чыгып язылган. Ләкин Ибраһим Нуруллин ижаты өчен ул да әле иң әһәмиятлесе түгелдер. Иң әһәмиятлесе, мөгаен, аның мәкаләләренең теоретик һәм эстетик яктан тыгыз булуларыдыр. Алар авторның дежур рецензент кына түгел, ә әдәбият белгече һәм галим икәнлеген дә бик ачык күрсәтеп торалар.

Ибраһим Нуруллин үзенең мәкаләләрендә әдәбиятның халыкчанлыгын һәм партиялелеген, социалистик реализм принципларын тирән аңлый, классикларның уңай традицияләренә таянып, әсәрләренең югары идея һәм художество дәрәжәсендә булулары өчен көрәшә. Кайбер тәнкыйтьчеләр формализмнан сакланарга чакырганда, төп дошман итеп шуны игълан иткәндә, И. Нуруллин болай дип язып чыга: «Бездә афәт төсенә кергән формализм юк. Бу дошманның баш калкыту ихтималын онытмый-

ча, дарыны коры тоткан хәлдә, без бүген игътибарны социалистик реализмның икенче дошманы — тема ваклыгы, бытовизм, фактография, барысын бергә кушып әйтсәк, натурализмга юнәлтергә тиешбез». Миңа калса, сүзләр безнең язучылар өчен әле бүген дә бик актуаль яңгырый кебек.

Әсәрләргә бәя биргәндә тәнкыйтьче Ибраһим Нуруллин аларның жанры турында бервакытта да онытмый. Мәсәлән, аның Нәкый Исәнбәтнең «Зифа» пьесасы турында язган «Комедияме, драманы?» мәкаләсе бер караганда бер генә әсәргә багышланган кебек. Ләкин тәнкыйтьче монда бер әсәр мисалында татар драматургиясә үсешендәге иң үткен, иң актуаль проблемаларны күрә. Ул үзенәң эстетик платформасын, жанрларны аеру принципларын ачык билгели. Нәкый әнә шул фәнни теоретик нигез аңа пьесаның образлар дөньясына керергә, әсәренң татар драматургиясендәге урынын дәрәс билгеләргә ярдәм итә.

Тәнкыйтьченең мәкаләләрендә бервакытта да коры теория генә һәм фәннилеккә охшаган баш әйләндергеч фразалар табып булмый. Иң тирән һәм җитди фикерләргә дә Ибраһим Нуруллин гади, аңлаешлы итеп әйтеп бирә белә. Мәнә шул чагында инде Ибраһим Нуруллинның озак еллар эшләгән педагог икәнә безнең искә төшә. Аның педагоглык сәләте укучыны эстетик яктан тәрбияләргә тырышуында, әдәби образларның катлаулы дөньясын укучының үзенә аңларга булышуында күрәсәң.

Ниһаять, Ибраһим Нуруллинның тәнкыйть мәкаләләренә хас тагын бер күркәм сыйфаты — алар композицион яктан нык уйланылган, төгәл булалар һәм тагын укучыны фикер логикасы белән генә түгел, ә теленең образлы булуы белән дә мавыктыралар. Ибраһим Нуруллин үзенәң мәкаләләрен я капма-каршы фикерлә икә тәнкыйтьченең сөйләшүе рәвешендә, я ачык хат итеп яза, яисә башка бер оригиналь формасын таба. Бу вакытта инде без каршыбызда тәнкыйтьче генә түгел, ә язучы да һәм драматург та торганын күрәбез.

Билгеле, моннан чыгып, тәнкыйтьче ижатында бер генә кимчелек тә булмаган икән дип уйларга ярамый. Кайчагында аның бер яклырак һәм ышандырып бетерми торган нәтижә ясап куюлары да, теге яки бу язучыга бик үк дәрәс бәя биреп бетермәгән чаклары да булгалады. Алар турында хәзер, тәнкыйтьчегә 50 яшь тулганда, искә дә төшермәскә булыр иде, ләкин 50 яшь бит әле ижәттә соңгы чик тә, ниндидер тукталыш та түгел. Язучы, тәнкыйтьче, галим һәм педагог Ибраһим Нуруллинның ижәт эшчәнлегендә бер этап кына әле бу. Шуңа күрә без әле аның киләчәктә тормыш дәрәсләген яклап, әдәбияттагы кимчелекләргә каршы язылган бик күп ялкынлы мәкаләләрен укуячагыбызга нык ышанабыз.

ШИГЫРЬ ГАРМОНИЯСЕ

Нил Юзиевның бу kitabы¹ татар шигырь поэтикасын өйрәнүгә багышланган. Ул авторның поэтика өлкәсендә күп еллар буена алып барган тикшеренүләренең давамы булып тора. Ләкин хезмәттә мәсьәләнең куелышы да һәм аның тематик юнәлеше дә яңа. Әйттик, моннан алда чыккан «Сәнгатьчә мәтурлык һәм осталык» (Казан, 1969) дигән kitabында автор поэзиянең тышкы бәйләнешләрен, ягъни кино, театр, музыка кебек башка сәнгать төрләре белән элем-тәләрен күрсәткән булса, монда инде игътибарын шигырь структурасындагы эчкә бәйләнешләргә юнәлтә. Аерым алганда, шигырьнең «алтын багана»лары булган ритм, рифманың үзара һәм шигъри фикер белән нинди мөнәсәбәтләргә керүен тикшерү яңа хезмәтнең максатын һәм бөтен эчтәлеген төшкәлтә.

Билгеле, шигырь төзелешен, ритм-рифманың поэтик үзенчәлекләрен тикшергән хезмәтләр безнең әдәбият белемдә моңа кадәр дә бар иде. Х. Госманның, Х. Курбатовның һәм Ә. Исхакның тикшеренүләре бу яктан бигрәк тә аһәмиятле. Әмма бездә татар шигырь төзелешен шигъри фикер, мәгънә-эчтәлек белән турыдан-туры һәм бу кадәр тыгыз бәйләп тикшергән хезмәтләр юк иде әле. Форма белән эчтәлек берлеген анализлау гомуми күзәтүләрдән узмый иде. Шушы яктан чыгып караганда, Н. Юзиев хезмәтенең нинди кыйммәتكә ия булуы һәм әдәбият фәненә нинди яңалык китерүе аеруча тулы күз алдына килә. Ул татар шигырь теория-

сен һәм структураль поэтикасын үстерүдә үзенең бер баскыч булып тора.

«Шигырь гармониясе», үзенең темасы, проблемасы белән яңа булган кебек, тикшеренү алымнары ягыннан да яңа, үзенчәлекле. Шигырь төзелеше хезмәттә баштан алып ахырга кадәр жанлы иңат процессына, шагыйрьләрнең иңат лабораториясенә бәйләп тикшерелә. Бу исә авторга ритм, рифманың иңчәк тууын һәм шигъри фикер белән ни рәвешле ярашуын әсәрләрнең язылу процессына бәйләп эволюцион үсештә күрсәткән мөмкинлек биргән. Иң мөһиме — бу шагыйрь йөрәгендә ярым интуитив рәвештә барган катлаулы иңат процессының аерым катламнарына үтәп керергә һәм аның иң характерлы закончалыкларын үтәп итеп аңлатырга ярдәм иткән.

Шигырь төзелешенең шигъри фикер белән бәйләнеше беренче бүлектә ритм мисалында тикшерелә. Ритм — шигырьнең умыртка сәяге, аның төп көче, энергиясе. Ләкин, авторның дерес аңлатуынча, ритм ул сүзләргә тутырып куя торган әзер калып, алдан үк билгеле форма түгел. Шигъри фикер үзенең кирәкле, отышлы форманы үзе таптыра һәм үзе коюдыра. Бу хәләттән Сибгат Хакимнең бер урында китерелгән сүзләре бик гыйбрәтле. «Минем өчен, — ди ул, — төгәл ритм-интонацияне табу формаль әйбер генә түгел. Гадәттә бит ритм, үлчәмне форма билгесе итеп генә карыйлар, шагыйрь турындагы мәкалә-рецензияләрдә үтәп барышлы берничә сүз әйтү белән генә чикләнеләр. Ә шигырь язучысында минем өчен шул бердәнбер аһәңне табу кайвакытта төп нәрсәгә әверелеп китә».

¹ Нил Юзиев. Шигырь гармониясе. Казан, 1972.

Әйе, шагыйрь, образлар белән бергә, ритм-интонация дә ижат итә. Мәнә шуңа күрә талантлы шагыйрь өчен дә, шулай ук сизгәр күңелле тикшеренүче өчен дә ритм гади кабатлану ғына, бертөрлелек кенә түгел, ә туктаусыз үзгәрәп тора торган катлаулы һәм каршылыклы процесс. Һәм, әйтергә кирәк, фонетикадан тыш, телнең грамматикасына-синтаксисына да, лексик-семантик ягына да, шулай ук музыка һәм матурлык законнарына да нигезләнган процесс. Димәк, Н. Юзиев шигырьнең ритмын кайбер әдәбиятчылар кебек бер төрлө күренешләрнең кабатлануы дип кенә аңлатмый һәм телнең фонетикасына ғына бәйләп калдырмый. Аның өчен шигырь — ритм тудыра торган күп төрлө факторларның җыелмасыннан, үзара керешүеннән төзелгән катлаулы полиритмик күренеш. Шигырьнең ритмик үзенчәлеген дә әнә шул бәйләнешләрнең һәр өсәрдә үзенчәлекле, кабатланмас булып оешуларыннан эсләргә кирәктер, ди тикшеренүче.

Ритм ничек туа һәм шигъри фикер белән ни рәвешлә үрелә соң? Икенче төрлө әйткәндә, шигырьнең әлеге элементлары туганда бер-берсе белән нинди бәйләнештә булалар? Шагыйрьләр үзләре бу сорауга төрлечә җавап бирәләр. Чөнки һәр шагыйрь үзенчә ижат итә, һәм һәр шигырь үзенчә языла. (Аннары акыл күзәтүеннән читтә дә барган ижат процессының үзенчәлекләрен, шигырь элементларының ни рәвешлә оешуын кистереп кенә әйтәп бирүе да кыен.) Мәнә берничә шагыйрьнең шушы турыда авторга биргән җаваплары: «Ритм-интонация миндә фикер-хас белән бергә формалаша» (С. Хәким). «Үлчәм һәм ритм шигырьнең настроениесен табудан туа. Башта тормыштагы поэтик бер фактан күңелдә моң хасил була. Шул моң уй-акыл аркылы уза — моңлы фикер туа. Үлчәм һәм ритм фикер һәм моңнан алда да, соң да табылуы мөмкин. Моңы һәр шагыйрь үзенчә таба» (И. Юзеев). «Шигырь туганчы аның идеясе, темасы туа... Минемчә, фикер төптән килә, ритм исә алдан чаба, фикерне өстери, аңа ярдәм итә, ә командалык итми» (Г. Афзал). Бу фикерләрдә күпмедер дәрәжәдә уртаклык та, шулай ук берберсенә каршы килә торган моментлар да булуын күрү кыен түгел. Моңы, әлбәттә, китапның авторы да күргән һәм шигъри фикернең алдан тууын абсо-

лют канун итеп карарга ярамганлыгын искәрткән. (Чөнки «Болай уйлаганда шигырьдә эчтәлек белән форманы мәктәп дәрәслекләрендәгечә мөстәкыйль, аерым яши торган ике нәрсә итеп кабул итәргә урын кала».)

Әгәр тикшеренүче бер уңайдан ритмны шигъри фикердән, эчтәлектән алда туа алмаганлыгын да искәрткән булса, мәсьәлә, безнеңчә, тагын да тулырак аңлашылыр иде. А. Блокның шигырь язганда башта билгеле бер фикергә туры килә торган көй-яңгыраш эзләве дә, шулай ук В. Маяковскийның «сүзләр туганчы иң әвәл ритмик гүләү ишетүе дә» «ритм беренчел» була ала дип исәпләргә мөмкинлек бирми өле. Чөнки, шагыйрьләр үзләре әйтүенчә, мондый көй-яңгыраш «билгеле бер фикер» аркасында һәм мондый бер гүләү «билгеле бер этәргеч», «социаль заказ» нәтижәсендә туа. (Маяковскийның Сергей Есенин турында шигырь язарга керешкәндә нияте, максаты инде билгеле булганын исегезгә төшерелә.) Димәк, Блок белән Маяковский сүз алып барган көй-яңгыраш һәм ритмик гүләү асылда шигъри фикердән бәйсез рәвештә тумый, ә шигъри уй-ният рухы белән өртелгән булып чыга. Һәм бу табигый да: форма беркайчан да беренче башлап һәм эчтәлексез формалаша алмый.

Әмма, Н. Юзиев бик дөрес искәрткәнчә, әлеге көй-ритмик гүләү башта сүзсез туа, ягъни мәгънәләре ачыкланган конкрет сүзләр белән тутырылмаган була. Мәнә шуңа күрә дә аны чын мәгънәсендә «шигырьнең формасы», «шигырьнең ритмик төзелеше» дип карарга да кирәкмидер. Шигъри уй-нияткә туры килә торган көй-ритмик гүләү үл — шигырь формасының бер элементы ғына. Шигырьнең чын поэтик формасы, ритмик төзелеше исә өсәрнең поэтик эчтәлеген өстендә эшләгәндә, юллар тел материалы, конкрет сүзләр белән тутырылган вакытта ғына барлыкка килә. Икенче төрлө әйткәндә, эчтәлек өстендә эшләү бер үк вакытта форма өстендә дә эшләү дигән сүз. Ижат процессының шушы кире каккысыз закончалыгын аңлатканда, автор С. Хәким ижатын уртага алып, безнеңчә, бик дөрес эшләгән. Чөнки шагыйрьнең үзенең биргән җаваплары да, шулай ук тикшеренүче табып китергән мисаллар да «шигъри фикер яралгысының ритм-интонация белән бергә

тууын (нәкъ менә бергә тууын!) аеруча калку итеп күз алдына бастыралар. Хәттә алдан дәфтергә язып куелган рифмалар да, авторның хаклы рәсләзинчә, чын шагыйрь өчен формаль күренеш кенә түгел. Форма элементы булган рифмаларда бер үк вакытта туачак әсәрнең эчтөлек яралгылары да була. Ягъни рифма — бөтен бер поэтик организмның эчтөлек белән сугарылган бер күзәнәге. Менә ни өчен кайбер шагыйрьләрдә әлеге күзәнәк акрынлап аерым әсәргә үсеп әверелә, ягъни шигырьнең тууы кайчакта рифмалардан башлана. Кыскасы, шигъри уй-ният төрлө шагыйрьдә һәм төрлө очракта төрлечә формалашса да, иңат процессның гомуми закончалыгы бер үк: «шигъри фикернең тулырак һәм ачыграк гәүдәләнүе аның үзенә кирәкле, ышшлы форманы табуы белән, шигъри форманың ачыклығы һәм камиллеге аның эчтөлекле кулланылуы белән бәйлә».

Шигърь төзелешенең, ритмның шигъри фикер белән үзенчәлекле эчке бәйләнешләргә кәргән майданы — үлчәм һәм метр (строфа калыбы). Шигъри эчтөлек төрлө булган кебек, үлчәмнәр дә күп төрлө. Ләкин поэтик фикер белән үлчәм арасындагы бәйләнеш турыдан-туры һәм ачыктан-ачык түгел. Әгәр бу элемент турыдан-туры чагылган булса, поэзиядә никадәр тема бар икән, шул кадәр үк үлчәм очратыр идек. Тик моңа карап ике арадагы бәйләнешләрне кечерәйтсәң, ниндидер абстракт нәрсә итеп калдырырга да мөмкин түгел. Теге яки бу традицион үлчәмнең, билгеле бер поэтик теманы яки фикерне генә гәүдәләндермәсә дә, аерым бер шигъри эчтөлекнең настроениесен, гомуми рухын гәүдәләндерүе бөхәссез. Әйттик, бөек, мәһабәт нәрсәләргә, җитди рухтагы эчтөлекне гадәттә озын үлчәмнәр уңышлы гәүдәләндерә, шаян, җиңел рухтагы эчтөлекне биру өчен исә кыска үлчәмнәр кулай була. Эчтөлек белән үлчәм-метрның үзара мөнәсәбәтене караган бу мәсьәләләр барысы да «Шигърь гармониясе»ндә шактый киң чагылыш тапканнар. Шулай ук вакытта автор бер үк үлчәмнәрнең төрлө шигърьдә төрлө гарнизацияләрдә куллануын, һәрбер вариациянең үзенә башка бер хис-фикерне сурәтләүгә ярашуын да төрлө мисалларга нигезләнеп тикшергән. Эчтөлек белән үлчәм арасында тагын да катлаулырак булган бу бәйләнешләр ритмлаштыруга тартылган тел материя-

сында, конкрет шигърь тукымасында, андагы авазлар һәм сүзләр хәрәкәтендә генә тулырак ачыла, сүз һәм авазлар хәрәкәтендә, ритмик берәмлекләрнең үзара диалектик мөнәсәбәтләрендә генә аши дип, гомуми нәтижә чыгарылган.

Шигърь — билгеле бер чор җимеше. Тарихи чорга, әдәби хәрәкәтнең үсешенә карап, шигъри төрлө үзгәрешләргә дучар була. Эстетик нормаларның һәм поэтик традицияләрнең тарихи эволюциясенә бәйләп рәвештә аның интонациясе, үлчәм-ритмы да аңара, чор талапларына яраклаша. Безнең әдәбият фәнендә шигърь төзелешенең төп төрләре шактый ачыкланган һәм чорларга бәйләп күпмөдәр дәрәҗәдә тикшерелгән иде инде. Ә менә бер шигърь төзелешеннән икенчесенә күчү процессы (сүз соңгы ике гасырдагы күчеш-үзгәрешләр хақында бара), бу процессның нинди юллар һәм каршылыклар аша баруы кул тидерелмәгән өлкә булып ята иде. Н. Юзиев шушы өлкәгә дә үтөп кергән һәм гаҗәп кызыклы күзәтүләр асаган. Без монда, барыннан да элек, авторның азма поэзиядә элекке музыкаль шигъридән, ягъни төрки аруздан силлабик сөйләм шигъриенә күчү эзләрен табып анализлавын күздә тотарбыз. Мондый эзләр М. Гафури шигърьләрендә киң сакланып калган икән. Музыкаль тәкты шигърь структурасыннан сөйләм шигъриенә күчкәндә, ул башта озын үлчәүләргә кыскарткан: 15—15 һәм 16—16 иҗекле шигърь юлларының һәркайсын икешөрткә бүлөп, үлчәм периодын (өлгесен) кечерәйтүгә ирешкән. Моңың белән ул сүзләргә «эрерәк планга» күчүгә һәм шулай юл белән аларның мөгънәви-интонацион мөһтәкыйльлекләрен арттыруга юл алган. Ләкин шагыйрь бүленгән юлларның үзара тигезлегенә игътибар биреп җиткерми әле һәм аларны төплек синтаксик-интонацион төзелешкә белән дә эзлекле яраштырып бармый. Чөнки ул күнәгелгән иске метр-үлчәмнәр йогынтысынан берьюлы гына котыла алмый. Менә характерлы мисаллар:

Тирләнәт ат, өстеп	6
Черки, кигән йолчыга:	8
Ат хужасы көн кызулык- тан һаман да үт йота.	8
	7
(«Ат белән эт», 1914)	
Яңа сиз, кит! Мин яңым тик.	8
Мәңге китми дөньядан.	7
Чөнки яктуртучыга мохтаж	9
Түгел ялкылы жан.	6
(«Ян көндәз», 1916)	

Күренүенчә, әлеге строфаларда сөйләм шигыре белән аруз арасындагы каршылыклар ярылып ята. Бер яктан, шагыйрь бер юлны икегә бүлү һәм зуррак паузалар тудыру исәбенә көйлә өлгенә жимергергә, иске кысадан азат булырга омтыла; икенче яктан, ул әле метрик ачык ижеклар хас булган һәм даими цезуралар белән аерылмаган аруз тактлары тәзсиреннән ычкына алмый. Шуңа күрә шигырь юлларын да кайчакта туп-туры шул берәмлеклар чигенә карап бүлө («Көн кызулык» — II «тан һаман да»), яисә башка урыннан бүлгәндә дә, ритмны шул ук тактларга нигезләргә мәжбүр була («Чөнки яктыр» — I «тучыга мох» — I таң түгел ял» — I «кынлы жан»). Юллар симметри булмаганлыктан һәм телнең синтаксик-интонацион төзелеше исәпкә алынмаганлыктан (мәселән, «мохтаж түгел» дигән синтагма асылда ике юлга бүленә алмый бит), мондый строфалар сөйләм интонациясенә чын мәгънәсәндә жайлаша алмыйлар әле. Ә менә шагыйрьнең 1917 елда ижат ителгән һәркемгә мәгълүм «Кызыл байрак» шигырендә исә иске өлгә белән яңа үлчәм һәм телнең табигый интонациясә арасындагы каршылыктар юк дәрәжәсәндә. Чөнки ул инде — музыкаль тактларга түгел, ә даими цезураларга һәм симметри ритмик буыннарға нигезләнгән саф силлабик шигырь. Аның юллары да, табигый сөйләмгә ярашып, һәркайсы бер мәстәкыйль синтагмадан тора («Кара син алга, II күрәмсең анда» һ. б.). Автор игътибар иткән мондый мисаллар безгә традицион көйләм шигыреннән сөйләм шигыренә күчүнең жиңел һәм капыл гына хәл ителмәвен, ә төрлө кыенлыктар һәм каршылыктар аша барганлыгын күрсәтәләр.

Сөйләм шигыренә күчү бер шагыйрьләрдә даими цезуралы һәм симметри буынлы төзелешкә — силлабик шигырьгә юп алу рәвешендә барса (М. Гафуридан тыш, бу юнәлеш Дәрдемәнджә, Н. Исәнбәткә, Ф. Бурашкка хас иде), икенче шагыйрьләрдә ул «ирекле» (ассиметрик)¹ шигырьнең төрлө үрнәкләрен тудыру рәвешендә гәүдәләнде. (Кайбер шагыйрьләр

исә, мәселән С. Рәмиев, ике юнәлештә дә берьюлы эшләделәр.) Н. Такташ, Х. Туфан һәм башкалар ижатында формалашкан мондый төр шигырьләр шигырь фикер белән үлчәм-ритм арасында бөтенләй яңа мөнәсәбәтләр тууына китерде. Аерым алганда, мәгънә-интонацияне шигырьгә «баш» итеп кую һәм ритмны да шуңа карап оештыру нәтижәсәндә, хисфикер белән шигырь төзелеше арасында бәйләнеш тагын да ныгыды, тууыланды. Бу өлкәдәге уңышсыз тәҗрибәләр исә акрынлап кире кагылды. Н. Юзиев татар поэзиясәндәге «ирекле» (ассиметрик) шигырь үрнәкләрен беренче башлап аерым төрләргә бүлеп аңлаткан һәм аларның әдәбиятны нинди казанышлар белән баеуын, кайберләренә исә аерым югалтуларга китерүен ышандырырлык итеп күрсәтеп биргән.

Ләкин 20 елларда шагыйрьләренң «ирекле ритм» белән мавыгып, вакыт-вакыт шигырь гармонияне югалтуларын «гасырлар дәверендә сыналган шигырь кануннары санга санамау нәтижәсә» дип кенә карау, безнеңчә, берьяккырак. Шулай ук шагыйрьләренң ирекле форманы акрынлап үлчәмлек һәм тотрыклы элементлар белән баеулары, я булмаса ассиметрик үрнәкләрдән соңыннан төзек формага күчүләре дә «тора-бара традицион шигырьгә карата нигилистик карашларыннан арынулары» белән генә бәйләнмәгән булса кирәк. Безнең уебызча, боларның иң зур сәбәбе XX гасыр башында әле, аерым шигырьләренә һәм фольклор әсәрләренә исәпкә алмаганда, силлабик шигырьнең ныклап урнашкан һәм бөтен язма поэзияне иңләгән традициясә булмавында һәм булган кадәресеңәндә аңлы рәвештә кулланырлык дәрәжәдә өйрәнелмәвендә. (Г. Тукай, мәселән, «халыкның үз көе, үз вәзене, үз формасы илә язылганга», «халык жырлары безнең киләчәктә мәйданга киләчәк әдәбиятыбызга, бер шөбһәсәз, нигез булачактыр», дип юкка гына өйтмәгән. Силлабик шигырьнең эчке структурасы да бездә беренче тапкыр цезураларга һәм ритмик буыннарға нигезләнеп Х. Вәли тарафыннан 1929 елда гына аңлатылган.) Менә шуңа күрә дә әлеге шагыйрьләренң санга сукмаган, кире каккан нәрсәсә асылда силлабик шигырь түгел, ә көйлә-музыкаль шигырь төзелешә аруз була. Димәк, алар гамәлдә классик шигырьнең үзләре инкар иткән төренә

¹ «Ирекле» сүзен без бу очракта, төзек шигырь кысасына сыймый тәртән һәртөрлө шигырьләренә белдерү өчен, шартлы, жымелма мәгънәдә кулланабыз. Н. Юзиев ирекле һәм катнаш үлчәмле мондый үрнәкләренә «ассиметрик шигырьләр» дип атай.

кайтып тошмилар, ә һәркайсы үз юлы белән аның моңарчы киң кулланышка кермәгән силлабик төренә барып чыгалар. Без боларны мәсьәләгә сүз уңаенда ачыклык кертү, аны тагын да туулыландыру рәвешендә әйтәбез. Бер үк вакытта без теге яки бу үлчәмнәрнең яки шигырь төзелешенең туу һәм алышыну сәбәпләре, тел факторларыннан һәм чор һавасы, яшәеш шартларыннан тыш, шигырь фикерләү системасының үзгәрүенә дә бәйлә дип исәплибез. Мәсәлән, ирекле шигырьнең хәзерге вакытта активлашып китүен һәм аның яңа үзенчәлекләрен шигырь фикерләү системасыннан башка ныклап аңларга мөмкин түгел. Бу кызыклы закончалыкның хәзерге бер фәнни хезмәттә дә махсус күтөрелгәнә һәм тикшерелгәнә юк әле.

Монда, һичшиксез, «Шигырь гармониясе»нең тагын бер зур яңалыгын аерып күрсәтәргә кирәк. Без хезмәттә шигырь ритмының ачык беленеп тормаган, эчтә, тирәндә яткан яктарының да тикшерелүен күздә тотарбыз. Ритмның хәрәкәт итү мөддәсе, чыннан да, шигырьнең «тышкы формасы» (үлчәм, рифма, авазлар хәрәкәте, жөмлө-синтагма төзелеше һ. б.) белән генә чикләнми. Авторның рус поэтикасы казанышына нигезләнеп хаклы раславынча, шигырьнең әле шундый ук әһәмияткә ия булган эчкә (мәгънәви) ритмы да бар. Ул хис-фикер һәм вакыйгалар агышындагы билгелә бер төрлелек: үсеш һәм тукаллышларның, киеренкелек һәм чишелешләрнең үзара ярашуларына — ритмик чиратлашуларына — нигезләнә. Шагыйрь әсәр өстендә эшләгәндә, тышкы ритм белән беррәттән, менә шушы эчкә (мәгънәви) ритмы да табарга омыла. Шигырьнең мәгънәви һәм ритмик-интонацион куәте ахыр чиктә шушы ике төрле ритмның каршылыклы һәм бердәм гармония төзүләренә карап билгеләнә. Зур художниклар шигырь гармониясен эзләүдә аеруча сизгер булалар һәм аңа ирешү өчен тау-тау «сүзләр рудасы» актәралар. Автор моны С. Хәкимнең шигырь өстендә эшләве мисалында бик уңышлы күрсәтеп биргән. Иң кызыклысы — ул укучыга күренмәгән, шигырьгә керми калган сүзләрнең дә әсәрнең төп гармониясен табуда зур роль уйнавын, аларның да әсәрнең структурасы белән яқын бәйләнештә булуын исбатлаган.

Шигырьгә сөйләм диңгезеннән алына торган сүзләрнең иң нык сайланганы,

«таж кидерелгәнә» — рифма. Шигырь төзелешенең мөһим элементы буларақ, аның строфа композициясен оештыруда һәм ритм-интонацияне төрләндерешүдә әһәмияте гаять зур. Ләкин рифманың иң зур әһәмияте, ритм кебек үк, шигырь фикерне, эчтәлекне мөмкин кадәр тулы һәм үтемле итеп җиткерүгә хезмәт итү. Менә ни өчен рифманың шигырь фикерне ачышудагы ролен тикшерүгә багышланган икенче бүлек беренче бүлекнең логик давамсы булып тора. Рифманы форма күренеше итеп кенә түгел, ә нәкъ менә эчтәлек-мәгънә ягынан чыгып та өйрәнгәнә һәм аны бөтен әсәр тукумасы белән бәйләнгәнә күрә, шигырьнең поэтик структурасы шактый тулы булып күз алдына баса¹.

Гомумән, Н. Юзиев мәсьәләгә гадәтләнгәнчә генә, әйткә, бу гади яки кушма рифма, бусы ярлы яки бай рифма, мончысы фигыль рифма һ. б. дип традицион юл белән генә яқын килмәгән, ә татар поэзиясендә рифманың аңгыраш һәм урыннары ягынан мәгънәгә нисбәттән нинди үзгәрешләр кичерүен тикшереп чыккан. Авторның аваз ярашуында төрле яңа өлгеләр тууын күрсәткән һәм рифманың хәрәкәтчәнлеген яки аерым очракларда аның бөтенләй кулланылмавын анализлаган күзәтүләре шактый кызыклы. Алар поэзия үсешендә аерым закончалыкларны (мәсәлән, традицион жанрлар белән рифмалашу төре арасындагы автомат бәйләнешнең юкка чыгуы, рифманы күп функцияле итеп файдалану, шигырьдә рифманың ассоциатив роле көчәю, ак шигырьнең күбрәк драматик әсәрләрдә кулланылуы һ. б.) ачып салалар. Шуңа үк вакытта теге яки бу шагыйрьнең индивидуаль стиль үзенчәлекләре дә күрсәтеп үтелә (мәсәлән, Х. Туфан заманында «син мине» — «ич инде», «тоткандә» — «бунтарыга» кебек гел сузык авазлар гармониясеннән генә торган рифмаларны активлаштырып җибәргән икән, М. Жәлил,

¹ Билгелә, әгәр автор рифманы (һәм «ритмны») строфика белән да махсус һәм кичирәк бәйләп тикшергән булса, шигырьнең эчкә катламы һәм эчкә элементләре тагын да тулырак булып ачылыр иде. Чөнки рифма строфа белән турыдан-туры керешеп яши һәм иң мөһиме — строфика да, ритм, рифма кебек үк, шигырь төзелешенең «алтын бағанасы» булып тора.

С. Баттал, Ә. Фәйзи исә «тапталып» — «таммады», «кызы» — «кызыл», «ачысын» — «тамчы су» кебек ачык һәм ябык ижеккә тәмамланган рифмаларны киң кулланышка керткәннәр). Авторның хаклы раславынча, шагыйрьләрнең шигъри фикерләү үзенчәлегенә бәйле рәвештә кулланылган мондый сыйфатлар соңыннан акрынлап бөтен поэзия казанышына өверелгәннәр.

Билгеле, икенче бүлектә дә киләчәктә иске аласы, тулыландырасы урыннар һәм бәхәслерәк фикерләр бар (әйтк, «ак шигърьнең традицияләре бездә яңа салынып килә» дип раслау, я булмаса Ш. Мәхмүтовның ак шигърьләре «Хикмәт шигърьләре принцибында, Хикмәткә ияреп» язылган дип исәпләү). Ләкин алар хезмәт-

нең гомуми кыйммәтен киметерлек, аның йөзенә күлгә төшерерлек дәрәжәдә түгелләр. Аннары катлаулы һәм ныклап кул тимәгән мәсьәләләргә күтәргәндә андый моментларның булуы табигый дә. Кыскасы, Н. Юзиев, заман таләбенә җавап бирә торган фәнни хезмәт иҗат итеп, татар шигърь теориясен һәм структураль поэтикасын үстерүгә шактый зур өлеш керткән. Катлаулы мәсьәләләргә багышлануына карамастан, ул жиңел укыла. Теле матур, стиле, аңлату алымы мавыктыргыч. Китап, һичшиксез, шагыйрьләр, әдәбиятчылар һәм поэзия сөючеләр өчен файдалы кулланма булачак.

Марсель БАКИРОВ.

Газиз Иделле

~~~~~

БЕРЕНЧЕ ЗУР СӘЯХӘТ

6. Туган шәһәрәмдә

талинградтан түбән төшеп киткәч тә Идел бүтән төс ала, тирә-як күренешләре үзгәрә, өйтерсең лә без инде ниндидер бүтән елга буйлап барабыз. Кая китте без сокланып карап килгән таулар, мәһәбәт кыялар?

Ике якта да киң дала жәелеп ята. Хәзер инде көнчыгышка табарак борылып ага торган Иделнең яңа тармагы хасил була,— Ахтуба дигән йөртәлә ул. Ташкын вакытында Идел белән Ахтуба икесе бергә кушылып, хәтта ярлары бөтенләй күмелеп кала, суның кырык километрларгача жәелгән урыннары була икән. Без барганда су кайткан, үз ярларына төшкән һәм Ахтуба тугайлыгы дигән аталган бу район хәзер бай яшеллеккә чумып торган иде. Су басмый торган аерым калку урыннарда авыллар, поселоклар күренеп кала. Мондый жирләрдә куе булып үскән куаклыклар, өянке, тополь урманнары да еш очрый. Мондагы уңай табигый шартларда үстерелә торган төрлө жыләк-жимеш, виноград бакчалары, дөгә һәм мамык плантацияләре бу тирә экономикасында шактый урын биләп торалар. Без туктаган һәрбер пристаньда алма, йөзем, чия, карбыз, кавын, помидор һ. б. сәтучылар мыж килә иде.

Менә без Идел тамагына — Әстерханга да килеп җиттек. Монда инде безне атна бие үз кочагында тибрәткән Идел белән сабуллашырга туры килә. Маршрут буенча алдагы юл — Каспий диңгезе аша Махачкалага, Дагстан автономияле республикасына. Әстерхан... Казан кебек үк чал тарихлы шәһәр. Аны XV гасыр азаларында үк төзелә башлаган диләр. Борын-борыннан бик әһәмиятле порт шәһәре. Эчкә Россиядән, Каспий аша, Кавказга, Урта Азиягә үтә торган зур капка. Күп кенә атаклы тарихи исемнәр белән бәйлә шәһәр: С. Разин, Т. Шевченко, Г. Чернышевский, М. Горький, Ф. Шалапин, С. Киров...

Бу шәһәрдә, туктаудан файдаланып, без монда беренче тапкыр халык белән очрашып, беренче чыгышлар ясадык. Әстерхан пролетариат язучылары оешмасы булышлыгы белән Тияк районында әдәби кичә үткәрдек. Әдәбият, сәнгать сөюче эшчеләр, күбесе яшьләр, безне бик жылы каршы алдылар, жылы озатып калдылар.

Монда без бик эссе вакытка туры килдек. Көндәзләрен һаваның кызулыгы күлгәдә кырык градуска җитә торган иде. Жил юк, яфрак та селкәнми. Черки дә бик күп... һәр көн су коендык — шул азрак хәл кертә, көефне күтәрә торган иде. Мин

Дәвам. Бәшкә 3 сәндә.

бала чагымнан ук Әстерхан эсселәренә күнәккән булгач, әллә ни сизмәдем. Әмма кайберләребез бу эсселекне авыр кичерде. Гумир ага Толымбайский, мәселән, бөтенләй авыруга сабышты. Әллә нәрсә булды аңа. Температурасы күтәрелде. Врачларга мәрәжәгать итәргә туры килде. Барыбыз өчен дә күңелсез булды, борчылдык... Алдагы озын авыр юлда хәле тагын начарланудан куркып, ул экскурсияне артык давам иттермәскә, кире Казанга кайтып китәргә мәжбүр булды.

Әстерхан... Тияк... Минем туган шәһәрәм, туган якларым... Шушында, шушы эшчеләр бистәсендә мин дөньяга килгәнмен. Беренче тапи басуларым, беренче хәрәф тануларым... Ишле эшче гаиләсендә авыр тормыш... Революция, гражданныр сугышы. Шәһәрнең фронтка әверелүе. Канлы көрәш һәм жиңу тантаналары... Татарча, русча укый башлау һәм шул ук вакытта бик яшьли эшкә дә керешү... Мәктәп һәм завод пароходлар ремонтлау, такта яру заводлары... Аптека... складтан кул чанасы белән сөйрәп дарулар ташу, шешәләр юу, соңра фармацевт өйрәнчеге булу... Яштәшләрем Мәгъжан Әсперантский, Габдрахман Минскийлар белән шау-гөж килеп яшьләр арасында эшләү, үз инициативабыз белән бер өйнең почмак бүлмәсен алып, ачык китапхана оештыру, шәһәрдә чыга торган татарча газетага хәбәрләр язучу... Ачлык елларны (1921) әти үлөп киткәч, казакъ авылына, шунда эшләүче бер чыбык очы туганнарым янына барып торучу, авыл советында эшләү... Аннан укырга китү...

Әстерхан туфрагында, Тияк урамнарына хәзер кабат аяк басу белән, бу юлы инде шушындагы тарихи экскурсия кешесе булып аяк басуым белән, куанычлы-шатлыклы да, үкенечле-көенечле дә көннәргә бай булган бу бала чак, үсмер чак берьюлы өерелеп искә төште, күңел тулып ташты...

Әстерханда без ике көн булдык. Иптәшләрем шәһәр белән танышып йөрделәр, ә мин күбрәк әнием һәм апа-абыйларым янында булдым. Әле узган елны гына биредә булып киткән булсам да, сагындырган шул. Туганнар да, шәһәр үзе дә... Бигрәк то шушы күңелгә якын Тияк бистәсе, аның кечкенә, тар урамнары, агач йортлары, аларда яшәүче яхшы жанлы эшче кешеләр...

Ә юл безне алга чакыра.

Алда — Каспий диңгезе.

Әстерхан Идел тамагында утыра. Ләкин шуннан ук Каспий башланмый әле. Аңа чаклы йөз километр чамасы юл үтәсе бар. Идел һәм аның иң зур ерганагы Ахтуба. Әстерханга җитәрәк һәм аннан түбән, Каспийга барып коелганга чаклы, бик күп вак тармакларга аерылалар. Аларның күпчелеге тар, сай; тик Иделнең көнбатыш ягындагысы, Бахтимер дип атала торган тармагы гына җитәрлек тирән һәм киң. Без дә хәзер, икенче бер пароходка утырып, Каспийга шул тармак аша төшөп барабыз.

Юлыбызның Идел тамагы булган бу өзеге дә бик үзенчәлекле. Табигатьнең гажәеп бер почмагы бу. Мондагы зур мәйданда нинди генә үсемлекләр, нинди генә җәңлек һәм кош-кортлар, нинди генә балыклар юк! Монда, революциянең беренче елларында ук, Ленин декреты белән, махсус заповедник оештырылган. Андагы сирәк очрый торган үсемлекләр, җәнлекләр нык саклана, үрчетелә...

...Ә пароход һаман алга бара. Бу сокландыргыч урыннар да артта калды, диңгез суларына килеп кердек.

7. Максим Горький белән Шәриф Камал

Каспий!

Авыл урамы буйлап килә-килә, басу капкасы аша киң яланга чыккан шикелле булды бу диңгезгә килеп керү...

Диңгез суының төсө үк башка икән һәм төрле урында төрле-төрле: яр буйларында — яшькелт, тирән урыннарда — яшькелт-зәңгәр, ә сай урыннарда — саргылт.

Без бара торган урыннар әллә ни тирән түгел әле, шуңа күрә безне Әстерханда утырган кечерәк пароход алып бара. Шулай, Каспийның уң як ярлары буйлап, аның дулкыннары өстендә берничә сәгать чайкалып баргач кына, «12 фут рейды» дигән урынга барып җиткәч кенә, чын диңгез корабына күчеп утырачакбыз. Ә шуңа кадәр

юлыбызның бу кечкенә өзөгөнөң безнең хәтердә аеруча сөңеп калган тагын бер үзенчәлекле ягы турында айтмичә үтөп булмый.

Мәгълүм булганча, Идел тамагы һәм Каспий диңгезе төрле балыкларга бик бай: сельдь, судак, чабак, осетр, сазан, белуга, кефаль һ. б. Зур байлык алар. Мондагы жирле халыкның бер өлеше балыкчылык белән шөгыльләнә. Каспийга житәрәк тә, аңа килеп кәргәч тә без яр буйларында балык промыселларын еш кына очрәтә килдек. Ә алар исә икә исем белән бергә бәйлә рәвештә безнең хәтердә урнашып калдылар.

Берсе аның — Максим Горький.

Ул да бит яшә чагында (Казан янындагы Краснови́доводан китәргә мәжбүр булган) нәкъ менә без үткән юл буйлап шушы тирәләргә килеп чыккан һәм Каспий ярларындагы балык промыселларында эшләп йөргән, «Кабанкүлбай» дигән промыселда ялланып эшләдем, дип яза ул үзе «Минем университетларым» исемле автобиографик әсәрендә. Моннан, ерактан гына, пароходтан торып кына аны күрүп-белеп булмый, өлбәттә. Әмма безнең өчен бүген шунысы ачык билгелә: ул заманнарда монда комсыз, шөфкатьсез промысел хужаларына ялланып эшләү бик-бик газаплы булган. Моны без Горький биографиясеннән һәм аерым хикәяләреннән укып беләбез. Әйе, тагын шунысы да бар икән, моны укып кына беләбез шул. Ә менә безнең Шәриф ага Камал!

Шәриф аганы Горький белән янәшә куюым белән бу очракта ялгышмыйм кебек.

Бу тирәләргә килеп житкәч, Шәриф аганың ничектер үзгәрәбрәк китүен, күз карашларының үткенләнүен, әле сабырсызланып, әле уйланып, моңсуланып калуын күрдөк без. Моңың никләткән икәнә дә сер түгел иде. Ул үзе дә бит революциягә чаклы булган катлаулы тормыш юлында, Максим Горький кебек, шушы Каспий ярларындагы балык промыселларында эшләп йөргән!.. Шунда ук аның «Акчарлаклар» повесте искә төшә. Анда ул үзе күргән, үзе кичергәннәрне яза... Хәзер дә, мөгаен, ул үзенәң шундагы элекке тормыш сәхифәсен аңтарып, повестенің шул тормыштан алып язылган геройларын күз алдына китереп дулкынлана торгандыр... «Сасыган балык тирәсендә эт шикелле картайган» Шәрәфи ага, аның кызы Газизә — «үзән хөрмәт иттерә торган хасиятле, сөйкемле, күңелгә ятышлы бер гөл чәчөгә»; таза, акыллы егет Гариф, аннары тагын — Сафа, Николай, Муса, Мәһди, Андрей, Хәйрулла... руслар, татарлар, казакълар, дагстанлылар...

«Акчарлаклар» — бу исем повестенің эчтәлеген тулы ачып бирә. Бу тирәләрдә балык сезоны башландымы — акчарлаклар көтүе дә ешәя, бәхет эзләп йөрүче кешеләр дә ябырыла...

Тукта, Шәриф аганың һавадагы акчарлаклары да безгә күп нәрсә сөйләләр түгелме соң?... «Очы-кырые күренми жәелеп яткан матур диңгез өстендә әллә нихәтле акчарлаклар, өермәгә эләнкән яфраклар төслә, буталып очыналар һәм акылдан шашкан кешечә эчләре катып кәлгән, яисә үчөгеп ярсыган шикелле гыйгылдап, йөрәкләрне кытыкландыралар. Әллә алар шушы сәләмә кешеләрнең дә, аларның үзләре кебек үк, оча алмауларынан һәм, тамаклары өчен борыннары белән жиргә абынып тырмалауларынан кәләләр, әллә болар балыкны бетерәләр, дип көнләшә һәм үчөгеп елыйлар.

...Хәлдән тайдыргыч хәтсез авыр хезмәттән соң, жиргә сөңгән, махорка төтенә белән тулган шакшы баракка кереп егылалар, 150 ләп кеше. ире, хатыны-кызы бергә... «...нар буена жөйгән салам урыннар, озын такта өстәл буенда чәчеләп яткан чүп һәм икмәк валчыклары... диңгезгә караган бер генә тәрәзә... йөрәккә боз булып утыралар. Урта бер жирдә генә саргылт-кызыл якты биреп торган асылмалы лампа кисәгә болытлы һавада төнлә белән диңгез уртасында уйчан булып күренгән маяк утына охшый... Сәкегә сузылган кешеләр дә төтен дулкыннары астында диңгез махлуклары төслә күрәнә иделәр».

Без диңгезнең мәһабәт матурлыгы белән сокланып барганда, Шәриф ага үз башыннан кичергән әнә шушындый фәжигәле күренешләренә яңадан күз алдына китереп уйлана-көрсенә торгандыр. Шуңа күрә дә бу сәгатьләрдә ул бик житди дә, кырыс та булып күренгәндер.

Хәер, минем болай уйлавым да дәрәслеккә бик үк туры килми, ахрысы. Аның иреннәрнең үзәлдіна өкрөн кыймылдавын, йөзөндә елмаю билгеләре чагылганын да

күрөп алам мин. Бу — аныц үткөн белән хөзөргене чагыштыруыннан булса кирәк. Ихтимал, алай гына да түгелдер, ул авыр заманнарда да, ул шартларда да кешеләрнең чын кешеләген дә күрә белгән бит Шәриф ага. Гәрифның акыллылыгы, саф күңеллеге, Шәрафи картның олы жанлылыгы, кешеләрнең нәкъ Горькийдагыча авыр хезмәттән дә үзләренә ямь табулары, Андрияшаларның, Гәрифларның котырған диңгез давылы эчендә кечкенә көймәдә килеш калып жан-фәрман көрәшүләре, үлем куркынычы белән янаган стихияне жиңеп чыгулары... Һәм, ниһаять, Газизә белән Гәрифның эчкерсез саф мәхәббәтләре — болар барысы да аны ниһә шатландырмасын икән? Чын художник буларак, катлаулы тормышның төрле якларын әнә шулай күрә һәм күрсәтә белгән ул безнең олы агабыз. «Акчарлаклар»ның бу ягы да аның тормышка, кешеләргә һәр даим Горькийча тирән һәм киң карашын раслый һәм хәзер дә ул үзе турында, үзенең үткәне, үзенең ул геройлары турында гына түгел, остазы Горький турында да уйлана торгандыр...

...Ул Горький әсәрләре белән таныша, аларны йотлыгып укый, аңардан өйрәнә, аны үз тормышына, үз рухына иң якын язучы итеп, чын остазы итеп таный. Шәриф аганың «Акчарлаклар», «Козгыннар оясында», «Сукбай», «Хәкки әфәнде өйләнә», «Бәхет эзләгәндә», «Матур туганда», «Чит илдә», «Ут», «Таң атканда» кебек хикәя һәм повестьларында, пьеса һәм романнарында тормышны, кешеләрне Горькийча аңлау һәм тасвирлау бик нык сизелә.

Бер карасаң, бу ике язучының биографияләрендә дә кайбер уртаклыклар бар кебек. Дөньяны бик күп гизгән, күпне күргән, күпне кичергән язучылар алар. Шәриф ага авылда мулла семьясында туа, дини мәдрәсәдә укый, әтисе аны да үзе кебек мулла итәргә ниятли. Ә нәрсә килеп чыга? — Олы талантлы совет язучысы, зур стажлы коммунист (ул 1919 елдан партия члены). Бу ике арадагы үтелгән юл — үзе бер өкият сыман: авыл, Оренбург, Петербург, Донбасс, Каспий, Рига, Одесса, Стамбул, Каһирә, Казан... укучы, кара эшче, балыкчы, шахтер, укытучы, газета эшчесе... һәм, ниһаять, менә ул, — безнең мәшһүр әдипбез, бай һәм катлаулы тормышның төрле чорларын, төрле якларын югары художестволы итеп чагылдырган күп санлы хикәяләр, повестьлар, романнар, пьесалар авторы!

Дересен әйтим, Казанда очраштыргалаганда да, хәтта менә хөзөр шушы зур сәфәрдә гел бергә булганда да, аның белән якыннан аралашырга база алмадым мин. Ул кем дә, мин кем! Ара бик ерак!

Аңа гел сокланып карыйм мин.

Ул һәр вакыт пөхтә киенеп йөрер, галстуктан булыр. Сакал-мыскә гел кырылган. Сөйкемле ак чырай. Кешеләргә гаять игътибарлы, әмма бик аз сүзле ул. Сак, акрын хәрәкәтле. Адымнарын да алдан чамалап атлый сыман күренә миңа. Аны музыкаль кеше дип тә өйтәләр, скрипкада уйнай, диләр. Әмма миңа аның бу һөнәрен бер дә күрергә, ишетергә туры килмәде. Ә жырыны, музыканы бик бирелеп тыңлавын күргәләгәнем бар. Ул менә хөзөр диңгез сулышын да аеруча диңгез белән тыңлый, аның телен аңлай кебек. Ә бәлки «Акчарлаклар»дагы дагстанлы Мәһдинең думбра чиртүе, балыкчыларның ду китереп жырылаулары, Хәйрулла, Муса һәм башкаларның «Баламишкин» көснә алмаш-тилмаш такмак өйүләре, Николай белән Андрейның «Последний нынешний денечек»ны сузулары, Сафаның «Газизә жаным, сылуым иркәм, исенә төшөр өле...» дип мутлануы аның колагында яңгырап-яңгырап торалардыр...

8. Каспий дулкыннарында

Кич. Караңгы төшә башлый. Каспийның бу сай урыннарын да артта калдырып, без һаман диңгезгә эчкерәк көрә барабыз. Ярлар да күренми хөзөр. Әнә алда утлар жемелди — бер төркөм пароходлар, көймәләр, нефть баржалары икән... Алар су уртасында якорь ташлап, бер урында хәрәкәтсез торалар. «12 фут рейды» шул инде, диделәр безгә матрослар. Шунда без чын диңгез корабына күчеп утырдык. «Полуян» исемле бу кораб Баку белән ике арада йөри икән. Без шуның ярты юлында Махачкалада төшөп калачакбыз.

«Полуянга» утыргач, ярлары да бөтөнлөй күздөн югалтып, диңгез эченә үк кереп киткәч кенә без үзөбөзгә диңгезчеләрчә хис итә башладык. һәр нәрсәгә игътибар белән карыйбыз, жентекләп күзәтәбез. Суының да Идел суына бер дә охшамаганын айткан идем инде. Тагын менә нәрсә: гадәттә пароходлар баржалар, кешеләр йөртә, төрлө йөкләр ташый. Моңа без күнেকкәнбиз инде — Идел кебек зур су буенда яши-без бит. Ә Каспий ул — Идел түгел инде, ярлары да күрәнми торган очсыз-кырыйсыз су һәм мондагы кораблар, баржалар тагын бер өстәмә йөк тә ташыйлар, анысы — су! Беренче карашта бик сәер тоела бу: суда йөзеп барган пароход үзгәндә су да ташый! Ләкин бу бик кыска секундка гына сәер бер хал булып тоела. Чөнки Каспий суы тозлы ул, эчәргә дә яраксыз, башка кирәк-яракларга да кулланып булмый аны. Шул сәбәплә диңгез кораблары, кирәкле күләмдә төчә су алмыйча, юлга да чык-мыйлар.

Тозлы, авыр су булгач, анда коену-йөзүе дә рәхәт, жиңел икән. һәм файдалы да. Зур сәяхәтсүзлүккә монда без үзөбөзгә дә татыдык. Тик менә хәзер, салон-ашханәдә эчеп утырган чәйнәк суы, мөгаен, үзөбөзгә Идел суыдыр дип уйлап, аны сагынып та алдым мин үзем.

Каюталарына кешеләр утырткан, трюмдагы зур бакларына төчә су тутырган без-нең «Полуянг», дулкыннар ярып, һаман алга бара. Ә кая карама — су: алда, артта, уңда, сулда. Зур икән ул Каспий. Картадан үк күренеп тора: киң дә, озын да икән үзе. Уртача киңлегә өч йөз километр, диләр. Тирәнлегә дә безнең Идел белән чагыштырырлык түгел, жиде йөз-тугыз йөз метр булган урыннары бар аның (иң сай дигән урыннары да — егерме биш метр!). Ә озынлыгы! Көнъякка таба меридиан буй-лап ул бер мең ике йөз километрга сузылган!

Каспий үзгәч бик бай диңгез флоты ярдәмендә Кавказ һәм Кавказ арты рес-публикаларын Урта Азия республикалары белән тоташтыра, ө Идел аша — Ватаны-бызның үзәк районнары белән дә якынайта. Иран портлары аша экспорт-импорт сәү-дәсә алып барыла. Шул сәбәплә диңгездә хәрәкәт көчлө: гел йөрөп торган кораблар, баржалар нефть, мамык, агач, балык, ашлык, тоз һ. б. ташыйлар. Шунда да өйтергә кирәк: Каспий диңгезенә бөтөн тирә-ягында — нефтькә бик бай районнар: Грозный өлкәсә, Дагстан, Әзербайжан, көнбатыш Төркмөнстан, көнбатыш Казакыстан һ. б. Алар дөньяда беренче урыннарының берсен алып торалар. Хәтта су астында да нефть чыга-наклары күп: хәзер инде диңгез эченә кереп тә бораулылар һәм нефть чыгаралар. Мондый барлык байлыкны да ташу юлы — Каспий диңгезе үзе.

...Дулкыннар һаман зурая-биегәя барып, үз көчләрен ярыйсы гына сиздереләр. Мәһабәт корабыбызны да санга сукмыйча, уйнаталар-биеталәр гәнә бит!

Диңгездә беренче тапкыр булган иптәшләр ничектер күз алдында үзгөрөп ките-ләр, агарынып, тынып калдылар. Сәйдәшнәң гел көлөч йөзә уйчан бер төс алды. Такташ тә, Кутуй да сүлпөкләнеп калдылар. Шәриф абый аларга карый да елмая гына, ул үзә кечә яшеннән үк диңгез белән таныш бит, мондый гына чайкалуга аның бер дә исе китми, «әле бу баласы гына, менә дигән зур дулкыннар алдарак булып алар», ди төслә ул.

Һәм, чыннан да, алар озак көттермәделәр. Акбашлы биек дулкыннар, бере-берен-нән уздырып, гайрәтлө дулап килеп, корабны төрлө яктан кыйнылар, аны өлө уңга, өлө сулга янтайталар, кешеләрне аяктан егалар. Кораб диңгезнәң бу котырынуына бирешергә теләмә, үз көчәнә һәм сәләтәнә ышаныч белән көрәшә. Каршы килгән биек дулкыннарны уртага яра, алар өстәнә сикереп менә, очып китәрдай булып, борыны белән югары күтөрелә; тик шунда үк, үпкынгә төшөп киткәндәй, яңадан чүгә, бу юлы инде аның борыны бөтөнлөй суга чума диярлек, ө арты һавага күтөрелә. Шул чакта аның судан өскә калыккан винтының һавада чыгылдап улавын ишетү — болай да алкыган-сыкранган йөрәккә-күңелгә шундый шом сала ки, бу дөһшәтлө көрәшнәң очы-кырые бер дә булмастай тоела, бер мөлгә бөтөн жан-тән газал дулкыны астында күмелеп кала.

Шундый авыр минутларның берсендә каютага Шәкир Шамильский атылып килеп керде. Егылмас өчен тотыныр нәрсә эзләгәндәй, югары күтөргән кулларын болгап, трагик бер тавыш белән, «сын-ды!» дип кычкырды да ул, чак кына егылып китмиңчә, койкага тотынып калды.

Бу вакытта барыбыз да шулай каюталарга кереп поскан идек инде. Ә ул нишләп

йөргөндөр... Соңыннан әйттеләр: бу пароходның чайкалмый торган берер ноктасы булырга тиештер бит дип уйлап, Исмағыйль Рәми белән бергә, шундый урынны эзләп йөргәннәр. Әмма андый хикмәтле нокта табылмагач, аска йөгереп төшкәннәр һәм нәкъ шул секундта яннан китереп бәргән зур дулкыннардан корабыбыз нык тетрәп-калтырап киткән, Шамильскийның «сын-ды!» дип кычкыруы «пароходыбыз сынды» дип куркып кычкыруы булган икән. Әле хәлләрә булганнар моңа көлеп кенә җавап биргәч, ул:

— Ә, ә, сынмадымыни? — дип тирә-ягына каранды да, бик зәгыйфь тавыш белән: — Как бирегез... башым әйләнә, эчем чайкала... әлвә кагы бирегез! — дип алына башлады. Беребездә дә андый «дару» юк иде, әлбәттә. Шуннан соң ул, Галимҗан Нигъмәтине эзләп, бүтән каюталарга китте — җитәкче кеше, аңарда булырга тиеш...

...Бу аның чын кичерешләре идеме, әллә, форсаттан файдаланып, артистлык һөнәрен бер күрсәтеп алу булдымы — аңлый алмый калдым. Хәер, кайсысы булса да — бик ышандырырлык иде шул: котырынган диңгез дә корабын, ай-яй, нык чайката иде һәм Шамильскийның зур талантлы артист икәнлегә дә барыбыз өчен дә бик ачык билгеле иде. Аны сәхнәдә төрле амплуадагы җаваплы рольләрдә күрәп күнәккән һәм талантына сокланган кешеләр идек без.

Шамильскийның сәхнә тормышы 1912 елдан ук Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжская җитәкчелегендәгә «Нур» труппасыннан башлана. Шуннан китә үсеш баскычлары! Октябрь революциясе, гражданнар сугышы елларында ул фронтларда театр бригадаларында эшли, үзенең артистлык таланты белән сугышчыларыбызны рухландыра.

1922 елда ул инде Казан сәхнәләрендә уйный башлый. Нинди генә авыр һәм катлаулы рольләргә башкармады ул монда! Шәриф ага Камалның «Ут» драмасындагы Рәүфне, «Томан артында»гы парторг Кузнецовны әле дә хәтерлибездер. Ә Лавреневның «Разлом»ындагы Годунны! Корнейчукның «Эскадрильянең һалакәте»ндәгә Гайдаһның Шекспирның Отеллосын, «Король Лир»ындагы Кентны... Шамильский башкарган мондый рольләргә санап китсәң — күп инде алар. Һәрбер рольдә аның таланты үзенең яңа яклары, яңа бизәкләргә белән ялтырый... Аның режиссерлык осталыгы да бар бит әле. Нәкый Исәнбәтнең «Мәрҗәм», Салих Бәтәлның «Язулы яулык» пьесаларын Академия театры сәхнәсендә Шамильскийның әйбәт эшләнгән постановкасында күрдек.

Шакир Шамильский турында сүз кузгаткач, минем үзем өчен аның исеме белән бәйләнгән бик та якын һәм кадерле булган бер иҗади очрашу турында сөйләмичә булдыра алмыйм.

Татар дәүләт академия театрында 1936—37 ел сезоннда, Риза Ишморат постановкасында, минем «Дәүләт Бәдриев» исемле драмам куелган иде. Андагы төп образ булган большевик Дәүләт Бәдриев ролен гаять оста башкаруы белән Шакир Шамильский үзенең зур талант иясе икәнән тагын бер тапкыр раслады. Ә спектакльдә бу рольне үтәү бер дә җиңел түгел иде, чөнки аңа каршы куелган бик көчле, мәкерле дошман — Сәфәрғали образы бар иде. Аны да атаклы артист Хәлил Әбҗәлилов башкаруын да искә алсак, сәхнәдә бу ике титанның көрәше, тамашачыга кайсысының күбрәк тәэсир ясавы спектакльнең язмышын хәл итәргә тиеш иде. Шунлыктан мин премьерда бу ике көчнең бәрелешен тын да алмыйча күзәтеп утырдым... Драманың идея-художество эчтәлеген, эмоциональ көчен нигездә автор тексти тәшкил итә, әлбәттә. Әмма шуны да истән чыгарырга ярамый, спектакльдә рольләргә дәрәс, уңышлы бүленүе, төп рольләргә башкаручы артистларның осталык дәрәжәләре дә бу мәсьәләне, бер дә көтмәстән, теге я бу якка хәл итеп куйгалау очраклары театр сәнгате практикасында булгалавы мәгълүм.

Минем әсәргә сәхнәгә куйганда шунысы куанычлы булды: Шакир Шамильский автор текстиның бөтен асыл мәгънәсен дәрәс аңлап, авыр һәм чәтерекле ситуацияләргә очраган чын большевик образын, зирәк акыллы, көчле җитәкче образын, спектакльнең башыннан ахырына кадәр, сокланырлык итеп башкарып чыкты, спектакльнең уңышын тәэмин итүгә күп көч куйды, тамашачыларның симпатиясен, мәхәббәтөн тулысынча яулап алды.

Мин бу зур сәнгате остасын гел шулай тирән ихтирам белән искә алам һәм, менә хәзер уңае килгәндә, чигенү ясап булса да, шушы юлларны язып үтүне бурычым дип саныйм.

...Кави Нәжми каяталарда күренмәде. Шундый сәгатьләрдә кайда булды икән ул? Моңы соңыннан, өлгә сәфәрәбездән кайткач кына белдек: «Аска төшөп барган чагында,— дип язды ул газетада,— сары мыеклы бер матрос акыл өйрәттә: каятага кереп ятуның файдасы юк. Иң өскә палубага мен дә мөмкин кадәр еракка кзәп бар. Шулай итсәң, нинди дулкында да башың өйләнмәс...»

Ул, матросның сүзен тыңлаган да, яңадан өскә күтөрелгән һәм диңгезнең шундый котырған чагында да палубада булган икән. Кораб командасыннан өлкәнрәк берсе белән дә сөйләшкән икән ул.

— Жалко, черт возьми,— дигән тегесе,— Каспийның тын чагына туры килдегез, чынлап чайкалуның төмөн белми каласыз. Хәзер өле Каспий эче пошканнан ғына шәдрәләнә. Дулкынның яхшы сортлары октябрьда ғына башлана...

Дөрестер бу сүзләр. Китаплардан укыганым бар: мондагы җилләр, штормнар бүтән диңгезләргә караганда да көчләрәк була икән (Европа һәм Азиянең көньягын дагылары белән чагыштырганда). Елның 300 көне штормлы була анда, дип тә язалар. Шундый ул Каспийның холкы.

Нигә болай котырына ул? Океан түгел ләбаса, чагыштырмача әллә ни зур диңгез дә түгел бит үзе. Җитмәсә, аны күл дип тә йөртәләр, чөнки ул океаннарға барып тоташмаган, бөтен тирә-ягы коры жир... Энциклопедиядә «Европа белән Азия чигендәге иң зур күл» диелгән. Мәңе бит ничек, үзе — диңгез, үзе — күл... Тукта, хикмәт шунда түгелме икән, дип тә уйлап куясың. Жир шары тарихын өйрәнгүче галимнәр яза: бик борын заманнарда, моннан күп миллион-миллиард елләр элек ул океаннар белән дә тоташкан чын мәгънәсендәге зур диңгез булган икән. Хәзергә барлык Каспий буге үзәнлегә — шул диңгез төбә булган: бөтен Әстерхан өлкәсе, Сталинградка чаклы диярлек жирләр, шулай ук Казакыстан далаларының бер өлеше... Шундый галәмәт зур диңгез безнең көннәрдә өнә ничек корып, җиерылып, кечерәеп калган. Диңгез тигезлегеннән 30 метр чамасы түбән тора икән ул хәзер. Гарылек бит бу! Шуны онытмыйдыр, шул язмышына үпкәләп котырынадыр ул, мөгаен... Үзенең холкы һәм күп көнә башка хасиятләре белән «диңгез мин!» дип кычкырып тора ул. Моңа тулысынча ышандырды безне. Гарык булганча чайкалдык. Шулай без дә диңгезне күрдөк, диңгездә булдық, аның нәрсә икәнлеген белдек, дип әйтә алабыз инде хәзер.

...Таң атты. Җил тукталды. Дөнъя яктыра башлады, кызарып кояш чыкты. Төне буге котырылган диңгез дә, арып-талып калган сыман, тынган иде инде. Һәм без уңайданча августта көндөз Дагстанның башкаласы Махачкалага да килеп җиттек.

9. Дагстан белән танышу

Дагстан... Нинди ил икән бу? Моңа кадәр аяк басмаган җирләр, таныш булмаган кешеләр...

Үзенең кайбер яклары белән уникаль җир ул. Бөтен Советлар Союзында аңа охшашлы бер генә республика да юк...

Татарстан, Башкортстан, Үзбәкстан, Казакыстан, Дагстан... Аңлашылат: татар, башкорт, үзбәк, казакъ, даг... Тукта, болай барып чыкмый икән өле. Аңлашылмый. Дагстанда даг дигән халык, милләт юк. Ә кемнәр яши соң анда?

Аның беренче үзенчәлегә дә нәкъ менә шунда. Дагстанда элек-электән утызлап милләт яши диләр. Аварлар, лезгиннар, даргиннар, лаклар, комыклар, табасараннар, татлар... Совет республикасы бит — һәм алар барысы да хәзер тигез хокуклылар. һәркайсының үз теле, үз культурасы, үз әдәбияты-сәнгате бар. Дагстанның халык шагыйре, мәшһүр ашуг Сөләймен Стальский — лезгин, Дагстанның халык шагыйре Гамзат Цадаса — авар, шагыйрьләр Уланай Урахинский һәм Рабадан Нуров — даргиннар, Казияу-Али, Абдулла Магомедов — комыклар, Ибраһим-Халил, Корбан Алиев — лак язучылары... Бу исемнәрне шулай тагын күп сузарга, андагы һәр милләтнең азу-

чыларын, ашугларын, артистларын, музыкантларын, архитекторларын, галимнәрен һ. б. күлләп санап китәргә мөмкин¹.

Тигез хокуклы, күп милләтле бу республика тик бер милләт исеме белән генә йөри алмый, әлбәттә. Шунның өчен дә ул аварстан да, комыкстан да һ. б. түгел — ә Дагстан. Ә «даг» сүзе — анда яшәүче халыкларның күпчелеге телендә тау дигән сүз. Дагстан — «Таулар иле» ул.

Монысы — республиканың тагын да бер үзенчәлегә. Мәһабәт Кавказ тауларының төньяк-көнчыгыш өлеше Каспийга килеп терәлгән өлешендә урнашкан ул. Башкаласы Махачкала үзе Каспийның яссы ярында булса да, шуннан биш-ун километрдан ук таулар башланып китә һәм аларның биелегә урыны-урыны белән дүрт мең метрдан да артык исәпләнә икән. Мөңгелек кәр, боз белән капланганнары да бар. Сулак, Самур, Рубас, Уллугай елгалары шул бозлавыклардан башланып агып киләләр. Терек елгасының да бер өлеше Дагстан жирендә. Авыл халкы күбрәк шул таулар арасында, елгалар, күлләр тирәсендәрәк яши, терлекчелек, игенчелек белән шөгыльләнә, ә Каспий ярларында урнашканнарның төп кәсепләреннән берсе — балыкчылык...

Дагстанда жир асты байлыклары да күп: нефть, газ, тимер рудасы, ташкүмер, известняк, гипс, селитра һ. б. Шулар нигезендә промышленность та үсә башлый.

Ә Махачкала үзе — Каспийның көнбатыш ярындагы иң зур порт. Ростов — Баку тимер юлы да шуннан үтә. Монда эш кайнап тора: төрле йөкләрне (нефть, ашлык, балык, агач, шикәр, мамык һ. б.) төрле юнәлештә — тимер юлдан диңгез корабларына, алардан тимер юлга өзлексез ташып торалар...

...Алты тәүлек Идел кокагында йөзеп, тәүлектән артык Каспий дулкыннарында чайкалып килгәннән соң, менә, ниһаять, коры жиргә, әнә шундый үзенчәлекле Дагстан жиренә аяк бастык.

Узган төн юньләп йокланылмаган да иде, хәзер менә ярга килеп төшкәч, ничектер баш әйләнеп киткәндәй булды. Аяклар тигез атламыйлар, каршыдагы биналар селкенеп торалар кебек, күз күрмә ераклыгындагы соры, яшел, ак таулар чайкала-биеләр сыман...

Тик мондый хәләтем озакка бармады. Кунакчыл хужаларыбыз ирегенә бирелеп, кыска гына вакыт эчендә (монда булуыбыз ике тәүлеккә дә тулмады) Дагстан нәшриятында булып, аның эшләре белән таныштык. Бездөгегә охшамаганча, катлаулы, кызыклы эш алып барыла анда. Нәшрият кешеләре аңлаталар, басып чыгарган китاپларны күрсәтәләр: фольклор әдәбияты, классиклар, бүгенге язучылар... Һәркайсының есәсләре үз телләрендә басыла. Элек аларда гарәп әлифбасы кулланылган, ә байтак халыкларның бернинди язма әлифбасы булмаган, авыз ижаты гына яшәп килгән. Узган елны (1928 елда) Дагстанда яшәүче төп жиде милләт өчен (аварлар, даргиннар, лезгиннар, комыклар, лаклар, табасараннар һәм татлар өчен) латин әлифбасы эшләнеп гәмәлгә кертелгән һәм китап басу эше тагын да кызурак темплар алган. (Дагстанда яшәүче бүтән жирле халыклар үзләренең телләре, гореф-гадәт, психологияләре белән шушы төп халыкларның монысына я тегесенә якин торалар һәм шул телдә үзара аңлаша алалар, язма әдәбиятны аңлыйлар икән.)

Бүген инде сүз уңаенда шуны да өстәп әйтеп үтик: 1938 елда Дагстан халыкларының культура үсешендә тагын зур бер адым ясала: рус әлифбасы кабул ителә һәм бу вакытга анда яшәүче халыкларның бер-берсенә һәм бөек рус халкына, аның гәжәеп бай культурасына ачынаюына күп ярдәм итә. Максим Горький да бу мәсьәләгә бик зур әһәмият бирде. «Алар, — дип язды ул, — үз ана телләрендә грамоталылыкның әһәмиятен тиешенчә аңлау һәм аңа тиешенчә бая бирү белән бергә, шул ук вакытта котылгысыз рәвештә рус теленәң әһәмиятлелегенә дә бая бирәчәкләр, ә бу исә шулай ук котылгысыз рәвештә аларны гомуми булган һәм һаман кичә барган рус культурасының олы юлына алып чыгачак».

Коммунистлар партиясе җитәкчелегендә ленинчыл милли политиканың уңышлы төстә гәмәлгә ашырылуы нәтижәсе булып, бүгенге Дагстанның, аның халыкларының

¹ Без аларның барысы белән дә очраша алмадык, әлбәттә. Шулай да кыска-кыска очрашуларда үзара тиз таныштык, күп телле яшә совет Дагстаны әдәбияты һәм сәнгатең беренче үсү адымларын күрә алдык. Алар исә татар совет әдәбиятының һәм сәнгатеңгә инде нык үскән-ныгыган булуына сокланып калдылар.

экономика-культура өлкөлөрүндө нинди югары баскычка күтөрөлүө — Горькийның бу сүзлөрөн аклап-раслап торалар.

Дагстан өдөбиятында халык ижаты — фольклор зур урын тога. Чөнки, билгеле жи, революцияга кадэр андагы халыклар арасында грамоталылык гаят дэрэжэдэ түбөн була, ө язма өдөбият исэ чиктэн тыш сирэк очрый. Э ул халыкларның авыз ижаты бик бай, төрлө һәм шигъриятле. Тарихы да бик борынгыдан киле. Мәселән, рус галиме А. Ф. Миллер бу турыда: «Антик эпосның кайбер сюжетлары Кавказ халыкларынын — грузиннардан, дагстанлылардан күчереп алынган булуы ытимал», — дип яза. Тау халкы жырларын Лев Толстой да «гажәеп шигърият хәзинәләре» дип атаган. Шундый бай хәзинәнә жыю һәм бастырып чыгару эше актив алып барыла. Шул турыда сүз күзгалганда, дагстанлы дусларыбыз бу очракта да Максим Горький исемен аеруча хөрмәт белән телгә алалар: — ул үзенең хезмәтләрүндә-киңәшләрүндә тау халыкларының поэзиясен жыйрга һәм өйрәнәргә чакыра. Дагстанлылар бөөк язучының мондый киңәшләрән гәмәлгә ашыруда тырышып эшлиләр. Чөнки авыз ижаты хәзерге көндә дә халыкларның рухи тормышында үзләрәнә ләекли урын алып тора. Дагстанда Сөләйман Стальский кебек талантлы ашулгар яши һәм ижат итә. Максим Горький аны «XX гасырның Гомеры» дип атавы белән бик хаклы.

...Шәһәр белән танышабыз. Кичәге белән бүгенге янәшә яши монда. Европа стиләндә салынган матур йортлар белән яссы түбәле кечкенә өйләр аралаша. Порт тирәләрүндә, урамнарда безгә кызыксынып та, жылы елмаеп, үз итеп тә карзучы кара-кучкыл йөзлө, кылыч борынлы кешеләрне күзәтә-күзәтә йөрибиз. Бу тау кешеләрә безгә таныш булмасалар да, ничектер күңелгә якын тоелалар.

Дагстанда үткөрөлгән нибары төүлек-төүлек ярым вакыт эчәндә без, нәшриятта булу өстөнә, шул көннәрдә причалда торган «Ленин» корабының диңгезчеләрә белән очрашып танышырга да, Махачкала язучылары белән элемтә кичәсе үткөрәргә дә, Буйнак шәһәрәнә барып, андагы консерв заводында булырга да өлгөрдөк һәм 18 августта ук Бакуга юл тоттык.

Әмма Дагстан турында укучыларга сөйләселәрәм бетмәдә әле. Менә, мәселән, Махачкала. Нәрсә турында сөйли бу исем? «Кала» — безнеңчә дә кала инде ул, ягъни — шәһәр. Э Махач?

Шәһәр элек Петровск-порт дип йөртелгән. 1921 елда Махачкала дип үзгәртелгән.

Махач — Дагстанда Советлар властен урнаштыруда иң актив көрәшчә-революционерларның берсе булган. Аның чын исеме һәм фамилиясе — Магомед Али Дахадаев. 1882 елда авылда тимерче семьясында туған. Петербуртта тимер юлчы инженерлар институтында укыган вакытында ук революцион хәрәкәткә актив катнашкан, шуның өчен институттан куылган. 1905—1906 елларда Дагстанда крестьяннарның революцион хәрәкәтенә житәкчелек иткән, төрмәгә ябылган, сөргөнгә жиберелгән. Тик 1917 елда гына Дагстанга кайта алган һәм, большевиклар белән бергә, Тимерхан-Шура шәһәрүндә эшчә, игенчеләр һәм революцион отрядлар депутатлары советын оештыруда катнашкан, төрлө контрреволюцион көчләргә каршы көрәшкән. 1918 елда, өлкә хәрби-революцион комитет члены һәм хәрби комиссары буларак, хезмәт ияләрән эчкә һәм тышкы дошманнарга каршы көрәшкә бик оста оештырган. Шундый катлаулы, авыр көрәшләрнең берсендә ул, 1918 елның 20 сентябрүндә, бандитлар тарафыннан вәхшиләрчә үтерелгән. Дагстан халкының безнең Муллауур кебек, шундый милли герою икән ул Махач. Шуңа аның исемән, фидакары батырлыгын мәңгеләштереп, халык республиканың башкаласын Махачкала дип атаган.

Аннары — без булган Буйнак шәһәрә. Элек ул Тимерхан-Шура дип йөртелгән. 1921 елда аңа Буйнакск исеме бирелгән. Улугбей Буйнакский шулай ук Дагстан халкының милли герою, коммунистлар партиясенәң актив эшлеклесе, гражданныр сугышы батыры. Башта ул Ставрополь гимназиясендә укыган, революцион хәрәкәткә катнашкан өчен аннан куылган. Мәскәү университетының юридик факультетында да укыган, революцион студентларның яшерен оешмаларын төзүдә катнашкан. Февраль буржуаз-демократик революциясе вакытында, Мәскәү большевиклары комитеты житәкчеләгәндә, Хамовники районы хезмәт ияләрә арасында актив эш алып барган. Бөөк Октябрь революциясенә хәзерлек көннәрүндә Партия Узәк Комитеты аны үзенең туған яларына Дагстанга жиберә һәм ул монда хәзерге Махачкалада төзөлгән Хәрби-революцион комитеткә житәкчелек итә. 1918—19 елларда шәһәрне бирничә тапкыр эчкә һәм тышкы

дошманныр басып ала һәм бу комитет Әстерханга күчерелә. Буйнакский шуннан торып Дагстанда яшертен эш алып баручы большевистик отрядларга житәкчелек итә. Дагстандагы контрреволюцион көчләрне тар-мар итү буенча С. М. Киров житәкчелегендә төзелгән планы үтәү өчен, бер төркем Әстерхан коммунистлары белән бергә, Буйнакский Дагстанга жиберелә, монда ул РКП(б)ның Дагстан өлкә комитетын һәм Хәрби советын оештыра. Буйнакский житәкчелегендәге Дагстан большевиклары бик кыска вакыт эчендә сигез меңләп исәпләнгән Кызыл Армия отрядларын оештыралар. Дагстанда партизаннар сугышы, халыкның азатлык сугышы кызып китә. Тимерхан-Шурада оялаган контрреволюцион хөкүмәтне бөрөп төшерү планын үтәгәндә Буйнакский һәм Комитет членнары, бер провокаторның хыянәте белән, кулга алыналар һәм атып үтереләләр.

Әнә шундый арыслан йөрәкле кóмык егетенең исемен йөрткән Буйнак шәһәрендә хәзер аның батырлыгына ләек булырлык зур эшләр башкарыла; экономика һәм культура ягыннан гел үсеп бара торган әйбәт шәһәрләрнең берсе булып исәбездә калды ул.

Дагстан өллә ни зур республика да түгел үзе. Территориясе Татарстанныкының яртысы кадәр генә диярлек. Халкы да күп түгел, бер миллионга да тулмый... Әмма шунда «күк йөзен кечкенә йолдызлар да бизи» дигән мәкаль искә төшә. Ә кечкенә Дагстан үзенең тарихы, географик урыны, кешеләре һәм эшләре белән бик еракларга балкып тора торган якты йолдызларның берсе бит ул. Бигрәк тә ул Октябрь кояшы орбитасындагы йолдызларның берсе булуы белән шулай. Ә бу орбитадагы йолдызларның зурысы-кечкенәсе юк, барысы да бертигез. Ә кайвакыт бездә «кечкенә» дип саналган йолдызлар яктырак та, ераккарак та ялтырап күренәләр. Дагстанның үсеш темплары сокланырлык. Мин үзебезнең әдәбият өлкәсен генә алам. Бүген, мәсәлән, Кыргызстан дигәч тә, укучы алдына Чыңгыз Айтматов килеп баскан кебек, Дагстан дигәч тә, безнең алдыбызга Рәсүл Гамзатов килеп баса. Таланты, иңат колачы белән бер Дагстанда гына, хәтта Советлар Союзында гына да түгел, ә бөтен дөньяга киң танылган зур шагыйрь. Ә без Дагстанда булганда бу исем юк иде әле, Рәсүл ул чакта алты яшьлек авыл малае гына булган. Әмма аның әтисе Гамзат Цадаса — үзенең ялкынлы иңаты белән яңа тормыш төзү өчен көрәшкән атаклы авар шагыйре бар иде. Ул авылда яшәү сәбәплә без аның белән очраша алмадык, ләкин аның тормыш-көрәш юлының катлаулыгын һәм иңат көченең тәсирлелеген без дә сизми кала алмадык. Соңрак Дагстан халык шагыйре исемен алган Гамзат Цадаса шигырьләре кат-кат басылып, киң таралуын, аның исемен һәркайда ихтирам белән оылап телгә алынуын белдек.

Аталы-уллы Гамзатлар...

Ләкин алар гынамы? Бу уңай белән тагын бер аталы-уллы атаклы исемнәр турында берничә сүз әйтми үтә алмыйм. Алар — Нухай һәм Зәйнелгабидин Батырморзаевлар. Комык язучылары. Гәжәеп биография, героик язмыш! Һәр икесе әдип һәм революционер. Комык әдәбиятына нигез салучылар. Атасы Нухай (1869 елда туган) — беренче комык прозаигы, улы Зәйнелгабидин (1897 елда туган) — шагыйрь һәм драматург. Алар Дагстанда совет власте урнаштыру өчен актив көрәшәләр. Бергеләп «Таң чулпан» исемле түгәрәк һәм соңра шул ук исемдә журнал оештыралар. 1918 елда Дагстанда власть вакытлыча дошманныр кулына күчкәч, алар икесе дә партизан булып сугышып йериләр, ә Зәйнелгабидин партизан отряды житәкчеләренең берсе була. Алар халык азатлыгы өчен көрәштә батырларча һәлак булалар, 1919 елда Деникин палачлары тарафыннан атып үтереләләр.

Шунысы да характерлы: Зәйнелгабидин безнең Казанда да, аннары Әстерханда да укыган икән. Дагстанда Совет властенең беренче елларында чыгарылган «Эшче халык» исемле газетаның редакторы булган. Күп кенә ялкынлы шигырьләр һәм «Даниялбек», «Мәдрәсәгә мулла килде», «Муллаларга каршы» кебек пьесалар иңат итеп калдырган, аларда искелеккә, дини хөрафатларга каршы көрәш идеясе көчле чагылган. Комык халкы Лев Толстойның «Кавказ әсире» исемле әсәрен дә аның төржемәсендә укый.

Гомумән, Дагстан халкы — азатлык сөюче батыр халык, талантлы халык. Моны аларның тарихы да, әдәбияты да сөйләп тора.

Дәвамы бар.

И. Я. ЯКОВЛЕВ

Иван Яковлевич Яковлев — революцияга кадәр Россиянең иң күренекле педагогларыннан берсе. Ул — патша режимының авыр изүе астында яшәгән, үз язусы да булмаган чуваш халкының улы — караңгылык пәрдәсен ertyп үз заманының алдынгы фикерле мәғрифәтчәсе булу, укыту эшенә күп кенә яна ысуллар керту дәрәжәсенә кадәр күтәрелде. В. И. Ленинга язган хатында Иван Яковлев болай диде: «Үзем оештырырга уйлаган мәктәпнең эшчәнлеген мин акыл һәм физик хезмәт нигезендә төземәкче, бу уку йортын демократик хезмәт йорты да итмәкче булам. Тәрбия хезмәткә нигезләнган». [Чуваш АССР Министрлар Советы каршындагы фәнни-тикшеренү институтының архивы. И. Я. Яковлев фонды.]

Иван Яковлевич Яковлев шулай ук чуваш халкының үз язусын һәм әдбиятын үстерү эшенә дә зур өлеш кертте. Ул рус классик язучыларыннан А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, И. А. Крылов, Л. Н. Толстой һәм башкаларның әсәрләрен чуваш телендә бастырып чыгару буенча күп эшләде. И. Я. Яковлев чуваш халкының һәм башка вак милләتلәрнең рус халкы белән якынаюын нык яклаучы иде.

Иван Яковлевич Яковлев 1848 елда Тәтеш районының Яңа Тимбай авылында туа. Сигез яше тулгач, ул Борындыктагы удельный училищегә алына. Аны бетергәч, яңадан училище — бусы Сембер каласындагы землемерлар хәзерли торган училище. Бусын да тәмамлагач, Яковлев айга 10 сум акча алып, землемер булып эшли башлый. Бу эш Иван Яковлевины крестьян тормышының бөтен авырлыгы белән якыннан таныштыра, аның алдында халык тормышының искитәрлек картиналарын ачып сала. Кая гына барып чыкса да, ул халыкның хокуксызлыгын, артталыгын һәм караңгы тормышын күрә. Үз халкының авыр газатын, михнәттә яшәвен, әлбәттә, Яковлев тыныч кына күзәтә алмый, алар аның күңелендә тирән кызгану хисе, яклау теләге тудыралар. Иван Яковлевич халыкка ярдәм итү өчен аңа беләм бирү, күзен ачу кирәк дигән фикергә килә. Шушы ният аны 1868 елда Сембер шәһәрендәге классик гимназиягә китерә.

Гимназиядә уку чорында ул халыкның культурасы тарихында зур роль уйнаган чуваш мәктәбе оештыра. Бу мәктәп Сембер халык училищелары инспекторы Илья Николаевич Ульянов булышлыгы аркасында тагын да ныгып, соңыннан укытучылар хәзерли башлый. 16 ел эшләве дәверендә ул йөзләгән укытучылар, чуваш культурасының күренекле эшлеклеләрен хәзерләп чыгара.

Иван Яковлевич Яковлевины эшчәнлегә моның белән генә дә чикләми. 1875 елда Казан университетын тәмамлаганнан соң, ул округтагы чуваш мәктәпләре буенча инспектор итеп билгеләнә һәм бу эштә 1903 елга кадәр эшли. Үзе инспектор булып эшләгән дәвердә ул 400 урында чуваш мәктәбе ачтыра. Ул мәктәпләрдә белемне Иван Яковлевины шәкертләре бирә. Үз укытучыларының изге юлын давам итеп, алар да тормышларын халыкка хезмәткә багышлыйлар.

Иван Яковлевич Яковлевины гаять зур мәғрифәтчелек эшчәнлегә чуваш халкының милли интеллигенциясе формалашуга, культурасы үсүгә һәм халыкның милли аңы күтәрелүгә көчле этәргеч булды. Аның эшчәнлегенә В. И. Ленин югары бая бирде. Ул 1918 елның 20 апрелендә Сембер шәһәренә совдеп председателенә шундый эчтәлектәге телеграмма жиһәрде: «Сембер. Совдеп председателенә. Ир-ат һәм хатын-кыз укытучылары семинариясе председателәренә һәм сайланулары турында телеграф белән хәбәр итегез. Минне чуваш халкын милли иктан күтәрү буенча 50 ел эшләгән һәм царизм тарафыннан берничә мәртәбә эзәрлекләнгән инспектор Иван Яковлевич Яковлевины язмышы кызыксындыра. Яковлевины үзенең гомерлек эшенән аермаса кирәк дип уйлыйм. Совнарком председателе Ленин».

Быел Иван Яковлевич Яковлевины тууына 125 ел тула. Бу датаны билгеләп үткәндә чуваш халкы үзенең бөек улын, халык бәхете өчен армас көрәшчәсен хөрмәтләп искә ала.

Тихон ПЕТЕРККИ.

ИЖАТ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЕ БЕЛӘН ОЧРАШУ

Февраль ахырларында КПССның Татарстан өлкә комитетының конференция залына шәһәрбезнең ижат интеллигенциясе вәкилләре жыйналды. Партия өлкә комитетының беренче секретаре Фикрәт Табеев язучылар, художниклар, композиторлар, артистлар, журналистлар һәм идеология учреждениеләре работникларына КПССның XXIV съезды карарларын тормышка ашыру буенча өлкә партия оешмасының эшчәнлеген, республикада экономика һәм культураның үсеш перспективалары турында сөйләде һәм идеология работниклары алдында торган бурычларга тукталды. Күп санлы сорауларга җавап бирде.

МӘСКӘҮДӘ КИҢӘШМӘ

РСФСР Министрлар Советының нәшрият, полиграфия эшләре һәм китап сәүдәсе буенча Дәүләт Комитеты, РСФСР язучылар союзы, РСФСР художниклар союзы һәм РСФСР Магариф министрлыгы 14—16 мартларда Мәскәүдә балалар әдәбияты буенча Бөтенроссия киңәшмәсе үткәрдә.

Киңәшмәдә:

Балалар өчен лениниана һәм тарихи-революцион әдәбият,

Мәктәпкәчә һәм кечә яшьтөгә мәктәп балалары өчен әдәбият,

Балаларның эхлак тәрбиясе һәм балалар әдәбияты,

Балаларга хезмәт тәрбиясе бирү мәсьәләләренә багышланган әдәбият,

Балалар өчен хәрби-патриотик темага багышланган әдәбият дигән мәсьәләләр буенча секцияләр эшләде. Секцияләргә Мария Прилежаева, Агния Барто, Анатолий Алексин, Алексей Мусатов һәм Юрий Яковлевлар җитәкчелек итте. Бу киңәшмәдә Татарстаннан Язучылар союзы идарәсе председателе Зәки Нури, шагыйрьләрдән Шәүкәт Галиев һәм Рәстәм Мингалимов, язучылардан Ләбибә Ихсанова һәм Шамиль Рәкыйповлар катнашты. Татар балалар әдәбияты турында Шамиль Рәкыйпов чыгыш ясады.

***

19—26 мартта Мәскәүдә балалар һәм яшьләр өчен язучыларның Халыкара очрашуы булып үтте. «Бөтендөнья язучылары һәм яшь буынны тәрбияләү» дигән темага багышланган бу очрашуга 36 илдән 60 лап балалар язучысы, балалар нәшрияты дирек-

торлары һәм галимнәр килгән иде.

Очрашуга катнашкан язучылар арасында ике көн буена кызыклы фикер алышулар булды. Кунаклар башкалабызның балалар әдәбияты нәшриятларында, газета-журнал редакцияләрендә булдылар. Үзәк балалар театры коллективы белән очраштылар, А. П. Гайдар исемендәге балалар китапханәсенә, Пионерлар сараена бардылар, Союзлар йортының Колонналы залында Бөтенсоюз китап атналыгын ачу да катнаштылар.

Яшь буынны тәрбияләү эшендә гаять әһمиятле булган бу форумда татар балалар язучысы Ләбибә Ихсанова катнашты.

ӘДӘБИЯТ ТАРИХЫ ТУРЫНДА СӨЙЛӘШҮ

СССР Фәннәр академиясенен Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институтының конференция залында «Татар әдәбияты тарихы»ның план-проспектын тикшерүгә багышланган киңәшмә булды.

Киңәшмәне институтның директор урынбасары Азат Әхмәдуллин ачты. Кереш сүзен тәнкыйтьчә Хәсән Хәйри ясады.

Фикер алышуларда филология фәннәре докторы Гали Халит, тарих фәннәре докторы Рәфыйк Нәфиков, Татарстан язучылар союзы идарәсе председателе Зәки Нури, язучылардан Афзал Шамов, Риза Ишморат, Башкортстан галимнәре Әхнәф Харисов, Гайса Хөсәенов, Үзбәк Гыймадиев, Суфьян Сафуановлар катнашты.

ТУГАНДАШ РЕСПУБЛИКАЛАРГА БАРУЛАР

Өлкән буын язучыларыбыздан Әмирхан Еники казакъ халкының күренекле язучысы, академик Габидин Мостафинга 70 яшь тулу бәйрәменә татар язучыларынан вәкил булып барды.

Юбилей кичәләрендә, казакъ әдәбият сөючеләре белән очрашуларда Әмирхан Еники татар һәм казакъ халыкларының гасырлар буге килгән дуслыкларынан матур истәлекләр сөйләде.

***

Башкортстан язучылар союзы идарәсе председателе Хәким Гыйлажевның 50 еллык юбилеега Татарстан язучыларының котлау сәламен Ләбибә Ихсанова алып барды.

Пошкар-Олада Идел бие автономияле республикалары язучыларының СССР төзелүгә 50 ел тулуга багышланган очрашулары булды. Очрашулар Мари республикасында әдәбият бәйрәме төсән алды. Әдәбиятлар дуслыгын чагылдырган бу очрашуларда Мәскәүдән, Чабаксардан, Ижевскидан, Уфадан, Казаннан килгән язучылар катнашты. Студентлар, колхоз-совхоз хезмәт ияләре, завод-фабрика эшчеләре алдында рус, мари, башкорт, чуваш, татар телләрендә үз әсәрләрен укыл, күп кенә язучылар чыгышлар ясадылар. Беренче Татарстаннан бу очрашуларда шагыйрә Гөлшат Зәйнашева катнашты.

ИЖАТ СЕКЦИЯЛӘРЕНДӘ

Шагыйрьләр секциясенен февраль ае утырышына Сибгат Хәким, Шәйхи Маниур, Мөхәммәт Садри, Нәби Дәүли, Шәүкәт Галиев, Марс Шабаев, Ренат Харис, Гәрәй Рәхим, Зөлфәт һ. б. шагыйрьләр килгән иде. Алар яшь шагыйрь Кәдир Сибгатуллинның ижатын тикшерделәр.

Март ае утырышын балалар язучылары Мәскәү киңешмәсе нәтижәләренә багышладылар. РСФСР язучылар союзында үткәрелгән балалар әдәбияты киңешмәсендә катнашкан Шәүкәт Галиев, Ләбибә Ихсанова, Шамиль Рәкыйпов һәм Рәстәм Мингалимовлар киңешмәдә алган тәэсирләре белән уртаклаштылар. Тугандаш өлкәләреннән балалар әдәбияты яңалыклары турында сөйләделәр. Күп төрле сорауларга җавап бирделәр.

Проза секциясә «Герой, стиль, остальк» исемле коллектив китап буенча фикер алышу үткөрдә. Бу китапка кергән тәнкыйть мәкаләләре турындагы кереш сүзгә секция җитәкчесе Барлас Камалов ясады. Филология фәннәре кандидаты Азат Әхмәдуллин, язучылардан Әмирхан Еники, Гомәр Бәширов, Габдулла Шәрәфетдиновлар чыгыш ясап, китапка нигездә уңай бәя бирделәр һәм тәнкыйтьчеләрәбез әсәрләргә бәя биргәндә тагы да таләпчәнрәк булсыннар, анализларны тугандаш әдәбиятларның үсеш дәрәжәләре белән чагыштырып ясарга тырышсыннар, язучының иҗат лабораториясенә тагын да тирәнрәк үтәп керсеннәр иде дигән фикерләр әйттеләр.

ЯЗУЧЫ ҺӘМ УКУЧЫ

Казан Дәүләт музейның татар әдәбияты бүлегендә язучы Гомәр Бәшировның «Туган ягым — яшел бишек» дигән әсәре буенча укучылар конференциясә үткәрелде. Конференцияне Гариф Ахунов алып барды.

Чыгып сөйләүчеләр бу әсәреннән язучы ижатында зур уңыш икәнен әйттеләр.

Автор әсәренә ничек язучы сөйләде, укучыларның күп саны сорауларына җавап бирде.

Март башларында республикабызның Кукмара районында әдәби атналык булды. Кукмара поселогы культура йортында һәм колхозларда язучы Габдрахман Минский, шагыйрь Әхмәт Исхак, шагыйрә Гөлшат Зәйнашева, драматурглар Туфан Минияллин һәм Рәисә Ишморатова, Татарстанның халык артисты, язучы Габдулла Шамуков күп саны әдәби кичәләр үткәрделәр. Эшчеләр, укучылар, механикаторлар, сьер савучылар, мәктәп балалары татар әдәбиятындагы яңалыклар белән таныштылар, язучыларның автографы белән китаплар алдылар. Әдәби атналык районда культура бәйрәменә әйләнде.

Драматург Хәй Вахитның «Махәббәтән чын булса» дигән әсәре Татар дәүләт академия театрында зур уңыш белән бара. Укучыларның авыр һәм мактаулы хезмәтенә багышланган бу спектакль республикабыз мәктәпләрендә дә зур кызыксыну уятты, мәктәпләргә чакырып, авторга хатлар килә башлады. Шуны искә алып, февраль аенда Хәй Вахит Саба, Арча районнарында укучылар белән очрашты. Әсәр буенча кызыклы һәм файдалы сөйләшүләр булды.

Юныс Әминовның «Гөлжәһиәтнен жәннәт» дигән әсәре Минзәлә татар дәүләт театрында куелды. Беренче спектакльләрдә автор үзе дә катнашты, тамашачылар белән очрашты.

ПОЛОТНОЛАРДА КАМАЗ

Татарстанның сынды сәнгать музейендә 23 февральдә КамаАЗга багышланган рәсем күргәзмәсә ачылды. Бу күргәзмәгә республикабызның 24 художнигы 94 эш куйган иде. Камадагы гигант төзелештә эшләүче хезмәт алдынгыларының портретларын, Яңа шәһәр күренешләрен, бүгенге хезмәт шатлыгын сурәтләгән картиналар, плакатларын шәһәрәбез халкы зур кызыксыну белән карый. Күргәзмәгә куелган полотнолар арасында Виктор Куделькин, Илдар Әхмәдиев, Николай Кузнецов, Рәшит Госманов, Екатерина Киселева, Иван Язичкин, К. Сафиуллиннарның эшләре бар.

АЛМАШ ӨЗЕРЛӘУ

Татарстан Культура министрлыгы һәм Бөтенсоюз Театр җәмгыятеңен Татарстан бүлегә Татар театр техникумы ачулуга 50 ел тулу уңае белән конференция үткөрдә. Республикабыз һәм Идел бие республикаларындагы татар театрлары өчен иҗат

көчләрә эзерләү мәсьәләләренә багышланган бу конференциягә партия һәм совет житәкчеләр, театр эшлеклеләр, язучылар, композиторлар, журналистлар катнашты.

Республика театрлары өчен иңат көчләрә эзерләү турында ТАССР Күльтура министрлары Булат Гыйззәтуллин, Татарстан театрлары өчен кадрлар эзерләү тарихы турында сәнгать фәннәрә кандидаты, доцент Рауза Усманова доклад ясадылар.

Фикер алышуларда иңат көчләрә эзерләүчә уку йортларының житәкчеләрә, Идел буе, Мәскәү, Ленинград театр белгечләрә һ. б. катнашты.

ЭДӘБИ БЕРЛӘШМӘ

Актаныш районының «Игенче даны» газетасы каршында яшә язучыларның эдәби берләшмәсә эшли башлады. Яшә каләмнар бу берләшмәгә «Агыйдел дулкыннары» дип исем бирделәр. Аның беренчә утырышында шигырьләр, хикәяләр укылды. Район газетасының эдәби сәхифәсенә тәкъдим итү өчен кулъязмалар сайлап алынды.

ЯШЫЛӘР КОНЦЕРТЫ

Г. Тукай исемендәгә татар дәүләт филармониясенә яшә артистлары Свердловскида концертлар бирде. ТАССРның атказанган артисты Әмил Жәләләтдинов, Бөтенсоюз конкурсы дипломанты Зиннур Нурмөхәммәтов, Рабига Сибгатуллина җырлавын, татар халкының яңа биоләрә һ. б. чыгышларны тамашачылар алкышлап каршыладылар.

ВETERАННАРГА ХӨРМӘТ

28 февральдә Казан курчак театрында бу театрың өлкән буын артистлары иңатына багышланган кичә булды. Кичәдә курчак театрының татар бүлегенә озак еллар житәкчелек иткән, әсәрләрә белән аның репертуар байлыгын арттырган һәм шул хезмәтләрә өчен ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе дигән мактаулы исемгә лаек булган Сәләх Хөснә, ТАССРның атказанган артистлары Мәрәм Хисамова, Вера Третьякова, Борис Рычков, Вәли Гафаров һәм артистлардан Сара Вәлиуллина, Николай Кирилловлар балаларда сәнгать зәвыклары тәрбияләүдә куйган зур хезмәтләрә өчен бик күп рәхмәт сүзләрә ишеттеләр.

Кичәнен ахырында тамашачыларга спектакльләрдән өзекләр күрсәтелде.

БӘЙРӘМ КИЧӘЛӘРӘ

Язучыларның Г. Тукай исемендәгә клубында традицион эдәби кичәләр аерым темаларга багышланып үтә.

Совет Армиясенә 55 еллыгы уңае белән җыелган эдәби кичә аеруча күтөрәнкеккә белән бай әңтәлеккә булып үттә.

Совет Армиясенә сугышчан юлы һәм куәте турында кереш сүз белән кичәне Бауман районы хәрби комиссары Фәтхулла Азизов ачты.

Күкрәкләрә ордән һәм медальләрә тагып килгән фронтвик язучылар сугыш истәлекләрә сөйләделәр, олопларда тез өстенә куеп язган шигырьләрә укыдылар. Яшә буын шагыйрьләрәң дөньяны тынычлыкка чакырган ялкынлы шигырьләрә ягырады.

Татар халкының сугыш елларында яратып җырлаган җырларын, композиторларыбызның Совет Армиясенә багышлап язган яңа әсәрләрәң дә тамашачылар дулкынланып тыңладылар.

Кичәдә язучыларны бәйрәм белән котларга дип хәрби курсантлар килгән иде. Язучылар аларга автографлар белән китаплар бүләк иттеләр.

***

Халыкара хатын-кызлар көне 8 Мартка багышланган кичә дә җанлы үттә. Бу көнне республикабызның хатын-кыз язучылары Әминә Бикчәнтәева, Кояш Тимбикова, Марзия Фәйзуллина, Мәдинә Маликова, Резеда Вәлиеваларының шигырь һәм хикәяләрә укылды.

ЯЗУЧЫЛАРЫНЫҢ ӘЛМӘТ БҮЛЕГЕНДӘ

Оешманың бер утырышында Гамил Афзалның иңат отчеты куелды. Докладчы Сажидә Сәләйманова авторының «Челлә» исемле шигырьләр җыентыгына, кулъязма хәлендә булган «Тынлыкта», «Кышкы озын кичләрәдә» җыентыкларына җентекле анализ ясады.

Фикер алышуларда Сәет Кальметов, Рафаил Төхфәтуллин, Юныс Әминев, Мәхмүт Хәсәнов, Әдип Маликов, Фазыл Мостафин, Фәрхәт Нуруллиннар катнашты.

***

1973 елның 3 ноябрендә Әлмәт шәһәрә салынуга 20 ел тула. Нефть каласында яшәүчә язучылар бу бәйрәмне каршылаганда Әлмәт шәһәрәңәң үткәнә, бүгенгесә, аның хезмәт батырлары турында очерклар, хикәяләр, шигырьләр һәм Әлмәткә багышланган җыр язарга булдылар.

Шушы уңай белән шәһәрәңәң 1 номерлы татар урта мәктәбендә «Картада — яңа шәһәр» дигән темага пионер сборы үткәрелде. Сборда Гамил Афзал һәм Әдип Маликовлар катнашты. Алар Әлмәткә багышланган шигырьләрәң укыдылар, иңат планын сөйләделәр.

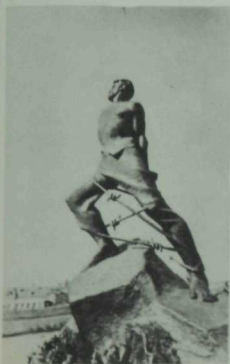

Тукай һәйкәле янында шигырь
бәйрәме шаулап узды.

Казан университетында язгы имтиханнар якынлаша.

Ты Муса Жәлил.

Белем баскычлары — Казан финансы-экономика институтына алып менә торган баскычлар.

«ЯНАР ТАУНЫ КИЧКӨНДӨ»

Зөлфия кеткелдәп көлөп жиберде.

— Нугайның кызы Маһирәгәме?

— Нәкъ эзенә бастың.

— Яшә, бай, матурларны күрә беләсең икән, бик яхшы!— Карчык
ни турындадыр уйланып алды. — Синдәй җәнаблар теләгенә ирешсен!
Үзең беләсең, әнә казый да белә: мондый эшкә шәригать каршы түгел,
ирләргә дүрт хатын белән торырга рөхсәт биргән...

Журналыбызның җиденче санында басылачак бу повестыны Әббар
Шәмин язды.

Автор бу әсәрендә тугандаш үзбәк халкының Бөек Октябрь рево-
люциясенә кадәргә авыр тормышын сурәтли. Бигрәк тә хатын-кызлар-
ның шәригать законнары тарафыннан җәберләнүләрен күрсәтә. Әсәр
якты буяулар белән тәмамлана. Халык Октябрь революциясен хуплап
каршы ала.

Бөясә 50 тиен
Цена коп.

КАЗАН УТЛАРЫ (ОГНИ КАЗАНИ)

Ежемесячный литературно-худо-
жественный и общественно-поли-
тический журнал

ОРГАН СОЮЗА
ПИСАТЕЛЕЙ
ТАТАРИИ

ИНДЕКС 73210